

В. Й. Бочелюк

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2010

УДК 159.9:34(075.8)

ББК 88.4я73

Б 86

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-2311 від 05.11.2008)*

Рецензенти:

Кожун О. М. – доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії вікової психофізіології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України;

Петков С. В. – доктор юридичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків Класичного приватного університету;

Чепелева Н. В. – доктор психологічних наук, професор, чл.-кор. АПН України, заступник директора з наукової роботи Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України;

Щербан Т. Д. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Мукачівського технологічного інституту.

Бочелюк В. Й.

Б 86 Юридична психологія. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 336 с.

ISBN 978-911-01-0007-6

Проаналізовано сучасний стан юридичної психології в системі психологічних знань, окреслені предмет, об'єкт і завдання цієї науки, охарактеризована система юридичної психології та розглянута історія її розвитку. Також вказується на методи та методологію юридичної психології, розглянуті психологічні особливості злочинних дій, особливості психічних станів засуджених до позбавлення волі. Розкриваються проблеми, які пов'язані з особистістю неповнолітнього злочинця, та соціально-психологічні причини злочинної поведінки неповнолітніх.

Значна увага приділяється соціально-психологічним особливостям кримінально-виконавчої психології. Розглянуто психологічні проблеми груп та колективу засуджених, злочинних угруповань, рецидивістів та конфлікту серед засуджених до позбавлення волі. Визначено соціально-психологічні особливості виправлення ув'язнених.

Для студентів, магістрів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів, працівників правоохоронних органів, юристів, адвокатів, слідчих, юридичних психологів.

УДК 159.9:34(075.8)

ББК 88.4я73

ISBN 978-911-01-0007-6

© Бочелюк В. Й., 2010.

© Центр учбової літератури, 2010.

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ	7
1.1. Психологія як наука. Предмет і завдання юридичної психології	7
1.2. Психологія в системі наук. Система юридичної психології	22
1.3. Історія розвитку юридичної психології	39
РОЗДІЛ 2. СУТНІСТЬ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	48
2.1. Загальна характеристика методології та методів пізнання в юридичній психології	48
2.2. Конкретні методи психолого-юридичних досліджень	65
2.3. Соціально-психологічні методи виправлення правопорушника	76
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННИХ ДІЙ	98
3.1. Особистісна мотивація злочинних дій	98
3.2. Особливості групової мотивації злочинних дій	120
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ	129
4.1. Особистість неповнолітнього злочинця	129
4.2. Соціально-психологічні причини злочинної поведінки неповнолітніх	143

4.3	Правова свідомість неповнолітнього правопорушника	160
4.4	Виховна робота з умовно засудженими неповнолітніми	170
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ		
	ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	187
5.1.	Загальна теорія психічних станів	187
5.2.	Класифікація психічних станів осіб позбавлених волі	208
5.3.	Загальні закономірності впливу на зміну психічних станів засуджених до позбавлення волі	225
РОЗДІЛ 6. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ		
	ОСОБЛИВОСТІ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ	
	ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ	240
6.1.	Особистість засудженого як об'єкт кримінально-виконавчого впливу	240
6.2.	Соціально-психологічна характеристика рецидивістів та особливості їх виправлення	262
6.3.	Колектив та його роль у виправленні засуджених до позбавлення волі	290
	ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	309

Вивчаючи життя людини, психологічна наука серед різноманіття багатьох існуючих проблем встановлює закономірності та знання, які необхідні кожному, хто покликаний впливати на людей, спрямовувати їх зусилля, виховувати. Сказане повною мірою відноситься до діяльності установ виконання покарань.

Відомо, що разом із загальною психологією існують і її окремі галузі (педагогічна, інженерна, військова, психологія праці тощо, які також мають свої певні завдання), пов'язані з участю в тій або іншій спеціальній галузі суспільної практики, які обслуговують потреби різних сфер державного, господарського і культурного життя суспільства.

У сфері відносин, регульованих правом, у правоохоронній діяльності психічне життя людей нерідко набуває своєрідних рис, а психологічні закономірності виступають в особливих поєднаннях, які не властиві іншим умовам життя.

Боротьба із злочинністю не може бути достатньо успішною без використання відповідних рекомендацій психологічної науки. Необхідність здійснення цієї діяльності на науковій основі і об'єктивна потреба в комплексній розробці проблем боротьби з антигромадськими проявами породили широкі міждисциплінарні зв'язки юридичних наук з суміжними галузями знання.

Боротьба з антигромадськими проявами може бути достатньо ефективною лише тоді, коли вона ведеться науково обґрунтованими методами і засобами. Однією з вимог такої обґрунтованості є всебічне урахування специфіки суб'єкта, зокрема особливостей його соціально-психологічної характеристики. Стосовно проблеми боротьби з антигромадськими проявами це означає необхідність виявлення і постійного врахування соціально-психологічних компонентів, які мають певний істотний вплив на вчинки та дії людей: потреби, інтереси, життєві прагнення, настрої і переживання, специфіку їх прояву в різних вікових й соціальних групах і своєріднос-

ті зміни особистості. Знання вказаних психологічних особливостей дозволяє визначити необхідні форми і засоби впливу на різного роду прояви антигромадських дій та вчинків людей.

Необхідність знання психології суб'єкта обумовлена і самим механізмом функціонування антигромадських явищ. Ці явища об'єктивізуються у вчинках і діях людей. У кожному конкретному випадку зовнішні чинники виражаються через духовний світ особистості і отримують ту або іншу форму антигромадського прояву. І якщо вся сукупність антигромадських явищ є по відношенню до особистості об'єктивним соціальним фактом, існування якого не залежить від її волі і свідомості, то той або інший аморальний або злочинний вчинок (дія) є наслідок реалізації спонукань, волі та інших особливостей окремої особистості. Впливаючи на цю особистість, на її дії та вчинки, суспільство тим самим впливає і на антигромадські явища в цілому. Тому виявлення соціально-психологічної характеристики суб'єкта антигромадських проявів має не тільки теоретичне, а й безпосередньо практичне значення.

Мета посібника — показати, що в практиці установ виконання покарань існують можливості виявляти і фіксувати особистісні властивості ув'язнених, норми й відносини в їх групах, які значною мірою визначають їх діяльність та поведінку.

Автор прагнув в першу чергу показати напрями дії на особистісні властивості засуджених, при цьому детально аналізуючи соціальне середовище місць позбавлення волі, показуючи його значущість при виникненні конкретних ситуацій, що сприяють вчиненню протиправних дій або, навпаки, дій, які закріплюють позитивні властивості кожної окремої особистості і колективу в цілому.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

1.1. Психологія як наука. Предмет і завдання юридичної психології

Внутрішній світ кожної окремої людини називають також суб'єктивним, підкреслюючи тим самим його приналежність конкретному суб'єкту, оскільки сприймає, мислить, переживає завжди певна людина. Є ще одне позначення внутрішнього, суб'єктивного світу людини — психологічний світ, психологія людини. Усі ці поняття в даному контексті синонімічні. У буденному житті для позначення реальності внутрішнього світу користуються також поняттям «душевне життя людини». Душевне життя людини, або її внутрішній (суб'єктивний) світ, — це специфічна галузь науки психології.

Внутрішнє життя людини надзвичайно різноманітне. У своїй свідомості людина зберігає образи світу, в якому вона живе, має уявлення про оточуюче, розуміє й пояснює природний і соціальний світи. Інакше кажучи, людина особисто формує свій світогляд: картину світу і образ самої себе (образ Я) у цьому світі. Але образ світу у людини відрізняється від образу, створеного в природознавстві і суспільствознавстві. І не тому, що у даного індивіда він незрівнянно менш повний, менш адекватний і розчленований. Людські образи, уявлення і думки, за визначенням О.Н.Леонтьєва [18], упереджені, вони пронизані емоціями, відчуттями, переживаннями. У виразі «суб'єктивний світ людини» є ще один відтінок: людське сприйняття зовнішнього світу — це живе, емоційно забарвлене сприйняття, яке залежить від бажань, що є у суб'єкта, настроїв, що нерідко призводять до спотворення істинної картини навколишнього світу. Неможливо уявити собі людину, позбавлену відчуттів і переживань. Наш внутрішній досвід вчить, що предмети, які не викликають емоційного відгуку в нашій душі, залишають нас байдужими, сприймаються як зовнішній фон.

Саме наявність вищих відчуттів — сорому, розкаяння, совісті, любові і т. ін — відрізняє людину від тварини. Цікаво, що упер-

дженість розуму людини стала непереборною перешкодою на шляху створення штучного інтелекту, відтворюючого мислення людини. «Розумні» машини можуть багато що: швидко рахувати, перебирати безліч варіантів і знаходити оптимальні, реалізувати складні програми, але вони нездатні відчувати і переживати. Але розум і відчуття не вичерпують всього різноманіття внутрішнього світу людини. Людина мислить і діє ради чогось; одна і та ж подія може глибоко торкнутися її відчуттів, а може залишити байдужим. Є ще один пласт нашого душевного життя, який пояснює складність людської поведінки, — це людські бажання, прагнення, наміри, інтереси, потреби. Ми завжди чогось хочемо і до чогось прагнемо. Потреби, інтереси, ідеали складають рушійні сили людської поведінки, активність устремлєнь.

Внутрішнє життя людини усвідомлене. Людина усвідомлює свої думки, відчуття, цілі, вчинки. У свідомій вольовій поведінці вона здійснює владу над собою, підпорядковує одні мотиви іншим, ставить належне вище бажаного. У свідомості людини представлені інші люди, вона сама, її місце в співтоваристві.

При цьому людина стикається і з такими діями, про які вона не може дати собі ясну відповідь, рушійні причини яких не представлені в її самосвідомості. Психологічний світ людини включає в себе і несвідомі явища. До їх числа відносяться ваблення, звички, інтуїція тощо. Кожний з нас в тій чи іншій мірі замислювався над діями, спонукальна причина яких нам недостатньо зрозуміла.

Ці явища складають психологічний зміст життя людини. Кожний з психічних процесів певний внесок в багатство внутрішнього світу, визначає специфіку проявів людської суб'єктивності.

Психологічний світ кожної окремої людини унікальний і неповторний, він даний йому в безпосередньому досвіді переживань. Внутрішнє життя є те, що пережите людиною, що складає його особистий суб'єктивний досвід. Але, можливо, психологічний світ замкнений в собі, і є лише сукупністю явищ свідомості, невидимих іншим.

Буденне життя людини пронизано безліччю психологічних зв'язків і відносин з іншими людьми і є основою для виникнення так званої побутової психології. Побутову психологію називають також донауковою, підкреслюючи тим самим, що вона передує психології як науці. Проте, вони існують одночасно. Носіями побутової психології є конкретні люди; кожний з нас свого роду психолог. Звичайно ж, всі люди розрізняються в плані психологічної прозорливості та життєвої мудрості. Одні вельми проникливі, здатні по ледве уловимих нюансах (виразу очей, позі та т. ін) проникнути

в настрій, стан, наміри людини. Інші не відрізняються такими здібностями, менш чутливі до внутрішнього стану співбесідника; їх психологічний досвід не такий багатий. При цьому необхідно підкреслити, що немає жорсткої залежності між психологічною прозорливістю і віком людини: є діти, що добре орієнтуються в суб'єктивних властивостях однолітків, батьків, педагогів, і є дорослі, що погано розуміють внутрішні стани інших людей.

Основу побутової психології складають спільна діяльність, спілкування, реальні взаємостосунки людей. Джерелом побутової психології завжди є ті люди, з якими ми безпосередньо стикаємося. Необхідність погоджувати свої дії з діями іншого, розуміти не тільки значення слів мови, а й контекст вислову, «прочитувати» в поведінці і зовнішньому вигляді іншого його наміри та настрої спонукає людину виділяти і фіксувати багатогранні прояви внутрішнього життя.

Спочатку знання побутової психології існують невідривно від діяльності та поведінки людини, конкретне психологічне знання ніби вплетене в живу тканину дії і вчинку. У подальшому суб'єктивні стани одержують своє відзеркалення, починають існувати в людській мові. У мовних значеннях відбувається об'єктивування внутрішнього світу людини. У слові суб'єктивні переживання ніби відділяються від їх носія і стають доступними аналізу й осмисленню. З даною особливістю побутової психології ми стикаємося щодня. Наша мова містить велику кількість слів, що позначають психічні факти і явища. Безліч з цих слів складає понятійний апарат наукової психології. Звичайно, зміст термінів побутової психології і психологічної науки істотно відрізняється. Проте людина, що починає освоювати науку психологію, має, як правило, свій життєвий досвід і уявлення про психологію.

Існування побутової психології ставить питання про її взаємостосунки з науковою психологією. Це питання, крім академічного інтересу, має і практичний сенс. Якщо об'єктивно наше життя пронизане психологічними зв'язками і відносинами, якщо існує в специфічних формах побутова психологія, а ми є її живими носіями, то цілком можливо допустити, що психологами ми стаємо (або не стаємо), засвоюючи психологічні уроки буденного життя. Адже називаємо ж ми психологом людину, яка володіє мистецтвом розуміти іншу людину, здатну впливати на інших, хоча добре знаємо — психологічної освіти вона не має. Нерідко знавці людської природи зовсім не знайомі ні з теоретичними основами, ні з практичними методами психології.

Особливе значення питання про взаємостосунки побутової і наукової психології набуває в окремих професіях. Той або інший рі-

вень психологічної культури юриста позначається на фізичному і психічному здоров'ї, продуктивності діяльності багатьох людей. У наукових роботах виділяють цілий ряд відмінностей, вкажемо на основні з них.

Існують відмінності в об'єкті побутової й наукової психології, тобто відмінності в тому, хто і що стає джерелом психологічних знань. Об'єктом побутової психології завжди виступають конкретні люди, з якими ми безпосередньо стикаємося. Індивідуальний психологічний досвід в основному і складений з досвіду спілкування та взаємостосунків з найближчим оточенням. Об'єкт наукової психології історично змінювався і включав багатоманітні прояви людської психіки.

Звідси слідує й інша відмінність побутової і наукової психології — відмінність у рівні узагальненості знань. Знання побутової психології приурочені до конкретних ситуацій і до конкретних людей, а тому мало узагальнені. Часто вони виражаються образно, метафорично. Знання наукової психології відрізняються узагальненістю, фіксують факти і закономірності поведінки, спілкування, взаємодії людей, їх внутрішнє життя. Як правило, вони виражені в поняттях. Поняття вказує на істотні й постійні властивості людської психології.

Побутові і наукові психологічні знання розрізняються також способами їх отримання. Побутові знання про психологію людини отримуються шляхом безпосереднього спостереження над іншими людьми і самоспостереження. Наукова психологія для отримання нових знань та їх логічної структуризації використовує цілий арсенал методів: цілеспрямоване спостереження, експеримент, тести, інтерпретацію текстів, методи практичної психології і т. ін.

Різноманіття методів отримання знань наукової психології призводить до ще однієї істотної її відмінності від побутової психології — до наявності обширного, різноманітного матеріалу, який відображає психологічні аспекти багатогранної життєдіяльності людини. Цей матеріал узагальнений, систематизований, представлений в логічно не суперечливих конструкціях, поняттях, теоріях. Психологічній науці властива усвідомлена тенденція до розчленованого опису психологічної реальності. Знання побутової психології не систематизовані, фрагментарні, часто суперечать одне одному.

Істотно різні шляхи і способи передачі знань побутової і наукової психології. Можливості трансляції буденних психологічних знань від однієї людини до іншої, від старших до молодших вельми обмежені. Тут як не можна краще застосовано правило: кожен вчиться на своєму власному досвіді і на своїх помилках. З одного боку, існують труднощі вербалізації індивідуального

психологічного досвіду, вираження суб'єктивних переживань у мові для їх передачі, а з іншою — присутня певного роду недовіра до істинності відомостей, що повідомляються. Сказане легко ілюструється одвічною проблемою батьків і дітей, старших і молодших, коли підростаюче покоління не визнає загальнозначущих цінностей, норм взаємостосунків, накопиченого досвіду старшого покоління.

Науково-психологічні знання вивірені і впорядковані в наукових теоріях, описані в наукових працях. Існують соціально відпрацьовані та закріплені способи й форми поповнення і збереження, відтворення і передачі науково-психологічних знань: дослідні інститути, навчальні заклади, наукова література і т. ін.

Зіставлення можливостей побутової і наукової психології показує істотні переваги останньої. Для продуктивної взаємодії з іншими потрібні фундаментальні психологічні знання, які узагальнювали б відповідний досвід всього людського співтовариства, а не тільки особистий досвід. Разом з тим неприпустиме зневажливе відношення до побутової психології. Узагальнений і науково виражений досвід сумісної життєдіяльності людей одержує свою значущість, коли він «пропущений» через внутрішній досвід, коли він перетворився на особисте надбання.

Поняття і концепції наукової психології впливають на побутові уявлення людей про своє психічне життя. У розмовну мову проникають наукові поняття психології, і люди починають виражати свої суб'єктивні стани через ці поняття. В першу чергу це ті поняття, які описують динаміку і напруженість психічного життя, такі як «комплекс», «стрес», «компенсація», «заміщення» і т. ін. Великий вплив на буденну свідомість зробили, наприклад, роботи відомого психолога і лікаря, засновника психоаналізу З.Фрейда. Люди, які ознайомилися з його вченням про неврози, стали пояснювати свою поведінку, свої внутрішні переживання термінами і конструкціями психоаналітичної теорії, внаслідок цього практикуючі психотерапевти зафіксували істотне зростання відповідних неврозів.

З обмеженням предмета і появою спеціальних методів його дослідження пов'язані істотні відмінності наукової і побутової психології: 1) звідки і яким чином отримуються психологічні знання; 2) у яких формах вони зберігаються і 3) завдяки чому передаються, відтворюються.

Таким чином можливо дійти висновку про те, що побутова і наукова психологія відрізняються за п'ятьма основними параметрами (див. рис. 1.1):

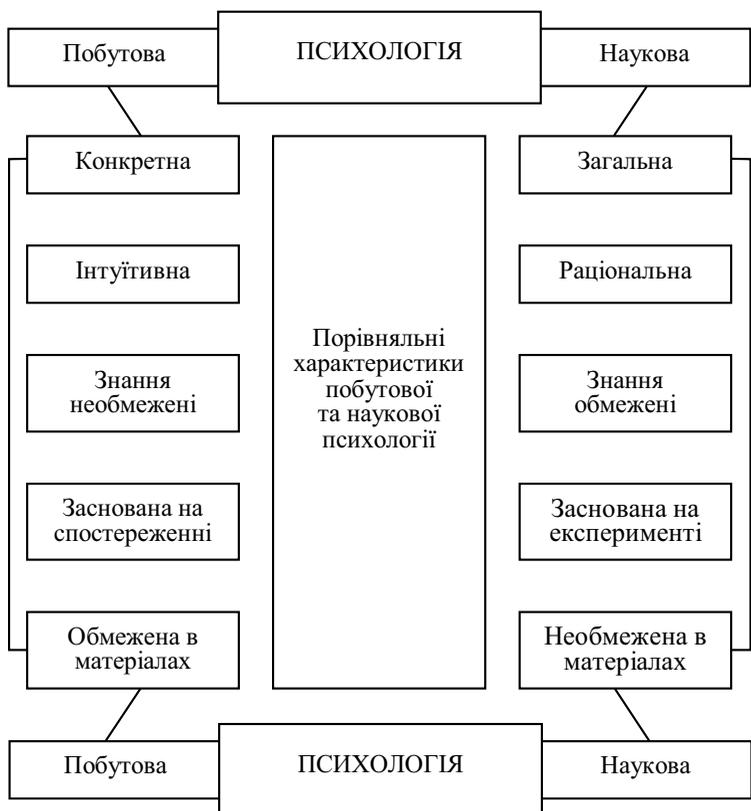

Рис. 1.1. Співвідношення побутової та наукової психології

По-перше: побутові психологічні знання конкретні; вони приурочені до конкретних ситуацій, конкретних людей, конкретних задач. Говорять, офіціанти і водії таксі — теж хороші психологи. Але в якому значенні, для вирішення яких задач? Як ми знаємо, часто — досить прагматичних. Також конкретні прагматичні задачі вирішує дитина, поводячись одним чином з матір'ю, іншим — з батьком, й знову зовсім інакше — з бабусяю. У кожному конкретному випадку вона точно знає, як треба поводитися, щоб добитися бажаної мети. Але навряд чи ми можемо чекати від неї такої самої проникливості відносно чужих бабусі або мами. Отже побутові психологічні знання характеризуються конкретністю, обмеженістю задач, ситуаційністю, на які вони розповсюджуються.

Наукова ж психологія, як і всяка наука, прагне до узагальнень. Для цього вона використовує наукові поняття. Визначення понять — одна з найважливіших функцій науки. У наукових поняттях відображаються найістотніші властивості предметів і явищ, загальні зв'язки та співвідношення. Наукові поняття чітко визначаються, співвідносяться одне з одним, зв'язуються в закони.

Потрібно відзначити одну особливість наукових психологічних понять: вони часто співпадають з побутовими за своєю зовнішньою формою, тобто, просто кажучи, виражаються тими ж словами. Проте внутрішній зміст, значення цих слів, як правило, різні. Побутові терміни зазвичай більш розпливчасті й багатозначні.

Таким чином, досвідом побутової психології є індивідуальний досвід зі всіма його нюансами. Формується він випадково, і психологічні знання, необхідні людині для життя, використовуються з нього, як правило, інтуїтивно і несистематично. Наукова психологія базується на досвіді, який із самого початку є абстрагованим від багатьох деталей, понятійно оформленим. Інші й шляхи, методи пізнання — цілеспрямованого, систематизованого, інструментального оснащеного. Для наукового психолога вдала здогадка стає гіпотезою, що допускає експериментальну перевірку. Звичайно, експеримент можливий також у побутовій психології, і люди часто вдаються до цього ефективного засобу отримання необхідної інформації (не чекаючи відповідного випадку, а активно організовуючи його). Проте науково-психологічні експерименти відрізняються не тільки більшою строгістю своїх гіпотез, а й умовами проведення. У сучасній психології ці умови нерідко відокремлені від життєвої конкретності і навіть можуть спотворювати її. Відрізняються і результати експериментів: ученим нерідко доводиться відмовлятися від власних буденних уявлень.

Слід звернути увагу на те, що, по-перше, в наукових описах психічних явищ дослідники використовували свій особистий досвід. Проте головна цінність цих описів полягає не тільки в їх проникливості і детальності, а у тому, що вони виявилися вдалими узагальненими схемами для постановки науково-дослідних задач.

Друга відмінність побутових психологічних знань полягає у тому, що вони носять інтуїтивний характер. Це пов'язано з особливим способом їх отримання: вони отримуються шляхом практичних проб. Подібний спосіб особливо виразно помітний у дітей. Часто педагоги і тренери знаходять ефективні способи виховання, навчання, тренування, йдучи тим же шляхом: експериментуючи і вміло помічаючи щонайменші позитивні результати, тобто в певному значенні «йдучи на дотик». Нерідко вони звертаються до психологів з проханням пояснити психологічне значення знайдених ними прийомів.

На відміну від цього наукові психологічні знання раціональні і цілком усвідомлені. Звичний шлях полягає у висуненні словесно сформульованих гіпотез і перевірці логічно витікаючих з них наслідків.

З викладеного можна зробити висновок, що обширний досвід побутової психології зберігається й існує відповідно до тих видів практики, з яких він одержаний і які він знаходить.

Наукова психологія систематизує знання у формі логічних несуперечливих положень, аксіом і гіпотез. Знання спрямовано акумулюються, служать базою розширення та поглиблення знайдених закономірностей, і відбувається це саме завдяки наявності спеціальної наочної мови.

Не слід розуміти точне визначення предмета наукової психології як обмеження її дослідницьких можливостей. Наприклад, наукова психологія активно вторгається в життєвський досвід, справедливо претендуючи на нове освоєння суспільного фактичного матеріалу. Закономірні, тому постійні вимоги точно користуватися наявним понятійним апаратом (і лише ним), це захищає досвід від «засмічення» побутовими асоціаціями.

Третя відмінність полягає в способах передачі знань і навіть у самій можливості їх передачі. У сфері практичної психології така можливість вельми обмежена. Це безпосередньо витікає з двох попередніх особливостей побутового психологічного досвіду — його конкретного й інтуїтивного характеру.

Накопичення і передача наукових знань можлива завдяки тому, що ці знання кристалізуються в поняттях та законах. Вони фіксуються в науковій літературі і передаються за допомогою вербальних засобів. Таким чином, буденні психологічні знання, здавалося б, легко доступні. Поради людей, відточені афоризми мислителів містять згустки побутового досвіду. Проте скористатися цим досвідом не просто: буденні знання не фіксують реальних умов, в яких вони були одержані, а ці умови є вирішальними при спробі використовувати відоме іншою людиною і в новій ситуації. Тому так часто помилки батьків повторюються їх дітьми. Власний досвід, що співвідноситься з своїми можливостями і специфічними умовами, доводиться переживати і накопичувати наново. Інша справа — досвід наукової психології. Хоча він і не такий обширний як побутовий, зате містить інформацію про умови, необхідні й достатні для відтворення тих або інших явищ. Одержані знання впорядковані в наукових теоріях і передаються шляхом засвоєння узагальнених, логічно зв'язаних положень, які служать підставою для висунення нових гіпотез. Завдяки розвитку експериментального підходу науковий досвід містить факти, недоступні побутовій психології.

Четверта відмінність полягає в методах отримання знань у сферах побутової і наукової психології. У побутовій психології ми вимушені обмежуватися спостереженнями і роздумами. У науковій психології до цих методів додається експеримент.

Суть експериментального методу полягає у тому, що дослідник не чекає збігу обставин, в результаті якого виникає явище, що цікавить його, а викликає це явище сам, створюючи відповідні умови. Потім він цілеспрямовано варіює ці умови, щоб виявити закономірності, яким дане явище підкоряється. З введенням у психологію експериментального методу психологія сформувалася в самостійну науку.

Нарешті, п'ята відмінність, і разом з тим перевага, наукової психології полягає у тому, що вона має в своєму розпорядженні обширне, різноманітне накопичення унікального фактичного матеріалу, недоступного у всьому своєму обсязі жодному носію побутової психології. Матеріал цей накопичується і осмислюється, зокрема в спеціальних галузях психологічної науки.

Отже, наукова психологія є системою теоретичних (понятійних), методичних і експериментальних засобів пізнання й дослідження психічних явищ (донаукових), вона є переходом від необмеженого і різноманітного опису цих явищ до їх точного наукового визначення, до можливості методичної реєстрації, експериментального встановлення причинних зв'язків і закономірностей, забезпечення спадкоємності результатів.

Тепер, коли ми переконалися в цілому ряді переваг наукової психології перед побутовою, доречно поставити питання: а яку позицію науковій психології повинні зайняти по відношенню до носіїв побутової психології?

Уявимо собі поряд з освіченим фахівцем-психологом якого-небудь мудреця, що необов'язково живе сьогодні, якого-небудь старогрецького філософа. Цей мудрець — носій багатовікових роздумів людей про долі людства, про природу людини, її проблеми, щастя. Фахівець-психолог — носій наукового досвіду, якісно іншого. Так яку ж позицію він повинен зайняти по відношенню до знань і досвіду мудреця? Питання це не безпідставне, воно неминуче рано чи пізно встане перед кожним фахівцем: як повинні співвідноситися у нашій голові, у нашій душі, у нашій діяльності ці дві позиції?

Існує помилкова позиція, яку, втім, нерідко займають психологи з великим науковим стажем. «Проблеми людського життя, — говорять вони, — ні, я ними не займаюся. Я займаюся науковою психологією. Я розбираюся в нейронах, рефлексках, психічних процесах, а не в муках творчості».

Чи має ця позиція деякі підстави? Зараз ми вже можемо відповісти на це питання: так, має. Ці деякі підстави полягають у тому, що

згаданий науковий психолог вимушений в процесі своєї освіти зробити кроку в світ загальних понять.

Пошана і увага до побутового досвіду, його знання застережуть ще від однієї небезпеки. Річ у тому, що, як відомо, в науці не можна відповісти на одне питання без того, щоб не виникло десять нових. Але нові питання бувають різні. І це не просто слова. У науці існували і існують, звичайно, цілі напрями, які не знаходили відповіді. Проте перш ніж остаточно припинити своє існування, вони якийсь час працювали вхолосту, відповідаючи на питання, які породжували десятки інших питань.

Розвиток науки нагадує рух по складному лабіринту з багатьма тупиковими ходами. Щоб вибрати правильний шлях, потрібно мати, як часто говорять, хорошу інтуїцію, а вона виникає тільки при тісному контакті з життям.

Таким чином, науковий психолог-юрист повинен бути одночасно хорошим побутовим психологом. Інакше він не тільки буде малокорисний науці, а й не знайде себе в своїй професії, просто кажучи, буде нещасний.

Отже, наукова психологія, по-перше, спирається на побутовий психологічний досвід; по-друге, «витає» з нього свої задачі; нарешті, по-третє, на останньому етапі ним перевіряється.

Зв'язок наукової психології з практикою характеризується точністю постановки прикладних задач і методів їх рішення. Як правило, такі задачі породжувалися труднощами, які виникають у неспсихологічних галузях, а їх усунення виходило за межі компетенції відповідних фахівців. Зазначимо також, що прикладні галузі могли з'являтися незалежно від становлення загальнопсихологічної науки.

Галузі психології можна розрізняти за декількома критеріями. По-перше, за сферами діяльності (зокрема професійної), потреби яких обслуговують, тобто за тим, що робить людина: юридична психологія, психологія праці, інженерна, педагогічна та ін. По-друге, за тим, хто саме цю діяльність виконує, є її суб'єктом і разом з тим об'єктом психологічного аналізу: людина певного віку (дитяча і вікова психологія), групи людей (соціальна психологія), представник тієї або іншої національності (етнопсихологія), пацієнт психіатра (патопсихологія) і т. ін. Нарешті, галузі психології можуть визначатися за конкретними науковими проблемами: проблема зв'язку порушень психіки з мозковими ураженнями (нейропсихологія), психічних і фізіологічних процесів (психофізіологія).

Зрозуміло, що, як уже вказувалося, психолог-практик — це не просто побутовий психолог. Звичайно, він далеко не завжди має готові зразки рішення задач і повинен вивчати, винахідливо використовувати повсякденний досвід, та все ж для нього цей досвід

оформлений концептуально, а задачі досить чітко розділені на вирішувані і нерозв'язні. Слід підкреслити, що відносна автономія прикладних галузей від їх загальних психологічних підстав дозволяє встановлювати власні практичні зв'язки з іншими науками — соціологією, біологією, фізіологією, медициною та ін.

Нарешті, існують і такі психологічні тести, де грань між науковою й побутовою психологією важко встановити. Так, у керівництві по діловому спілкуванню даються конкретні практичні поради щодо адекватної соціальної поведінки, взаємодії з іншими людьми, які роблять контакти успішними. З одного боку, це свого роду «підручники» побутової психології, з іншого — систематичний перелік результатів, що дає матеріал для наукового дослідження.

Таким чином, положення психологічної науки визначається її двома різноспрямованими традиціями. Перша з них — прагнення стати природничо-науковою дисципліною, друга — зайняти місце побутової психології. Обидві ці цілі незабгадені, але кожна з них породжує свої конкретні задачі.

З одного боку, в порівнянні з побутовою психологією наукова є спеціальною дисципліною, яка володіє понятійним і методичним апаратом для вивчення психічного життя людини, законів її організації і розвитку. Точність і регулярність фіксації одержуваного досвіду, можливість строгої перевірки і направленою відтворення зближують її з природничими науками. З іншого боку, психологічна наука має особливості, пов'язані із специфікою об'єкта вивчення — його здібністю до внутрішнього віддзеркалення своїх станів. Буденні уявлення людини про себе, будучи засобами і результатами вирішення реальних життєвих задач, можуть бути стійкими й існувати незалежно від їх наукових пояснень. Гуманітарний аспект психології полягає не тільки у вивченні, а й у практиці створення цих уявлень як способів подолання конфліктних ситуацій, осмислення і продуктивного розвитку життєвого досвіду.

Наукова і побутова психологія, зберігаючи принципові відмінності, вступають у необхідні взаємні зв'язки. Психологічна наука, розвиток якої можна, вслід за Л. С. Рубінштейном, представити у вигляді піраміди, сильна своєю основою. Побутове осмислення різноманітної психологічної реальності не зникає з появою спеціальної науки і є, навпаки, постійним джерелом її життєдіяльності. Разом з тим наукові досягнення активно проникають в буденне життя, пропонуючи нові, ефективні засоби запам'ятовування її законів, виховання і розвитку особистості.

Наукова психологія в цілому — це спроба усвідомити, регулярно осмислювати, відтворювати й удосконалювати існуючий і такий, що постійно розвивається, досвід психічного життя сучасної людини.

Юридична психологія (від лат. *juris* — право) — галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин. На початку свого виникнення під впливом розвитку експериментальної психології наприкінці XIX — початку XX ст. були проведені перші лабораторні дослідження в галузі юридичної психології. Основні зусилля були спрямовані на вивчення психології свідчень свідків і допиту (О. Провині, Р. Гросс, Д. Марбе, В. Штерн та інші), діагностики причетності до злочину (К. Юнг та ін.), судової і слідчої роботи, психологічних основ професійного відбору і навчання юристів (Р. Мюнстерберг). Дослідження з юридичної психології стали інтенсивно проводитися в 20-х рр. XX ст. Були виконані численні роботи щодо вивчення психології злочинців і ув'язнених, побуту злочинного світу, закономірностей формування свідчень свідків і причин виникнення в них помилок, з теорії і методики судово-психологічної експертизи (О. Е. Брусиловський, М. Н. Гернет, М. М. Гродзинський, Я. А. Канторович, А. С. Тагер та ін.), проведені оригінальні дослідження по виявленню психологічними методами слідів злочину (О. Р. Лурія). Значно активізувалися наукові дослідження в галузі юридичної психології, уточнений її предмет, сформульовані юридичні принципи (А. В. Дулов, О. Р. Ратинов та ін.). Систему сучасної вітчизняної юридичної психології складають кримінальна психологія, яка вивчає психологічні механізми злочинної поведінки і особистості злочинця; судова психологія, що охоплює широке коло питань, пов'язаних з судочинством; виправна психологія, яка вивчає проблеми виправлення правопорушників; правова психологія, яка вивчає правосвідомість, принципи її виховання та причини деформації. У юридичній психології застосовуються всі основні методи психології (експеримент, спостереження, бесіда, анкетування та ін.), розробляються і специфічні для даної галузі знань методи (наприклад, психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи і т. ін.).

Юридична психологія досліджує цілі і методи психологічного дослідження особистості як суб'єкта права.

Юридична психологія використовує методи і методологічні принципи загальної і соціальної психології. Структура ж юридичної психології, коло досліджуваних нею проблем визначаються логікою правового регулювання. Практичні рекомендації у юридичній психології строго співвідносяться з нормами матеріального і процесуального права.

Об'єктом вивчення юридичної психології є конкретні типи людей і їх спільності як суб'єкти правової активності в межах існуючих процесів правового регулювання.

Предметом юридичної психології є дослідження і виявлення психологічних фактів, закономірностей та механізмів реалізації людьми активності в області правотворчості і правореалізації, а також психологічне забезпечення праці юристів у різних сферах правової реальності.

До основних завдань юридичної психології відносяться:

по-перше, методолого-теоретичне: розробка відповідно до вимог загальної наукової методології і гносеології проблем об'єкта, предмета, методологічних принципів, історичного розвитку, категоріального апарату, структури і взаємозв'язку даної дисципліни з суміжними науками, створення соціально-психологічної методики дослідження проблем боротьби із злочинністю і психологічного забезпечення юридичної діяльності;

по-друге, аналітичне: дослідження психологічних закономірностей і механізмів розвитку правосвідомості, злочинних діянь індивідуального й групового характеру, психологічної сторони процесу виправлення засуджених, проблем ефективності психологічного забезпечення правового регулювання та формування особистості суб'єктів юридичної діяльності;

по-третє, прогностичне: вироблення науково обґрунтованих припущень про можливу динаміку детермінації, психологічні закономірності зміни правосвідомості й злочинності як соціальних явищ, про тенденції розвитку особистості окремих категорій злочинців і злочинних груп, експертно-психологічні оцінки та прогнозування ефективності правового регулювання;

по-четверте, практичне: розроблення і впровадження рекомендацій юридичної психології, спрямованих на підвищення ефективності правотворчої, виправної, правоохоронної й пенітенціарної діяльності, на професійний розвиток індивідуальних і колективних суб'єктів юридичної праці, участь фахівців-психологів у юрисдикційному процесі, в проведенні судово-психологічних експертиз, психологічного консультування і психокорекційної роботи з людьми з девіантною поведінкою.

Розглянуті основні завдання є віддзеркаленням загальних функцій юридичної психології. Її подальший розвиток обумовлений зовнішніми соціальними замовленнями юридичної практики і внутрішніми наочно-логічними закономірностями.

Юридична психологія забезпечує розуміння юристами поведінки людини як суб'єкта правовідносин, виявляє особливості психічної діяльності різних суб'єктів правовідносин, їх психічних відносин в різних ситуаціях правозастосування і правоохорони, сприяє розробці рекомендацій з удосконалення правового регулювання життя суспільства, сприяє пізнанню закономірностей взаємодії людини з навко-

лишнім середовищем, вивчає особливості і умови формування соціально адаптованої і девіантної поведінки особистості, озброює юриста системним аналізом поведінки злочинця, структурним підходом до організації слідчої і судової діяльності органів правозастосування і правоохорони.

О.В.Тімченко [15] вказує на те, що на сучасному етапі розвитку юридичної психології можливо окремо виділити екстремальну юридичну психологію як науково-практичний розділ який вивчає психологічні закономірності діяльності правоохоронних органів при виникненні надзвичайних обставин і ситуацій, пов'язаних з підвищеним професійним ризиком, небезпекою для життя та здоров'я, та розробляє науково обґрунтовані заходи психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності персоналу при виконанні задач в умовах, що потребують граничної мобілізації фізичних, психологічних і моральних якостей особистості.

Виділення екстремальної юридичної психології як окремого науково-практичного розділу юридичної психології він пов'язує з особливими морально-правовими аспектами діяльності правоохоронців в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-службової та службово-бойової діяльності.

Фактично екстремальна юридична психологія здійснює синтез основ психологічних знань з питань діяльності особистості в особливих умовах і основ норм права, які регулюють поведінку та взаємовідносини між індивідами, між особистістю та суспільством в умовах надзвичайних обставин і ситуацій.

При цьому предметом екстремальної юридичної психології є вивчення загальнопсихологічних закономірностей функціонування психіки та життєдіяльності індивіда в зоні граничних можливостей організму, особистості, групи, соціуму, а також удосконалювання управління та практичної діяльності правоохоронних органів у кризових та надзвичайних обставинах і ситуаціях.

Виходячи з викладеного О.В.Тімченко визначає такі основні завдання сучасної екстремальної юридичної психології як окремої галузі юридичної психології:

- визначення оцінки напруженості праці та психофізіологічної «вартості» основних видів правоохоронної діяльності;
- визначення факторів професійної незадоволеності серед працівників правоохоронних органів України та основних функціональних порушень психічної сфери особистості, що виникають у правоохоронців в процесі оперативно-службової та службово-бойової діяльності;
- вивчення психологічних особливостей дій працівників правоохоронних органів у ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-службової та службово-бойової діяльності;

— дослідження психологічного впливу різноманітних стрес-факторів оперативно-службової та службово-бойової діяльності на правоохоронців;

— розроблення новітніх методів і психотехнологій в межах екстремально-психологічної підготовки правоохоронців;

— удосконалення професійно-психологічної підготовки персоналу, працівників правоохоронних органів України щодо забезпечення особистої безпеки та виживання в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-службової та службово-бойової діяльності;

— вивчення психологічних особливостей забезпечення правопорядку в умовах надзвичайних обставин і ситуацій;

— вивчення психологічних особливостей управління працівниками правоохоронних органів у кризових та надзвичайних обставинах і ситуаціях;

— психологічне забезпечення переговорної діяльності при проведенні контртерористичних операцій та звільненні заручників;

— психологічний супровід попередження та припинення групових порушень громадського порядку;

— діагностика, профілактика та корекція негативних психічних станів, що виникають у правоохоронців під впливом ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової та службово-бойової діяльності;

— надання екстреної психологічної допомоги правоохоронцям, які зазнали сильного психотравмуючого впливу при виконанні професійних обов'язків;

— розроблення сучасних методів постекстремальної роботи з правоохоронцями, психологічне забезпечення відновлювального періоду діяльності особового складу після виконання складних задач оперативно-службової та службово-бойової діяльності;

— розроблення сучасних методів надання психологічної допомоги правоохоронцям, які застосували табельну зброю та спеціальні засоби для припинення правопорушень;

— організація психологічної допомоги пораненим працівникам та членам їх сімей, а також членам сімей загиблих правоохоронців при виконанні службових обов'язків.

Методологічну основу екстремальної юридичної психології можуть скласти концептуальні підходи щодо вивчення психологічного (професійного) стресу (В.О. Бодров, Л.О. Китаєв-Смик, А.Б. Леонова, Н.І. Насенко, Г. Сельє, В.В. Суворова та ін.).

Суттєве значення для розвитку екстремальної юридичної психології як окремої галузі юридичної психології мають:

— положення, що пов'язані з розробленою у вітчизняній психології теорією єдності психіки і діяльності (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, О.М. Леонтєв, Б.Ф. Ломов та ін.);

— теоретичні положення загальної та генетичної психології що розкривають закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.);

— системно-структурний підхід щодо вивчення психологічної готовності до діяльності (О.Д. Ганушкін, М.І.Д'яченко, Л.С. Нерсесян, В.М. Пушкін, О.Д. Сафін, М.І.Томчук та ін.);

— концепція відстрочених реакцій на травматичний стрес (посттравматичних стресових реакцій) (Ф.В. Бассін, Д. Вільсон, М. Горовиць, Л.А. Пергаменшик, Н.В. Тарабрина, Ч. Фіглі, З. Фрейд, Д. Шпігель та ін.).

Джерела екстремальної юридичної психології як науково-практичного розділу юридичної психології складають:

— нормативно-правові документи, що стосуються вдосконалення діяльності правоохоронних органів України;

— дані про особливі психічні стани і реакції, що спостерігаються в ризико-небезпечних ситуаціях (Ю.О. Олександровський, Г.О. Балл, М.Д. Левітов, Л.Ф. Шестопалова та ін.), у тому числі — правоохоронної діяльності (О.М. Бандурка, С.П. Бочарова, І.О. Котенев, В.С. Медведєв, О.М. Столяренко та ін.);

— праці сучасних вітчизняних психологів із теорії та практики психологічної допомоги (О.Ф. Бондаренко, В.П. Москалець, Н.В. Чепелєва, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко та ін.).

Завдання, які повинна вирішувати екстремальна юридична психологія, визначаються різноманітністю та складністю теоретичних і практичних проблем, що входять у сферу діяльності правоохоронних органів. Дослідження в межах екстремальної юридичної психології мають своєю задачею удосконалювання психологічного добору та психологічної підготовки правоохоронців до діяльності у кризових та надзвичайних обставинах і ситуаціях, а також розробку засобів захисту особового складу від травмуючого впливу психогенних факторів оперативно-службової та службово-бойової діяльності.

1.2. Психологія в системі наук. Система юридичної психології

Сучасна психологія знаходиться на стику кількох наук: природні науки — психологія — соціальні науки.

Близькість психології до філософських, природничих, соціальних наук і наявність із деякими з них спільних проблем не позбавляє психологію самостійності. Багатогранний зв'язок психології з іншими науками зумовлений тим, що в центрі уваги психології є

людина. Сьогодні розвиток психології пов'язаний із максимальним розширенням зв'язків психології із суміжними науками при збереженні психологією своєї своєрідності і самостійності.

До XVII ст. вчення про психіку розроблялось у структурі філософської науки. Із XVII до початку XX ст. існувала лише одна галузь психологічних знань. На початку XX ст. почали виділятися окремі її підгалузі.

Диференціація психологічних знань відбувалась за такими ознаками:

- розвитком психіки;
- конкретною діяльністю;
- ставленням людини (як суб'єкта розвитку і діяльності) до суспільства.

До сучасної системи психологічних наук входять:

1. Загальна психологія, що вивчає загальні закономірності психічної діяльності людини з особистісним розвитком. До проблем загальної психології відносяться теоретичні і експериментальні дослідження, які виявляють найбільш загальні психологічні закономірності, теоретичні принципи і методи психології, її основні поняття і категоріальний устрій. Виявити і описати загальні принципи, категорії, поняття і методи психологічної науки, складові змісту предмета загальної психології можливо лише абстрагуючись від конкретних досліджень, здійснюваних в спеціальних галузях психології. Разом з тим результати досліджень в галузі загальної психології — фундаментальна основа розвитку всіх галузей психологічної науки. Основні поняття загальної психології характеризують психічні процеси, стани і властивості. Психічні процеси охоплюють: пізнавальні процеси — відчуття і сприйняття, пам'ять, уява і мислення; вольові процеси: мотиви, прагнення, бажання, ухвалення рішень; емоційні процеси — почуття, емоції. До психічних станів відносяться прояви психічних процесів: пізнавальних (наприклад, сумнів), вольових (упевненість), емоційних (настрої, афекти). Психічні властивості включають: якості розуму (здібності), стійкі особливості вольової сфери (характер), якості почуття, що закріпилися (темперамент). Розділення на вказані групи основних понять загальної психології умовне. Поняття «психічний процес» підкреслює процесуальний характер явища загальної психології, яке вивчається. Поняття «психічний стан» характеризує статичний момент, відносну стійкість психічного явища. Поняття «психічна властивість» відображає стійкість досліджуваного явища, його повторюваність і закріпленість у структурі особистості. Так, афект може розглядатися і як психічний процес, оскільки в ньому виражена динаміка почуттів, стадіальний його характер; і як психічний

стан, оскільки він характеризує психіку в даний період часу; і як прояв психічних властивостей особистості.

2. Вікова психологія — галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності етапів психічного розвитку і формування особистості впродовж онтогенезу людини від народження до старості. Вікова психологія оформилася як самостійна галузь знання до кінця XIX ст. Виникнувши як дитяча психологія, вікова психологія довго обмежувалася вивченням закономірностей психічного розвитку дитини, проте запити сучасного суспільства і логіка розвитку науки визначили очевидною необхідність цілісного аналізу онтогенетичних процесів і міждисциплінарних досліджень. Тепер розділами вікової психології є: дитяча психологія, психологія юності, психологія зрілого віку, геронтопсихологія. Вікова психологія прагне до розкриття психологічного змісту послідовних етапів онтогенезу, вивчає вікову динаміку психічних процесів, що неможливе без урахування впливу на індивідуальний розвиток людини культурно-історичних, етнічних і соціально-економічних умов. Для вікової психології вельми істотні диференціально-психологічні відмінності, до яких відносяться статева зрілість і типологічні властивості індивіда. Значне число досліджень будується на основі методу вікових (поперечних) зрізів: шляхом порівняння властивостей вибірок, які відрізняються одна від одної за хронологічним віком. Певними перевагами перед порівняно-віковим методом мають лонгітюдні (подовжні) дослідження, в яких розвиток тих або інших психологічних властивостей простежується на одній і тій же вибірці впродовж більш тривалого періоду онтогенезу. Особливе місце в сучасній віковій психології займає група генетико-модельючих методів, заснованих на каузально-генетичному методі Л.С. Виготського. Вивчення розвитку за допомогою методу активного формуючого експерименту (П. Я. Гальперін) та інших повчальних методів ведеться в процесі спрямованої дії на певні властивості або сторони психічного розвитку суб'єкта. До найважливіших практичних завдань, які стоять перед віковою психологією, відноситься створення методичної бази для контролю за ходом, повноцінністю змісту і умовами психічного розвитку дитини, організація оптимальних форм дитячої діяльності і спілкування, психологічна допомога в періоди вікових криз, у зрілому віці і старості. Вікова психологія складає наукову підставу педагогічної психології.

3. Педагогічна психологія (від гр. *país* (*paidos*) — дитя і *ago* — веду, виховую) — галузь психології, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання. Педагогічна психологія досліджує психологічні питання цілеспрямованого формування пізнавальної діяльності і суспільно значущих якостей особистості; умови, що

забезпечують оптимальний розвиваючий ефект навчання; можливості обліку індивідуальних психологічних особливостей учнів; взаємини між педагогом і учнями, а також відносини в учбовому колективі; психологічні питання самої педагогічної діяльності (психологія вчителя). Зародження педагогічної психології як самостійної галузі психологічної науки пов'язано з проникненням у психологію ідей розвитку в другій половині XIX ст. Перші успіхи експериментальної психології дозволяли сподіватися на те, що відомості про дані, отримані в психологічних лабораторіях, і їх застосування в процесі навчання істотно оптимізують педагогічний процес. В основі сучасної педагогічної психології лежить фундаментальне положення про те, що суттю індивідуального психічного розвитку людини є засвоєння нею суспільно-історичного досвіду, зафіксованого в предметах матеріальної і духовної культури. Засвоєння це здійснюється за допомогою активної діяльності людини, засоби і способи якої актуалізуються в спілкуванні з іншими людьми. Тим самим різко перебудовується спрямованість досліджень по педагогічній психології: основою її стратегії стає не реєстрація досягнутого рівня психічного розвитку, а активне формування психічних процесів і властивостей особистості. Відповідно до цієї загальної стратегії розробляються і інші питання педагогічної психології. Так розвивається теорія поетапного формування розумових дій (П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізін та інші). Вивчаються засоби і методи розвиваючого навчання, аналізуються взаємозв'язки організації навчання з етапами розумового розвитку (У. У. Давидов), роль диференційованого підходу до проблеми навчання, засоби і методи контролю і оцінки учбової діяльності. Особливе місце займають розробки з цілеспрямованого формування необхідних властивостей особистості. З відомою мірою умовності, пов'язаної з реальною єдністю навчання і виховання, педагогічну психологію можна розділити на психологію навчання (яка досліджує закономірності засвоєння знань, умінь і навиків) і психологію виховання (яка вивчає закономірності активного, цілеспрямованого формування особистості).

4. Психологія праці, що вивчає психологічні особливості трудової діяльності, вивчає професійно важливі якості, які стосуються певної спеціальності, психологічні основи організації праці, підвищення продуктивності праці, стосунки у трудовому колективі. Психологія праці — наука, що вивчає психологічні закономірності формування конкретних форм трудової діяльності і відношення людини до праці. Об'єкт психології праці — діяльність індивіда у виробничих умовах і умовах відтворення його робочої сили. Сучасна психологія праці відмовилася від уявлень про існування двох розімкнених циклів: виробництва і споживання, в яких людина по-

перемінно і незалежно виступає спочатку як виробник, а потім як споживач. З позицій психології праці робочий і вільний час індивіда тісно взаємозв'язані, так само як умови праці і відтворення робочої сили. Основи психології праці формувалися під впливом медицини, фізіології, техніки, соціології і т. ін. Початковим моментом включення тієї або іншої дисципліни в рішення проблем вдосконалення праці служило ухвалення того, що організація праці може дати більшу продуктивність, ніж її інтенсифікація, а економічні витрати на працівника (його освіта, медичне обслуговування, поліпшення житлово-побутових і екологічних умов життя) обертаються прибутком у сфері виробництва. При цьому кожна з дисциплін внесла свій внесок у розвиток психології праці, формулювання її завдань. Початком формування психології праці як самостійної наукової дисципліни прийнято враховувати появу книг Г. Мюнстерберга «Психологія і ефективність виробництва» і «Основи психотехніки». Істотний внесок у вивчення праці був зроблений І. М. Сеченовим, роботи якого поклали початок дослідженням раціональної організації і проектування трудової діяльності. Проте потрібен був триваліший час для того, щоб психологія праці виділила власний предмет і дала імпульс новим напрямам у вивченні праці: інженерній психології, авіаційній і космічній психології, ергономіці, психології управління. Головні завдання психології праці на сучасному етапі безпосередньо пов'язані з суспільними завданнями вдосконалення виробничих відносин і підвищення якості праці, поліпшення умов життя, усунення аварійних ситуацій, демократизації і формування відповідної культури праці. Сучасний розвиток психології праці ґрунтується на психології наукової організації праці. Це галузь психології, що вивчає закономірності вдосконалення психічної складової трудового процесу. Завдання психології наукової організації праці полягають в розробці способів формування адекватних мотивів трудової діяльності, впорядкованої ієрархії цілей, довершених систем когнітивних дій, а також у вивченні суб'єктивного віддзеркалення людиною трудового процесу. Розвитку психології наукової організації праці сприяли визнання обмеженості досліджень, що охоплюють тільки зовнішні поведінкові прояви трудової діяльності (операції, прийоми, рухи), а також широке розповсюдження професій, які не володіють виразно помітними зовнішніми ознаками (оператори систем стеження, науковці і т. ін.). Наявність внутрішніх когнітивних проявів, характерних для цих професій, зумовило створення спеціальних методик (побудова когнітивних карт, методи штучної деавтоматизації навику, асоціативний експеримент, біологічний і психологічний зворотний зв'язок), що дозволяють проникнути в структуру індивідуальних психологічних пе-

реживань трудового процесу і запропонувати рекомендації по їх регулюванню і контролю. На появу психології наукової організації праці певний вплив мали інформатика, теорія і практика штучного інтелекту, когнітологія.

5. Військова психологія — галузь психології, яка вивчає психологічні особливості різних видів військової діяльності в залежності від суспільно-історичних умов, рівня військової техніки, характеристик особистості бійця, особливостей військового колективу, методів бойової і політичної підготовки. Ця галузь психології виникла зі створенням армії, служить інтересам забезпечення збройного захисту, виробляє рекомендації з удосконалювання теорії і практики вивчення, добору, навчання, виховання військовослужбовців, політичної роботи, психологічної підготовки воїнів. При цьому широко використовується досвід війни, великих військових навчань, учбово-бойової практики. Напрями військової психології відповідають видам збройних сил. Її проблеми розробляються у взаємозв'язку з соціальною психологією, психологією праці, педагогічною психологією і т. ін.

6. Соціальна психологія — галузь психології, яка вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, які обумовлені фактом їхнього включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп. Протягом тривалого періоду соціально-психологічні погляди розроблялися в межах різних філософських вчень. Елементи соціальної психології склалися й усередині конкретних наук — у психології і соціології, а також в антропології, етнографії, кримінології, мовознавстві тощо. До другої половини XIX ст. відносяться перші спроби створення самостійних соціально-психологічних концепцій: «психологія народів» (М. Лацарус, Х. Штейнталь, В. Вундт), «психологія мас» (С. Сигеле, Г. Лебон), теорія «інстинктів соціального поведінки» (У. Макдугалл). Початком існування соціальної психології як особливої дисципліни вважається 1908 р., коли одночасно з'явилися роботи англійського психолога У. Макдугалла й американського соціолога Е. Росса, у назвах яких вживався термін «соціальна психологія». Соціальна психологія як самостійна наука містить такі основні розділи: закономірності спілкування і взаємодії людей (зокрема роль спілкування в системі суспільних і міжособистісних відносин); психологічні характеристики соціальних груп, як великих (класи, нації), так і малих (де вивчаються такі явища, як згуртованість, лідерство, процес прийняття групових рішень і т. ін.); психологія особистості (сюди, зокрема, відносяться проблеми соціальної установки, соціалізації і т. ін.). Розгляд усіх цих проблем здійснюється на основі принципу діяльності, що означає дослідження соціально-психоло-

гічних явищ у реальних соціальних групах, об'єднаних спільною діяльністю, за умови, що зазначена діяльність опосередковує всю систему внутрігрупових процесів. Це дозволяє розглядати кожную групу як одиницю у всій сукупності суспільних відносин і розкрити механізми розвитку групи, перетворення її з дифузійної групи у колектив. Соціальна психологія побудована на таких методологічних принципах, які дозволяють виконати свою основну практичну задачу — сприяти оптимізації керування соціальними процесами. Великого значення набуває також створення психологічної служби, яка могла б забезпечити рішення прикладних проблем соціальної психології в економіці, у системі виховання, у сфері масової інформації, у спорті, у сфері побуту тощо.

7. Психологія спорту — галузь психологічної науки, предметом якої є вивчення закономірностей прояву і розвитку психіки людини, а також групових взаємодій в умовах змагальної і тренувальної діяльності. Як і багато інших напрямків психології, психологія спорту почала інтенсивно розвиватися в 60—70-ті рр. ХХ ст. (П. О. Рудик, О. Ц. Пуні та ін.), причому в цій області основні дослідження були спочатку зосереджені на вивченні індивідуальних особливостях спортсменів, здібностей і можливостей діяти в стресових умовах змагань, способів підвищення ефективності спортивних тренувань. З часом спектр питань, розроблюваних психологією спорту, істотно розширився. Стосовно кожного виду спорту з урахуванням досягнень загальної, педагогічної, вікової і соціальної психології розробляються програми спеціальних тренувальних комплексів, спрямованих на підвищення як фізичної, так і психічної тренуваності спортсменів, їх емоційно-вольової, етичної, моральної і колективістської підготовленості. У психології спорту досить детально досліджені закономірності ефективного формування рухових навичок і умінь, способи досягнення високих показників сили, витривалості, спритності і координованості рухів. У цих дослідженнях вивчаються шляхи і способи формування спеціалізованого сприйняття спортсменів, наприклад почуття часу, почуття дистанції, зміни швидкості руху об'єкта, передбачення миттєвого розвитку подій тощо. Крім того, приділяється увага розвиткові методів поліпшення спостережливості, уяви, стратегічного мислення, погодженої взаємодії в групових іграх і т. ін. Поглиблення цих досліджень йде як в області вивчення здібностей спортсменів і їхнього спеціального добору на різних вікових стадіях, так і по шляху виховання і формування цих здібностей у процесі тренувальної діяльності. Особливу проблему складають такі напрямки психології спорту, як психічна саморегуляція, керування своїм станом у передстартовий період, у ході змагань і після виходу із змагальної си-

туації. Цим питанням, а також відношенню спортсменів до своїх перемог і поразок приділяється більше уваги в останніх дослідженнях. В окремий напрямок виділяються соціально-психологічні дослідження, що розглядають проблеми формування команд, міжособистісні відносини в них, прийоми і способи підвищення їхньої згуртованості і ціннісно-орієнтованої єдності, питання взаємин із тренером або тренерським колективом, з болільниками (у тому числі з «спортивними фанатами») і т. ін. Основні задачі сучасної психології спорту складаються не тільки в сприянні досягненню спортсменами високих спортивних результатів, а й у всебічному розвитку особистості спортсмена, у підвищенні його загальної і психологічної культури.

8. Медична психологія (від лат. *medicus* — лікарський, лікувальний) — галузь психології, яка вивчає психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностики, лікування, експертизи і реабілітації хворих. В галузь дослідження медичної психології входить широкий комплекс психологічних закономірностей, пов'язаних з виникненням і плином хвороб, вплив тих або інших захворювань на психіку людини, забезпеченням оптимальної системи оздоровчих впливів, характером відносин хворої людини з мікросоціальним оточенням. Структура медичної психології включає ряд розділів, орієнтованих на дослідження в конкретних областях медичної науки і практичної охорони здоров'я. Найбільш загальними з них є клінічна психологія, яка включає патопсихологію, нейропсихологію і соматопсихологію. Інтенсивно розвиваються галузі медичної психології, пов'язані з психокорекційною роботою: психогігієна, психофармакологія, психотерапія, психічна реабілітація. Серед найважливіших проблем медичної психології — взаємодія психічних і соматичних (тілесних, фізіологічних) процесів при виникненні і розвитку хвороб, закономірності формування захворювання, вивчення динаміки усвідомлення хвороби, формування адекватних особистісних установок, пов'язаних з лікуванням, використання компенсаторних і захисних механізмів особистості в терапевтичних цілях, вивчення психологічного впливу лікувальних методів і засобів (медикаментів, процедур, клінічних і апаратурних досліджень, хірургічних втручань і т. ін.) з метою забезпечення їх максимального позитивного впливу на фізичний і психічний стан пацієнта. Значне місце серед досліджуваних питань займають психологічні аспекти організації лікувального середовища (стаціонару, санаторію, поліклінік тощо), вивчення відносин хворих з родичами, персоналом і один з одним. У комплексі проблем організації лікувальних заходів особливе значення має вивчення закономірностей психологічного впливу лікаря в ході проведення ним діагностичної, лікувальної,

профілактичної роботи, раціональної побудови взаємин учасників лікувального процесу.

9. Психологія творчості — галузь психологічних досліджень творчої діяльності людей у науці, літературі, музиці, образотворчому і сценічному мистецтві, у винахідництві і раціоналізаторстві. Методологічною основою психології творчості є принцип історизму. Особливий розділ психології творчості присвячений вивченню творчої діяльності дітей. До специфічної проблематики відноситься вивчення ролі уяви, мислення, інтуїції, натхнення, надситуативної активності, індивідуально-психологічних особливостей, що виявляються в процесі творчості (здатності, талант, геніальність і т. ін.), впливів на особистість її входженням у творчий колектив, факторів, здатних стимулювати творчу активність (групова дискусія, мозкова атака і т. ін.).

10. Юридична психологія (від лат. *juris* — право) — галузь психологічних вчень, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин. Під впливом успіхів експериментальної психології наприкінці XIX — початку XX ст. були проведені перші лабораторні дослідження в галузі юридичної психології. Основні зусилля були спрямовані на вивчення психології показань свідків і допиту (А. Провіні, Г. Гросс, К. Марбе, В. Штерн та ін.), «діагностики причетності» до злочину (К. Юнг), судової і слідчої роботи, психологічних основ професійного добору і навчання юристів (Г. Мюнстерберг). Дослідження з юридичної психології стали інтенсивно проводитися в 20-х рр. минулого сторіччя. Були виконані численні роботи з вивчення психології злочинців і ув'язнених, побуту злочинного світу, закономірностей формування показань свідків і причин виникнення в них помилок, з теорії і методики судово-психологічної експертизи (О. Е. Брусиловський, М. Н. Гернет, М. М. Гродзинський, О. С. Тагер та ін.), проведені оригінальні досліди по виявленню психологічних методів слідів злочину (О. Р. Лурія). Значно активізувалися наукові дослідження в галузі юридичної психології, уточнений її предмет, сформульовані юридичні принципи. Систему сучасної вітчизняної юридичної психології утворюють кримінальна психологія, яка вивчає психологічні механізми злочинного поведіння й особистість злочинця; судова психологія, яка охоплює широке коло питань, пов'язаних із судочинством; виправна психологія, яка розробляє проблеми виправлення правопорушників; правова психологія, яка вивчає правосвідомість, принципи її виховання, причини деформації. У юридичній психології застосовуються всі основні методи психології (експеримент, спостереження, бесіда, анкетування, тестування та ін.), розробляються і специфічні для даної галузі знань

методи (наприклад психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи і т. ін.).

11. Патопсихологія (від гр. *pathos* — страждання, хвороба) — розділ медичної психології, яка вивчає закономірності розпаду психічної діяльності і властивості особистості при хворобі. Аналіз патологічних змін здійснюється на основі зіставлення з характером формування і протікання психічних процесів, станів і властивостей особистості в нормі. У цьому полягає основна відмінність патопсихології, яка інтерпретує дані дослідження в категоріях психологічної теорії, від психопатології — галузі психіатрії, яка вивчає патологію психіки на основі загально клінічних категорій (виникнення і результат хвороби як клінічно закономірна зміна симптомів і синдромів). При цьому якщо клінічні (психопатологічні) дослідження виявляються, описують і систематизують прояви порушених психічних процесів, то патопсихологія розкриває характер протікання й особливості структури психічних процесів, що призводять до симптомів, які спостерігаються в клініці. Патопсихологія вивчає психічні розлади в першу чергу експериментально-психологічними методами. Прикладне значення патопсихології у практиці медицини виявляється у використанні отриманих в експерименті даних для диференціальної діагностики розладів психіки, установлення ступеня виразності психічного дефекту в інтересах експертизи (судової, трудової, військової і т. ін.), оцінки ефективності проведеного лікування по об'єктивних характеристиках динаміки психічного стану хворих, аналізу можливостей особистості хворого з погляду її зберігаючих сторін і перспектив компенсації утрачених властивостей з метою вибору оптимальних психотерапевтичних заходів, проведення індивідуальної психічної реабілітації. Значення патопсихологічних досліджень для психології полягає в можливості більш глибокого пізнання закономірностей функціонування і розвитку нормальної психіки, вивчення категорій «психічної норми», «психічного здоров'я», а також факторів, що активізують або гальмують розвиток особистості в ході її онто- і соціогенезу. Основи сучасної патопсихології закладені в працях відомих психологів О. Р. Лурії, Б. В. Зейгарника та ін.

12. Зоопсихологія (від гр. *zoop* — тварина, *psyche* — душа, *logos* — навчання) — наука про психіку тварин, про прояви і закономірності психічного відображення на цьому рівні. Зоопсихологія вивчає формування психічних процесів у тварин в онтогенезі і у процесі еволюції. Психічним здібностям тварин приділяли увагу вже античні мислителі. Зародження наукової зоопсихології наприкінці XVIII — початку XIX ст. пов'язано з іменами Ж. Л. Бюффона і Ж. Б. Ламарка, а пізніше — Ч. Дарвіна. Основоположниками нау-

кового вивчення психічної активності тварин були К. Ф. Рульє і В. А. Вагнер, що поклали в XIX—XX ст. початок матеріалістичному еволюційному напрямкові.

13. Екологічна психологія (психологія навколишнього середовища) — міждисциплінарна галузь знання, яка формується, про психологічні аспекти взаємин людини і навколишнього середовища (просторово-географічного, соціального, культурного), органічно включена у життєдіяльність людини, і регуляції, яка служить важливим фактором її поведінки і соціальної взаємодії. Знаходиться на стику психології і соціальної екології як особливої дисципліни, що вивчає широке коло соціально-гуманітарних проблем взаємодії людини і навколишнього середовища. Екологічна психологія вивчає найбільш ефективні способи поліпшення умов життя в населених пунктах, місцях роботи і т. ін.

14. Економічна психологія (від гр. *oikonomike* — букв. мистецтво ведення домашнього господарства) — галузь психології, яка вивчає психологічні явища, пов'язані з виробничими відносинами людей. До найважливіших проблем економічної психології відносяться виявлення місця особистості людини в структурі продуктивних сил, людської праці. Людина при цьому розглядається, умовно говорячи, як економічна реальність, тобто з погляду тих ресурсів, якими вона володіє як творець матеріальних і духовних цінностей. До числа проблем економічної психології відносяться вивчення відношення людини до різних форм власності. Економічна психологія вивчає психологічні умови ефективного функціонування господарського механізму, психологічні умови ефективності планування тощо.

15. Гештальт-психологія (від нім. *Gestalt* — образ, форма) — напрямок у західній психології, який виник у Німеччині в першій третині XX ст. і висунув програму вивчення психіки з погляду цілих структур (гештальтів), первинних стосовно своїх компонентів. Гештальт-психологія виступила проти висунутого структурною психологією (В. Вундт, Е. Тічнер та ін.) принципу розчленовування свідомості на елементи і побудови з них за законами асоціації або творчого синтезу складних психічних феноменів. Ідея про те, що внутрішня, системна організація цілого визначає властивості і функції утворюючих його частин, була застосована спочатку до експериментального вивчення сприйняття (переважно зорового). Це дозволило вивчити ряд його важливих особливостей: константність, структурність, залежність образу предмета («фігури») від його оточення і т. ін. При аналізі інтелектуального поведінки була простежена роль сенсорного образу в організації рухових реакцій. Побудова цього образу пояснювалася особливим психічним актом

збагнення, миттєвого схоплення відносин у сприйманому полі. Ці положення гештальт-психологія протиставила біхевіоризмові, який пояснював поведінку організму в проблемній ситуації перебором «сліпих» рухових проб, що випадково приводять до вдалого рішення. При дослідженні процесів людського мислення основний наголос був зроблений на перетворення («реорганізацію») пізнавальних структур, завдяки яким ці процеси здобувають продуктивний характер, що відрізняє їх від формально логічних операцій, алгоритмів і т. ін. Хоча ідеї гештальт-психології сприяли розвитку знання про психічні процеси (насамперед розробці категорії психічного образу, а також ствердженню системного підходу), її ідеалістична методологія (феноменологія) перешкоджала детерміністському аналізу цих процесів. Психічні «гештальти» і їх перетворення трактувалися як властивості індивідуальної свідомості, залежність якої від предметного світу і діяльності нервової системи представлялася за типом ізоморфізму (структурного аналогу), що є варіантом психофізичного паралелізму. Головні представники — німецькі психологи М. Вертхеймер, В. Келер, К. Коффка. Близькі до неї загальнонаукові позиції займали К. Левін і його школа, що поширили принцип системності й ідею пріоритету цілого в динаміку психічних утворень на мотивацію людської поведінки, К. Гольдштейн — прихильник «холізму» (цілісності) у патопсихології, Ф. Хайдер увів поняття про гештальт в соціальну психологію з метою пояснення міжособистісного сприйняття тощо.

16. Політична психологія (від гр. *politika* — державні або суспільні справи) — галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації і т. ін.) у політичному житті суспільства, які формуються і виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їх конкретних політичних діях. У психологічній науці багато проблем, що складають предмет політичної психології (політичне виховання, суспільна свідомість, психологія ідеологічного впливу, політична активність мас і т. ін.), вирішуються в рамках соціальної, педагогічної і вікової психології, соціології, економічної науки, філософії.

17. Психологія релігії — галузь психології, яка вивчає психологічні і соціально-психологічні фактори, що обумовлюють особливості релігійної свідомості, її структуру і функції. Психологія релігії виникла наприкінці XIX — початку XX ст. (В. Вундт, У. Джеймс, Т. Рібо та інші) і накопичила значний матеріал про зміст релігійної свідомості, яка включає такі поняття, як бог (дух), рай, пекло, гріх та інші, а також про емоційні стани і почуття людини під час молитви, сповіді й здійснення інших обрядів. У психології

релігії існує кілька плинів, які базуються на різних теоретико-методологічних підставах. Вона використовує теоретичні положення і методи загальної і соціальної психології, соціології, етнографії й історії релігії. Вивчення законів формування, розвитку і функціонування релігійної психології ведеться в таких напрямках: загальна теорія психології релігії, яка вивчає зміст і структуру релігійної свідомості, специфіку релігійних почуттів, психологічні функції релігії в духовному житті особистості і суспільства; диференціальна — розглядає релігійну свідомість і почуття віруючих з урахуванням конкретного соціального середовища й історичної епохи; психологія релігійних груп вивчає соціально-психологічну структуру релігійних громад, механізми спілкування, наслідування, установок і їхній вплив на свідомість, почуття та поведінку віруючих; психологія релігійного культу досліджує вплив релігійних обрядів на психіку людини.

18. Психологія родини і шлюбу — міждисциплінарний напрямок у психології, який вивчає проблеми шлюбу і родини; включає дослідження в галузі соціології, економіки, етнографії, історії, юриспруденції, демографії і т. ін. Уперше систематичне вивчення було розпочато наприкінці 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. у США. Бурхливий ріст досліджень привів до того, що в 60—70-х рр. активно дискутувалися питання про можливість виділення досліджень шлюбу і родини в окрему науку. Однак у зв'язку з тим, що даний об'єкт у кожній з наук розглядається зі своєї специфічної точки зору, це питання залишилося відкритим. Психологічні дослідження шлюбу і родини включають: вивчення факторів, що впливають на якість шлюбу, цикл розвитку родини, рольову структуру родини, розподіл влади між членами родини, спілкування у родині, настанову на шлюб і родину, детермінанти вибору шлюбного партнера, психологічні особливості батьків і дітей тощо. В окрему галузь дослідження виділене вивчення процесу й ефективності сімейного і шлюбного консультування. Ці дані слугують підставою для формування різного роду соціальних і психологічних програм та рекомендацій, спрямованих на допомогу родині. Вони служать джерелом розробки наукових принципів підготовки фахівців, які працюють з родиною в цілому та з окремими її членами.

19. Психологія управління — галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. Основна задача психології управління — аналіз психологічних умов і особливостей управлінської діяльності з метою підвищення ефективності та якості роботи в системі керування. В останні роки психологія управління інтенсивно розвивається. Процес керування реалізується в діяльності керівника, у якій психологія управління виділяє такі

моменти: діагностика і прогнозування стану й змін управлінської підсистеми; формування програми діяльності підлеглих, спрямованої на зміну станів керованого об'єкта в заданому напрямку; організація виконання рішення і т. ін. В особистості керівника вона розрізняє його управлінські потреби і здібності, а також його індивідуальну управлінську концепцію, що включає надзадачу, проблемний зміст, управлінські задуми та внутрішньо прийняті принципи і правила керування. Керуюча підсистема представлена спільною діяльністю великої групи ієрархічно взаємозалежних керівників. Психологія управління вивчає способи їхнього сполучення, що дозволяють перетворити акти їхньої індивідуальної діяльності в цілісну колективну управлінську діяльність. На способи такого сполучення впливають правові повноваження керівників, характер взаємозв'язків виконуваних ними обов'язків, особливості стимулювання їхньої праці, особисті взаємини та ін. Недосконалість спілкування виявляє себе в різних формах (конфлікти, відомчі бар'єри і т. ін.). Вивчення психологічних умов забезпечення цілісного функціонування апарату управління — один з найважливіших напрямків психології управління. Оскільки предметом управлінської діяльності є колективна праця конкретної організації, а за умовами і змістом праці ці організації істотно розрізняються, психологічні особливості управлінської діяльності набувають у кожному випадку специфічного характеру і підлягають спеціальному вивченню.

З розвитком наукової думки та розширення людської діяльності виникають нові, різноманітні галузі психологічного знання.

Деякі психологи виділяють психологію як розділ науки, яка вивчає феномен «пси». Існує багато синонімів психології. Це «парапсихологія», «психотроніка» тощо. Під феноменом «пси» дослідники розуміють сукупність паранормальних феноменів свідомості, які до цього часу мало зрозумілі. До них вони відносять телепатію, ясновачення, телекінез тощо.

Психологія тісно взаємопов'язана з іншими науками, наприклад із педагогікою. Ці науки вийшли в різний час із філософії: психологія — початок XVII ст., педагогіка — XIX ст.. Психологія і педагогіка за своїм значенням посідають перше місце серед інших наук. Співвідношення між психологією і педагогікою аналогічне співвідношенню між фізіологією і медициною.

Психологія та природничі науки. Експериментальна психологія розвивалася під впливом експериментальних досліджень природничих наук. Перші експериментальні дослідження з психології про час реакцій виникли з потреб астрономії, вони привели до створення психофізики і психоакустики. Слід зазначити, що дослі-

дження з психології ґрунтувалися на даних біологічних наук, закону біологічної еволюції, даних фізіології.

Психологія та медичні науки. Медичні науки враховують чи мають враховувати дані психології при розробці проблем здоров'я, хвороб дітей та дорослих. На основі медицини, педагогіки, психології виникли шкільна гігієна, медична психологія, нейропсихологія та інші. Із врахуванням даних психології розв'язуються чи мають розв'язуватись проблеми спілкування лікаря із пацієнтом, пропаганди медичних знань, узгодження медичної техніки із психологічними властивостями людини тощо.

Психологія і технічні науки. Координація цих наук важлива для таких проблем, як розробка систем керування, підготовка працівників у системі керування, створення роботів, комп'ютерів, систем комунікації, засобів відображення інформації, для визначення, як готувати людину для роботи у створених технічних установах, апаратах, проблем інженерної психології, ергономіки, кібернетики тощо.

Психологія і суспільні науки. Психологія тісно пов'язана з історією, економікою, соціологією, лінгвістикою, літературознавством, теорією мистецтв, юридичними і політичними науками. Психологічні дослідження не визначають соціальних процесів, але згадані суспільні науки не можуть розвиватись без даних психології. На основі і під впливом психологічних наук розвивалися такі науки, як соціальна психологія, юридична психологія тощо.

Зв'язок психології з конфліктологією. Конфліктологія (від лат. — конфлікт, зіткнення) — галузь соціологічних знань, спрямована на дослідження методів аналізу конфліктів з використанням системно-математичних методів, дослідження конфліктів у системі соціально-економічних, соціально-політичних, міжособистісних взаємин та ін. Поняття конфлікту пов'язане в побутовому вживанні із сваркою, бійкою, суперечною сутичкою, лайкою; в концептуальному вживанні — із зіткненням думок чи поглядів опонентів чи суб'єктів — учасників взаємодії; із розбіжністю, розходженням, колізією (колізія від лат. — стикаюсь), зіткненням протилежних цілей, сил, інтересів, прагнень; гострі суперечки й зіткнення поглядів в суб'єктів розходження між правовими нормами. У конфліктології користуються поняттям консенсус (від лат. — погодження). Це поняття означає у психології і конфліктології єдність думок, суджень, взаємну погодженість людей. На досягнення консенсусу впливає не тільки критерій науковості думки, а й суб'єктивні фактори — тиск громадської думки, засоби масової комунікації, авторитет лідера.

На початку ХХ ст. швейцарським психологом Е. Кларедом у науковий побут уведене поняття «юридична психологія», що характеризувало прикладну галузь, яка активно розвивається, та дослі-

джує прояв і використання загальних психологічних механізмів і закономірностей у сфері відносин, регульованих правом.

Як прикладна галузь юридична психологія, природно, повинна мати тісний взаємозв'язок насамперед з фундаментальними психологічними науками — історією, загальною й соціальною психологією та ін. При цьому вони впливають на розвиток юридичної психології через використання її представниками наявної у фундаментальних психологічних дисциплінах методології, категоріального апарата, теоретичних схем, загальних законів і механізмів виникнення, прояву й розвитку психічних явищ. Однак у зв'язку з тим, що юридичній психології властива і своя «внутрішня логіка розвитку», все ж виявлені специфічні закономірності надалі повинні асимілюватися й в узагальнених теоріях або концепціях, які розробляються у фундаментальних психологічних науках.

Для сучасної юридичної психології характерні дуже тісні взаємозв'язки з багатьма суміжними психологічними дисциплінами: диференційною, віковою, педагогічною, медичною, інженерною психологією, психологією праці, управління тощо. Запозичаючи з даних суміжних наук багато вузлових теоретичних положень і методичного інструментарію, юридичні психологи не тільки адаптують їх стосовно до вирішення своїх приватних завдань, але й своїми науковими доробками визначають корекційно-стимулюючий вплив на побудову в зазначених галузях більш глибоких концептуальних схем і моделей.

Відносно ж взаємозв'язків юридичної психології із суміжними науковими дисциплінами, які вивчають умови й аномальні форми індивідуального поведіння (зокрема психіатрія та ін.), то вони найтісніші, адже це необхідно самі тісні контакти, щоб, по-перше, вибрати правильні орієнтири професійної компетенції (особливо відносно визначення дієздатності особистості), а по-друге, розвинути власні теоретико-прикладні напрямки діяльності.

Особливий взаємозв'язок юридичної психології із правовими науками і юридичною практикою.

Юридична психологія по співвідношенню до всього спектра нормативно-правових і науково-юридичних феноменів повинна бути не окремою галуззю знань, тобто однією з безлічі наукових дисциплін, а виступати в ролі науки, яка доповнює ці знання.

Психологічні нововведення широко впроваджуються в галузі сімейного, трудового, підприємницького законодавства. У зв'язку із цим представляється вкрай актуальним підвищити активність і с координованості дій юридичних психологів в обґрунтуванні й розробці психологічних основ теорії права і юридичної практики. У цьому зв'язку необхідно, по-перше, розпочати теоретико-прикладні

дослідження із всіх стадій правового регулювання, а не лише з психології правозастосовної діяльності, а по-друге, у контексті розширених методологічних основ й уточненого предмета юридичної психології реально перетворити в перспективі об'єкт, предмет і завдання юридичної психології із суцільно прикладної науки в теоретичну поряд з філософією й соціологією права.

Відносно ж удосконалювання психологічного забезпечення різноманітних видів юридичної праці в останні роки (особливо при створенні різноманітних психологічних служб) відбуваються значні позитивні зміни. Хочеться сподіватися, що наявні труднощі (як концептуального, так й організаційно-методичного характеру) будуть успішно подоланні й у підсумку юридичні психологи не тільки відстоять професійне право займати особливу позицію стосовно різних типів клієнтів-юристів, а й розширять свою «нішу» в обслуговуванні юридичної практики. Природно, у цьому випадку необхідна тісна взаємодія й координування взаємозв'язків зі спеціалістами таких галузей знання, як криміналістика, кримінологія, юридична педагогіка, соціальна робота та ін.

У структурі сучасної юридичної психології як прикладної науки можливо виділяти такі основні складові:

— методолого-теоретичні й методичні основи, де обґрунтовуються об'єкт, предмет, завдання, система, методологія й методи, а також розкривається історія й перспективи розвитку юридичної психології;

— правова психологія — розділ юридичної психології, де вивчаються психологічні аспекти правової творчості й правової реалізації, психологічні закономірності й механізми правової соціалізації особистості, розвитку правосвідомості і її дефекти;

— кримінальна психологія — розділ юридичної психології, що досліджує психологічні особливості особистості злочинця у різних видах злочинної діяльності (насильницьких, корисливих і т. ін.), а також психологію злочинних угруповань й організованої злочинності;

— психологія слідчої й оперативно-розшукової діяльності — розділи юридичної психології, у якому вивчаються психологічні аспекти розкриття й розслідування злочинів, а також розробляються психотехнічні засоби впливу на кримінальні елементи;

— судова психологія — розділ юридичної психології, де досліджуються психологічні аспекти судового розгляду, психологічні особливості особистості слідчого та інших учасників кримінального процесу, психологія слідчої діяльності, проблеми судово-психологічної експертизи, психологія підготовки та планування судової діяльності, психологія судової діяльності прокурора, адвоката, підсудного, психологія прийняття судових рішень;

— пенітенціарна психологія — розділ юридичної психології, де вивчаються психологічні аспекти ефективності різних видів покарань, психологія засуджених як умовно так і до позбавлення волі, а також обґрунтовуються заходи щодо їх ресоціалізації й реабілітації;

— психологія цивільного правового урегулювання — розділ юридичної психології, де вивчаються психологія цивільних правопорушень, позиція сторін цивільного процесу та їх комунікативна активність, психологічні аспекти підготовки й організації такого роду справ, психологія діяльності прокурора, адвоката, когнітивна (пізнавальна) діяльність суду, судово-психологічна експертиза, психологія прийняття судових рішень у цивільних справах;

— психологія діяльності юридичних організацій (організаційна юридична психологія) — розділ юридичної психології, де вивчається діяльність спеціалізованих закладів юридичного профілю.

Крім зазначених основних складових в останні роки активно почали розвиватися й такі напрямки юридичної психології, як превентивна, військово-юридична, психологія юридичної праці, психологія праввідносин на підприємстві та ін.

1.3. Історія розвитку юридичної психології

Незважаючи на те, що юридична психологія — одна з порівняно молодих галузей психології, застосування психологічного знання з метою забезпечення правосуддя й інших напрямків правоохоронної діяльності бере початок у далекій давнині. В античному у середньовічному процесі основним доказом було особисте визнання підозрюваного. Це визнання, як основний доказ, добувалося будь-якими шляхами, у тому числі з використанням катувань, в основі яких лежали узагальнені емпіричні дані, побутова психологія. Щоб змусити людину давати показання, спеціально створювалася шокова ситуація, яка провокувала до вираження певних почуттів та певного відношення до розслідуваної події.

На зміну феодальному середньовічному пошуковому процесу приходив буржуазний процес із властивою йому гласністю. Важливого значення набувають показання свідків і дані про особистості підсудного, потерпілого позивача й відповідача. Безумовно, і тут для правильної оцінки зацікавлених осіб з'являється потреба у використанні психологічного знання.

Про необхідність враховувати психологію злочинців у XVIII ст. висловлювався І.Т. Посошков, який пропонував різні способи допиту обвинувачуваних і свідків. Він пояснював, як деталізувати показання лжесвідків, щоб одержати певний матеріал для їхнього ви-

криття, рекомендував класифікувати злочинців. М.М. Щербатов, історик і філософ, вказував на необхідність знання законодавцем «людського серця» і створення законів з урахуванням психології народу. Він одним з перших підняв питання про можливість дострокового звільнення злочинця і необхідність залучати осіб позбавлення волі до робіт.

В.Ф. Ушаков розкривав психологічні умови впливу покарання на злочинця. Головним він вважав приведення злочинця до каяття.

Поширення ідеї виправлення й перевиховання злочинця призвело до застосування права у психології як наукового обґрунтування цих проблем, над якими на початку XIX ст. в Росії працювали Т. Д. Лодій, В.К. Елпатьєвський, Г.С. Гордієнко, Х.Р. Штельцер та інші вчені.

Однак загальна психологія, яка носила в той час умоглядний характер, не могла навіть у союзі з кримінальним правом розробити наукові критерії й методи вивчення людської особистості.

Значна кількість робіт, присвячених юридичній психології, з'явилася при проведенні правової реформи останньої третини XI ст. Це роботи І.С. Баршева «Погляд на науку кримінального законодавства», К.Я. Яневич-Яновського «Думки про кримінальну юстицію з погляду психології й фізіології», О.У. Фрезі «Нарис судової психології», Л.Е. Владимірова «Психічні особливості злочинців по новітніх дослідженнях» і деякі інші. У зазначених роботах висловлювалися ідеї чисто прагматичного дослідження психологічних знань у конкретній діяльності судових і слідчих органів.

Кінець XIX і початок XX ст. пов'язані з інтенсивним розвитком психології, психіатрії й ряду юридичних дисциплін. Ряд вчених, які представляли ці науки в той період, займали передові, прогресивні позиції (І. М. Сеченов, В. М. Бехтерев, С. С. Корсаков, В. П. Сербський, А. Ф. Коні та ін.).

Розвиток психіатрії й права призвели до необхідності оформлення юридичної психології як самостійного наукового напрямку. П. І. Ковалевський у 1899 р. порушив питання про розмежування психопатології й правової психології, а також введення цих наук у курс юридичної освіти.

Приблизно в цей же період розгорнулася боротьба між антропологічною і соціологічною школами кримінального права. Родоначальником антропологічної школи був Ч. Ломброзо, який обґрунтував теорію «уродженого злочинця», що у силу своїх природних особливостей не може бути виправлений. Представники соціологічної школи надавали вирішального значення в поясненні причин девіантної поведінки соціальним факторам. Деякі ідеї соціологічної школи несли прогресивні для свого часу елементи.

На початку ХХ ст. у юридичній психології починають використовуватися експериментальні методи дослідження. Значна кількість робіт цього періоду присвячена психології свідків. Це роботи І. Н. Холчова «Мрійлива неправда», Г. Португалова «Про показання свідків» (1903), Є. М. Кулішера «Психологія показань свідків і судовий наслідок» (1904). На цю же тему були зроблені доповіді М. М. Хом'яковим «До питання про психологію свідка» (1903), О. В. Завадським і О. І. Єлістратовим «Про вплив питань на вірогідність показань свідків» (1904), О. Б. Гольдовським «Психологія показань свідків» (1904).

У вивченні психології розслідування злочинів серйозним кроком було безпосереднє застосування експериментального методу психології. Один із творців цього методу, французький психолог Альфред Біне, першим став експериментально вивчати питання дитячих показань. Він доходить до висновку про те, що: відповіді на запитання завжди містять помилки; з метою правильної оцінки показань у протоколах судових засідань варто докладно викладати й питання, і відповіді на них.

В 1902 р. експерименти по визначенню ступеня вірогідності свідчих показань робив німецький психолог Вільям Штерн. Він стверджував, що показання свідків принципово недостовірні, порочні, оскільки «забування є правило, а спогад — виключення». Підсумки свого дослідження В. Штерн висловив на засіданні Берлінського психологічного суспільства, і в Європі вони викликали великий інтерес у юридичних колах. Згодом В. Штерн створив персоналістичну концепцію пам'яті, яка мала яскраво виражений ідеалістичний характер. Відповідно до цієї концепції пам'ять не є відбиттям об'єктивної реальності, а виступає лише як її перекручування на догоду егоїстичним інтересам особистості, її індивідуальним намірам, гордості і т. ін. Доповідь В. Штерна викликала бурхливу реакцію й у європейських юристів. Прихильниками В. Штерна в Росії стали професор Петербурзького університету О. Б. Гольдовський і професори Казанського університету О. В. Завадський та О. І. Єлістратов. Вони самостійно провели дослідження і зробили аналогічні висновки. О. Б. Гольдовський говорив: «Психологічні підстави помилок дуже різні, і висновок із зіставлення картини, відтвореної свідком, з дійсністю виходить дуже сумнівний».

У Німеччині питаннями судової психології займалися також О. Ліппман, А. Крамер, В. Ф. Ліст, С. Яффа та інші. З 1903 р. В. Штерн у співпраці з Лістом став випускати журнал «Доповіді по психології показань».

Над питаннями психології показань свідків у Росії працювали також М. М. Хом'яков, М. П. Бухвалова, А. Н. Берштейн, Е. М. Ку-

лішер та ін. У 1905 р. вийшов збірник «Проблеми психології. Неправда й показання свідків». Багато статей збірника пронизувала ідея про невірність показань свідків.

Однак необхідно відзначити, що далеко не всі юристи й психологи того періоду розділяли негативне відношення до показань свідків. Серед них насамперед варто назвати найвідомішого російського юриста О. Ф. Коні. Він різко виступив проти висновків В. Штерна і О. Гольдовського. Він говорив: «Не можна приховувати, що дослідження Штерна вкрай однобічні, не можна також приховувати й той факт, що в сутності це проти свідків, суддів й особливо присяжних засідателів».

Вчені М. О. Лазарєв і В. І. Валицький вказували на те, що положення Штерна не будуть мати значення для практики, що найважливіше зло при показаннях свідків — не мимовільні помилки, а свідомо неправда свідків, що поширена більш, ніж прийнято вважати: майже три чверті свідків говорять неправду. Відомий психолог Б. М. Теплов відзначав, що навіть при повній суб'єктивній сумлінності авторів результатів психологічних експериментів будуть визначатися теорією, якою вони керуються.

У своїх психологічних дослідженнях В. Штерн та інші вчені проявляли нерозуміння особливостей психічного відбиття об'єктивної дійсності. Так, сутність мимовільної пам'яті вони розглядали як випадковий результат пасивного відображення мозком діючих на нього факторів. Огляд різних теорій пам'яті в психології показав, що «основним і загальним для них пороком є те, що пам'ять не вивчалась як продукт діяльності, і насамперед практичної діяльності суб'єкта, а також й як особлива, самостійна ідеальна діяльність». Це було однією з основних причин, що породжували як механістичні, так й ідеалістичні теорії пам'яті.

Розвиток суспільних наук породжує прагнення розібратися в причинах злочинності, дати наукове обґрунтування діяльності соціальних інститутів, які займаються її попередженням. Таким чином, у XIX ст. починає складатися новий підхід до вирішення даної проблеми, суттю якого є прагнення розкрити причини злочинної поведінки і на цій основі скласти програму практичної діяльності по боротьбі зі злочинами й злочинністю.

У середині XIX ст. Ч. Ломброзо одним з перших спробував науково пояснити природу злочинної поведінки з позиції антропології. Теорія Ломброзо знаходить послідовників й у наш час. Її відображення можна знайти в сучасних теоріях, таких як теорія хромосомних аномалій Клайн-фельтера, у фрейдистських і неофрейдистських вченнях про агресію й руйнівні потяги. Очевидно, що якщо додержуватися логіки антропологічної теорії Ч. Ломброзо, то боро-

тба зі злочинністю повинна здійснюватися шляхом фізичного «знищення або довічної ізоляції засуджених». Такий підхід у поясненні природи злочинної поведінки був підданий серйозній, справедливій критиці вже з боку сучасників Ломброзо, коли злочинність досліджувалась з позицій соціального явища.

У цілому дослідження в галузі юридичної психології мали широкий діапазон. Це не тільки проблеми використання судово-психологічної експертизи, психології дізнання, психологічні проблеми правопорушень, а й проблеми щодо особистості правопорушника, психології судочинства і т. ін. В той час складається ціла школа юридичної психології, яку гідно представляють такі імена юристів і психологів, як О. Р. Ратінов, В. Ф. Пірожков, О. Д. Глотчкін, О. Г. Ковальов, О. М. Столяренко, В. О. Бакеєв, В. Л. Васильєв, О. В. Дулов, К. І. Шихриманян, М. И. Енікеєв, Г. Г. Шиханцов, Ф. В. Глазирін, М. М. Коченов, В. Г. Деєв, А. І. Ушатіков, О. Н. Сухов, В. В. Романов, О. А. Сітковська та ін.

У закордонній юриспруденції першими монографічними роботами з юридичної психології традиційно вважають публікації німецьких вчених — К. Еккартегаузена «Про необхідність психологічних пізнань під час обговорення злочинів» (1792) і І. Х. Шауманна «Думки про кримінальну психологію» (1792).

Кінець XIX — початок XX ст. знаменні й тим, що з'явився ряд фундаментальних психолого-юридичних праць. Так, німецьким ученим Гансом Гроссом в 1898 р. публікується монографія «Кримінальна психологія». У ній автор знайомить юристів з досягненнями психології для поліпшення слідчої й криміналістичної діяльності.

На рубежі століть у роботах німецьких психологів В. Штерна, К. Марбе, М. Вертгеймера ретельним дослідженням стали піддаватися питання правдивості/облудності показань свідків, прояву об'єктивних і суб'єктивних факторів у суді.

Значним досягненням у розробці психологічного інструментарію є створення методики асоціативного експерименту, який дозволяв виявляти правдивість/облудність у показаннях злочинців (Карл Густав Юнг, К. Марбе, В. Штерн, М. Вертгейнер).

У 20—30-ті рр. XX ст. закордонні вчені стали активно впроваджувати в практику правового регулювання методичні набіртки таких шкіл психології, як психоаналіз, біхевіоризм, психотехніка. Так, завдяки дослідженням психоаналітиків Ф. Александера, Г. Штауба, А. Адлера, Б. Карпмена, Б. Бромберга й ряду інших вчених була виявлена роль неусвідомлюваної сфери особистості в злочинній поведінці, а також доведено, що злочинні наміри й особливості девіантної поведінки часто є наслідком ранньої психічної травматизації, яка визначилася неадекватним механізмом психоло-

гічного захисту й життєвого стилю, дефектом у таких підструктурах особистості, як «Супер-его» і «Его».

В 20—30-ті рр. ХХ ст. пік активності спостерігався й у психотехнічному забезпеченні правового регулювання. Керуючись методологічними орієнтирами, сформульованими засновником психотехніки Гуго Мюнстербергом, його послідовники прагнули розробити психологічний інструментарій для вирішення таких основних завдань: по-перше, щодо попередження порушень права; по-друге, щодо з'ясування складу злочинів; по-третє, щодо трактування юридичних випадків (рішення й приведення й виконання покарання); по-четверте, щодо психологічного забезпечення праці співробітників правоохоронних органів (розробка професіограм, професійний відбір, наукова організація праці і т. ін.). Як серед закордонних, так і вітчизняних вчених у психотехнічних розробках пріоритетним було вивчення особливостей насамперед слідчої і судової діяльності (А. Хельвнг, К.І. Сотонін та ін.).

У закордонних країнах в 30—70-ті рр. одержали подальший багатоплановий розвиток як теоретичні розробки, так і різнобічні підходи в створенні інструментарію психодіагностики, психокорекції й психотерапії. Для пояснення причин злочинності й особистості злочинця у цей період було запропоновано багато психологічних теорій. У закордонних оглядових публікаціях з юридичної психології в якості вузлових виділяються такі підходи: біопсихологічні теорії; психоаналітичні теорії; теорії рис особистості; теорії емоційних проблем; теорії класичного, соціально-когнітивного навчання; теорії Я-концепції; теорії інформаційного соціального контролю; теорії соціопатичної особистості; теорії розумових моделей та ін.

З огляду на психологічну складність феномена особистості деякими авторами здійснювалися спроби інтеграції різнопланових ідей з вищевказаних підходів. Так, Х.Ю. Айзенком (1977), Дж. Уілсоном і Р. Херрштайном (1985) проводилися дослідження по об'єднанню ідей з теорій навчання і теорії рис особистості, а Т. Хірши, Д. Елліотом, А. Оліном і Дж. Уілсоном (1985) — ідей з теорій емоційних проблем та інформаційного соціального контролю.

В останні десятиліття ХХ ст. активізуються дослідження в таких галузях, як проблематика комплексної науки віктимології (дослідження злочинів з позицій відносин й особистості жертви), як виявлення ролі феномена «стигматизації», тобто «суспільного своєрідного таврування» на розвиток злочинців (по Е. Сатерленду), як вивчення «системи злочинної поведінки» (через вивчення групового способу життя злочинців, генезису їхніх специфічних субкультур), як аналіз ефективності різних виправних програм (по Кларку,

через вивчення впливу психотехнологій ресоціалізації та реабілітаційного впливу на зниження рецидиву).

Проблеми юридичної психології завжди привертала пильну увагу українських дослідників. На початку ХХ ст. вивчалися такі проблеми:

- динаміка злочинності і її співвідношення із соціально-економічною динамікою розвитку держави;
- соціальні джерела злочинності;
- процес утворення злочинної особистості;
- вплив діяльності пенітенціарних органів на особистість злочинця;
- загальні питання юридичної психології (предмет, система, методи, історія, зв'язки з іншими науками);
- правосвідомість і правова психологія;
- психологічна характеристика юридичної діяльності;
- кримінальна психологія, психологія злочинця й злочину;
- психологія попереднього слідства;
- психологія кримінального судочинства;
- судово-психологічна експертиза;
- психологічні особливості неповнолітніх правопорушників;
- кримінально-виконавча психологія;
- етика й психологія праводносин у сфері підприємницької діяльності;
- психологічні закономірності виникнення й розвитку «тіньової економіки»;
- психологія організованої злочинності та ін.

У ці роки в Україні були перекладені й видані праці таких учених, як Г. Гросс, О. Липман, Е. Штерн, М. Герінг, Г. Мюнсберг, А. Гельвіг та інших, що, звичайно, вплинуло на вітчизняні дослідження. Особливе значення цьому приділяли юридичні суспільства Києва, Харкова й інших міст. Спеціальні кабінети й лабораторії були організовані у всіх великих містах України: Києві, Харкові, Одесі, Львові. Однак у 30—60-ті рр. дослідження в галузі юридичної та інших галузях психології були згорнуті. Вони відновилися тільки в середині 60-х рр., коли було прийнято постанову про поліпшення юридичної освіти й подальший розвиток юридичної науки. З 1971 р. стали проводитися наукові конференції по юридичній психології. У цей час рішенням теоретичних і прикладних питань юридичної психології займалися багато видних українських юристів і психологів (М.В. Костицький, В.Е. Коновалова, У.Ю. Шепитько, З.І. Мітрохіна, В.С. Медведєв, Н.В. Алікіна та ін.). Вони розглядали не тільки проблеми особистості злочинця, психічних механізмів вчинення злочину, а й питання профілактики правопорушення, психологічних основ проведення попереднього слідства. Українські вчені

вивчали різні аспекти особистості співробітників органів правосуддя, вирішували завдання щодо профвідбору, профпідготовки і т. ін.

Тепер у правоохоронних органах працює багато психологів. Крім того, є значна кількість спеціалізованих наукових центрів й академічних інститутів, де ведуться цілеспрямовані дослідження із проблематики юридичної психології.

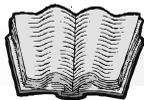
Питання для самоперевірки

1. В чому полягає різниця між побутовою і науковою психологією?
2. Яких людей можна назвати психологами по професії?
3. Які чинники впливають на формування індивідуального стилю професійної діяльності юриста?
4. Чим визначався розвиток сучасної юридичної психології?
5. Яку роль у розвитку юридичної психології й кримінології займають праці Ч. Ломброзо?
6. Які дослідження українських учених в галузі юридичної психології Ви можете назвати?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте об'єкт та предмет юридичної психології.
2. Порівняйте поняття «спеціальна професійна компетентність юриста» і «особистісна професійна компетентність юриста».
3. Визначте основні завдання юридичної психології.
4. Охарактеризуйте розвиток юридичної психології наприкінці XIX — на початку XX ст.
5. Напишіть твір на тему: «Моя майбутня професія».

Література

1. *Васильєв В. Л.* Юридическая психология. — СПб.: Питер-Пресс, 1997.
2. Загальна теорія держави та права: Підручник / Авт. кол. А.М.Колодій, С.Л.Лисенков, М.Ю.Олійник. — К.: Юрінком Інтер, 2003.

3. *Коваль Н. В.* Введение в юридическую специальность. — Донецк, 1998.
4. *Макарчик В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. — К.: Атіка, 2001. — 592 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза, 1996.
6. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України. — К.: Либідь, 1999.
7. *Немов Р. С.* Психология. В 2 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1994. — 455 с.
8. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М., Просвещение, 1986. — 430 с.
9. Общая психология / Под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалева, А. А. Степанова. — М., Просвещение, 1991. — 544 с.
10. *Петровский А. В.* Введение в психологию. — М., 1995. — 332 с.
11. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. — К., 1982. — 655 с.
12. *Романов В. В.* Юридическая психология. — М.: Юрист, 2000.
13. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989. — 311 с.
14. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1976. — С. 141.
15. *Тимченко О. В.* Предмет, задачі та методи експериментальної юридичної психології // Право і безпека. — №3. — 2004. С.218—221.
16. *Узнадзе Д. Н.* Общая психология. — Тбилиси, 1964. — 636 с.
17. Хрестоматія по історії государства и права зарубежных стран. — М.: Юридическая литература, 1984.
18. Хрестоматія по общей психологии: Психология мышления. — М., 1981. — 344 с.
19. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология. — М.: Право и закон, 1997.
20. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. — К.: Вентурі, 1995. — 199 с.
21. Юридична енциклопедія / Відповід. ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2000—2001. Т. 1—5.

СУТНІСТЬ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

2.1. Загальна характеристика методології та методів пізнання в юридичній психології

Юридична психологія вирішує значну частину поставлених перед нею завдань шляхом розроблення спеціальних психологічних методів для застосування їх у практичній діяльності по здійсненню правосуддя. Методи юридичної психології забезпечують застосування теорії в практичній діяльності для вирішення процесуальних завдань, реалізуються в процесуальній формі, застосовуються безпосередньо особами, уповноваженими здійснювати цю діяльність. Все це призводить до необхідності при розробленні цих методів урахувати не тільки розвиток психічних закономірностей, а й цілий ряд процесуальних вимог. Методи юридичної психології обов'язково повинні розроблятися з урахуванням правових та процесуальних регламентацій.

Можна окреслити кілька основних процесуальних вимог, які обов'язково повинні дотримуватися при розробці методів юридичної психології:

— методи повинні бути спрямовані на надання допомоги у вирішенні завдань, які виникають у діяльності по здійсненню правосуддя;

— вони повинні бути глибоко науковими й у той же час гранично простими, доступними для практичного застосування;

— методи повинні бути надійними, надавати об'єктивні факти;

— методи і результати їхнього застосування по можливості повинні бути відображеними в процесуальних документах для використання встановлених фактів як доказів у справі;

— практика застосування психологічних методів повинна відповідати всім конституційним і процесуальним гарантіям особистості в кримінальному й цивільному процесах. Обов'язково повинні враховуватися особлива роль і процесуальне положення обвинувачуваного, підозрюваного, потерпілого в процесі.

Дані методи не тільки реалізуються в процесуальній формі, у процесуальній діяльності, але завдяки цьому самі стають деякою мірою носіями й процесуальних методів установлення, пізнання іс-

тини; вони ніби сполучають у собі психологічні й процесуальні методи: вони обумовлені й психологічно і юридичною наукою, що й визначає їх специфічність як юридично-психологічних. Мета, умови, можливість, форма їхнього застосування залежать від юридичних передумов, а їхній вплив на людину, на процес установаження об'єктивної істини обумовлюється закономірностями, розкритими психологічною наукою. Розроблення такого роду психологічних методів можлива тільки на основі пізнаних психологічних закономірностей, які проявляються в діяльності по здійсненню правосуддя. При розробленні цих методів обов'язково треба враховувати всі особливості протікання психічних процесів, станів у різних учасників, їх психологічні відносини, які виникають як у процесі здійснення правосуддя в цілому, так і на окремих його стадіях або при виконанні окремих юридично-процесуальних дій.

Методи юридичної психології відрізняються від методів загальної психології та інших прикладних психологічних наук цілями й сферою застосування, особливими процесуальними обмеженнями у впливі їх на психіку людини, умовами застосування, специфічністю суб'єктів, до яких ці методи застосовуються.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок про те, що при використанні та розробленні методів юридичної психології можуть і повинні бути використані досягнення:

— загальної психології — її методологічних основ, конкретних методів і встановлених закономірностей;

— прикладних психологічних наук, які розробляють спеціальні методи (вивчення особистості, установаження контакту і т. ін.), визначають психічні закономірності в конкретних сферах діяльності, полегшують здійснення діяльності;

— юридичної науки, насамперед процесуальних її галузей: закріплені у процесуальній формі прийоми й способи спілкування між людьми, установаження об'єктивної істини;

— вивчення (аналіз та узагальнення) слідчої й судової практики.

Діяльність людей в будь-якій її формі (наука, практика тощо) визначається цілим рядом чинників. Кінцевий її результат залежить від того, як здійснюється даний процес, які способи, прийоми, засоби при цьому застосовуються. Це і є проблеми методу. Метод (гр. — спосіб пізнання) — в найширшому сенсі слова «шлях до чого-небудь», спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі.

Поняття «методологія» має два основні значення: система певних способів і прийомів, вживаних в тій або іншій сфері діяльності; вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія у дії.

Історія і сучасний стан пізнання й практики переконливо показують, що далеко не всякий метод, не будь-яка система принципів

та інших засобів діяльності забезпечують успішне рішення теоретичних і практичних проблем. Не тільки результат дослідження, а й шлях, що веде до нього, повинні бути істинними.

Основна функція методу — внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того або іншого об'єкта. Тому метод (у тій або іншій своїй формі) зводиться до сукупності певних правил, прийомів, способів, норм пізнання і дії.

Він є система розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати в рішенні конкретної задачі, досягненні певного результату в тій або іншій сфері діяльності. Він дисциплінує пошук істини, дозволяє (якщо правильний) економити сили і час, рухатися до мети найкоротшим шляхом. Дійсний метод служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок.

Проте неприпустимо впадати в крайності: недооцінювати метод і методологічні проблеми, вважаючи все це незначною справою, «відволікаючою» від справжньої роботи, справжньої науки і т. ін. («методологічний негативізм»); перебільшувати значення методу, вважаючи його важливішим, ніж той предмет, до якого його хочуть застосувати, перетворювати метод на якусь панацею, в простий і доступний інструмент наукового відкриття («методологічна ейфорія»). Річ у тому, що жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику зайти в безвихідь у ході дослідження.

Головне призначення будь-якого методу — на основі відповідних принципів (вимог, розпоряджень і т. ін.) забезпечити успішне рішення певних пізнавальних і практичних проблем, накопичення знання, оптимальне функціонування і розвиток тих або інших об'єктів.

Слід мати на увазі, що питання методу і методології не можуть бути обмежені лише філософськими або внутрішньо науковими рамками, а повинні ставитися в широкому соціокультурному контексті. Це означає, що необхідно враховувати зв'язок науки з практикою, взаємодію науки з іншими формами суспільної свідомості, співвідношення методологічного і ціннісного аспектів, «особові особливості» суб'єкта діяльності і багато інших чинників.

Застосування методів може бути стихійним і свідомим. Ясно, що тільки усвідомлене застосування методів, засноване на розумінні їх можливостей і меж, робить діяльність людей, за інших рівних умов, раціональнішою та ефективнішою.

Методологія як загальна теорія методу формувалася у зв'язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті й у інших формах діяльності людей.

Методологія в певному значенні це теорія пізнання, оскільки остання не обмежується дослідженням форм і методів пізнання, а

вивчає проблеми природи пізнання, відношення знання і реальності, суб'єкта і об'єкта пізнання, можливості і межі пізнання, критерії його істинності. З іншого боку, методологія ширша за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, а й всі інші форми людської діяльності.

З нефілософських дисциплін методологія найтісніше пов'язана з логікою (формальною), де головна увага спрямована на прояснення структури готового знання. Логічне дослідження — це засоби сучасної формальної (математичної або символічної) логіки, які використовуються для аналізу наукової мови, виявлення логічної структури наукових теорій і їх компонентів (визначень, класифікацій, понять, законів і т. ін.), вивчення можливостей і повноти формалізації знання тощо.

Загальним методом наукового мислення, що охоплює всі явища матеріального і духовного світу, є матеріалістична діалектика. Її загальний характер виявляється в тому, що вона адекватна вимогам до теоретичних форм мислення. Спираючись на визнання об'єктивного характеру загального зв'язку, взаємозв'язку і взаємобумовленості предметів, явищ, процесів, діалектика вимагає від дослідника розглядати об'єкт, який вивчається, як обов'язкову і визначену ланку в нескінченному ланцюзі зв'язків, вивчати відносини і залежність предмета від інших предметів.

Діалектика застерігає дослідника від того, щоб розглядати предмет, який вивчається, як щось постійне і незмінне, а не в процесі його розвитку — виникнення, становлення, функціонування з визначенням можливих перспектив його майбутнього. Тільки володіючи цим загальним методом, дослідник бачитиме суперечливу суть явищ, процесів, предметів, чітко розрізнятиме в мисленні суперечності, суперечності досліджуваного об'єкта, які об'єктивно відображаються, і суперечності суб'єктивні, пов'язані з порушенням законів логіки мислення; розуміти, чому єдність і боротьба протилежностей є джерелом, рушійною силою розвитку природи, суспільства, мислення.

Ці методологічні норми, якими діалектика озброює дослідника, можуть бути сформульовані так: для дійсного знання предмета повинні бути охоплені, вивчені всі його закони, всі зв'язки.

Таким чином можливо визначити загальні вимоги до наукових методів юридичної психології:

— науковий метод повинен бути відносно строгим. Він використовується для отримання певних знань і рішення цілком певних задач. Такими особливостями метод пізнання володітиме тоді, коли загальні закономірності будуть реконструйовані у вигляді системи категорій і законів психолого-юридичної науки;

— однозначність. Знання, які отримують за допомогою конкретного методу, не повинні бути логічно суперечливими. Однознач-

ність методу не виключає можливості різних точок зору по одному і тому ж питанню;

— стійкість. Методи повинні бути відносно постійними, стійкими. Ця постійність зберігається в основних рисах методу, хоча один і той же метод досягши істини може найбільш рельєфно виступати в якійсь із сторін;

— ефективність. Ефективність методів виражається в можливості досягти мети з мінімальними зусиллями і максимальним результатом за певну кількість послідовних кроків;

— економічність. Якщо метод економічний, то мета в пізнанні досягається без введення ряду додаткових допоміжних правил, понять, принципів;

— простота. Метод повинен бути простим, тобто доступним для розуміння і використання в пізнанні. Метод простий, якщо він сам по собі, або без істотних змін і доповнень, достатній для пізнання предмета;

— плідність. Плідність методу означає, що метод повинен давати можливість отримувати знання, організовані в систему, де кожен елемент строго позначений і може бути охарактеризований по тому місцю, яке він займає в системі.

Будь-який науковий метод розробляється на основі певної теорії, яка тим самим виступає його необхідною передумовою.

Ефективність того або іншого методу обумовлена змістовністю, фундаментальністю теорії, яка відображається в методі.

У свою чергу, «метод розширюється в систему», тобто використовується для подальшого розвитку науки, поглиблення і розгортання теоретичного знання як системи, його матеріалізації, об'єктивізації в практиці.

Тим самим теорія і метод одночасно тотожні і різні. Їх схожість полягає в тому, що вони взаємозв'язані і в своїй єдності відображають реальну дійсність.

Будучи єдиними в своїй взаємодії, теорія і метод не відокремлені жорстко один від одного і в той же час не є безпосередньо одне і те ж саме.

Вони взаємооб'єднуються: теорія, відображаючи дійсність, перетворюється, трансформується в метод за допомогою розробки, формулювання принципів, правил, прийомів, які повертаються в теорію (а через неї — в практику).

Таким чином, твердження про те, що метод — це теорія, звернена до практики дослідження, не є точним, тому що метод обернений також і до самої практики як соціально-перетворюючої діяльності.

Метод — та ж теорія, приведена в дію і повернена не тільки на подальше, глибше пізнання дійсності, а й на її зміну в ході практики.

Розвиток теорії і вдосконалення методів дослідження і перетворення дійсності, по суті, один і той же процес з цими двома нерозривно пов'язаними сторонами. Не тільки теорія розгортається в методах, але й методи розгортаються в теорію, істотно впливають на її формування і на хід практики.

Проте не можна повністю ототожнювати наукову теорію і методи пізнання й стверджувати, що всяка теорія і є разом з тим метод пізнання і дії. Метод не тотожний прямо і безпосередньо теорії, а теорія не є безпосередньо методом, бо не вона є метод пізнання, а необхідно похідні з неї методологічні установки та вимоги.

Основні відмінності теорії і методу полягають в наступному:

— теорія — результат попередньої діяльності, метод — початковий пункт і передумова подальшої діяльності;

— головні функції теорії — пояснення і прогноз (з метою відшукування істини, законів, причини і т. ін.), головна функція методу — регуляція і орієнтація діяльності;

— теорія — система ідеальних образів, які відображають суть, закономірності об'єкта, метод — система регуляторів, правил, розпоряджень, що виступають як знаряддя подальшого пізнання і зміни дійсності;

— теорія спрямована на вирішення проблеми — що собою являє даний предмет, метод — спрямований на виявлення способів і механізмів його дослідження і перетворення.

Таким чином, теорії, закони, категорії та інші абстракції ще не складають метод. Щоб виконувати методологічну функцію, вони повинні бути відповідним чином трансформовані, перетворені з пояснювальних положень теорії в орієнтаційно-діяльні, регулятивні принципи (вимоги, розпорядження, установки) методу.

Будь-який метод детермінований не тільки передуючими і співіснуючими одночасно з ним іншими методами, і не тільки тією теорією, на якій він заснований. Кожен метод обумовлений перш за все своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується (окремі об'єкти або їх класи).

Метод як спосіб дослідження іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі в усіх відношеннях, а повинен змінюватися у своєму змісті разом з предметом, на який він спрямований. Це означає, що істинним повинні бути не тільки кінцевий результат пізнання, а й шлях, який веде до нього, тобто метод, що осягає і утримує саме специфіку даного предмета.

Метод будь-якого рівня спільності має не тільки чисто теоретичний, але і практичний характер: він виникає з реального життєвого процесу і знову йде в нього.

Метод не може бути даний цілком до початку дослідження, він повинен значною мірою формуватися всякий раз наново відповідно до специфіки предмета.

Як показує досвід розвитку науки і практики, у всякій науково-теоретичній концепції методологічні моменти органічно зливаються з наочно-змістовними. Слід мати на увазі, що в сучасній науці поняття «предмет пізнання» вживається у двох основних значеннях.

По-перше, як наочна сфера — сторони, властивості, відносини дійсності, що володіють відносною завершеністю, цілісністю і які протистоять суб'єктові в його діяльності (об'єкт пізнання). Предмети пізнання можуть бути як матеріальними, так і ідеальними (сам процес пізнання, його форми, рівні, різного роду абстракції, духовна культура або такі стани, як «дух народу», «дух часу» і т. ін.).

По-друге, як система законів, яким підкоряється даний об'єкт. Не можна «розводити» предмет і метод, бачити в останньому тільки зовнішній засіб по відношенню до предмету.

Метод не нав'язується предмету пізнання або дії, а змінюється відповідно до їх специфіки. Дослідження припускає ретельне знання фактів та інших даних, що відносяться до його предмета. Воно здійснюється як рух в певному матеріалі, вивчення його особливостей, зв'язків, відносин тощо.

Спосіб руху (метод) і полягає в тому, що дослідження повинне детально освоїтися з конкретним матеріалом (фактичним і концептуальним), проаналізувати різні форми його розвитку, прослідкувати їх внутрішній зв'язок.

Таким чином, істинність методу завжди детермінована змістом предмета. Тому метод завжди був і є свідомість про форму внутрішнього саморуху її змісту, сам себе конструюючий шлях науки і практики. Таке розуміння завжди було і залишається дуже важливим та актуальним, у тому числі і для розвитку сучасної науки.

Отже, неприпустимо розглядати метод як якийсь механічний набір розпоряджень, правил, на основі яких можна нібито вирішити будь-які питання, що виникають в житті.

Крім того, він не є жорсткий алгоритм, по якому строго регламентовано здійснюються пізнання або інші форми діяльності. Застосування ж того або іншого методу в різних сферах не є формальне зовнішнє накладення системи його принципів на об'єкт пізнання або дії, а необхідність використання цих принципів не привноситься ззовні.

У цьому сенсі не існує методу, який можна було б вивчити і систематично застосовувати для досягнення меті. Метод не є способом, який однозначно визначає шляхи і форми діяльності, дозволяє вирішувати будь-які пізнавальні і практичні проблеми. Тому необ-

хідно шукати походження методу не в головах людей, не в свідомості, а в матеріальній дійсності.

Таким чином, метод існує, розвивається тільки в складній діалектиці суб'єктивного і об'єктивного при визначальній ролі останнього.

У цьому сенсі будь-який метод перш за все об'єктивний, змістовний, фактичний. Разом з тим він одночасно суб'єктивний, але не як чисте свавілля, суб'єктивність, а як продовження і завершення об'єктивності, з якої він походить.

Суб'єктивна сторона методу виражається не тільки в тому, що на основі об'єктивної сторони (пізнані закономірності реальної дійсності) формулюються певні принципи, правила, регулятиви.

Кожен метод суб'єктивний і в тому сенсі, що його носієм є конкретний індивід, суб'єкт, для якого, власне кажучи, даний метод і призначений.

Метод не є застиглим списком абстракцій або закостенілих загальних формул-ропоряджень. Він не існує поза його конкретним реальним носієм — особою дослідника, колективного суб'єкта і т. ін. Їх роль у реалізації методологічних принципів виключно велика.

Будь-який метод (навіть найважливіший) — лише один з багатьох чинників творчої діяльності людини. Остання не обмежується тільки сферою пізнання і не зводиться лише до логіки і методу. Вона включає й інші чинники — силу і гнучкість розуму дослідника, його критичність, глибину уяви, розвиненість фантазії, здібність до інтуїції тощо.

Таким чином, будь-який метод не є щось безсуб'єктне, він фокусується на реальній людині. Тим самим рух методу з необхідністю здійснюється в процесі життєдіяльності реальної людини — суб'єкта, який творить перш за все своє суспільне буття і на цій основі — інші формоутворення, включаючи свідомість, пізнання, мислення, принципи і методи своєї діяльності.

Різноманіття видів людської діяльності обумовлює багатий спектр методів, які можуть бути класифіковані за різними підставами (критеріями).

Перш за все слід виділити методи духовної, ідеальної (зокрема наукової) і методи практичної, матеріальної діяльності.

В наш час стало очевидним, що система методів, методологія не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі і неодмінно включати в свою орбіту і сферу практики. При цьому необхідно мати на увазі тісну взаємодію цих двох сфер.

Що стосується методів науки, то підстав їх поділу на групи може бути декілька. Так, залежно від ролі та місця в процесі науково-

го пізнання можна виділити методи формальні і змістовні, емпіричні і теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження й викладу тощо.

До характерних ознак наукового методу найчастіше відносять: об'єктивність, відтворюваність, евристичність, необхідність, конкретність і т. ін.

У сучасній науці достатньо успішно використовується багаторівнева концепція методологічного знання. У цьому плані всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на такі основні групи (за ступенем спільності і широтою застосування).

1. Філософські методи, серед яких найбільш стародавніми є діалектичний і метафізичний. По суті кожна філософська концепція має методологічну функцію, є своєрідним способом розумової діяльності. Тому філософські методи не вичерпуються двома названими. До них також відносяться такі методи як аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтика (розуміння) і т. ін.

2. Загальнонаукові підходи і методи дослідження, які отримали широкий розвиток і застосування в науці. Вони виступають як своєрідна методологія між філософією і фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук. До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «вірогідність» тощо.

Характерними рисами загальнонаукових понять є, по-перше, поєднання в їх змісті окремих властивостей, ознак, понять ряду приватних наук і філософських категорій. По-друге, можливість (на відміну від останніх) їх формалізації, уточнення засобами математичної теорії, символічної логіки.

На основі загальнонаукових понять і концепцій формулюються відповідні методи та принципи пізнання, які й забезпечують зв'язок і оптимальну взаємодію філософії із спеціально-науковим знанням, його методами.

До загальнонаукових принципів і підходів належать системний та структурно-функціональний, кібернетичний, імовірнісний, моделювання, формалізація і ряд інших.

Особливо бурхливо останнім часом розвивається така загальнонаукова дисципліна, як синергетика — теорія самоорганізації і розвитку відкритих цілісних систем будь-якої природи — природних, соціальних, когнітивних (пізнавальних). Серед основних понять синергетики такі поняття, як «порядок», «хаос», «не лінійність», «невизначеність», «нестабільність» та ін. Синергетичні поняття тісно пов'язані і переплітаються з рядом філософських категорій,

особливо таких, як «буття», «розвиток», «становлення», «час», «цілий», «випадковість», «можливість» та ін.

Важлива роль загальнонаукових підходів полягає в тому, що завдяки своєму об'єднуючому характеру вони опосередковують взаємоперехід філософського і суто наукового знання (а також відповідних методів). Річ у тому, що перше не накладається чисто зовнішнім, безпосереднім чином на друге. Тому спроби відразу виразити спеціально-науковий зміст на мові філософських категорій бувають, як правило, неконструктивними і малоефективними.

3. Суто наукові методи — сукупність способів, принципів пізнання, дослідницьких прийомів і процедур, вживаних у тій або іншій науці.

4. Дисциплінарні методи — система прийомів, вживаних у тій або іншій науковій дисципліні, що входить в яку-небудь галузь науки або виникла на стиках наук. Кожна фундаментальна наука є комплексом дисциплін, які мають свій специфічний предмет і свої своєрідні методи дослідження.

5. Методи міждисциплінарного дослідження — сукупність ряду синтетичних, інтеграційних способів (які виникли як результат поєднання елементів різних рівнів методології), спрямованих головним чином на різні наукові дисципліни. Широке застосування ці методи знайшли в реалізації комплексних наукових програм.

Таким чином, методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть дуже важливого, методу. Методологія не є також проста сума окремих методів, їх механічна єдність. Методологія — це складна, динамічна, цілісна система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфери дії, спрямованості, евристичних можливостей, змісту, структур і т. ін. Як вже вказувалося, для вирішення конкретних завдань у різних науках використовуються спеціальні методи дослідження, які базуються на загальнонаукових.

Загальнонаукові методи охоплюють лише певні аспекти науково-пізнавальної діяльності, будучи одним із засобів рішення дослідницьких задач. До загальнонаукових методів відносяться:

— загальні прийоми (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, моделювання, порівняння, аналогія, індукція, дедукція, класифікація та ін.);

— методи емпіричного дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент);

— методи теоретичного дослідження (ідеалізація, формалізація, експеримент, математичні методи і т. ін.).

Розглянемо загальнонаукові методи пізнання, які найчастіше застосовуються в психолого-юридичній практиці дослідження.

Аналіз (від гр. analysis — розкладання) — метод дослідження, суть якого в тому, що предмет вивчення в думках практично розчленується на складові елементи (частини об'єкта або його ознаки, властивості, відносини) і кожна з частин досліджується окремо. Застосовується як в реальній (практика), так і в розумовій діяльності. Види аналізу: механічне розчленовування; визначення динамічного складу; виявлення форм взаємодії елементів цілого; знаходження причин явищ; виявлення рівнів знання і його структури тощо.

Аналіз повинен враховувати якість предметів. У кожній галузі знання є ніби своя межа розчленовування об'єкта, за яким ми переходимо в інший світ властивостей і закономірностей. Різновидом аналізу є також розділення класів (множин) предметів на підкласи — класифікація і періодизація.

Синтез (від гр. synthesis — з'єднання) — цей метод дослідження дозволяє здійснювати з'єднання елементів (частин) об'єкта, розчленованого в процесі аналізу, встановлювати зв'язки між ними і пізнавати об'єкти дослідження як єдине ціле. Синтез — це не довільне з'єднання частин, шматочків цілого, а діалектичне ціле з виділенням суті. Для сучасної науки синтез характерний не тільки всередині, а й як міждисциплінарний синтез, а також синтез науки і інших форм суспільної свідомості. Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивості якого не є тільки зовнішнє об'єднання властивостей компонентів, а й результат їх внутрішнього взаємозв'язку і взаємозалежності. Аналіз і синтез діалектично взаємозв'язані, але деякі види діяльності є переважно аналітичними або синтетичними.

Індукція (від. лат. inductio — наведення) — це такий метод пізнання, при якому за приватними чинниками і явищами виводяться загальні принципи і закони. Це висновок від фактів до деякої гіпотези (загального твердження). У такому висновку загальний висновок про ознаки сукупності елементів робиться на основі дослідження частини елементів цієї сукупності. При цьому досліджувані факти відбираються по наперед виробленому плану.

Розрізняють такі різновиди індукції:

— повна індукція — узагальнення відноситься до зазвичай осяжної області фактів, і зроблений при цьому висновок вичерпно розглядає явище, що вивчається. В такого роду індукції робиться висновок про те, що всім представникам множини, яка вивчається, належить певна властивість на підставі отриманої при дослідженні інформації. Розглядаючи повну індукцію, необхідно мати на увазі що, по-перше, вона не дає нового знання і не виходить за межі того, що міститься в її посиланнях. Проте загальний висновок, отриманий на основі дослідження окремих випадків, підсумовує інформа-

цію, що міститься в них, дозволяє узагальнити, систематизувати її; по-друге, хоча висновок повної індукції має в більшості випадків достовірний характер, але і тут іноді припускаються помилок. Останні пов'язані головним чином з пропуском якого-небудь окремого випадку (іноді свідомо, навмисно — щоб «довести» свою правоту), унаслідок чого висновок не вичерпує всі випадки і тим самим є необґрунтованим.

Неповна індукція — узагальнення відноситься до нескінченної або звичайно-неозорої області фактів, а зроблений при цьому висновок дозволяє скласти лише орієнтовну, попередню думку про об'єкт, що вивчається. Ця думка може бути недостовірною. Робиться висновок про те, що всім представникам множини, що вивчається, належить певна властивість на тій підставі, що вона належить деяким представникам цієї множини. При використанні методу неповної індукції можуть виникнути помилки, причинами яких є: поспішність узагальнення; узагальнення без достатньої підстави за другорядними або випадковими ознаками; підміна причинного зв'язку звичайною послідовністю в часі; необґрунтоване розповсюдження отриманого висновку за межі конкретних умов, в яких він був отриманий, тобто підміна умовного безумовним.

Індукція популярна, коли властивості, що регулярно повторюються, спостерігаються у деяких представників множини (класу), що вивчається, і такі, що фіксуються в посилках індуктивного висновку, переносяться на всіх представників множини (класу), — у тому числі і на недосліджені його частини. Отже, те, що правильно у випадках, що спостерігалися, правильно в наступному або у всіх випадках, які схожі з ними. Проте отриманий висновок часто виявляється помилковим. Цей вид індуктивного узагальнення існує до тих пір, поки не зустрінеться випадок, що суперечить йому. Популярну індукцію нерідко називають індукцією через перерахування випадків.

Індукція наукова, в якій, окрім формального обґрунтування отриманого індуктивним шляхом узагальнення, дається додаткове змістовне обґрунтування його істинності, — зокрема за допомогою дедукції (теорій, законів). Наукова індукція дає достовірний висновок завдяки тому, що тут акцент робиться на необхідні, закономірні і причинні зв'язки.

Індукція математична — використовується як специфічний математичний доказ, де органічно поєднуються індукція з дедукцією, припущення з доказом.

Дедукція (від лат. deductio — виведення) — це такий метод пізнання, при якому приватні положення виводяться із загальних. За допомогою дедукції висновок про окремий елемент деякої сукупності робиться на основі знань про ознаки всієї сукупності, тобто

вона є методом переходу від загальних уявлень до приватних. Для підвищення вірогідності висновків необхідно прагнути до того, щоб: були охоплені внутрішні, а не зовнішні властивості об'єктів, що зіставляються; ці об'єкти були подібні в найважливіших і істотніших ознаках, а не у випадкових і другорядних; коло співпадаючих ознак було якнайширше; враховувалася не тільки схожість, а й відмінності — щоб останні не перенести на інший об'єкт. Не дивлячись на свою протилежність, індукція і дедукція в процесі наукового пізнання завжди використовуються спільно, представляючи різні сторони єдиного діалектичного методу пізнання — від індуктивного узагальнення до дедуктивного висновку, до перевірки висновку і глибшого узагальнення — і так до безкінечності.

Аналогія (від гр. *analodgia* — відповідність, схожість) — це метод наукового пізнання, за допомогою якого досягається знання про одні предмети, або явища на підставі їх схожості з іншими. Висновок аналогічно — це коли знання про який-небудь об'єкт переноситься на інший менш вивчений об'єкт, але схожий з першим за істотними властивостями, якостями. Такі висновки є одним з основних джерел наукових гіпотез. Завдяки своїй наочності метод аналогій набув широкого поширення в науці. Метод аналогій є основою іншого методу наукового пізнання — моделювання.

Моделювання (від лат. *modulus* — міра, зразок) — це метод наукового пізнання, що полягає в заміні об'єкта, його спеціально створеним аналогом або моделлю, по яких визначаються або уточнюються характеристики оригіналу. При цьому модель повинна містити істотні риси реального об'єкта. Моделювання є однією з основних категорій пізнання, на його ідеї базується практично будь-який метод наукового дослідження як теоретичний, при якому використовуються різні абстрактні (ідеальні) моделі, так і експериментальний, такий, що використовує наочні (матеріальні) моделі. До абстрактних моделей відносять логічні, уявні (логіко-математичні) і математичні моделі. Останні описуються тотожними з оригіналом рівняннями. Метод моделювання спирається на змістовне знання об'єкта дослідження і передбачає рішення таких важливих питань, як відношення моделі і об'єкта дослідження, ступінь схожості моделі з оригіналом, правомірність перенесення отриманої при вивченні моделі інформації на об'єкт.

Абстрагування. Абстракція: сторона, момент, частина цілого, фрагмент дійсності, щось нерозвинене, одностороннє, фрагментарне (абстрактне); процес уявного відвернення від ряду властивостей і відносин явища, яке вивчається, з одночасним виділенням тих, що цікавлять суб'єкта; результат абстрагуючої діяльності мислення (абстракція у вузькому сенсі). Це різного роду «абстрактні предмети»,

якими є як окремо взяті поняття і категорії («близна», «розвиток», «мислення» і т. ін.), так і їх системи (найбільш розвиненими з них є логіка і філософія). З'ясування того, які з даних властивостей є істотними, а які другорядними, — головне питання методу абстрагування. Питання про те, що в об'єктивній дійсності виділяється абстрагуючою роботою мислення, а від чого мислення відволікається, у кожному конкретному випадку вирішується в залежності перш за все від природи предмета, а також від завдань пізнання. В ході свого історичного розвитку наука та практика походять від одного рівня абстрактності до іншого, вищого. Існують різні види абстракцій: абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості і відносини предметів, що вивчаються (від решти властивостей при цьому відволікаються). Тут утворюються відповідні їм класи на основі встановлення рівності предметів в даних властивостях або відносинах, здійснюється облік тотожного в предметах і відбувається абстрагування від всіх відмінностей між ними. Ізолююча абстракція — акти, при яких виділяються деякі властивості і відносини, які починають розглядатися як самостійні індивідуальні предмети («доброта», «близна» і т. ін.). Абстракція потенційної здійсненності — заснована на тому, що може бути здійснене будь-яке, але кінцеве число операцій в процесі математичної діяльності.

Абстракції розрізняються також за рівнями (порядками). Абстракції від реальних предметів називаються абстракціями першого порядку. Абстракції від абстракцій першого рівня називаються абстракціями другого порядку і тому подібне. Найвищим рівнем абстракції характеризуються філософські категорії. Ідеалізація найчастіше розглядається як специфічний вид абстрагування. Ідеалізація — це уявне конструювання понять про об'єкти, які не існують, але таких, для яких є прообрази в реальному світі. В процесі ідеалізації відбувається граничне відвернення від усіх реальних властивостей предмету з одночасним введенням в зміст утворюваних понять ознак, що не реалізуються насправді. В результаті утворюється так званий об'єкт, який ідеалізується, яким може оперувати теоретичне мислення при віддзеркаленні реальних об'єктів. У результаті ідеалізації утворюється така теоретична модель, в якій характеристики і сторони пізнаваного об'єкта не тільки відвернуті від фактичного емпіричного матеріалу, але й шляхом уявного конструювання виступають в різкіше і більш повно вираженому вигляді, чим в самій дійсності. Об'єкт, який ідеалізується, кінець кінцем виступає як віддзеркалення реальних предметів і процесів. Утворивши за допомогою ідеалізації по такого роду об'єктах теоретичні конструкти, можна і надалі оперувати ними в міркуваннях як з реально існуючою річчю і будувати абстрактні схеми реальних проце-

сів. Таким чином, предмети, що ідеалізуються, не є чистими фікціями, а є результатом вельми складного і опосередкованого її віддзеркалення. Об'єкт, який ідеалізується, представляє в пізнанні реальні предмети, але не за всіма, а лише за деякими жорстко фіксованими ознаками. Він є спрощеним образом реального предмета, що схематизував. Теоретичні твердження, як правило, безпосередньо відносяться не до реальних об'єктів, а до об'єктів, що ідеалізуються, пізнавальна діяльність з якими дозволяє встановлювати істотні зв'язки і закономірності, недоступні при вивченні реальних об'єктів, узятих у всьому різноманітті їх емпіричних властивостей і відносин. Об'єкти, які ідеалізуються, — результат різних розумових експериментів, які направлені на реалізацію деякого випадку, що не реалізується насправді. У розвинених наукових теоріях зазвичай розглядаються не окремі об'єкти, які ідеалізуються, і їх властивості, а цілісні системи об'єктів, що ідеалізуються, і їх структури.

Узагальнення — процес встановлення загальних властивостей і ознак предметів. Тісно пов'язано з абстрагуванням. Гносеологічною основою узагальнення є категорії загального і одиничного. Загальне — це категорія, яка відображає схожі риси і ознаки, які належать декільком одиничним явищам або всім предметам даного класу, які повторюються. Необхідно розрізнити два види загального: абстрактно-загальне як проста подібність, зовнішня схожість, поверхнева подібність ряду одиничних предметів (так звана «абстрактно-загальна ознака»). Даний вид загального, виділеного шляхом порівняння, відіграє в пізнанні важливу, але обмежену роль; конкретно-загальне як закон існування і розвитку ряду одиничних явищ в їх взаємодії у складі цілого, як єдності в різноманітті. Даний вигляд загального виражає внутрішню, глибинну, таку, що повторюється у групах схожих явищ, — суть в її розвиненій формі, тобто закон. Загальне невідривне від одиничного (окремого) як своєї протилежності, а їх єдність — особливе. Одиничне (індивідуальне, окреме) — категорія, яка виражає специфіку, своєрідність саме даного явища (або групи явищ однієї і тієї ж якості), його відмінність від інших. Тісно пов'язана з категоріями загального і особливого. Відповідно до двох видів загального розрізняють два види наукових узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне) або істотних (конкретно-загальне, закон). За іншою підставою можна виділити узагальнення: від окремих фактів, подій до їх вираження в думках (індуктивне узагальнення); від однієї думки до іншої, більш загальної (логічне узагальнення). Уявний перехід від більш загального до менш загального є процес обмеження. Узагальнення не може бути безмежним. Його межею є категорії, які не мають родового поняття і тому узагальнити їх не можна.

Системний підхід — сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. Система (гр. — ціле) — загальнонаукове поняття, яке виражає сукупність елементів, які знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним і з середовищем, утворюючих певну цілісність, єдність. Типи систем вельми багатобразні: матеріальні і духовні, неорганічні і органічні, біологічні і соціальні, статичні і динамічні, відкриті і замкнуті тощо. Будь-яка система є безліччю різноманітних елементів, які мають певну структуру і організацію. Структура: сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і totoжність; відносно стійкий спосіб (закон) зв'язку елементів того або іншого складного цілого.

Специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які забезпечують її, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. До основних вимог системного підходу відносяться :

- виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій в системі з урахуванням того, що властивості цілого не зводяться до суми властивостей його елементів;

- аналіз того, наскільки поведінка системи обумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури;

- дослідження механізму взаємозалежності, взаємодії системи і середовища;

- вивчення характеру ієрархічності, властивого даній системі;

- забезпечення множинності описів з метою багатоаспектного охоплення системи;

- розгляд динамізму системи, представлення її як цілісності, яка розвивається.

Важливим поняттям системного підходу є поняття «самоорганізація». Дане поняття характеризує процес створення, відтворення або вдосконалення організації складного, відкритого, динамічного, саме системи, яка розвивається, зв'язки між елементами якої мають не жорсткий, а імовірнісний характер. У сучасній науці саме системи, що організовуються, є спеціальним предметом дослідження синергетики.

Орієнтація системного підходу на структуру, зв'язки і відносини не означає, що він несумісний з принципом історизму. Навпаки — він дуже тісно пов'язаний з ним через перш за все «антологічні обставини». Річ у тому, що системний підхід має справу головним чином з системами, які розвиваються, тобто які мають свою найважливішу характеристику — час. Кажучи про єдність генетичного (історичного) і системно-структурного підходів, треба

мати на увазі наступне: по-перше, обидва положення неоднакові, бо провідною стороною (і за рівнем, і за значущістю) тут є історизм. По-друге, вивчаючи структуру цілісності, яка «склалася», її сьогодення (а тим більше її генезис і еволюцію), треба виходити з того, що ця структура не статична, а процес.

Імовірнісні (статистичні) методи — засновані на врахуванні дії безлічі випадкових чинників, які характеризуються стійкою частотою. Це і дозволяє розкрити необхідність, яка відображається через сукупну дію безлічі випадковостей. Імовірнісні методи спираються на теорію вірогідності, яку часто називають наукою про випадковість, а в уявленні багатьох учених вірогідність і випадковість практично нероздільні.

Для розуміння суті названих методів необхідно розглянути поняття «динамічні закономірності», «статистичні закономірності» і «вірогідність». Вказані два види закономірностей розрізняються за таким критерієм, як характер витікаючих з них прогнозів.

У законах динамічного типу прогнози мають точний, певний, однозначний характер. Динамічні закони характеризують поведінку щодо ізольованих об'єктів, які складаються з невеликого числа елементів, в яких можна абстрагуватися від цілого ряду випадкових чинників. У статистичних законах прогнози носять не достовірний, а лише імовірнісний характер. Подібний характер прогнозів обумовлений дією безлічі випадкових чинників, які мають місце в статистичних колективах або масових подіях (число людей в певних колективах і т. ін). Статистична закономірність виникає як результат взаємодії великого числа елементів, складових колективу, і тому характеризує не стільки поведінку окремого, скільки колективу в цілому. Необхідність, що виявляється в статистичних законах, виникає унаслідок взаємної компенсації і урівноваження безлічі випадкових чинників. Статистичні закони, хоч і не дають однозначних і достовірних прогнозів, проте є єдино можливими при дослідженні масових явищ випадкового характеру. За сукупною дією різних актів випадкового характеру, які практично неможливо охопити, статистичні закони розкривають щось стійке, необхідне, що повторюється. Вони служать підтвердженням діалектики перетворення випадкового в необхідне. Динамічні закони виявляються граничним випадком статистичних, коли вірогідність стає практично достовірністю. Вірогідність — поняття, яке характеризує кількісну міру (ступінь) можливості появи деякої випадкової події за певних умов, які можуть багато разів повторюватися. Одне з основних завдань теорії вірогідності полягає в з'ясуванні закономірностей, які виникають при взаємодії великого числа випадкових чинників.

2.2. Конкретні методи психолого-юридичних досліджень

Розкриття правопорушення припускає встановлення особистості порушника, особливостей його моральних підвалин, психологічної основи, ціннісних орієнтацій, ступеня соціальної деградації. Вивчення особистості правопорушника здійснюється, як правило, двома етапами: дослідження правопорушення й пов'язаних з ним обставин із установленням в остаточному підсумку суб'єкта, який вчинив це правопорушення (ретроспективне вивчення), і вивчення особистості вже встановленого правопорушника для того, щоб перевірити дійсність вчинення ним правопорушення, визначити причину, мету, мотиви й умови здійснення, вибрати тактику процесуальних дій, установити істину, можливість виправлення. Вивчення особистості правопорушника допомагає спроєктувати поведінку особистості, яка скоїла правопорушення, фактори, які впливали на неї, домогтися від неї визнання й каяття.

При дослідженні й аналізі правопорушення найчастіше застосовують метод спостереження. Це спеціально організоване спостереження, воно має спеціальну мету. Використання цього методу передбачає наявність таких умов:

- цілеспрямованість — визначення мети, завдання дослідження;
- природні умови — типові умови спостереження;
- наявність плану;
- точне визначення об'єкта і предмета спостереження;
- обмеження дослідником ознак, які є предметом спостереження;
- вироблення дослідником однозначних критеріїв оцінки цих ознак;
- забезпечення чіткості і тривалості спостереження.

Позитивна сторона цього методу полягає у збереженні природних умов протікання психічних процесів. Але слід пам'ятати і про слабкі його сторони. Суть їх у тім, що:

- по-перше, дослідник займає пасивну позицію (чекає, поки виникне явище);
- по-друге, майже неможливий кількісний аналіз, що знижує надійність висновків;
- по-третє, можливості виявлення причин психічних явищ обмежені;
- по-четверте, застосування цього методу вимагає витрат і тривалого часу.

Незважаючи на це, даний метод широко використовується у психології у взаємодії з іншими науковими методами.

Однак якщо при вивченні правопорушення в центрі уваги перебуває вчинене правопорушення й пов'язані з ним обставини, то при дослідженні суб'єкта правопорушення — особа, яка вчинила правопорушення. Об'єктом уваги при цьому є не тільки те, що безпосередньо відноситься до правопорушення, але й емоційно-вольові особливості особи правопорушника, їх зовнішній прояв (міміка, жести, тембр і модуляція голосу), манери, одяг, житло, захоплення, умови життя, сімейні відносини, місця частого знаходження тощо. При цьому спостереження необхідно здійснювати в декількох аспектах, у контакті суб'єкта спостереження з іншими людьми, у звичній або новій для нього обстановці, у період процесуальних дій і поза ними.

Спостереження може проводитися як самим юристом, і тоді його результати використовуються також для вдосконалювання діяльності по розкриттю правопорушення (безпосереднє спостереження), так й іншими особами роздільно або паралельно з особою, яка займається розкриттям правопорушення. У цьому випадку результати спостереження фіксуються, як правило, у процесуальних документах (протоколах, висновках) і мають доказове значення.

Аналізуючи спостереження як метод вивчення особи правопорушника, можливо виділити два види спостереження — безпосереднє й опосередковане. Безпосереднє спостереження здійснює особа, яка формулює висновки за результатами цього спостереження. Таке спостереження здійснюють при проведенні слідчих і судових дій слідчий і суддя. Опосередковане спостереження має місце в тих випадках, коли ці посадові особи одержують відомості про спостереження чого-небудь іншими особами. Результати цього спостереження повинні бути закріплені в письмових документах. Результати безпосереднього спостереження не завжди можуть бути зафіксовані в процесуальних документах і мають допоміжне значення.

Застосування методу спостереження більш ефективно в оперативно-розшуковій, ніж у слідчій або судовій діяльності. Оперативний працівник може використати приховане спостереження й простежувати поведінку правопорушника або підозрюваного в правопорушенні, коли він поводить себе невимушено, природно.

Застосування методу спостереження працівниками суду, слідства, прокуратури, адміністративних органів ускладнене тим, що приховане спостереження тут майже не застосовується. Контактне ж спостереження завжди впливає на поведінку спостережуваного, характер реагування, може викликати прагнення виглядати краще, або, навпаки, — байдужість, пасивність, бажання нагрубити і т. ін. Таке спостереження навряд чи допоможе встановити типове поведінку спостережуваного, його щирі особистісні особливості.

У процесі спостереження необхідно виділяти такі ознаки поведінки правопорушника: симуляцію (амнезії, психічних й соматичних захворювань), демонстрацію (зневажливого відношення, переваги, чемності, допомоги і т. ін.). При цьому використовуються такі прийоми, як порівняння попереднього й сьогодення у поведженні спостережуваного, протиставлення результатів спостереження з іншим даними, класифікація та об'єднання їх.

Одна з найбільш істотних умов методу спостереження є постійний контроль за власним поведженням, самоспостереження, тому що спостерігач також постійно спостерігає за своїм супротивником.

Метод спостереження з метою розкриття правопорушення як певний інтелектуальний інструмент вимагає певних навичок його застосування. Вони сприяють виробленню такої інтелектуальної якості, як професійна спостережливість, яка повинна бути універсальною. Юрист майже завжди спостерігає за підсудним або свідком в ситуаціях, які вимагають глибокого знання психології, психіатрії, педагогіки, тобто знань тих галузей науки, у яких він не є професіоналом. З іншого боку, йому необхідні найрізноманітніші знання, наприклад, з технології виробництва й фінансування, виготовленню підроблених ключів, техніки копіювання в живопису, особливості поведження тварин, орієнтації на місцевості й багато інших, тобто всілякі вузькоспеціальні знання, життєві навички й досвід. Виходячи з цього далеко неповного переліку, рівень вимог до спостережливості юриста досить високий. Домагатися від юриста оволодіння на рівні професіоналізму всіма видами знання безперспективно. Основним методом розвитку спостережливості є розширення знань про способи здійснення правопорушень, приховання слідів, виверти правопорушників і методи їх виявлення.

Подібним і пов'язаним з методом спостереження є метод аналізу результатів діяльності, тобто вивчення матеріалізованих продуктів фізичної або інтелектуальної праці. Це можуть бути предмети, результати діяльності які безпосередньо або опосередковано відносяться до правопорушення. Досліджуючи особливості й способи виконання людиною певної діяльності, можна вичленувати стереотипи («штампи»), характерні саме для конкретного індивіда, і потім, зіставляючи їх з даними про спосіб і характер дій, визначити їх подібність або розходження. На перший погляд здається, що цей метод може бути більше результативним у роботі експерта, а не працівника юстиції. Однак нерідко, перебуваючи в екстремальних ситуаціях, працівник органів правосуддя не має змоги звернутися до фахівців. Або ж звертається до фахівців після того, як сам проаналізує продукти діяльності правопорушника, виділить із безлічі фактів саме ті, які підтверджують припущення про ідентичність

способів, характеру вчинених дій, операцій тощо. При цьому будь-який вид діяльності і її результати мають відбиток індивідуальних особливостей людини, її характеру, темпераменту, знань, фізичних особливостей, професійної приналежності, підготовленості і т. ін.

Метод запитань базується на цілеспрямованому одержанні інформації шляхом усного чи письмового опитування. Він реалізується у трьох формах: бесіда, інтерв'ю, анкетне опитування.

Метод запитань вимагає заздалегідь розробленої програми прямих і опосередкованих запитань, чіткого планування, лаконічного формулювання, конкретності, однозначності й послідовності постановки запитань від простих до складних.

Крім цього, необхідні розроблення надійної й простої системи критеріїв оцінок відповідей на запитання; створення дослідником умов, ситуацій, які стимулюють, заохочують обстежуваних до відповідей; ретельні фіксація й обробка відповідей.

Метод бесіди може дати цінні результати за таких умов:

по-перше, чітке визначення дослідником мети бесіди;

по-друге, чітке планування системи запитань;

по-третє, система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних, бути динамічною, тобто зміст наступного запитання має залежати від змісту відповіді на попереднє тощо;

по-четверте, бесіда має бути невимушеною і доброзичливою;

по-п'яте, дослідник повинен уміти:

— ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання;

— приймати точку зору обстежуваного;

— враховувати його вік і досвід;

— виявляти до нього такт.

За допомогою бесіди виявляється відношення правопорушника до людей, цінностей, важливих подій, до власної поведінки, визначається загальноосвітній, культурний рівень, інтереси, світогляд, рівень правосвідомості, особистісні особливості правопорушника, тип його темпераменту, емоційні й вольові ознаки, тобто його соціально-психологічні й індивідуально-психологічні особливості.

Інформація, отримана за допомогою методу бесіди, досліджується в таких аспектах: лексико-семантичному, фонетичному, міміко-пантомімічному, емоційному.

Лексико-семантичний аспект складається у визначенні особливостей мовлення правопорушника або підозрюваного в правопорушенні, який характеризує про відношення висловлювань логічної мови до позначуваного нею об'єкта і його змісту. Фонетичний аспект допомагає визначити характер вимови й наголосу, а в цьому зв'язку — етнічне або національне походження мовця, доскона-

лість володіння мовою (рідною або іноземною). Міміко-пантомімічний аспект мови свідчить про здатності передавати інформацію в бесіді через основний канал (вербальний) або ж потреби використати й інші канали: міміку, пантоміміку, жести і т. ін. Іноді останні спеціально застосовуються для посилення впевненості.

Емоційний аспект мови тісно пов'язаний з фонетичним і міміко-пантомімічним. Емоції позитивно (негативно) офарблюють мову й свідчать про задоволення (роздратованість), злість, доброзичливість (озлобленість), спокій (страх) тощо. Характеризуючи емоційність мови, юрист може визначити відношення співрозмовника до теми, наявність приховуваних їм обставин, небажання акцентувати увагу на певних деталях або на подіях, періодах життя і т. ін.

Бесіда з метою вивчення особистості правопорушника може проводитися як в оперативних, так і процесуальних цілях. У першому випадку юрист не зобов'язаний інформувати співрозмовників, що він — представник правоохоронних органів. Він може вести бесіду, створюючи у співрозмовника враження про свою приналежність до якого-небудь іншого професійного середовища, або ж нічого не говорити на цю тему. Однак приховання своєї щирої ролі працівником юстиції при процесуальних діях недопустимо.

Бесіда як психологічний метод відрізняється від звичайної бесіди як способу обміну інформацією й може бути розцінена як метод активної, домінуючої ролі працівника правоохоронних органів. У ній повинні бути враховані дані, зібрані раніше, й які свідчать як на користь правопорушника, так і проти нього.

Іноді в процесі бесіди виникає необхідність у зміні ролі досліджуваного: він може з оповідача перетворитися в слухача або ж присутнього при бесіді (коли в ній беруть участь кілька працівників правоохоронних органів). Точно так само може мінятися характер бесіди; вільний і спокійний обмін думками може вилитися в дискусію, бесіда із приблизно рівними можливостями висловитися може бути обірвана короткими й лаконічними запитаннями, можливо тривалі монологи при відповіді на них і т. ін.

З огляду на індивідуальні психічні особливості співрозмовника, юрист може підсилювати свою мову й питання деталями або, навпаки, використовувати чіткі висловлювання.

Бесіда має кращий результат тоді, коли вона максимально наближена до природних для співрозмовника умов.

У тих випадках, коли бесіда протікає в задалегідь певних процесуальних рамках (у формі допиту, очної ставки), вона має специфічні особливості в порівнянні з «вільною» бесідою:

— значно обмежена в часі;

— повинна фіксуватися в процесуальних документах, можливо, з використанням технічних засобів;

— має заздалегідь розподілені ролі;

— як правило, проводиться в спеціальних приміщеннях тощо.

Інтерв'ю (від англ. interview — зустріч, бесіда) як метод застосовується для збирання первинної інформації. Це метод, за якого одна людина (інтерв'юер) намагається одержати певну інформацію від іншої людини, групи осіб за умов особистої мовленнєвої взаємодії. Дослідники застосовують цей метод з метою:

— виведення чи формулювання робочої гіпотези на ранніх стадіях дослідження;

— збирання даних;

— доповнення, уточнення, розширення, контролю даних, одержаних іншими методами.

Інтерв'ю як метод має три види:

— стандартизоване інтерв'ю, в якому формулювання і послідовність визначаються заздалегідь;

— нестандартне інтерв'ю, в якому інтерв'юер керується лише загальним планом опитування, формулює запитання відповідно до конкретної ситуації;

— напівстандартне інтерв'ю, яке містить певну кількість можливих запитань.

Вибір видів інтерв'ю залежить від змісту дослідження, рівня вивчення проблеми, підготовки дослідника. Послідовність запитань в інтерв'ю має сприяти встановленню і зміцненню контактів між інтерв'юером і опитуваним.

Анкетне опитування використовується для збирання первинних даних здебільшого у соціальній психології. За анкетного опитування зміст запитань і спосіб відповідей заздалегідь плануються. На відміну від інтерв'ю цей метод може використовуватись і заочно. Для побудови анкети (потрібна спеціальна підготовка дослідника. Анкета (фр. enquete — список питань) — методологічний засіб для отримання первинної соціально-психологічної інформації на основі вербальної комунікації. Анкета є набором запитань, кожне з яких логічно пов'язане з центральним завданням дослідження. Складання анкети — процес перекладу основних гіпотез дослідження на мову запитань — складна і трудомістка процедура. Анкета повинна забезпечити отримання такого змісту, який правдивий по відношенню до опитуваного і значущий по відношенню до проблеми. Складання анкети є, як правило, колективною роботою. Перший етап в розробці анкети — визначення її змісту. Це може бути коло запитань про факти життєдіяльності опитуваного (його знання, стан, його дії у минулому і сьогодні і т. ін.) або ж про його мотиви, оцінки, відносини. Якщо крім самої думки не-

обхідно знати і його інтенсивність, то у формулювання питання включають відповідну шкалу оцінок. Другий етап в розробці анкети — вибір потрібного типу запитань. Питання можуть бути відкритими, такими, що дозволяють опитуваному будувати свою відповідь відповідно до своїх бажань як за змістом, так і формою, і закритими, такими, що допускають зазвичай лише відповіді «так» чи «ні». За функцією питання можуть бути основними або навідними, контрольними або такими, що уточнюють і т. ін. Тип запитання може впливати на повноту і правдивість відповіді. Що стосується формулювання запитань, то фрази повинні бути по можливості короткими, ясними за сенсом, простими, точними і однозначними. Найбільш типовими помилками при складанні анкети є прихована заданість відповіді, двозначність питань і т. ін. Питання повинні задовольняти звичайні критерії надійності і валідності. Останній етап в складанні анкети пов'язаний з визначенням кількості й порядку запитань. Послідовність запитань буває різною для різних типів анкетного опитування.

При їх використанні необхідно пам'ятати, що надійність даних анкетного опитування залежить від таких умов:

- відповідність запитань програмі дослідження, її завданням;
- вилучення «зайвих» і відбір необхідних запитань;
- дотримання правил розвитку теми: спершу — прості запитання, що стосуються подій, фактів; далі — складніші запитання, що стосуються думок і оцінок обстежуваного; згодом — ще складніші (вибір рішень обстежуваними тощо); наприкінці — знову прості запитання, наприклад про демографічні дані обстежуваного;
- якість формулювання запитань, їх однозначність;
- чіткість варіювання відповідей (у закритих запитаннях);
- достатній простір для відповідей на відкриті запитання;
- однозначність усіх елементів виміру в часі, частоті подій, згоді — незгоді («так», «ні») із запропонованими варіантами відповідей;
- відсутність будь-яких натяків упорядника анкети на бажану йому відповідь обстежуваного;
- наявність контрольних запитань;
- комбінування прямих і опосередкованих, особистих і неособистих запитань.

Надійність даних анкетного опитування перевіряється двома шляхами:

- по-перше, повторним опитуванням за тією ж процедурою тих самих осіб (так визначається стійкість інформації);
- по-друге, контролем даних анкетного опитування іншими методами:
 - опитування третіх осіб;
 - спостереження;
 - аналіз доступних документів.

Анкетний метод є порівняно економним методом збирання даних. Він дає змогу аналізувати й обробляти дані за допомогою статистики, цей метод застосовується у масових обстеженнях.

При дослідженні невеликих груп удаються до вільного формалізованого інтерв'ю. Анкетний метод застосовується в психології тільки в комбінації з іншими методами.

Дослідження особистості правопорушника результативне й при вивченні його соціально-психологічних зв'язків. Із цією метою можуть проводитися вибіркові або пілотажні дослідження причин формування формальних і неформальних мікрогруп, їх особливостей, соціальної спрямованості. Вивченню підлягають насамперед такі мікрогрупи, як родина, робітнича група, компанія, спортивні секції, гуртки або навчальні групи. Однак варто відразу ж обмовитися, що вивчення найближчого соціального оточення — це вже не психологічний, а соціально-психологічний рівень із властивими йому соціально-психологічними методами, анкетуванням, опитуванням, включеним спостереженням тощо.

Дослідження в юридичній психології здійснюється також за допомогою лабораторного та природного експериментів.

Лабораторний експеримент проводиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними і реєструючими приладами, тобто він передбачає використання спеціальної апаратури. Вона дає змогу фіксувати зовнішні впливи і відповідні психічні реакції, дії, вчинки обстежуваних.

В умовах лабораторного експерименту перед обстежуваним висувається завдання за лабораторних умов виконувати певні дії, які за своєю структурою є близькими до реальних дій у певній конкретній діяльності.

Лабораторний експеримент є одним із різновидів моделювання певного виду, частини, сторони людської діяльності. За допомогою такого експерименту можна накопичити дані, однорідні факти, що повторюються у приблизно однакових умовах, для подальшої їх математичної обробки.

Природний експеримент поєднує позитивні риси методу об'єктивного спостереження (природність) і лабораторного експерименту (цілеспрямований вплив на обстежуваного). Він проводиться в умовах, близьких до звичайної діяльності обстежуваного, коли він не знає, що є об'єктом дослідження. Таким чином виключаються негативна емоційність, напруження, негативні реакції обстежуваних.

Дослідження в юридичній психології здійснюється також за допомогою методу тестів. Воно застосовується здебільшого з метою:

- по-перше, диференціації та порівняння за певними якостями;
- по-друге, профвідбору, особливо досить відповідальні професії.

Тест (від англ. test — випробування) — короткочасне стандартне завдання, використання якого може служити виявленню:

- рівня розвитку певних психічних функцій (спостережливості, пам'яті, мислення, уваги, уваги тощо);

- наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок, психічних якостей, вихованості тощо;

- ступеня придатності чи готовності індивіда до певної професії;

- психічних захворювань;

- інтересів, думок, здібностей людини.

У процесі дослідження властивостей особистості правопорушника застосовується біографічний метод. Сутність його полягає в збиранні й аналізі матеріалів, які характеризують життєвий шлях і розвиток психічних властивостей правопорушника. Це дає можливість простежити процес формування конкретної людини, глибше зрозуміти її індивідуально-психологічні якості: риси характеру, схильності, здатності і т. ін. Об'єктом бібліографічного методу виступають насамперед письмові джерела, документи правопорушника. Це можуть бути автобіографія, листок по обліку кадрів, пояснювальні записки, рапорти, доповідні, протоколи допитів і судових засідань, заяви, скарги, інтерв'ю, мемуари, листи.

Біографічний метод передбачає використання контент-аналізу як способу реконструкції того, що в тексті автобіографічних документів не відображено, не представлено прямо. Контент-аналіз — це науковий аналіз змісту тексту. У ряді випадків він може використовуватися як самостійний метод, однак при застосуванні біографічного методу вивчення особистості правопорушника відіграє додаткову, допоміжну роль.

При застосуванні біографічного методу необхідна достатня критичність, тому що документи, які характеризують особистість, можуть бути значною мірою необ'єктивними, неповними, однобічними. Документи, написані правопорушником у різний час, можуть відображати вплив (більшою або меншою мірою) суб'єктивних і вікових станів, почуттів, бажань, пристрастей і т. ін. Доцільність та ефективність цього методу безперечні. Установлення початку процесу соціальної деградації може допомогти визначити особистісне відношення правопорушника (самовиправдання, самоосудження, каяття, обвинувачення обставин й інших людей) до цього факту.

Метод експертних оцінок (від лат. expertus — досвідчений фахівець, який здійснює експертизу) є також важливим засобом вивчення особистості правопорушника. Експертами можуть бути компетентні особи, котрі добре обізнані з явищами, що є предметом дослідження.

Експертні оцінки доцільно виражати в кількісній формі. Експерти мають фіксувати найдрібніші елементи явища, яке досліджу-

ється. Даний метод базується на судженнях спеціалістів, які дають апріорні кількісні чи рангові оцінки явища, що вивчається.

Однак на відміну від інших зазначених методів цей метод застосовується не юристом, а фахівцем в галузі психології. Тобто здійснюється опосередковане вивчення особистості правопорушника.

Метод експертних оцінок застосовується у двох формах:

— експертних оцінок по окремих аспектах психічної діяльності (її норма й патологія) правопорушника;

— експертних оцінок ситуації правопорушення, психологічних збудників, особливостей і станів психіки, що сприяють здійсненню правопорушень.

Виступаючи в ролі фахівця, психолог працює разом з працівником юстиції й під його керівництвом. Він загалом оцінює психічний стан правопорушника, викриває очевидну симуляцію психічних захворювань і дефектів. Фахівець-психолог може давати юристу рекомендації (виходячи з вікових і психологічних особливостей, стану здоров'я правопорушника) про зміну його поведінки з метою встановлення контакту із правопорушником, методи впливу на правопорушника для того, щоб домогтися дачі ним показань і т. ін. Психолог також може рекомендувати працівникові правоохоронних органів ставити вимоги пред'явлення додаткових документів, допитати свідків детальніше по конкретних обставинах, викликати нових свідків, які допоможуть установити які-небудь особистісні особливості правопорушника або особливості його поведінки в криміногенній ситуації.

Більш складним і важливим з погляду доведення є застосування методу експертних оцінок у формі судово-психологічної експертизи. Якщо перша форма більше доступна й застосовна у відношенні всіх правопорушень, то друга доцільна лише в особливо складних випадках. При цьому внаслідок важливості судово-психологічної експертизи, порівняно невеликої практики її застосування, складності використаних методик і значення уявного моделювання висновків вона повинна проводитися колективно, принаймні двома фахівцями.

Призначаючи судово-психологічну експертизу, необхідно визначати ясні й конкретні завдання. Наприклад, часто перед судово-психологічною експертизою ставляться питання про «сильне щиросердечне хвилювання», «осудності», «особливої жорстокості» і т. ін.

Судово-психологічна експертиза призначається для встановлення:

- фізіологічного афекту або іншого дезорганізуючого стану;
- мотивів правопорушення;
- рівня інтелектуального розвитку;
- індивідуальних особливостей психічної діяльності.

Судово-психологічна експертиза в певних випадках може проводитися як комплексна психолого-психіатрична, медико-психологічна, психотехнічна, психолінгвістична.

Психолого-психіатрична експертиза застосовується стосовно осіб, які страждали або страждають дефектами психіки, але визнаних при цьому осудними.

Медико-психологічна експертиза проводиться стосовно осіб із сенсорною недостатністю (дефектами органів зору й слуху).

Психотехнічна експертиза спрямована на дослідження професійної придатності й професійних якостей, особливостей прояву особистісних характеристик у правопорушенні, якщо воно було пов'язане з виконанням функцій по роботі з машинами (автомобілем, краном, літаком, агрегатом тощо).

Психолінгвістична експертиза може бути викликана необхідністю встановлення автора певного документа за його змістом, стилем, логікою викладу.

Працівник юстиції, одержавши експертну оцінку ситуації поведіння правопорушника, інших обставин, повинен особисто оцінити висновок або висновки консультації, тобто має місце подвійна оцінка. На психологічному рівні вона об'єктивна і є одним із принципів правоохоронної діяльності.

Математичні методи у психолого-юридичних дослідженнях. Використання математичних методів будь-якою наукою є прогресивним явищем. Щодо математичних методів у юридичній психології існує два протилежні погляди. Перший — математичні методи дають змогу перебороти всі недоліки в дослідженнях з юридичної психології. Другий — математичні методи у психології неприйнятні з огляду на специфіку цієї науки. Очевидно, обидва ці погляди є помилковими. Насправді математичні методи позитивно впливають на розв'язання психолого-юридичних проблем, але за умови, якщо експериментатор використовує якісний дослідний матеріал.

Математичні методи у юридичній психології застосовуються з метою:

- обробки дослідних даних;
- математичного моделювання психологічних явищ.

Що таке модель і моделювання? Модель (від франц. *modele* — міра, зразок) — відображає не те, що насправді відбувається, коли розгортається певний психологічний процес, а те, що могло бути. Модель будує гіпотетичний, ідеальний об'єкт. Вона передбачає «очищення» психологічного явища від випадковостей. Модель пов'язана з дедуктивною логікою. Моделювання — це відтворення характеристик певного об'єкта в іншому об'єкті, спеціально створеному для вивчення. Потреба в моделюванні виникає тоді, коли

дослідження об'єкта в даний момент неможливе, коли дослідження вимагає тривалого часу. Такі умови часто виникають при вивченні багатьох психічних явищ.

Математична обробка даних у психології базується на статистичі, як і всі галузі знань.

Застосування методів дослідження особистості правопорушника як динамічного процесу дозволяє деякою мірою фіксувати динаміку поведінки або навіть стимулювати її. Так, сутність методу експерименту полягає в тому, що правопорушник без його погодження ставиться в заздалегідь задані умови. При цьому правопорушникові надається вибір варіантів поведінки.

Реакція правопорушника на передану юристом інформацію може бути словесною або поведінковою: за допомогою жестів, міміки, рухів (постукування пальцями, олівцем і т. ін). Вона може проявлятися також у погляді, сміху, плачі, заїкуватості тощо. Результати проведеного юристом експерименту не мають доказового значення (крім випадків, коли проводиться слідчий експеримент), вони є лише носіями певної інформації, що допомагає визначити подальші шляхи розкриття правопорушення. Оцінка цих результатів повинна бути досить критичною, тому що залежно від особистісних особливостей, характеру експериментальної ситуації однакову реакцію можуть показувати як винний, так і невинний.

Застосування психологічних методів вивчення особистості правопорушника дозволяє визначити особливості й окремі сторони його психіки, зрозуміти психологію вчиненого правопорушення. Дослідження особистості є важливою складовою частиною складного й багатогранного процесу розкриття правопорушень.

2.3. Соціально-психологічні методи виправлення правопорушника

Виправлення та перевиховання особистості — одна з головних проблем цілого ряду наук: педагогіки, етики, медицини (психіатрія, невропатологія, психотерапія), психології та інших. Кожна з наук розглядає свій аспект проблеми. Так, наприклад, педагогіка досліджує закономірності перевиховання дітей, підлітків, юнаків, дорослих. Вона визначає оптимальні засоби, методи й форми організації перевиховання. Психіатрія, невропатологія й психотерапія досліджують патологічні психічні й нервові відхилення й визначають засоби повернення хворих до норми.

Оскільки всі ці науки об'єктом дослідження визначають людину як свідому особистість, то цілком зрозуміло, що вони не можуть не опи-

ратися на дані ряду психологічних дисциплін, які досліджують виникнення й розвиток відхилень у психологічній сфері у зв'язку із соціальними умовами життя й біологічними задатками, цілісним складом психіки особистості, яка відображає історію її взаємин із суспільним, навколишнім середовищем. Однією з найважливіших проблем психології є вивчення внутрішніх процесів перевиховання людини.

Так як психологія є теоретичною основою виправлення правопорушника залежно від віку й характеру відхилень (патологічні, кримінальні), то природно, що вона сама опирається, з одного боку, на правові принципи, враховує їх приписи, з іншого боку — дослідження із психології виправлення можуть внести свої корективи як в правову теорію, так і практику.

Центральним питанням у дослідженні закономірностей виправлення є питання, як і під впливом яких факторів (педагогічних або обставин життя) відбувається зміна психологічного стану, що дозволяє привести поведінку та діяльність суб'єкта до соціальної норми, з'ясування стадій виправлення і їхніх психологічних характеристик.

Дослідження перебудови особистості неминує відбуватися разом з дослідженням як діяльності установ виконання покарань у цілому, так і їх окремих посадових осіб. Наприклад, необхідно вивчити можливості виправних впливів у процесі суду, у місцях позбавлення волі, на підприємствах, куди повертаються звільнені, і т. ін. Великий психологічний інтерес має питання про вплив поведінки і діяльності судді, прокурора, адвоката на пробудження почуття провини у правопорушника й бажання виправитися.

І, нарешті, значна група проблем стосується психологічних основ організації й методики виправлення правопорушників. Зокрема, питання про значення прикладу в перевихованні, про психологічні основи навіювання й переконання тощо. Нарешті, не можна нехтувати явищами самовиправлення, самовиховання правопорушників, які мають свою складну психологічну природу. Всі перераховані питання й визначають основні завдання дослідження.

Вирішення зазначених проблем можливо при тісному контакті та взаємодії вчених-психологів, педагогів і практиків. Основою для побудови педагогічної теорії перевиховання служать психологічні знання. Але треба враховувати й те, що сам процес перевиховання, іншими словами, перебудова психології правопорушника, залежить від рівня розробленості педагогічної теорії й умілого її використання. Тому дослідження із психології виправлення можливо тільки в процесі практичного виправлення правопорушників у повному контакті з представниками права й спеціальної педагогіки.

Філософською психологією виправлення є теорія відображення. Зовнішнє природне й суспільне середовище впливає на мозок люди-

ни й відображаються в ньому у формі образів, думок, переживань, настанов і т. ін. Процес відображення дійсності не простий, не дзеркальний, він складний і динамічний. Кожне нове враження, як наслідок дії об'єктивної дійсності, не тільки порівнюється зі старим або досвідом, що відбився у свідомості, а й перетворюється залежно від настанови, яка склалася раніше. Крім того, нове враження впливає на наявний досвід, який також змінюється залежно від сили, життєвої значущості нового впливу дійсності. І, нарешті, між старим і новим у свідомості можуть виникнути конфліктні відносини.

Таким чином, психічне відображення перебуває в постійному русі та зміні. Психіка постійно розвивається, якісь елементи її перебудовуються, одні відмирають, інші затверджуються, треті коригуються. Особливості поведінки людини визначаються не тільки якістю дійсних впливів, зовнішніх вимог, а й залежать від раніше визначених настанов, схильностей, характеру в цілому.

Разом з тим кожен вчинок, який одержав особливо значущу суспільну оцінку й відповідно схвалюється особистістю, може вплинути на сформовану психіку й змінити її. Врахування саме цього має важливе значення для розуміння психології злочинця і її перебудови. Один судовий розгляд кримінальної дії може бути початком перебудови психології злочинця.

Академік І. І. Павлов, спираючись на вчення про діяльність мозку, експериментально обґрунтував рефлекторну природу відображаючої, або психічної, діяльності мозку. В умовному рефлексі він побачив єдність фізіологічного й психічного. Цим він обґрунтував не лише механізм психічної діяльності, а й механізм регуляції поведінки особистості, процесу впливу психічних станів на соматичні. І. І. Павлов встановив, що всякий новий вплив стає сигнальним. Отже, в умовному рефлексі вже є елемент передбачення. У людини утворюються зв'язки між умовними подразниками, що створює майже безмежне орієнтування в зовнішньому світі. Численні умовні рефлекси взаємозалежні, у єдності вони утворюють складну систему, що лежить в основі наших думок, рухів і складних дій.

Рефлекси нашаровуються один на одного, підсумовуються. Таким чином формується система. Одні з них можуть вгасати й нову поживляються при певних умовах. Інші актуалізуються, тобто проявляються в полі оптимальної збудливості й зізнаються індивідом як спрямована психічна діяльність, у той час як треті проявляються в злегка заторможеній частині мозку, внаслідок чого особистість не усвідомить процесу, а виявляє тільки фізіологічні зміни, якщо вони явно виражені. Неусвідомлювані процеси стають усвідомлюваними лише тоді, коли настає оптимальне порушення у відповідній частині мозку. Діяльність мозку, яка не виражалася у

свідомості індивіда, зазвичай називається несвідомою діяльністю. Раптове «просвітління», «осаяння», «інтуїція», «здогад» і т. ін. — все це результат неусвідомленої діяльності, який став надбанням свідомості. Таким чином розкриваються психолого-фізіологічні закономірності рефлексивних утворень, які лежать в основі різних форм відображення дійсності та поведження людини.

Сучасні фізіологи розвивають і доповнюють вчення про вищу нервову діяльність. При цьому характерним є те, що фізіологи стали тісніше співпрацювати із психологами. Вони прагнуть підійти до пояснення найбільш складних явищ психіки. Особливо щодо цього плідними є дослідження зворотного зв'язку, яке дозволяє більш правильно представити рефлекторну дугу як кільцеву. Відповідна реакція на подразник служить сигналом нової реакції й т. ін. Відкриття механізму випереджального порушення пояснює акт передбачення на основі сформованого досвіду. Все це проливає світло на механізм свідомої, вольової активності особистості.

Таким чином можливо дійти висновку про те, що методи виправлення значною мірою залежать від особистісних якостей правопорушника та навколишнього оточення. Особлива роль при цьому належить спрямованості особистості, особливостям її темпераменту і характеру, особистісним здібностям.

Під спрямованістю особистості слід розуміти систему спонукань, яка визначає вибірковість відносин й активність людини.

Про людину судять по її дійсних вчинках і висловленнях, але за всім цим стоять певні спонування, одні з яких є стійкими й становлять характерні властивості особистості, у той час як інші є тимчасовими й визначаються зовнішньою ситуацією або внутрішнім станом людини. Спонукувати людину до дії або певного вчинку можуть матеріальні або ідеальні мотиви. У якості основних зазвичай виступають усвідомлені потреби й інтереси, певні настанови й ідеали як компоненти погляду й переконань, почуття й помисли.

Вивчення мотивів людини має важливе значення для розуміння її морально-психологічної сутності. Одна людина, наприклад, сумлінно відноситься до праці в силу потреби, інша — свідомості боргу, а третя — тимчасово, в інтересах досягнення кар'єристських задумів. Всі ці характеристики представляють соціальні рівні розвитку різних особистостей. У кожної людини в основі її поведінки і діяльності лежать потреби. І це зрозуміло: для того щоб жити, люди повинні задовольняти свої потреби в їжі, житлі й одязі, як і багато в чому іншому.

Потреби й інтереси можуть бути нормальними та з відхиленнями.

Потреба — це необхідність людини в певних умовах життя й розвитку. Потреби відображають стійкі вимоги внутрішнього сере-

довища організму або зовнішніх умов життя. Будучи усвідомленими, вони проявляються у формі мотивів поведінки. Потреби спонукують людину до активності.

Потреби позначаються на переживаннях, мисленні й волі людини. Людина мислить, щоб обрати потрібний спосіб задоволення потреб. Особистості властиві різні переживання у зв'язку з задоволенням або незадоволенням потреб. Незадоволена потреба викликає почуття напруги й невдоволення. Процес задоволення знімає цю напруженість, при задоволенні має місце почуття заспокоєння і задоволення.

Широта потреб залежить від рівня розвитку людини й матеріальних умов життя. Людина свідомо регулює свої потреби, і цим вона відрізняється від тварини. При регуляції потреб вона враховує не тільки зовнішні умови, а й моральні норми поведінки людини в суспільстві. Тому вихованою людиною є не та, яка не має міри у своїх потребах, а та, яка розумно їх задовольняє з врахуванням потреб та інтересів суспільства, інших людей.

Потреби людини різноманітні. Матеріальні потреби є первинними, вони лежать в основі життєдіяльності людини. Щоб жити, необхідно одягатися, мати житло і т. ін. Ці потреби сформувалися в процесі філогенетичного, суспільно-історичного розвитку людини й становлять її родові властивості. Вся історія боротьби людей із природою, боротьба людей у суспільстві була боротьбою за задоволення насамперед матеріальних потреб.

Духовні потреби — специфічні людські утворення, вони характеризують високий рівень розвитку особистості. Потреба в пізнанні дійсності, природної і соціальної, відкриває шлях до творчості. Потреба в пізнанні виступає і як загальна потреба в орієнтації у навколишньому світі. Потреба в естетичній насолоді займає в житті людини значне місце. Завдяки їй людина прагне зробити свій побут, свій відпочинок, своє життя гарним. Споглядання естетичних цінностей у навколишній дійсності та у мистецтві облагороджує особистість. Споглядання естетичних цінностей може перерости в потребу художньої творчості. Тоді людина опановує естетичні цінності.

Суспільні потреби наочно виражають соціальну природу людини. Однією із суспільних потреб є потреба в спілкуванні. Потреба в спілкуванні стимулює розвиток особистості. У спілкуванні людина пізнає не тільки інших, але й себе. У процесі спілкування людина опановує досвід соціального життя. Потреба в спілкуванні стимулює обмін знаннями й досвідом, почуттями й думками. Вона може проявлятися й у формі приватної потреби в дружбі. Потреба в дружбі як виборчому спілкуванні переростає у потребу в спільній творчості. Потреба особистості в суспільній діяльності впливає з ха-

рактеру життя людей у суспільстві, де кожний може обирати й бути обраним.

У структурі всебічно розвиненої людини представлені всі людські потреби при домінуванні високих суспільних і духовних потреб.

Потреби людини завжди регулюються моральними принципами. Перш ніж виявити активність у напрямку задоволення потреби, вона співвідносить потребу із соціальними умовами, зважає на можливі наслідки дій для себе й для колективу.

На базі потреб, здатностей й ідеалів формуються інтереси людини. Інтерес можна визначити як специфічне відношення особистості до об'єкта в силу його життєвої значущості. Інтерес виражає особисту приязнь до будь-якої діяльності. Інтерес може формуватися стихійно, неусвідомлено, в силу емоційної привабливості об'єкта, а вже потім відбувається усвідомлення його життєвої значущості. Емоційна привабливість об'єкта визначається властивостями як об'єкта, так і сприймаючого його суб'єкта.

Інтереси індивіда, хоча й залежать від особливостей об'єкта і якостей самого індивіда, в остаточному підсумку формуються іншими людьми, колективом, суспільством в цілому. Отже, інтереси людей суспільно-історичного походження. Вони залежать від рівня розвитку виробництва й духовної культури, розвитку суспільних відносин і т. ін. Інтерес проявляється в позитивних емоційних процесах і станах, таких, наприклад, як радість і задоволення від цікавої роботи, легка зосередженість уваги на об'єкті інтересу й, нарешті, у підвищеній працездатності людини.

Інтереси мають істотне значення в житті й діяльності особистості. Повноту і щастя життя людина відчуває тоді, коли в неї є інтереси. Інтереси спонукають до діяльності й активізують особистість. Робота, якщо вона відповідає інтересам, виконується легко й продуктивно.

Інтереси людей надзвичайно різноманітні, як і вся людська діяльність. Їх насамперед розрізняють за спрямованістю на об'єкт. У цьому можна виділити матеріальні й духовні інтереси. Ті й інші носять вибіркового характеру. Матеріальний інтерес може відображатися в прагненні до житлових зручностей, до задоволення гастрономічних потреб, інтересі до одягу тощо.

Духовні інтереси характеризують високий рівень розвитку особистості. Це насамперед пізнавальні інтереси, які виступають у формі навчальних і спеціально-наукових інтересів до різноманітних галузей знання. До них також відносяться різні професійні інтереси. До духовних інтересів відносяться й естетичні: інтерес до театру, живопису, музиці і т. ін.

Наступну групу становлять суспільно-політичні інтереси. До них відносяться інтереси до дипломатичної діяльності, інтерес до керівної роботи в громадських організаціях, інтерес до політичних партій тощо.

Розрізняють також безпосередній й опосередкований інтереси. Безпосередній інтерес — це інтерес до самого процесу діяльності: процесу пізнання — оволодінню знаннями, процесу праці, творчості. Опосередкований інтерес — це інтерес до результатів діяльності: наприклад, до освіти, здобутої професії, певного службового й суспільного становища, вченого звання; або, нарешті, до матеріальних результатів праці. Найбільш сприятливим для активної діяльності особистості є правильне співвідношення безпосереднього й опосередкованого інтересів.

За рівнем дієвості інтересів їх можна підрозділити на пасивні і активні. Пасивні — це споглядальні інтереси, коли людина обмежується сприйняттям об'єкта, який її цікавить, наприклад любить слухати оперу, музику, зазнає насолоди при сприйнятті картин, але не проявляє активності до глибокого пізнання об'єкта, оволодіння ним. Активний інтерес — діючий, коли людина не обмежується сприйняттям, а діє з метою оволодіння об'єктом інтересу. Він один із спонукальних мотивів розвитку особистості, формування знань і навичок, здатностей і характеру.

Розрізняють також інтереси за обсягом. Можуть бути люди із широкими різнобічними та глибокими інтересами і люди із широкими, але поверховими інтересами. До першої групи можна віднести людей, інтереси яких багатосторонні і які глибоко у всьому розбираються. Інші проявляють допитливість до всього, але глибоко не проникають в сутність об'єктів. Є люди із глибокими, але дуже вузькими інтересами. Це однобічні люди, які живуть у вузькому світі свого інтересу. Найбільш позитивним є такий тип людини, у якої на тлі широких, багатосторонніх інтересів є центральний, основний інтерес.

Інтереси хоча й не збігаються з потребами, але формуються на їхній основі, а тому і відображають загальний склад особистості.

Характерним для структури потреб й інтересів правопорушників є: порушення рівноваги між різними видами потреб та інтересів, перекошений характер деяких потреб, бідність тих й інших, аморальність способу задоволення.

Із всіх потреб й інтересів правопорушника на першому плані стоять матеріальні, до того ж вони нерідко мають перекошений характер. Так, потреба в їжі приймає форму обжерливості, статеві потреби виступає як розпуста. Нерідко можна зіштовхнутися з наявністю пристрасті до гри, алкоголю, крайньої скнарістю й аскетизмом з метою накопичення грошей або матеріальних цінностей.

Що ж стосується духовних потреб, інтересів, то — в одних вони заглушені, загальмовані, в інших дуже бідні.

Що ж стосується суспільних потреб й інтересів, той вони слабо розвинені, а то й перекручені. Візьмемо хоча б потребу в дружбі. Іноді здається, що існує злодійська дружба і відданість. Однак це не так: «дружба» ця заснована на страху або грошах. Вона носить ситуаційний характер.

Суспільна діяльність сама по собі не становить інтересу для правопорушників. Якщо вони її і виконують, то лише для маскуванню злочинних дій і своєї особистості. Злочинці-рецидивісти цураються праці, при цьому вказують на те, що їх ціль полягає в тому, щоб «прожити життя красиво, без праці».

Потреби й інтереси правопорушник задовольняє, порушуючи моральні та правові норми. Для рецидивіста «всі засоби гарні, якщо вони ведуть до мети». Звідси такі риси, як черствість до людей, безсердечність, готовність на все в ім'я того, щоб випити або солодко поїсти, і т. ін.

Світогляд й ідеали. Вищим регулятором людської поведінки є світогляд. Під світоглядом розуміють систему поглядів на природу, суспільство й людське мислення як результат відображення дійсності. Світогляд у вузькому розумінні цього слова — це система поглядів на громадське життя, тобто моральні погляди, які відображають суспільне буття людей.

Варто розрізнити світогляд класу, суспільства в цілому та окремої особистості. Світогляд класу виражається в ідеології або систематизованій узагальненій суспільній свідомості. Світогляд особистості становить ядро її спрямованості, її відносини до різноманітних сторін громадського життя. Суспільна свідомість класу та особистості збігається у своїй сутності, але може розрізнитися за обсягом, глибиною та ступенем.

Світогляд особистості відображає не тільки особисте буття, а й буття цілого класу, а також і психологію цього класу, соціальної групи, нації, суспільства в цілому. Погляди особистості формуються під впливом певної ідеології. Із процесом розвитку суспільства значення ідеології у формуванні свідомості мас зростає усе більше й більше. Світогляд особистості проявляється у висловлюваннях, вчинках і діях, поведінці в суспільстві.

Якщо знання, в яких формуються погляди на життя, спонукають почуття, то в цьому випадку маємо переконання. Під переконаністю потрібно розуміти глибоку й обґрунтовану віру людини в принципи й ідеали. Переконана людина та, у якій ідеї змішилися з почуттями й волею.

У моральному ідеалі ніби в концентрованому виді проявляються переконання людини, її життєва позиція. Ідеал виступає одним із

мотивів, яким керується особистість. Наявність високого морально-го ідеалу означає високий рівень розвитку особистості, характеризує споріднення її помислів і дієву цілеспрямованість.

Моральний ідеал відображає життя. Не можна собі уявити щонебудь, чого не було б у реальності. Позитивний ідеал виникає в результаті узагальнення всього кращого, що є в дійсності. Як ідеал може служити образ конкретної особистості, історичної і сучасної, яка втілила в собі те краще, що є в житті. Разом з тим ідеал — це той образ, зразок, який передбачає майбутнє.

Правопорушник піддається тому ж ідеологічному впливу, що й інші члени суспільства. Однак внаслідок особливостей виховання, які заклали дефективні соціальні настанови, або в результаті специфічного способу життя, яке знайшло своє відображення в поглядах людини на життя, і, нарешті, низького рівня освіти правопорушники відрізняються своїми поглядами на життя, суспільство і своє покликання в ньому, на працю, на свої обов'язки.

Основними принципами «філософії» злодія є: «гроші не пахнуть», «треба вміти жити красиво», «роботу люблять дурні», «не пійманий — не злодій» і т. ін. Злодії із презирством ставляться до тих, хто «не вміє жити». Вони не розуміють і не розділяють високих і шляхетних прагнень людей і вказують на те, що «все це слова, неправда», що — «не можуть люди безкорисливо служити ідеалу» і т. ін. Правопорушники, як правило, не мають морально-ціннісних ідеалів. Для деяких з них ідеальними є люди, які вміють «робити справу», тобто без шуму обкрадати інших людей.

Поводження людини залежить не тільки від соціальних умов, а й від особливостей її темпераменту та характеру.

Темперамент (від лат. *temperamentum* — належне співвідношення частин, домірність) — характеристика індивіда з позицій його динамічних особливостей; інтенсивності, швидкості, темпу, ритму психічних процесів і станів. Два компоненти темпераменту — активність й емоційність присутні в більшості класифікацій і теорій темпераменту. Активність характеризує ступінь енергійності, стрімкості, швидкості і, навпаки, повільності, інертності, а емоційність — особливості протікання емоцій, почуттів, настроїв і їхню якість: знак (позитивний, негативний) і модальність (радість, горе, страх, сум, гнів і т. ін.). Розрізняють темперамент як певне стійке сполучення психодинамічних властивостей, які проявляються в діяльності та поведінці, і його органічну основу. Відомі три основні системи пояснень її сутності, з яких дві перші мають лише історичний інтерес. Перша (гуморальна) пов'язує стан організму з співвідношенням різних соків (рідин), у зв'язку із чим виділялися чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, меланхолійний, флегматичний (Гіппократ,

Гален та ін.); ця термінологія стала широко вживаною; друга (конституціональна) походить з розходжень у конституції організму — його фізичної будови, співвідношення його окремих частин, різних тканин (Кречмер, Шелдон та інші); третя пов'язує типи темпераменту з діяльністю центральної нервової системи. Вчення І. П. Павлова про вплив центральної нервової системи на динамічні особливості поведіння виділяє три основні властивості нервової системи: силу, урівноваженість, рухливість збуджувального і гальмівних процесів і чотири основні типи їхніх сполучення у вигляді чотирьох типів вищої нервової діяльності: сильний, урівноважений, рухливий; сильний, урівноважений, інертний; сильний, неурівноважений; слабкий. Першому типу відповідає темперамент сангвініка, другому — флегматика, третьому — холерика, четвертому — меланхоліка. Структура основних властивостей нервової системи набагато складніша, а число комбінацій набагато більше. Проте зазначені чотири типи темпераменту як найбільш узагальнені можуть бути використані для вивчення індивідуальності. Темперамент відносно стійкий і мало піддається змінам під впливом навколишнього середовища та виховання, однак він змінюється в онтогенезі.

Темперамент не характеризує змістовну сторону особистості (спрямованість мотиваційної сфери, ціннісні орієнтації) і не визначає безпосередньо змістовні риси особистості. Однак властивості темпераменту можуть як допомагати, так і протидіяти формуванню певних рис особистості, оскільки темперамент може модифікувати значення факторів навколишнього середовища та виховних впливів, від яких у вирішальному значенні залежить формування особистості в цілому.

Як уже зазначалося, історично визначилися чотири типи темпераменту.

Сангвінік (від лат. *sanquis* — кров) — суб'єкт, який характеризується високою психічною активністю, енергійністю, працездатністю, швидкістю рухів, розмаїтістю й багатством міміки, швидким темпом мовлення. Сангвінік прагне до частоті зміни вражень, легко й швидко реагує на навколишні події, товариський. Емоції — переважно позитивні — швидко виникають і швидко змінюються. Порівняно легко й швидко переживає невдачі. У сангвініка збуджувальний і гальмівний процеси досить сильні, урівноважені, рухливі. При несприятливих умовах і негативних виховних впливах рухливість може вилитися під час відсутності зосередженості в невинуватому поспішності учинків.

Флегматик (від гр. *phlegma* — слиз) — суб'єкт, який характеризується низьким рівнем психічної активності, повільністю, невиразністю міміки. Флегматик важко переключується з одного виду діяльності на інший і пристосовується до нової обстановки.

У флегматика переважає спокійний характер. Почуття та настрої відрізняються постійністю. При несприятливих умовах може з'являтися в'ялість, схильність до виконання одноманітних дій. Флегматика відрізняє сильний, інертний тип нервової системи.

Холерик (від гр. *chole* — жовч) — суб'єкт, який характеризується високим рівнем психічної активності, енергійністю дій, різкістю рухів, їхнім швидким темпом, поривчастістю. Холерик схильний до різких змін настрою, запальний, нетерплячий, підданий емоційним зривам, іноді буває агресивним. Холерика відносять до сильного неврівноваженого типу. При відсутності належного виховання недостатня емоційна неврівноваженість може призвести до нездатності контролювати свої емоції у важких життєвих обставинах.

Меланхолік (від гр. *melanos* — чорний, *chole* — жовч) — суб'єкт, який володіє одним із чотирьох основних типів темпераменту, характеризується низьким рівнем психічної активності, сповільненістю рухів, стриманістю моторики та мови, швидкою стомлюваністю. Меланхоліка відрізняють висока емоційна сенситивність, глибина та стійкість емоцій при слабкому їхньому зовнішньому вираженні, причому переважають негативні емоції. При несприятливих умовах у меланхоліка може розвинути підвищена емоційна вразливість, замкнутість, відчуженість. У представників меланхолійного темпераменту переважає гальмівний процес при слабкості як збудження, так і гальмування.

Сором'язливість меланхоліка може вплинути на його співучасть у злочині, тому що в нього недостатня внутрішня вираженість волі щодо іншої людини. Під впливом страху (залякування) з боку рецидивіста меланхолік може стати на шлях співучасті в злочині.

Очевидно, що існує певний зв'язок між темпераментом людини і характером злочину. В одному випадку він детально продуманий, виконаний методично, в іншому відчувається «розмах» і безтурботність.

Визнаючи непрямий зв'язок між деякими властивостями темпераменту і кримінальними діями, слід підкреслити, що цей зв'язок не носить фатального характеру і що зазначені наслідки мають місце при слабкому розвитку інших властивостей особистості, особливо вольових рис характеру.

На основі темпераменту під впливом обставин життя та виховання складається характер.

Характер — це сформований, певний стиль відношення і поведінки людини. Коли говорять про характер особистості, то в першу чергу мають на увазі відношення людини до інших людей. Про одну людину говорять, що вона чуйна, доброзичлива, готова завжди прийти на допомогу. Про іншу говорять, що вона у центрі ставить себе, свої егоїстичні цілі, у всьому шукає тільки вигоди для себе,

люди для неї лише засіб досягнення мети, а якщо вони для неї бай-дуже, то ставиться до них грубо, цинічно.

Про характер говорить і те, як людина виконує свої обов'язки і як діє. Рішучість або нерішучість, сміливість або боягузтво, наполегливість або відступ при перших труднощах, твердість або м'якотілість — усе це представляє вольові риси характеру. Характер розкривається в емоціях. Є люди м'які й грубі, ласкаві й черстві. Отже, характер людини виражає певний склад його потреб й інтересів, прагнень і цілей, почуттів і волі, що проявляються у вибірковості його сприйняття й поведінки, у відносинах і манерах поводження.

У процесі пізнання та діяльності в певних соціальних умовах життя складаються специфічні для даної людини або групи людей відношення до навколишнього та способи дії і поведінки. Сформовані домінуючі відношення людини до суспільства, праці, людей і манера поведінки складають характер людини.

Характер включає такі основні якості: моральну вихованість, повноту, цілісність, визначеність, силу, урівноваженість.

Моральна вихованість характеризує людину як з боку її відносин, так і форми поводження.

Цілісність проявляється у внутрішній єдності психічного складу особистості й погодженості її відносин до різних сторін дійсності, єдності слова і справи. У житті можна зустріти людей, у яких виявляється роздвоєність помислів і почуттів, розбіжність між словом і справою.

Визначеність характеризує твердість і непохитність поводження, які постійно відповідають сформованим переконанням, що становить сенс життя і діяльності людини.

Сила виражає енергію, з якою людина добивається поставленої перед собою мети, здатність жагуче захоплюватися.

Урівноваженість характеризує найбільш оптимальне для діяльності і спілкування з людьми співвідношення стриманості й активності.

Всі ці основні властивості характеру перебувають у складному відношенні. Так, можна спостерігати однобічність і вузькість характеру, що поєднуються з великою силою, або повноту характеру без достатньої його визначеності. Повнота, цілісність, визначеність і сила характеру — це результат життєвих впливів і виховання.

На характер людини впливає тип нервової системи. Так, людина невтримного типу схильна до сильних і різких реакцій на роздратування навколишнього середовища. Людина з рухливим типом проявляє жвавість у поведінці, легко встановлює контакт із людьми й добре орієнтується в нових умовах і т. ін.

Людина може керувати своїм темпераментом. Особистість може проявляти стійкість і мужність, але не тільки тому, що в неї силь-

ний тип нервової діяльності, а головним чином тому, що у неї виховане відповідальне відношення до справи, вироблені певні моральні поняття й звички, завдяки яким вона може переборювати труднощі, долати або маскувати страх. Звичайно, що у випадку маскуванню типу він не залишається зовсім незмінним.

Характер формується в процесі активної взаємодії особистості і навколишнього середовища. Тому індивід може змінити свій характер, хоча для цього потрібні неабиякі зусилля.

Відхилення від норми в характері правопорушників можуть бути патологічними. До них можна віднести істеричні риси, патологічні афекти, риси, пов'язані з маніакально-депресивним психозом, і т. ін. Люди з такими рисами характеру соціально небезпечні і підлягають лікуванню.

Інші відхилення в характері, не будучи патологічними, можуть призвести до хвороби або стати суб'єктивною передумовою кримінальних дій. До них можна віднести жадібність. Надмірна сексуальна збудливість у сполученні з неповажним відношенням до жінок складає суб'єктивну готовність до звалтування і т. ін. Підвищена імпульсивність у сполученні з легковажністю може призвести до хуліганства. До такого роду злочинних дій призводить і така риса, як неповага до людської особистості в сполученні з розв'язністю й брутальністю.

Щодо здібностей особистості. Здібності — це сукупність або синтез властивостей людської особистості, які відповідають вимогам діяльності і забезпечують високих досягнень у ній. При цьому маємо на увазі не просте співіснування властивостей, а їхній органічний зв'язок між собою, їхню взаємодію в певній системі.

Наукова абстракція дозволяє виділити два рівні розвитку здібностей: рівень відбивально-репродуктивний і рівень відбивально-творчий. Людина, яка перебуває на першому рівні, виявляє високу вмільсть засвоювати знання, опановувати діяльністю й здійснювати її за зразком (виконавці). На другому рівні людина здатна створювати нове, оригінальне. Не можна, звичайно, метафізично розглядати ці рівні. По-перше, слід мати на увазі, що всяка відбивально-репродуктивна діяльність включає елементи творчості, а відбивально-творча діяльність включає й репродуктивну, без чого вона немислима. По-друге, зазначені рівні не є щось дане й незмінне. Людина в процесі оволодіння знаннями та уміннями, у процесі діяльності переходить із одного рівня на інший, відповідно й змінюється структура її здібностей.

Крім рівнів слід розрізняти здібності за їхньою спрямованістю або спеціалізацією. У цьому плані зазвичай в психології розрізняють загальні й спеціальні здібності.

Під загальними здібностями розуміється така система інтелектуальних властивостей особистості, що забезпечує відносну легкість і продуктивність в оволодінні знаннями.

Під спеціальними здібностями потрібно розуміти таку систему властивостей особистості, що забезпечує досягнення високих результатів у пізнанні і творчості в спеціальній області діяльності, як, наприклад, літературній, музичній, сценічній тощо.

Крім цих двох видів виділяється й третя група — здібності до практичної діяльності (конструктивно-технічної, організаторської, педагогічної і т. ін.).

Підставою для такої класифікації здібностей служить наявність різних видів діяльності (наука, мистецтво, практика), кожен з яких пред'являє свої специфічні вимоги до людини, її здібностей.

Спеціальні здібності органічно пов'язані із загальними здібностями. Чим вище розвинені загальні здібності, тим кращі внутрішні умови для розвитку спеціальних здатностей. У свою чергу розвиток спеціальних здібностей при певних умовах позитивно впливає на розвиток інтелектуальних сил особистості. Без високого рівня інтелектуального розвитку не можуть розвиватися практичні здібності.

Здібності мають свої природні передумови у вигляді задатків. У задатках варто вбачати не стільки анатомо-фізіологічні, скільки психофізіологічні властивості, у першу чергу ті, які виявляє дитина в самій ранній фазі оволодіння діяльністю. Задатки виявляються при зіткненні індивіда з певними подразниками, об'єктами, адекватними якоюсь мірою цим задаткам.

Іншими словами, під задатками варто розуміти первинну природну здібностей, ще не розвинену, але яка може розвинутися при перших пробах діяльності.

Здібності — не ізольований прояв особистості, вони перебувають в органічній єдності з іншими її властивостями, у цілісному складі життя людини.

Серед правопорушників зустрічаються люди із загальними й спеціальними здібностями, наприклад, нерідко можна зустріти людей з досить вираженими здібностями до живопису, музики і т. ін. У правопорушників здібності можуть мати злочинну спрямованість. Так, відомо, що деякі кишенькові злодії мають виняткову чутливість і тонку координацію рухів пальців і руки в цілому, що вони можуть непомітно обкрадати в будь-яких умовах і положеннях. Квартирні злодії, зломники можуть моментально розбиратися в замикаючих механізмах, підборі до них ключів. Усякого роду аферисти мають часом таку спритність, якій можуть позаздрити професіонали-ілюзіоністи.

Виходячи з вищезазначеного, можна окреслити загальні закономірності виправлення особистості правопорушника.

Виправлення правопорушників підлягає певним закономірностям, які визначають зв'язок між зовнішніми впливами та внутрішньою перебудовою.

Можливість зміни психологічних властивостей особистості правопорушників залежить від ряду причин: динаміки зовнішніх умов і зростання вимог, віку, індивідуальних особливостей, виховання, властивостей особистості, які підлягають перевихованню.

Для виправлення правопорушника вирішальне значення мають такі обставини, які виключають можливість порушення права. Позитивно впливає і спілкування з людьми високої моральності, які можуть прищепити нормативно ухвалені нові соціальні настанови та інтереси, захопити суспільно корисною діяльністю, прилучити до культури тощо.

Особистість швидше розвивається в дитинстві, її легше виховувати й перевиховувати саме в цьому віці. Можна з повною підставою говорити про те, що мінливість особистості прямо пропорційна віку людини. І це зрозуміло. Дитина дуже сприйнятлива, у неї ще немає стійких поглядів, а звідси й мінімум опору виховним впливам. Доросла людина має сталі погляди на життя з певними звичками, які мають як позитивне значення, так і негативне. Усяка спроба змінити погляди і відносини (у цілому спосіб життя дорослої людини) зустрічає опір.

Перевиховання закоренілих злочинців представляє значні труднощі. Сформоване аморальне уявлення, оцінки, відношення до людей у цілому і до себе часто роблять злочинця сліпим і глухим, несприйнятливим до всякого роду перевиховних дій.

Мінливість правопорушника значною мірою залежить від індивідуальних особливостей людей.

Одні люди легко піддаються різного роду впливам, у той час як інші — навпаки. Відносна стійкість або піддатливість різних індивідів залежить, по-перше, від наявності певних поглядів або їхньої відсутності, переконаності. По-друге, від типу нервової системи. Перебудова динамічних стереотипів у слабкого типу утруднена і може навіть призвести до нервових зривів: у сильного, але інертного, йде повільно, у сильного рухливого типу, навпаки, перебудова зв'язків відбувається відносно легко і безболісно.

Можна припускати, що ті правопорушники, які легко перевиховуються, легко і дають рецидиви, тобто повернення до старих відносин, особливо якщо вони попадають у колишнє несприятливе морально-психологічне оточення.

Перевиховання залежать від обставин життя. Як показує досвід, якщо ув'язнений, відбувши строк, повертається в порочне оточення (злочинська компанія), то він незабаром стає тим, ким був колись, і

знову попадає в колонію за новий злочин. І, навпаки, якщо попадає в здоровий колектив, нормальні людські відносини, то його погляду змінюються, і нові стають ніби другою натурою людини.

Провідну роль у зміні й перевихованні людини відіграє виховання. З досвіду відомо, що те, чого не досягає один вихователь, блискуче вдається іншому. Все вирішує не тільки знання, а й мистецтво вихователя, уміння підійти до правопорушника. Здавався б, зовсім непіддатливий правопорушник при певних обставинах і відношенні до нього змінюється в позитивну сторону. Таких випадків досить як у звичайній педагогічній практиці, так й у практиці перевиховання в колоніях.

І, нарешті, необхідно враховувати й те, що різні властивості мають різну стійкість. Так, наприклад, відомо, що знання про дійсність легко засвоюються і без особливих зусиль перебудовуються, якщо вони ще не перетворилися в особисті переконання.

Менш податливі до змін погляди, але і їх можна змінювати. Однак перебудова поглядів не відразу веде до зміни поведінки. Звички, які стали потребою у певному способі життя та поведінці, заважають цьому. Отже, найбільш стійкі звички стають стереотипними, неусвідомленими, а нерідко мають тенденцію проявлятися, штовхати особистість на певні злочинні дії.

Цим, мабуть, і пояснюються невдачі в перевихованні правопорушників, коли обмежуються зміною свідомості, не зачіпаючи звичок. При цьому правопорушник начебто розуміє, усвідомлює, як необхідно жити в суспільстві, більше того, він засуджує колишній спосіб життя (не можна думати, що завжди вдавано), але як тільки вийде з колонії й зустрінеться зі своїми «друзями-приятелями», так відразу вчиняє нову крадіжку або хуліганські дії. Щоб змінити звички, необхідні постійний контроль і самоконтроль за поведінкою. Таким чином, головна мета перевиховання — це формування нових звичок замість викорінених. Разом з тим не можна виправити правопорушника, змінюючи тільки його звички без перебудови свідомості в цілому. Поводження будь-якої нормальної людини визначається в кінцевому рахунку його свідомістю. Звідси і при перевихованні вирішальне значення треба віддати перебудові моральної свідомості, звичайно, у єдності з перебудовою звичок.

Процес зміни поведінки особистості можна представити так: сильне враження або колективний вплив утворить новий, який гальмує раніше сформовані тимчасові зв'язки, протилежні новим вимогам, і тим самим змінює поведінку людини. Таким чином утворюється процес морального переживання, потрясіння, морального відновлення у силу певної події. У цей момент людина суб'єктивно переживає стан відчуженості від старого способу життя, вона від-

чуває необхідність рішуче змінити свою поведінку, назавжди покінчити зі старим. І, дійсно, поки сильне нове враження, а старі зв'язки загальмовані, особистість із успіхом реалізує свої нові наміри. Однак із часом, якщо не зміцнювати нові зв'язки, вони починають руйнуватися, а старі, навпаки, розгальмовуватися і проявлятися, виникає стан боротьби мотивів, боротьби нового зі старим.

Взаємодія правопорушника з правоохоронцями більшою мірою побудована на вимозі. Система вимог забезпечує формування динамічного стереотипу або звичної поведінки, яка відповідає моральним, нормоутворюючим принципам. Поступово вимоги усе глибше засвоюються й стають вимогами правопорушника до самого себе. Тоді ми маємо справу з людиною, для якої виконання якого-небудь правила стає внутрішньою потребою.

Вимога повинна бути короткою і чіткою, викладеною в усній або письмовій формі, безумовною, але обгрунтованою і ясною. Необхідно також роз'яснити правопорушнику, що вимоги — це не прояв капризу або примхи, а необхідна умова життя і діяльності колективу як цілісної організації.

Вихователь задалегідь зобов'язаний зважити всі обставини й наслідки вимог, але якщо він вже віддав розпорядження, то повинен домагатися його реалізації. Виконання вимог повинно заохочуватися, і чим складніше й відповідальніше були розпорядження, тим більшим повинне бути заохочення за його виконання. У міру успіху в перевихованні ускладнення до вимоги повинні неухильно зростати.

Паралельно з вимогами повинна проводитися робота з переконання правопорушника. Переконання — це такий метод впливу на психіку правопорушника, при якому досягається розуміння того, що доказується, формується істинність. Завдяки переконанню правопорушник переосмислює власну позицію. Переконання вимагає строгої логіки міркувань, їхньої реалістичності і доказовості. Якщо вихователь хоче в чомусь переконати правопорушника, він зобов'язаний підібрати достовірні дані, яскраві факти, які підтверджують або ілюструють основну думку.

Переконання відбувається в процесі бесіди. Система добре продуманих і підготовлених бесід має величезне значення для зміни старих поглядів і формування нових. Щоб переконання було ефективним, правопорушник повинен бачити у вихователі вимогливу, але уважну людину, яка бере участь у його долі, а не просто виконуючий свій службовий обов'язок.

Обов'язковою умовою ефективності переконання є знання правопорушника. Дуже важливо вміти знайти в його помилкових поглядах і відносинах пункти коливання, щоб потім їх розширювати та поглиблювати.

Для того, щоб переконати правопорушника, потрібно провести не одну бесіду. Особливо важливо, якщо бесіду підтримують, погоджуючись із доводами вихователя. В окремих випадках її варто проводити наодинці, віч-на-віч. Іноді в роботі із засудженими можна використати метод навіювання. Навіювання — це метод впливу на психіку людини, один із провідних методів психотерапії (лікування хворого словом). Навіювання засноване на авторитеті того, хто його здійснює. Без цього навіювання неможливо, тому що воно зустрічає внутрішній опір. Навіюванням іноді можливо змінити відносини ув'язненого, прищепити нові позитивні думки та прагнення. Навіювання повинне бути твердим, таким що вселяє впевненість у виправленні і розкриває перспективи подальшого життя людини. Успіх досягається при багаторазовому впливі словом.

Навіювання може бути прямим і непрямим. При першому вихователь звертається безпосередньо до особистості правопорушника і силою свого слова призупиняє старі звички та вимагає нового способу поведінки. При непрямому вихователь, наприклад, розповідає про те, як виправився колишній ув'язнений, і тим самим вселяє слухачам той же шлях виправлення, про який був наведений приклад. При цьому способі вихователь нічого не нав'язує і не вимагає від присутніх, у протилежному випадку вони можуть зрозуміти, що розказане є лише химерою для слухачів і нічого більше.

Як і переконання, навіювання вимагає багаторазового повторення, для того щоб утворити в мозку певну доміную, яка б спонукала до відповідної поведінки. Терпіння та контроль — необхідні умови досягнення успіху в цьому виді впливу.

Виняткове значення у перевихованні має позитивний приклад. І дійсно, людина схильна іти за прикладом іншої людини. Так не тільки поширюється мода, а й різноманітні інтереси, настанови, манери поведінки. Позитивний приклад двох-трьох чоловік у колонії може зробити більше, ніж десяток бесід. Правда, і бесіди сприяють формуванню зразкової поведінки.

У перевихованні правопорушника застосовується метод примусу. Для виправлення особистості потрібна організація певного способу життя, поведінки, які закріплюються у звичках. Цьому слугує режим утримання правопорушників. Дотримання його формує в ув'язнених дисциплінованість, організованість, уміння цінувати час праці та відпочинку, жити відповідно до встановлених правил.

Цілком природно, що ті з ув'язнених, які систематично порушують певний порядок життя та праці, піддаються не тільки осуду, а й покаранню як одній з форм попередження недисциплінованості.

Покарання зставляє думати про те, яка поведінка виявляється не тільки більш необхідна у цей час, але й у перспективі самовиправлення. І в тому, і в іншому випадку покарання виконує свою позитивну функцію. Тільки коли покарання виявляється не відповідним провині, тобто, власне кажучи, є несправедливим, воно викликає гнів і ненависть до всієї виправної системи. При цьому покарання не виконує позитивної функції, а, навпаки, закріплює негативне відношення правопорушника до суспільства та окремих людей. До покарань необхідно ставитися з великою обережністю. Все повинно бути зважене. Вихователь зобов'язаний довести до свідомості правопорушника правомірність і необхідність покарання та справедливості вжитого заходу. Крім того важливо, щоб актив, якщо не весь колектив, підтримав рішення вихователя та своєю думкою підкріпив переконаність порушника в об'єктивності та необхідності покарання.

Покарання не виключає наступного заохочення. Необхідно саме прагнути до того, щоб покараний незабаром заслужив заохочення. Така тактика єдино правильна, тому що вона розрахована на усвідомлення правопорушником контрастності свого положення при покаранні та заохоченні. Правопорушник не тільки зрозуміє, але і відчує, що жити й працювати сумлінно куди приємніше, ніж порушувати встановлені правила. Крім того, у нього виникає позитивне відношення до вихователя, бо він буде впевнений в тому, що вихователь справедливий, принциповий та об'єктивний у своїх діях, що він зацікавлений у виправленні правопорушника.

Покарання повинне бути індивідуальним. Одному можна простити провину і обмежитися зауваженням, у той час як іншого необхідно строго покарати. Справедливість покарання не знімає індивідуалізації примусу. Тут проявляється складна діалектика, і нею потрібно користуватися, не допускаючи ніякої особистої упередженості. Успіх перевиховання досягається застосуванням не одного якого-небудь методу, а їхнім комбінуванням залежно від індивідуальних особливостей і станів правопорушників.

Індивідуальний підхід вимагає врахування не тільки сформованих, відносно стійких особливостей і темпераменту правопорушника, а й різних тимчасових психологічних станів (зокрема стани підвищеної подразливості або пригніченості, радісного емоційного стану або туги, озлобленості, втоми або бадьорості і т. ін.).

В індивідуальній роботі досить важливо врахувати характер ситуації, в умовах якої здійснюється вплив. В одних випадках більш корисні для перевиховання, коли навіювання (схвалення або осуд) робиться віч-на-віч, а в інших випадках — привселюдно. По відношенню до рецидивіста корисніше почати з більше сильного ко-

лективного або публічного осуду, а схвалювати віч-на-віч. Рецидивіст повинен зрозуміти, що суспільне схвалення треба заслужити. Пізніше можна й схвалення робити привселюдно.

При визначенні засобів колективного або особистого індивідуального впливу необхідно враховувати безліч умов. Тому той самий метод в одних обставинах і стосовно одного ув'язненого буде ефективним, у той час як до іншого — неефективним.

Необхідно використовувати різні прийоми і методи впливу в індивідуальній роботі. Іноді більшу користь приносить організація спільної роботи двох ув'язнених, один із яких може позитивно впливати на іншого.

Треба використати зв'язки ув'язненого з іншими людьми поза колонією, головним чином з тими, з якими він разом працював, з родиною тощо.

Успіх у перевихованні залежить від багатьох причин. Головне ж — знання психології правопорушника, його життєвої позиції, настроїв і бажань, а також уміння тактовно, але вимогливо підійти до нього.

Для індивідуального підходу дуже важливо вивчити не тільки особливості особистості ув'язненого, а й ступінь його піддатливості виховним впливам. З цією метою необхідно постійно спостерігати за всіма змінами в поведінці правопорушника, намагаючись з'ясувати, які обставини або виховні впливи необхідні, як вони впливають на нього.

Людина формується не тільки обставинами та вихованням, але і власними зусиллями. Тому при перевихованні не можна не враховувати самовиховання або самоперевиховання.

Більшість з ув'язнених, особливо спочатку, внутрішньо протидіють перевихованню. При такій установці вони зазвичай відгороджуються від виховного впливу. Інша справа, коли ув'язнені щиро незадоволені собою, своїм колишнім життям.

Як же бути, якщо більшість ув'язнених спочатку не бажать, щоб їх перевиховували, не відчують у цьому ніякої потреби? У таких випадках треба насамперед розхитати, а потім і знищити порочну позицію ув'язненого. Часто вона надумана та необґрунтована.

Формування в кожного ув'язненого потреби в самовихованні — обов'язкове спрямування діяльності установ виконання покарань. Причому необхідне поєднання індивідуальної допомоги ув'язненому в роботі над собою та роботи з колективом у цілому. Керувати самовихованням треба через колектив і за його підтримки. У цьому випадку воно виявляється не тільки більше результативним, але й таким, що відповідає психології формування особистості колективіста.

Питання для самоперевірки

1. Що виступає критерієм істини в науці?
2. Дайте визначення термінів «методологія» і «методи» наукових досліджень з юридичної психології.
3. В чому полягає сутність загальних і конкретно-наукових методів дослідження в юридичній психології?
4. Як домогтися правильності та об'єктивності знань у ході наукових досліджень?
5. Як бути, якщо більшість ув'язнених спочатку не бажають, щоб їх перевиховували, не відчувають у цьому ніякої потреби?
6. Які Ви знаєте соціально-психологічні методи виправлення правопорушника?
7. В чому полягає сутність індивідуальної роботи щодо перевиховання правопорушника?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте методологію і методи психолого-юридичного дослідження (на прикладі будь-якого наукового дослідження).
2. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку сучасних методів наукового дослідження.
3. Окресліть загальні закономірності виправлення правопорушника.
4. Здійсніть аналіз будь-якого дослідження з точки зору його методології та методів.
5. Охарактеризуйте проблему самовиховання ув'язнених.

Література

1. *Андреева Г. М.* Методологические проблемы и практика социально-психологических исследований // Теоретические методологические проблемы социальной психологии / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой. — М. : Изд-во МГУ, 1977. — 443 с.
2. *Белуха Н. Т.* Практикум по основам научных исследований. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 1980. — 82 с.
3. *Білуха М. Т.* Методологія наукових досліджень: Підручник. — К.: АБУ, 2002. — 480 с.

4. Білуха М. Т. Основи наукових досліджень: Підручник. — К.: Вища школа, 1997. — 271 с.
5. Гальперин П. Я. Психология как объективная наука / П. Я. Гальперин. — М.; Воронеж, 1998. — 480 с.
6. Грищенко І. М., Григоренко О. М, Борисенко В. О. Основи наукових досліджень. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. — 186 с
7. Грушко І. М., Сиденко В. М. Основи научных исследований. — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1983. — 200 с.
8. Дудченко А. А., Дудченко Я. А., Примак Г. А. Основи научных исследований. — К.: Знання, 2001. — 113 с.
9. Зинченко В. П., Смирнов С. Д. Методологические вопросы психологии. М.: Изд-во МГУ, 1983. — 416 с.
10. Катица П. Л. Эксперимент, теория, практика. — М.: Наука, 1977. — 420с.
11. Кохановский В. П. Философия и методология науки: Учеб. для вузов. Ростов н/Д, 1999. — 311 с.
12. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. / А. Н. Леонтьев. — М.: Педагогика, 1983.
13. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии /А. Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 455 с.
14. Лейкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации: Учеб. пособие для вузов. М., 2001. — 287 с.
15. Петровский А. В. Теоретическая психология / А. В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М., 2001.— 455 с.
16. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1946. — 411 с.
17. Рузавин Г. И. Методы научного исследования. — М.: Мисль, 1975. — 237 с.
18. Сидоренко В. К., Дмитренко П. В. Основи наукових досліджень: Навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти. — К. : РННЦ «ДНІТ», 2000. — 260с.
19. Синергетичні принципи освіти та науки / О. В. Чалий / АПН України. Нац. мед. ун-т ім. О. О.Богомольця. — К., 2006. — 253 с.
20. Скачков Ю. В. Полифункциональность науки // Вопросы философии. — 1995. — №11. — С. 34—51.
21. Соколова Е. Е. Тринадцать диалогов о психологии: Хрестоматия. — М.: Наука, 1994. — 233 с.
22. Спиркин А. Г. Основы философии: Учебное пособие для студентов вузов. — М., 1988. — 223 с.
23. Тихомиров О. К. Понятия и принципы общей психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 321 с.
24. Фаминский И. П. Основы внешнеэкономических знаний. — М. : Международные отношения. — 2006. — № 3. — С.2—31.
25. Философия. Основные идеи и принципы. — М., 1990. — 321 с.
26. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г. П. Щедровицкий. — М., 1995.
27. Щедровицкий Г. П. Философия. Наука. Методология / Г. П. Щедровицкий. — М., 1997. — 332 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННИХ ДІЙ

3.1. Особистісна мотивація злочинних дій

Злочинна дія — це категорія, яка служить інструментом юридичного аналізу, пізнання явищ злочинності в їхній психолого-правовій формі. Юрист виявляє такі компоненти в діянні суб'єкта, які свідчили б про наявність ознак складу злочину, передбачених тією або іншою кримінально-правовою нормою, тобто встановлює ознаки діяння, істотні з погляду закону. Іншу позицію займає психолог. Його основна мета — вивчити той психологічний механізм, що внутрішньо обумовлює і детермінує злочинну дію. Спираючись на юридичний аналіз, він досліджує психологічні передумови злочинної дії, їхній зв'язок з іншими особливостями особистості, а також із зовнішніми факторами.

З позиції психології злочинна дія являє собою специфічну форму того або іншого конкретного виду дії або діяльності.

Для того, щоб зрозуміти, що передує розгортанню антигромадської дії, необхідно насамперед проаналізувати потреби та мотиви, які визначають особистість до діяльності. У загальній теорії особистості розглядається співвідношення потреб і мотивів для з'ясування внутрішнього механізму, який спонукає до дії. Однак при цьому залишається ще не ясним, чим визначений сам вибір мотиву. Це питання має дві сторони: чому люди в певних ситуаціях діють так чи інакше? І чим вони керуються, коли вибирають саме даний мотив? Поняття, яке деякою мірою пояснює вибір мотиву, є поняття соціальної настанови. Воно широко використовується в побутовій практиці при складанні прогнозів поведінки особистості. На життєвому рівні поняття соціальної настанови вживається в значенні, близькому до поняття «відношення». Однак у психології термін «настанова» має своє власне значення, свою традицію дослідження, і необхідно співвіднести поняття «соціальна настанова» із цією традицією.

Проблема настанови була спеціальним предметом дослідження в школі Д.М. Узнадзе. Зовнішній збіг термінів «настанова» і «соціальна настанова» призводить до того, що іноді зміст цих понять розглядається як ідентичне. Тим більше, що набір визначень, що розкривають

зміст цих двох понять, дійсно схожий: «схильність», «спрямованість», «готовність». Разом з тим необхідно точно розвести сферу дії настанови, як їх розумів Д.М. Узнадзе, і сферу дії «соціальних настанов» [7].

Доречно нагадати загальноприйняте визначення настанови, дане Д.М. Узнадзе: «Настанова є цілісним динамічним станом суб'єкта, станом готовності до певної активності, станом, який обумовлюється двома факторами: потребою суб'єкта і відповідною об'єктивною ситуацією» [7]. Настроєність на поведінку для задоволення даної потреби у даній ситуації може закріплюватися у випадку повторення ситуації, тоді виникає фіксована настанова на відміну від ситуативної. На перший погляд начебто мова йде саме про те, щоб пояснити напрямки дій особистості в певних умовах. Однак при більш детальному розгляді проблеми з'ясується, що така постановка питання сама по собі не може бути застосовна в соціальній психології. Запропоноване розуміння настанови не пов'язане з аналізом соціальних факторів, які детермінують антигромадську поведінку особистості, із засвоєнням індивідом соціального досвіду, зі складною ієрархією детермінантів, які визначають саму природу соціальної ситуації, у якій особистість діє. Настанова в контексті концепції Д. Узнадзе найбільше торкається питання реалізації найпростіших фізіологічних потреб людини. Вона трактується як несвідоме, що виключає застосування цього поняття до вивчення найбільш складних, вищих форм людської діяльності. Це ні в якій мірі не принижує значення розробки проблем на загальнопсихологічному рівні, так само як і можливості розвитку цих ідей щодо соціальної психології. Такі спроби робилися неодноразово.

Сама ідея виявлення особливих станів особистості, які передують її реальній поведінці, присутня у багатьох дослідників. Насамперед це коло питань обговорювалося І.М. Мясіщевим [8] у його концепції відносин людини. Відношення, яке розуміється «як система тимчасових зв'язків людини як суб'єкта з усією дійсністю або з її окремими сторонами», пояснює саме спрямованість поведінки особистості. Відношення і є своєрідна диспозиція, схильність до якихось об'єктів, що дозволяє очікувати розкриття себе в реальних актах дії. Відмінність від настанови тут полягає в тому, що передбачаються різні, у тому числі й соціальні об'єкти, на які це відношення поширюється, і найрізноманітніші, досить складні із соціально-психологічної точки зору ситуації. Сфера дій особистості на основі відносин практично безмежна.

У специфічній теоретичній схемі ці процеси аналізуються і у роботах Л.І. Божович [7]. При дослідженні формування особистості в дитячому віці нею було встановлено, що спрямованість визначається як внутрішня позиція особистості стосовно соціального ото-

чення, до окремих об'єктів соціального середовища. Хоча ці позиції можуть бути різними стосовно різноманітних ситуацій і об'єктів, у них можливо зафіксувати деяку загальну тенденцію, яка домінує, що й представляє можливість певним чином прогнозувати поведінку в певних ситуаціях. Спрямованість особистості сама по собі може бути розглянута також як особлива predisпозиції — спрямованості особистості діяти певним чином. Така інтерпретація спрямованості особистості дозволяє розглядати це поняття як однопорядкове з поняттям соціальної настанови.

Із цим поняттям можна зв'язати й ідеї А.М. Леонтьєва [7] про особистісний зміст. Коли в теорії особистості підкреслюється особистісна значущість об'єктивних знань зовнішніх обставин діяльності, то у зв'язку з цим постає питання також про напрямок очікуваної поведінки (або діяльності особистості) відповідно до того особистісного змісту, який виражається в її діяльності. Така постановка проблеми не виключає поняття соціальної настанови з руслу загальної психології, як, втім, і поняття «відношення» і «спрямованість особистості». Навпаки, всі розглянуті ідеї затверджують право на існування поняття «соціальна настанова» у загальній психології, де воно сусідить із поняттям «настанова» у тім його значенні, у якому розглядалося теорією Д.М. Узнадзе. Тому з'ясування специфіки соціальної настанови в системі соціально-психологічного знання можна здійснити, розглянувши традицію становлення цього поняття не в системі загальної психології, а в системі соціальної психології.

Психологічні характеристики злочинних діянь різні в залежності від того, за допомогою якого виду дій ці діяння вчиняються.

У психології зазвичай розрізняють рефлекторні, імпульсивні, інстинктивні та вольові дії. Перші два види дій (рефлекторні та імпульсивні) походять із органічних імпульсів і здійснюються незалежно від свідомого контролю. Психологи вважають, що ці види дій не відіграють істотної ролі в поведінці людини, хоча не повинні повністю ігноруватися.

При характеристиці психології поведінки суспільного суб'єкта особлива увага повинна бути приділена імпульсивним і вольовим діям. При цьому специфічним видом дії є вольова дія, яка являє собою цілеспрямований, свідомо регульований акт, суб'єктом якого є людина. Імпульсивна дія виникає головним чином у тих випадках, коли людина діє не на рівні інстинктів, але ще й не на рівні вольової дії. Імпульсивність — це така якість дії, яка виражається в тім, що людина, втрачаючи здатність до самоконтролю і самоаналізу, діє за спонуканням.

Теоретичні положення сучасної психології про види людських дій дозволяють вирішити питання про співвідношення соціального

та біологічного в детермінантах поведінки взагалі і злочинної дії зокрема.

Виходячи з цих положень, слід підкреслити, що в психології злочинного діяння не відіграють істотної ролі нижчі рівні дій — рефлекторні та інстинктивні. Вбачати в них причину злочинного діяння суб'єкта — значить априорно визнавати психічну неповноцінність цього суб'єкта.

Однак це зовсім не означає, що при вивченні детермінантів злочинної поведінки необхідно повністю нівелювати біологічний фактор. Біологічні якості особистості повинні враховуватися при характеристиці психології злочинного діяння, як і при характеристиці вищих і нижчих рівнів будь-якої іншої дії індивіда. Але враховуватися вони повинні аж ніяк не як біологічно обумовлена тенденція, яка закономірно призводить до злочину, а як комплекс емоційних, вольових та інтелектуальних особливостей особистості, що накладають певний відбиток на дії суб'єкта. Це варто мати на увазі при характеристиці вольової і особливо імпульсивної дії.

Імпульсивна дія являє собою насамперед своєрідну афективну розрядку, пов'язану з афективним переживанням. У такій дії бурхливо проявляється короткочасна емоція, яка викликана тими або іншими конкретними умовами та обставинами, які в свою чергу виступають як сильні подразники.

Людина, яка вчинила злочин у стані афекту, не замислюється над наслідками вчиненого, не оцінює мотиви, які спонукають її діяти так, а не інакше, не зважає на можливість запобігання тяжких результатів цих необдуманих дій. Більше того, тут нерідкі випадки, коли навіть через значний час після вчинення злочинної дії суб'єкт не може досить повно та чітко охарактеризувати мотиви свого злочинного вчинку.

Це пояснюється зокрема, тим, що імпульсивно-афективний стан викликає порушення свідомого контролю за процесом вибору дії. Людина ніби втрачає контроль над власними вчинками і стає слухняним зряддям того імпульсу, який вимагає певної розрядки. У таких випадках порушуються узагальнені схеми дій та «включаються» мимовільні, органічно детерміновані реакції і неусвідомлені потяги. Злочин, вчинений у результаті подібного стану, характеризується як вчинений в стані сильного щиросердечного хвилювання.

Підкреслюючи необхідність врахування біологічного фактора в характеристиці афективних дій, разом з тим не можна недооцінювати ролі соціальних детермінантів. Злочин, вчинений в результаті такої дії, саме тому і є злочином, що суб'єкт, маючи соціальні якості особистості, міг не допустити афективного спалаху і його об'єктивізації в суспільно небезпечне діяння. Суб'єкт безсильний, як правило, тоді, коли афект опанував ним (саме в цей період дії

«вириваються» з-під контролю свідомості), але в змозі подолати його на самому початку завдяки внутрішньо засвоєній системі соціального контролю. Стримуючі механізми можуть «включитися» і на стадії реалізації афекту в дію.

Вольова дія може перейти в імпульсивну і, навпаки, імпульсивна — у вольову. У своїй сутності ці переходи обумовлені соціальними якостями особистості. Чим частіше у правопорушників спостерігаються дефекти волі, ослаблення внутрішньої системи соціального контролю, не сформованість здатності чітко оцінювати виникаючі спонукання та сформовану конфліктну ситуацію, тим більша вага імпульсивних дій.

Однак імпульсивні дії — це лише один і далеко не головний вид дій, через які реалізуються злочинні діяння. Більша частина цих діянь здійснюється через вольові механізми.

У злочині як результаті вольової дії можна виділити три основні етапи.

Перший. Визначення злочинної мети, прагнення до її досягнення. На цьому етапі відбувається, як правило, оцінка реальності досягнення поставленої злочинної мети.

Другий. Поява мотивів, їхня боротьба, яка закінчується ухваленням рішення. Як мотив злочину тут виступає внутрішнє бажання індивіда вчинити те або інше антигромадське діяння. Таке спонукання стає домінуючим не відразу. Оцінка й вибір того або іншого мотиву нерідко супроводжуються важкою внутрішньою боротьбою мотивів.

Третій. Об'єктивізація прийнятого індивідом рішення в суспільно небезпечне діяння. Цей етап у психології зазвичай називають здійсненням ухваленого рішення.

Зрозуміло, виділені етапи вольової дії умовні. В дійсності границі між ними досить рухливі, як і всякі границі в межах єдиного динамічного процесу. Більше того, залежно від особливостей особистості кожний із зазначених етапів може мати в конкретних випадках індивідуальні риси.

Однак більш-менш чітка диференціація вольової дії необхідна для зіставлення її структури зі структурою дії імпульсивного характеру (див. рис. 3.1).

Схема наочно показує істотні розходження в структурі вольової та імпульсивної дії. Остання в порівнянні з вольовою має спрощену структуру. Тут відсутні усвідомлена мета, чітка оцінка можливостей її досягнення, а так само пов'язана із цією оцінкою боротьба мотивів. Стадія ухвалення рішення безпосередньо «зливається» з початковими спонуканнями (імпульсом), який, послаблюючи (дез-організуючи) контроль свідомості, стрімко переходить у дію.

Рис. 3.1. Структура вольової та імпульсивної дії

Разом з тим у структурі вольової та імпульсивної дій є загальне. Таким загальним моментом є насамперед мотив. Виявлення сутності мотиву імпульсивних і вольових дій є необхідною умовою для встановлення соціальної природи злочинних діянь. Дослідження мотивів дозволяє простежити зв'язок внутрішніх потреб із зовнішніми факторами. Як видно зі схеми, у якості останніх виступають фактори, які стимулюють формування мети і виступають у ролі сильного подразника, що викликає похідне спонукання імпульсивного характеру. Мотив злочинної дії, як і всякий мотив, не є проста автоматична реакція на зовнішній фактор (подразник). Внутрішнє спонукання, викликане тим або іншим фактом дійсності, завжди опосередковано досвідом людини, тими рисами і якостями, які сформувалися раніше. Тому знання мотиву допомагає пізнати взаємозв'язок всіх компонентів системи «причини злочину — злочинне діяння — особистість злочинця».

Вивчення мотивів є також необхідною умовою розкриття психологічної природи людських дій взагалі і злочинних дій зокрема. Встановити мотив злочину — це значить встановити, що спонукає суб'єкта вчинити суспільно небезпечне діяння, яка психологічна підстава злочину, що внутрішньо спрямовує особистість на його вчинення.

Необхідно вказати на те, що вивчення мотивів дозволяє розглядати імпульсивні й вольові дії в межах єдиного процесу злочинної діяльності. Справа в тому, що ні імпульсивні, ні вольові дії не є ізольованими актами. Вони входять у більш загальне ціле, тобто в діяльність особистості. Мотиви цієї діяльності на відміну від мотивів дій мають узагальнений характер, виражаючи позицію особистості стосовно суспільних вимог. Мотиви злочинної діяльності ніби трансформують у собі те головне, істотне, що властиво мотивам окремих злочинних дій вольового та імпульсивного характеру.

Будь-яка поведінка, у тому числі й злочинна, здійснюється при дотриманні щонайменше трьох основних умов. По-перше, повинна існувати деяка безліч можливостей діяти певним чином, причому кожна із цих можливостей повинна відповідати загальним умовам, що має значення для результату вибору. По-друге, ці можливості повинні бути реальними. По-третє, повинна виникнути необхідність акту вибору — сукупність певних зовнішніх та внутрішніх для суб'єкта причин. Внутрішньою передумовою всякого рішення, що спонукає особу здійснити той або інший конкретний вибір, і являється структура мотивів.

Досліджуючи мотиваційну структуру злочинних діянь, вчинених, наприклад, молодими людьми, виходимо насамперед з наступного: мотив — це те, що уявляється самому суб'єктові безпосередньою основою для злочинного діяння.

Злочинне діяння не визначається зазвичай одиничними, окремими мотивами. Дійсні спонукання суб'єкта, як правило, являють собою складну систему різних за змістом та силою мотивів. Більше того, злочин нерідко є результатом об'єктивізації не одного, а декількох одночасно домінуючих мотивів.

Різноманіття такого роду мотивів обумовлює необхідність об'єднання їх у певну систему. У юридичній психології вже були спроби класифікації мотивів злочинної діяльності. При цьому деякі автори прагнули домогтися найбільш чіткого відокремлення груп мотивів. Такі групи виділялися на основі наявності деяких загальних властивостей, що протиставлялися розходженням (відмінностям).

Визнаючи теоретичне значення та практичну цінність такої класифікації, не можна разом з тим не помітити, що вона базується го-

ловним чином на принципах формальної логіки, в той час як для соціально-психологічного дослідження необхідна типологізація, заснована на принципах діалектичної логіки. Останнє, зокрема, означає, що основну увагу необхідно приділяти розкриттю внутрішніх зв'язків і відносин між виділеними групами мотивів. Важливо встановити не тільки те, які групи мотивів об'єктивізуються в злочинних діяннях, а й яка питома вага кожної із цих груп у загальній системі мотивації. Доцільно виділити сім основних груп мотивів, які займають найбільше значення в мотивації злочинів, вчинених молодими людьми.

Найбільша питома вага в структурі мотивів, виявлених зі слів злочинців у віці 18—25 років, займають мотиви, які молода людина затрудняється точно визначити. Найбільш значна частота розповсюдженості таких мотивів серед осіб, які вчинили хуліганство (53,1 %), грабежі та розбійні напади (50,6 %). Частота поширеності цих мотивів серед молодих людей, які вчинили вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, дорівнює 35 %, крадіжки, розкрадання — 44,1 % та крадіжки і розкрадання разом з іншими суспільно небезпечними діяннями — 44,4 %. Велика питома вага чітко не усвідомлених мотивів дозволяє прийти до висновку про те, що характерною рисою мотиваційної сторони злочинів, вчинених молодими людьми, є їх ситуативність та імпульсивність.

Друге місце в загальній структурі мотивів займає такий мотив, як «помста, озлоблення». Висока питома вага цих мотивів свідчить про те, що значна частина (майже кожен дев'ятий) злочинців у віці 18—25 років перебувала в момент вчинення злочину в стані гострого особистісного конфлікту з оточуючими людьми. Частота розповсюдженості цього мотиву серед осіб, які скоїли тяжкі тілесні ушкодження, убивства, дорівнює 28,1 %, хуліганство — 18,6 %, а хуліганство разом з іншими злочинами — 16,5 %. Найменша частота поширеності цього мотиву спостерігається серед осіб, які вчинили звалтування (1,3 %), крадіжки та розкрадання (2,1 %). Таким чином, на відміну від чітко неусвідомлених мотивів «озлоблення і помста» — це мотиви, характерні лише для окремих видів злочинів (головним чином для злочинів, спрямованих проти особистості).

Третє місце в загальній структурі мотивів займає «жадібність, намір придбати матеріальні блага», тобто корисливий мотив. Відповідно до загальної тенденції — збіг змісту мотивації і діяльності — зазначений мотив характерний для осіб, які вчинили корисливі злочини: крадіжки та розкрадання (29,5 %), крадіжки та розкрадання разом з іншими злочинами (24,8 %), грабежі та розбійні напади (17,8 %). Для інших видів злочинів частота поширеності цього мотиву коливається від 0,3 до 2,2 %. Підкреслюючи, що корисливий мо-

тив — характерна риса психологічної сторони корисливих злочинів, не можна не вбачати існуючі тут протиріччя (розбіжності) між мотивом і такою об'єктивною ознакою злочинного діяння, як його результат. Мотив «жадібність, прагнення придбати матеріальні блага» не перевищує 1/3 у загальній структурі мотивів злочинів, які можуть бути названі корисливими у зв'язку з результатами. Звичайно, сам по собі факт деякої розбіжності змісту мотиву й результату його злочинного здійснення цілком закономірний. Однак у цьому випадку така значна «розбіжність» мотиву і злочинного результату є досить специфічним явищем. Це протиріччя мотивації та злочинних результатів може бути оцінене як одна з істотних рис мотиваційної сторони злочинів, скоєних молодими людьми.

Щодо таких груп мотивів, як «прагнення авторитету у товаришів» та «наслідування іншим особам», варто вказати, що вони поширені головним чином серед осіб, які скоїли зґвалтування (20,9 %), хуліганство разом з іншими злочинами (18,5 %), грабежі і розбійні напади (15,9 %). В інших випадках частота розповсюдженості цього мотиву виглядає так: серед крадіжок разом з іншими злочинами — 14,8 %, крадіжки, розкрадання — 13,8 %, хуліганство — 9,4 %, убивства, тяжкі тілесні ушкодження — 6,8 %.

У цілому ж стосовно досліджуваної категорії осіб зазначені мотиви можуть бути охарактеризовані як «рецидив» мотивації, властиві неповнолітнім. Саме ці групи мотивів дозволяють простежити тісний зв'язок у розвитку мотиваційної сфери осіб, які вчинили злочин у віці 18—25 років, з мотивами злочинів неповнолітніх.

Зіставлення структур мотивів злочинної діяльності молодих людей і неповнолітніх дає можливість виявити тенденції у розвитку мотивів злочинів залежно від віку злочинців. Порівняння дозволило насамперед установити ті зміни в структурі мотивації злочинних діянь, які безпосередньо пов'язані з віковим розвитком особистості і деякою мірою виражають особливості цього розвитку. Тут найбільш показовими є три групи змін.

По-перше, із загальної структури мотивації досліджуваної категорії виключаються наївно-дитячі мотиви, властиві неповнолітнім: «бажання пригод, чогось особливого», «прагнення здаватися сміливим». Виключення такого роду мотивації є закономірний наслідок тих загальних змін мотиваційної сфери, які відбуваються в процесі переходу від підліткового до юнацького віку. Юнак у міру накопичення життєвого досвіду і знань поступово відмовляється від підліткових мотивів діяльності, його вчинки стають усе більше мотивованими і самостійними.

По-друге, серед молодих людей (у порівнянні з неповнолітніми) зростає частота поширеності мотивів, обраних у результаті само-

стійно ухваленого рішення. Відповідно до цього різко знижується (більш ніж у шість разів) число мотивів, які виникли в результаті наслідування. Самооцінка, яка вже сформувалася до цього віку (як правило, завищена), обумовлює істотне зниження питомої ваги такого мотиву, як «прагнення придбання авторитету в товаришів». Вчинивши злочинне діяння і віддаючи при цьому перевагу тому або іншому мотиву, юнак на відміну від неповнолітнього головний акцент робить на особисто значущих цілях та власних внутрішніх переживаннях, а не на зовнішніх стосовно нього думці, судженнях.

По-третє, серед молодих людей значно зростає питома вага мотивів, які виражають усвідомлений конфлікт між суб'єктом злочину та оточуючими людьми, суспільством. Мотив «помста, озлоблення» спостерігається в цій групі в шість разів частіше, ніж серед неповнолітніх. Здається, що це пов'язано не тільки з особливостями вікової психології, а й з особливим положенням суб'єкта. Молода людина, як ми вже зазначали, переживає гострі конфлікти, викликані необхідністю життєвого самовизначення, труднощами адаптації, подоланням закономірного для цього періоду життя протиріччя між ідеалом і дійсністю. Психологічною реакцією на ці протиріччя і є зазначені вище мотиви.

У структурі мотивів злочинних діянь, вчинених неповнолітніми та молодими людьми, є певна наступність. Це виражається в збереженні значної міри корисливих мотивів, у досить високій (незважаючи на різке скорочення) частоті поширеності специфічно вікової мотивації — «прагнення здобути авторитет у товаришів», а також у наявності елементів наслідування.

Слід також зазначити, що серед неповнолітніх і серед молодих людей домінуючим є не чітко виражений мотив. Більше того, число «безмотивних» злочинів, вчинених молодими людьми (у порівнянні з неповнолітніми), значно зростає (на 11,8 %), тобто зростає питома вага злочинів, вчинених під впливом ситуації, ненавмисно.

Вивчення питання про структуру мотивації злочинних діянь має велике значення для вирішення практичних проблем виховання молоді й попередження суспільно небезпечних діянь. Це обумовлено насамперед тим, що мотиваційна сфера визначає саму сутність дій і вчинків суб'єкта. Тому вихователь, впливаючи на внутрішні спонукання правопорушника, тим самим впливає на його духовний світ, на його поведінку.

Серед проблем виховання молоді та попередження злочинів важливе місце займає проблема формування в молодих людей моральних мотивів, які визначають правильну оцінку діянь і їхніх наслідків. Практично важливо формувати в молодих людей у першу чергу такі мотиви, як моральна потреба в діях, заснованих на гли-

боко усвідомленій суспільно корисній меті, високий моральний престиж серед оточуючих, прагнення до самоствердження тощо.

Не менш важливе значення у вихованні молоді та попередженні злочинів має діяльність по формуванню спонукань матеріального порядку. Матеріальний фактор може стати сильним подразником корисливих злочинів, якщо він пов'язаний з бажанням до збагачення, до одержання нетрудових доходів і т. ін. Тому в процесі виховання молодих людей варто звертати особливу увагу на формування міцних зв'язків між спонуканнями матеріального порядку та моральним фактором. Потрібно домагатися, щоб матеріальні спонукання суб'єкта, перш ніж вони об'єктивізуються в діяння, піддавалися внутрішньому «відбору» на основі високих моральних оцінок. Це має особливе значення в процесі нейтралізації таких мотивів злочинної діяльності, як жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага, користь.

У процесі виховання молоді повинні враховуватися вікові зміни у сфері мотивації, що закономірно проявляються у мотивації злочину. Для вихователя важливо знати, які мотиви злочинних діянь у міру збільшення віку усе менш детермінують поведінку, які, навпаки, закріплюються, які трансформуються в інші мотиви. В залежності від цього вихователь повинен вишукувати нові прийоми й засоби впливу на особистість молодого злочинця, на мотиви його поведінки. Врахування такого роду змін має значення і для організації профілактичних та попереджувальних заходів.

Підкреслюючи закономірні зміни мотиваційної сфери та виділяючи особливості вікової психології, варто мати на увазі, з одного боку, що ці зміни не скасовують загального соціального змісту мотивації злочинних діянь. Вони впливають головним чином лише на форму її організації, тобто структуру. З іншого боку, потрібно враховувати, що при зміні мотиваційної сфери спостерігається певна наступність у розвитку як окремих мотивів, так і структури мотивації в цілому. Отже, при теоретичному аналізі мотивації злочинних діянь і практичному використанні результатів цього аналізу необхідно враховувати як загальний антисоціальний зміст мотивації, так і особливості вікової психології, яка знаходить своє відображення в мотивах конкретних видів злочинних діянь.

Залежність мотивів злочинних діянь від навколишнього середовища обумовлює необхідність проведення факторного аналізу мотивації. Сутність такого аналізу полягає в тому, що дослідник повинен установити, які компоненти середовища і як саме впливають на формування мотивів злочинної поведінки.

На мотиви злочинної діяльності, як і на особистість у цілому, мають значний вплив умови сімейного виховання. Сюди входить

значна група факторів: склад родини, у якій виховувалася ця особа, матеріальна і житлова забезпеченість родини, рівень освіти та культури батьків, особливості відносин усередині родини, її психологічний клімат, відносини родини до оточуючих людей і т. ін. Із цих факторів найбільш істотний вплив на мотивацію злочинних діянь має відсутність одного або обох батьків і відхилення від норми в поведінці членів родини.

Відсутність одного або обох батьків у молодих людей, які вчинили злочини, найбільше тісно пов'язане з такими мотивами, як «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага», а також «наміри набуття авторитету у товаришів» та «наслідування іншим особам».

Із загальної кількості осіб, які вчинили злочини за мотивом «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага», молоді люди, які не мали одного або обох батьків, становлять 46 %. При цьому в структурі мотивів злочинів, вчинених такими особами, питома вага цього мотиву в півтора рази вище, ніж в осіб, що мали обох батьків. Варто особливо підкреслити, що корисливі спонукання в осіб, які не мали одного або обох батьків, найбільше тісно пов'язані з вчиненням тяжких злочинів проти особистості. Так, із загальної кількості вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, вчинених з корисливих мотивів, на частку осіб, що не мали одного або обох батьків, доводиться 71,5 %.

З числа молодих людей, які вчинили злочини за мотивом «прагнення набуття авторитету у товаришів», особи, що не мали одного або обох батьків, становлять 46,8 %. Таких осіб особливо багато серед тих, хто вчинив злочин проти особистості. Так, із загальної кількості молодих людей, які вчинили тяжкі тілесні ушкодження, убивства, такі особи становлять 68,1 %, а із числа тих, що скоїли зґвалтування, — 63,6 %.

Найбільша кількість осіб (49,9 %), які не мали одного або обох батьків, серед молодих людей, які вчинили злочини внаслідок реалізації мотиву «наслідування іншим особам». Яскравіше всього проявляється зв'язок досліджуваного фактора із зазначеним мотивом у випадках вчинення хуліганства разом з іншими некорисливими злочинами: кількість таких осіб становить 80 %.

Таким чином, особливе значення має психологічний аспект зв'язку між мотивами злочину і відсутністю в дитячому та юнацькому віці одного або обох батьків. Останнє спричиняє, як правило, відсутність належного авторитету в родині, прикладу, який варто наслідувати. Відсутність батьків нерідко породжує хворобливий стан «ущербності» побуту і самої особистості, прагнення за всяку ціну довести, що юнак гідний більш престижного місця та поло-

ження. Нарешті, цей факт нерідко обумовлює специфічну форму заздрості: «Якби в мене були батьки, я б мав такі ж матеріальні блага, як і однолітки». І хоча при цьому часто матеріальне становище особистості, яка не має одного або обох батьків, не відрізняється від матеріального становища його однолітків, це не «знімає» вказаного психологічного феномена.

Другим істотним фактором є відхилення від норми в сімейних відносинах. Цей фактор характеризує насамперед морально-психологічну атмосферу родини, у якій виховувався і, як правило, проживав на момент вчинення злочину підліток.

Досліджуючи взаємозалежність відхилень від норми в сімейних відношеннях і мотивації злочинних діянь, було встановлено, що ці відхилення найбільше тісно пов'язані з такими мотивами, як «прагнення набуття авторитету у товаришів», «жадібність», «прагнення накопичити матеріальні блага», «помста, озлоблення». Так, із загальної кількості осіб, які вчинили злочин за мотивом «прагнення надбання авторитету у товаришів», 74,3 % складають особи, які виховувалися в родинях з відхиленнями від норми. На частку таких осіб, які вчинили злочин за мотивом «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага», доводиться 70,8 %, за мотивом «помста, озлоблення» — 51,2 %.

Брутальність, приниження людської гідності, аморальні прояви старших озлоблюють особистість молодого людини і тим самим сприяють формуванню такого мотиву, як «помста, озлоблення». Така сімейна атмосфера породжує також природну для молодого людини тенденцію — відстояти власне достоїнство, затвердити себе як особистість якщо не в родині, то серед товаришів. Набираючи виродливої форми, ця тенденція проявляється у вигляді мотиву злочинної діяльності — «прагнення надбання авторитету у товаришів». Наявність у родині раніше судимих, а також деградуючих особистостей (алкоголіків, наркоманів і т. ін.) нерідко призводить до ствердження в сімейних відносинах неприхованої корисливої психології. А цей факт уже сам по собі не може не мати певного впливу на мотивацію поведінки молодого людини.

Наступна група факторів — це матеріальні та житлові умови, у яких перебувала молода людина. Тут необхідно відразу підкреслити: названі фактори у цілому не змінюють структури мотивації, а впливають лише на окремі мотиви і відповідно на особистість. Ці обставини варто мати на увазі, коли мова йде про матеріальну забезпеченість осіб, які вчинили злочин. Матеріальна забезпеченість молодих людей має істотний вплив на мотивацію таких злочинів, як крадіжки, розкрадання, крадіжки та розкрадання разом з іншими злочинами (перша група) і хуліганство, а також цей злочин разом з

іншими злочинами (друга група). Для першої групи характерними є зміни в частоті розповсюдженості і питомій вазі мотиву «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага»; для другої групи — зміни мотиву «помста, озлобленість».

Залежність частоти поширеності корисливого мотиву від матеріального забезпечення молодих людей зовсім не слід розуміти спрощено (чим менш забезпечений підліток, тим більше йому властива жадібність і т. ін.). Тут мова повинна йти про те, що низька матеріальна забезпеченість створює умови для виникнення найбільш гострої форми протиріччя між рівнем домагань суб'єкта і тими матеріальними можливостями, які в нього є для задоволення цих домагань. Це протиріччя при несприятливих обставинах слугує основою для виникнення корисливих спонукань.

Протиріччя між рівнем домагань суб'єкта і матеріальними можливостями їхнього задоволення може також викликати таку психологічну реакцію, як невдоволення власним положенням і оточуючими людьми. Таке невдоволення іноді супроводжується озлобленням і помстою. Імовірно, саме тому молоді люди, матеріально менш забезпечені, частіше вчиняють хуліганські діяння з мотивів «помста, озлобленість».

Аналіз загальної структури мотивації показав, що серед осіб, які проживали у гуртожитку, частота поширеності таких мотивів, як «намагання придбати авторитет у товаришів» і «наслідування іншим особам», у півтора рази вище, ніж у молодих людей, які проживають в інших житлових умовах. Серед осіб, які проживали на приватній квартирі, частота мотиву «помста, озлоблення» майже у два рази вище, ніж серед інших осіб.

Дослідження мотивації залежно від видів злочинів свідчить про наявність зв'язку між мотивами вчинення злочинів конкретних видів і житлових умов молодих людей до вчинення злочину. Виявилось, що особи, які проживали в гуртожитку, найчастіше із мотивів «прагнення надбання авторитету у товаришів» і «наслідування іншим особам» вчиняють такі злочини, як хуліганство разом з іншими некорисливими злочинами і згвалтування. Особи, що проживали на приватній квартирі, найчастіше реалізують мотив «помста, озлоблення» у таких злочинних діяннях, як тяжкі тілесні ушкодження, убивства, хуліганство разом з іншими злочинами, хуліганство.

У цілому ж треба ще раз підкреслити, що житлові, як і матеріальні, умови найяскравіше проявляються як фактор, що впливає на мотивацію лише окремих видів злочинів.

Далеко нерівномірний вплив на мотивацію злочинів різних видів і таких факторів, як рід занять молодих людей і стаж професійної діяльності. Найбільше коливання кількості злочинів різних ви-

дів у загальній структурі злочинів для групи молодих людей, які на момент арешту не вчилися і не працювали. Серед цих осіб найбільше таких, які вчинили крадіжки, розкрадання, грабежі, розбійні напади, а також крадіжки і розкрадання разом із іншими злочинами. Показово, що питома вага таких злочинів трохи вища в групі злочинів, вчинених особами, які тільки вчилися, але не працювали. Уже на основі цих даних можна припустити, що для вказаних категорій молодих людей властиві деякі особливості у мотивації злочинних діянь, і в першу чергу в частоті поширеності корисливої мотивації.

Не можна не враховувати, що трудовий, як і будь-який інший, колектив створює ту психологічну атмосферу, від якої істотно залежить ціннісна орієнтація особистості, яка знаходить своє безпосереднє втілення в мотивах діяльності. Чим нормативно чіткіше сформульовані моральні та правові компоненти цієї атмосфери, тим менш проявляються такі мотиви злочинних діянь, як «із набуття авторитету у товаришів» і «наслідування іншим особам» (в останньому випадку маються на увазі члени колективу). Ця залежність найбільше повно виражається в тих випадках, коли молода людина безпосередньо, тісно пов'язана з життям колективу. У молодіжних колективах думка товаришів особливо яскраво виступає як фактор, який впливає на мотивацію.

Також можна вказати на певну залежність мотивації від місця навчання, що безпосередньо пов'язано з культурними цінностями. Насамперед тут становить інтерес загальноосвітній фактор. Найбільш чітко простежується зв'язок між рівнем освіти молодих людей і частотою поширеності таких мотивів, як «намагання набуття авторитету у товаришів», «наслідування іншим особам», «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага». Чим нижче рівень освіти злочинців, тим вище частота поширеності цих мотивів.

Вивчення частоти поширеності зазначених мотивів (в залежності від рівня освіти) по кожному виду злочинних діянь показало, що мотив «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага» спостерігається найчастіше при вчиненні таких злочинів, як крадіжки та розкрадання. Для мотивів «наслідування іншим особам», «прагнення надбання авторитету у товаришів» характерний тісний зв'язок з рівнем освіти осіб, які вчинили звалтування, грабежі, розбійні напади.

Про рівень культури молодих людей свідчить також ступінь змістовності та корисності їхнього дозвілля.

Розподіл мотивів злочинних діянь істотно залежить від того, з ким молоді люди проводили свій вільний час. Найбільш чітко усвідомлювали спонукання до злочинної діяльності ті індивіди, які

проводили своє дозвілля в колі осіб, об'єднаних протиправною діяльністю, і осіб, раніше судимих. Ця залежність найяскравіше проявляється стосовно до таких видів злочинів, як хуліганство, грабежі, розбійні напади.

Названий фактор впливає й на частоту розповсюдженості корисливих мотивів. «Жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага» — мотив найбільше властивий молодим людям, які проводять своє дозвілля з особами, об'єднаними протиправною діяльністю і раніше судимими.

Мотиви «прагнення надбання авторитету у товаришів», «наслідування іншим особам» також залежать від того, з ким проводив вільний час засуджений. Це й зрозуміло, оскільки особи, з якими він пов'язаний антигромадською діяльністю, а також раніше судимі — саме та категорія людей, яка нерідко впливає на вибір мотиву злочинного діяння. Особливо це стосується мотивації таких правопорушень, як хуліганство, тяжкі тілесні ушкодження, убивства, звалтування. Частота поширеності зазначених мотивів у тричотири рази вища, ніж серед осіб, які проводити вільний час із товаришами по роботі, рідними та родичами.

Виявлення характеру зв'язку між елементами середовища і виховання, мотивацією і видами злочинних діянь дозволяє зробити деякі узагальнення які мають певне значення для правильної організації профілактичних заходів.

Відомо, що ефективність діяльності, спрямованої на попередження злочинності, значною мірою залежить від цілеспрямованості конкретних профілактичних заходів, від того, наскільки ці заходи адекватні умовам їхньої реалізації і конкретних адресатів — особам, які виявили схильність вчинення того або іншого виду правопорушень. Ці висновки характерні не для всіх вікових категорій злочинців, а лише для злочинців віком 14—25 років. Ця обставина повинна бути врахована при оцінці репрезентативності висновків і можливості їхнього використання для вдосконалювання профілактичних заходів.

Зіставлення загальної структури мотивації злочинів, вчинених молодими людьми та неповнолітніми, приводить до парадоксального, на перший погляд, результату. Виявляється, що число невмотивованих злочинів серед молоді значно вище числа таких злочинів серед неповнолітніх. Але логіка формування й розвитку особистості така, що перехід від підліткового до юнацького віку закономірно спричиняє зростання частки усвідомлених мотивів діяльності взагалі і її різних видів зокрема. Напрошується висновок, що злочинні діяння, їхня мотиваційна сфера підлеглі іншим закономірностям, що суперечать загальним тенденціям розвитку особистості. У дійс-

ності це не так. Для пояснення й аналізу отриманого результату потрібно насамперед уточнити деякі вихідні положення.

По-перше, необхідно вказати, що мова йде не про невмотивовані злочини як такі, а про уявлення суб'єкта, начебто його діяння не викликане ніякими мотивами.

По-друге, необхідно мати на увазі, що тут ми маємо справу з особливим діянням — злочином, який виражає специфічне відношення суб'єкта до соціальних цінностей.

По-третє, не можна не враховувати, що в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з високою напругою особистості (саме це, як правило, характеризує психологію злочинного діяння), найбільш часто спостерігаються прояви «помилкової» свідомості і самосвідомості. Отже, коли ми говоримо про невмотивованість злочинів, мається на увазі певна характеристика уявлення суб'єкта про специфічні діяння і те, що його спонукує в особливих умовах конфлікту.

Факт невмотивованості має філософське та психологічне пояснення. З погляду філософії, не існує взагалі таких діянь, які б не спонукалися зовнішніми та внутрішніми детермінантами. Однак особистість не у всіх випадках чітко уявляє ті дійсні фактори, які визначають зміст і спрямованість її дій.

Суб'єкт може не усвідомлювати своїх справжніх мотивів у першу чергу в силу особливостей впливу на його поведінку зовнішньої суспільної детермінанти. Ця детермінанта може знаходити своє опосередкування в діяннях, минаючи самосвідомість індивіда і навіть всупереч їй. Справа в тому, що суспільний фактор впливає безпосередньо на потреби, інтереси, нахили особистості, які можуть мати і неусвідомлений характер. Навіть будучи неусвідомленими, ці психологічні феномени в стані визначати не тільки окремі дії і вчинки особистості, але й спрямованість її діяльності. У таких випадках справжня спонукальна причина поведінки залишається ніби схованою від свідомості індивіда. Звідси й виникає уявлення, начебто вчинок (дія, діяльність) скоєний без наявності мотиву.

Особливості усвідомлення мотивів залежать як від особистісного фактора, так і від специфіки тієї конкретної ситуації, у якій діє індивід. В особистісному аспекті невмотивованість виступає як один з важливих компонентів духовного світу особистості, спрямована на руйнування і заперечення соціальних цінностей. Більше того, в особистісному плані відсутність мотиву є не що інше, як значуща риса цинічного відношення суб'єкта до власного цинічного діяння. Характерним для цинізму є саме таке заперечення та руйнування цінностей, що у поведінці індивіда мотивується не ідеєю, яка затверджує якусь іншу систему цінностей, а його інтересами або уявленням, начебто його вчинки зовсім не мають мотивації, яв-

ляються самоціллію. Ця позиція викликана, з одного боку, психологічно обґрунтованим прагненням до самореабілітації, з іншого боку, вона є наслідком особливого емоційного стану, викликаного конкретною ситуацією. Така ситуація нерідко вимагає швидких не стільки раціональних, скільки емоційних рішень.

Показник кількості невмотивованих злочинів серед неповнолітніх значно нижчий, ніж серед молоді. Однак це зовсім не означає, що злочинність неповнолітніх носить більше свідомий характер. Для неповнолітнього невмотивованість є щось інше, чим для старшого віку. Підліток розуміє невмотивованість як абсолютну безпричинність, як відсутність спонук до злочинної діяльності. Іншими словами, відсутність злочинного мотиву є наслідком ще не сформованого вміння оцінити внутрішні спонукання вчинку і ті причини, які їх опосередковують. Тому відсутність мотиву злочинів у неповнолітніх більш-менш адекватний показник ненавмисності злочину, їхньої імпульсивності та невміння суб'єкта навіть ретроспективно оцінити свої спонукання і їхні причини.

Інша справа щодо невмотивованих злочинів серед молоді. Особливість їх у тому, що суб'єкти (на відміну від неповнолітніх) в змозі провести більш-менш чітку межу між безпосередніми мотивами злочину та більш глибокими факторами, що іноді далеко відстоять у часі від злочину, але які мають на нього істотний вплив. Якщо для неповнолітнього пояснення підстави злочинного діяння закінчується вказівкою на безпосередні спонукальні начала, то для молодшої людини (у віці 18—25 років) уявлення про мотив злочину — сходінка до усвідомлення більш глибоких причин. У якості таких для нього виступають і зовнішні фактори, і особисті риси та якості. Причому ці причини (у порівнянні з безпосередніми мотивами), як правило, більш усвідомлені.

Безпосередні мотиви для молодих людей є засобом, що пояснює їх відношення до самої діяльності, до її цілей і кінцевого результату. Причини ж цих мотивів мають для таких молодих людей особистісне значення як засіб самооцінки та самовиправдання. І якщо відношення до безпосередніх спонукальних мотивів часто є недостатньо усвідомленим, то відношення до причин скоєного злочину, як правило, носить раціональний, оцінний характер. Тому виявити дійсну питому вагу так званих невмотивованих злочинів можливо лише за умови встановлення зв'язку між уявленням молодих людей про безпосередні мотиви злочинів та їхні причини.

Зв'язок між мотивами злочинів і їхніми причинами виражається в тому, що зовнішні фактори та внутрішні якості особистості істотно впливають на домінуючі мотиви злочинних діянь, причому цей вплив нерідко усвідомлюється молодими людьми. Так, така причи-

на, як матеріальні труднощі в родині, найбільш істотно впливає на формування мотиву «жадібність, прагнення накопичити матеріальні блага». Така риса особистості, як неповага до оточуючих людей, найтісніше пов'язана з мотивом «помста, озлоблення». Легка схильність впливу товаришів найчастіше обумовлює формування таких мотивів, як «прагнення надбання авторитету у товаришів», «наслідування іншим особам».

Багатьом молодим людям властиве протиріччя (розбіжність) між безпосередніми спонуканнями та усвідомленням тих причин злочинного діяння, які одночасно перебувають в основі цих спонукань. Тут спостерігаються головним чином дві особливості. По-перше, у розумінні багатьох молодих людей причини злочинів існують ніби самі по собі, поза безпосереднім зв'язком з мотивами вчиненого злочину. Це відноситься насамперед до такої причини, як використати правильно свій вільний час. По-друге, деякі молоді люди ототожнюють причини злочину лише з тими особистими якостями, які не дозволили їм у даній конфліктній ситуації утриматися від виниклого спонукання до злочину. Це відноситься до такої причини, як невміння контролювати свої вчинки.

Показником незрілості особистості є й так звані безмотивні вчинки та дії. Це певного роду протиріччя між свідомо прийнятими раніше намірами і неусвідомленими прагненнями, які виникають у конфліктній ситуації. Однак слід зазначити, що сама по собі наявність непевних мотивів зовсім не означає повної відсутності в молодих людей усвідомлених і підготовлених попереднім життям намірів вчинити антисуспільне діяння. Ці наміри є закономірним наслідком невміння правильно використати свій вільний час, негативні впливи товаришів, звички до алкоголю, небажання трудитися і т. ін.

Не можна ігнорувати й той факт, що майже дві третини молодих людей, які не зуміли чітко визначити мотив злочину, пов'язують цей невизначений мотив з такою особистісною рисою, як невміння контролювати свої вчинки. Це є свідченням того, що значна частина злочинів, вчинених молодими людьми, мала ситуативний і навіть імпульсивний характер. Адже саме в силу імпульсивності суб'єкт виявляється не в змозі чітко зафіксувати виникле спонукання, а негайно реалізація його в злочинну дію суб'єктивно усвідомлюється як невміння проконтролювати і стримати це спонукання.

Якщо зазначений причинно-мотиваційний зв'язок дійсно свідчить про ситуативний та імпульсивний характер вчинених злочинів, то, імовірно, повинна спостерігатися певна залежність між відсутністю мотиву, породженою невмінням контролювати свої

вчинки, і видами злочинів. Частота поширеності названих ознак повинна бути вищою для тих злочинів, які, як правило, вчинювалися ненавмисно, у результаті ситуативно виникаючих психічних станів, а також внаслідок спонукань, заснованих на біологічних потребах.

Вивчення відсутності мотиву як однієї з особливостей суб'єктивної сторони суспільно небезпечних діянь має вагоме практичне значення.

Значне число злочинів, які вчиняються молодими людьми, є наслідком реалізації нестійких спонукань, породжуваних головним чином сформованою на той час обставиною. Ці злочини нерідко є несподіваними не тільки для оточуючих, але і для самих винних. Виявити задалегідь схильність суб'єкта до вчинення таких злочинів нелегко, а це вже саме по собі утрудняє правильне та ефективне використання заходів попереджувального впливу. Отже, величезну роль у попередженні злочинів серед молоді покликана відіграти рання профілактика антигромадських проявів. У цьому плані слід особливо зазначити необхідність постійного вдосконалювання заходів, спрямованих на виховання у підростаючого покоління здатності до самостійних, відповідальних рішень у конфліктних ситуаціях, уміння протиставити безпосередньо виникаючим у тій або іншій ситуації спонуканням раніше засвоєні принципи поведінки.

Відомо, що злочину передують боротьба мотивів. Боротьба мотивів злочинної діяльності — це процес подолання внутрішніх протиріч між спонуканнями різної сили, а також процес подолання протиріч між злочинними намірами та стримуючими починаннями.

Вагання як відбиття внутрішньої боротьби мотивів найбільш притаманне особам, які вчинили корисливі злочини. Це не випадково, тому що насамперед крадіжки та розкрадання характеризуються із суб'єктивної сторони навмисністю, попереднім визначенням мети і засобів її досягнення, що само по собі нерозривно пов'язане з визначенням мотивів.

Такі злочини, як хуліганство, тяжкі тілесні ушкодження, убивства, нерідко вчиняються в результаті раптово виниклого і повільно реалізованого наміру, часто пов'язані з особливими психічними станами (афектами, бурхливими емоційними спалахами, станами алкогольного сп'яніння і т. ін.). Тому тут рідше спостерігаються випадки внутрішніх вагань.

Вагання перед вчиненням злочину нерідко є боротьбою між розумовими судженнями і оцінками й тими почуттями, які виникають у конфліктній ситуації. Останнє характерно для тих випадків, коли уявлення індивіда про причину, яка обумовлює його злочинну поведінку, виправдується раціонально виведеними доводами, але ви-

кликає негативні почуття і емоції або, навпаки, коли уявлення про причину і мету злочину викликає позитивні емоції та почуття, але не виправдується розумовими доводами. Злочин часто вчиняється саме тоді, коли уявлення суб'єкта про причину суспільно негативного діяння (ще не зробленого) внутрішньо виправдовує це діяння, оцінює його як можливе та обгрунтоване в даній ситуації, тобто коли внутрішні вагання переборюються суб'єктом завдяки специфічному змісту його уявлення про причину злочину.

Вагання перед вчиненням злочину властиві в основному тим людям, які вчинили злочин під впливом зовнішніх факторів. У цих випадках суб'єкт розглядає відповідні фактори як детермінанти, що впливають на вибір особистої поведінки, але похідні від обставин та інших осіб, а тому не завжди особисто прийнятні. Більше того, вони нерідко сприймаються суб'єктом як зовнішній примус, якому він слідує лише після серйозних вагань і внутрішньої боротьби мотивів.

У тих випадках, коли причиною злочинного діяння є усвідомлені особистісні якості, індивід, як правило, випробовує менше вагання. Це й зрозуміло, тому що тут причина злочину вже особисто прийнята, під обраний мотив підведені відповідна основа та самовиправдання.

Підкреслюючи вплив усвідомлених причин на вагання суб'єкта, не можна абсолютизувати характеру цього зв'язку. Внутрішні вагання не вичерпуються боротьбою між прагненнями, які мають емоційне визначення, і розумовими судженнями та оцінками (причинами). Нерідко внутрішня боротьба відбувається як боротьба між різними почуттями, нахилами тощо, кожне з яких може не мати достатньої раціональної основи. Тому для одержання більш повного уявлення про характер вагань суб'єкта та виявлення безпосереднього результату цих вагань (домінуючого мотиву) необхідно виявити зв'язок зазначених вагань зі структурою мотивів злочинних діянь.

Таким чином, вагання як внутрішній стан особистості передує головним чином тим мотивам, які безпосередньо не пов'язані з метою злочину. Ці мотиви (як і причини) насамперед відображають орієнтацію особистості на зовнішні фактори, а також на побічні результати злочинного діяння (престиж в очах товаришів, прагнення бути схожим на інших осіб). Тут боротьба мотивів (вагання) є відбиттям зрушення, що відбувається, мотивів (переміщення мотиву на один з результатів діяльності і результат цього зрушення).

Одночасно потрібно відзначити, що внутрішні вагання найменш властиві тим суб'єктам, у яких вихідне спонукання чітко визначене (помста, озлоблення) і виступає як домінуючий мотив, спрямований на досягнення злочинної мети. Вагання не характерні і для тих злочинів, які вчиняються під впливом безпосередньої

ситуації і не мають чітко певного мотиву, тому що ситуативність поведінки, як правило, виключає вдумливу оцінку спонукань, співвіднесення їх із цілями діяльності і наявних реальних можливостей досягнення цих цілей.

Найбільшу питому вагу серед факторів, які викликають вагання перед вчиненням злочину, займає усвідомлення бажаної відповідальності за діяння і острах цієї відповідальності. Остання проявляється як стримуючий фактор головним чином у випадках вчинення умисних злочинів, для яких взагалі властива найбільша частота вагань. Такими злочинами є крадіжки, розкрадання, а також ці види злочинних діянь разом з іншими злочинами. Частота поширеності цієї ознаки не має прямого зв'язку з мірою кримінального покарання.

Існують стримуючі фактори, які виконують функцію своєрідних «гальм», що перешкоджають негайній реалізації виниклих спонукань. Ці стримуючі фактори можуть бути зовнішніми, і тоді на першому місці закономірною буде їхня примусова сила, яка змушує індивіда незалежно від його суб'єктивного бажання діяти так, а не інакше. Такими факторами можуть бути різні соціальні норми, діяльність державних органів і громадських організацій, суспільна думка і т. ін.

Але будь-яка особистість, у тому числі й злочинець, діє не тільки і не стільки під впливом зовнішньої примусової сили, скільки в результаті свідомо ухваленого рішення, яке відповідає раніше сформованим поглядам, уявленням, оцінкам. Діяння суб'єкта завжди є вираженням певних внутрішніх рис його духовного світу, який сформувався під впливом зовнішніх факторів. Інакше кажучи, тут простежуються діалектика взаємозв'язку зовнішніх факторів у внутрішні, а потім їхня об'єктивізація в діянні.

Провідну роль у системі прийнятих особистістю цінностей мають суспільні та групові норми. Завдяки їм суб'єкт оцінює і зважає виникаючі мотиви і тим самим координує свої дії з діяльністю інших людей і соціальних інституцій. Чим глибше засвоєні індивідом соціальні норми, тим твердіше основа для подолання особистістю небажаних для суспільства мотивів.

Внутрішня система соціального контролю містить у собі різні і далеко не однопорядкові компоненти. Більше того, в залежності від виду діяльності один і той самий елемент системи може відігравати різну роль і виконувати різні функції.

Подолання вагань перед вчиненням злочину на користь того або іншого мотиву значною мірою залежить від сформованості в особистості внутрішньої системи соціального контролю. Чим глибше засвоєні індивідом соціальні норми та суспільні цінності, тим міцніша основа для зняття мотивів злочинної діяльності.

Важливими компонентами внутрішньої системи соціального контролю є усвідомлення суб'єктом шкідливості своїх дій і його відношення до правових наслідків скоєного діяння (покарання). Розвиненість цих компонентів впливає на внутрішні коливання суб'єкта, їхні причини, а також на мотиваційну сферу злочинної діяльності.

Чим глибше злочинець усвідомлює шкідливість своїх дій, тим ефективніше це усвідомлення виступає як стримуючий фактор, а отже, і як фактор, який обумовлює величину частоти вагань перед вчиненням злочину. Злочинні дії вчиняються без внутрішніх вагань найчастіше в тих випадках, коли злочинець не замислюється над заподіяною шкодою, значно рідше, якщо суб'єкт вважає, що його діяння завдають шкоди лише окремим особам, і рідше всього, коли суб'єкт усвідомлює шкоду суспільству.

Такого роду залежність спостерігається між ваганнями суб'єкта перед вчиненням злочину і відношенням його до правових наслідків скоєного діяння (покарання). Характерними рисами молодих злочинців є відсутність чітко сформованих уявлень про майбутнє покарання.

Зазначені дефекти системи внутрішнього контролю істотно впливають на реалізацію всіх без винятку мотивів злочинної діяльності. Однак найбільше вони полегшують реалізацію ще не сформульованих мотивів, а також спонукань наслідувального характеру. Особливо часто це проявляється при вчиненні таких злочинів, як хуліганство, рідше — грабежів, розбійних нападів, тяжких тілесних ушкоджень, вбивств.

Дефекти в системі соціального контролю свідчать про не сформованість важливих елементів правової свідомості особистості і недостатньо високої ефективності впливу на неї загрози відповідальності та осуду громадськості. Все це обумовлює необхідність покращання правового виховання.

Необхідно насамперед удосконалити систему правової інформації. Було б доцільно внести відповідні зміни в шкільні програми, а також у програми профтехучилищ, технікумів, вузів. Поліпшення правового виховання в цілому допоможе підвищити значення цієї форми в загальній системі виховання.

3.2. Особливості групової мотивації злочинних дій

Виникнення та реалізація мотивів злочинної діяльності значною мірою залежить від того, скоєно злочин поодинокі чи групою. Ця обставина накладає істотний відбиток не лише на спонукання

суб'єкта, а й на прояв соціальних детермінантів злочинності, на оцінку конфліктної ситуації, на рішучість вчинити злочин, на сам злочин і його наслідки.

Досліджуючи особливості мотивації групових злочинів, виходимо з того, що такі групи є не соціальними асоціаціями або колективами, а специфічними малими неформальними групами.

Мала група — це відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих індивідів, об'єднаних загальними цілями або завданнями. Структура малої групи, її склад, згуртованість, стиль керівництва, міжособистісні відносини, соціальна перцепція, комунікативні зв'язки, процеси, які у них відбуваються, і т. ін експериментально досліджуються соціальною психологією, зокрема школою «групової динаміки». Особливістю, яка відрізняє малу групу від складних і більших груп, є її відносна «структурна простота». Це означає, що в малій групі є, як правило, авторитетний лідер (якщо група неофіційна) або авторитетний керівник (якщо група офіційна), навколо якого об'єднані інші члени групи. При цьому розмір групи не має значення і може досягати декількох десятків людей. Якщо ж усередині малої групи з'являються інші лідери і частина її членів починає підтримувати їх, то така мала група нерідко розпадається на дві або більше групи. Нові групи вступають між собою в міжгрупові відносини і можуть розвиватися незалежно одна від іншої (наприклад, численні групи за інтересами усередині одного підрозділу). Якщо мала група зайнята соціально корисною і значущою для всіх її членів спільною діяльністю, яка опосередковує міжособистісні відносини в ній, то вона може являти собою групу високого рівня розвитку — колектив.

Неформальна група (неофіційна) — це група, яка не має юридично фіксованого статусу, добровільно об'єднана на основі інтересів, дружби та симпатій або на основі прагматичної користі. Неформальні групи можуть виступати як ізольовані спільності або складатися усередині офіційних груп. Їхні інтереси можуть мати як професійну, так і непрофесійну спрямованість. Існують також умовні неформальні групи, які являють собою об'єднання людей на основі спільних інтересів. Офіційні групи, збираючи всі свої характеристики, одночасно можуть мати кращі властивості неформальної групи, що зміцнює і збагачує їх існування.

Сучасна психологічна наука щодо дослідження міжособистісних взаємин у групах та особливостей їх функціонування дає змогу виділити три їх види залежно від рівнів згуртованості.

Перший рівень згуртованості. Це дифузна група, за іншою термінологією — конгломерат. Майже не згуртована, існує, найчастіше, короткий час, склад членів — випадковий, домінують най-

простіші взаємини за типом симпатій — антипатій. Мету функціонування такої групи точніше назвати не спільною, а однаковою, бо для її досягнення, як правило, не вимагається тісної інтеграції та взаємодії. Разом з тим інколи дифузна група може локалізуватися і діяти досить активно, згуртовано, з відповідним розподілом ролей. У членів дифузної групи практично завжди відсутня подібність глибинної мотивації діяльності.

Другий рівень згуртованості. Це асоціація, за іншою термінологією — кооперація. Група згуртована, має постійний основний склад, існує протягом відносно тривалого часу. Мають місце як відносини типу симпатій — антипатій, так і ділові; практично завжди існує міжособистісний рольовий розподіл, який допомагає ефективніше здійснювати спільну діяльність. За А.В. Петровським, міжособистісні взаємини в такій групі опосередковані особистісно значущим для кожного змістом групової діяльності. Головна особливість полягає в тому, що її члени мають спільну мету, досягнення якої постійно вимагає тісної інтеграції та взаємодії. Мотивація з основного виду діяльності у членів асоціації (кооперації) збігається далеко не завжди. Така група прагнучиме досягти поставленої мети, проте розбіжності в глибинній особистісній мотивації не дадуть змоги досягти найвищого рівня групової згуртованості з причини надто великих відмінностей у силі і якості емоційної стимуляції в основному виді діяльності.

Третій рівень згуртованості, найвищий. (У традиційній термінології — колектив). За А.В. Петровським, у такій групі міжособистісні взаємини опосередковуються особистісно-значущим і суспільно цінним змістом групової діяльності. Має всі ті ознаки, що й асоціація, але найвищий рівень згуртованості забезпечується домінуванням збігу мотивації членів групи з основного виду діяльності. Йдеться саме про домінування збігу мотивації, бо навряд чи й у найзгуртованіших групах, у всіх без винятку її членів, мотивація збігатиметься. Існують групи третього, найвищого рівня згуртованості, але з протилежним, негативним знаком, мета та ціннісні орієнтації яких є асоціальними (корпорації). До таких можна віднести мафіозні об'єднання, секти з антигуманною, антилюдською спрямованістю тощо.

Найбільш складні суспільні проблеми найефективніше здатні вирішувати групи третього рівня згуртованості з соціально-схвалюваними ціннісними орієнтаціями.

Як і інші малі групи, групи осіб, які вчинили злочини, піддаються певній диференціації залежно від їхнього складу, стійкості, розмірів, загальної мети і т. ін. Нарешті, ці групи характеризуються особливого роду груповими діями. Останні є те, що створюється

зусиллями людей, які мають у певній ситуації загальну мету, яка розподіляє ролі і координує спільні дії.

Виходячи з цього, можна вичленити специфічні риси групи осіб, які скоїли злочини. Основною рисою такої групи є свідоме або неусвідомлене підпорядкування її членів загальній (у тій або іншій конкретній ситуації) злочинній меті. Ця мета може бути головною. І тоді мова йде про групу з яскраво вираженою антигромадською спрямованістю. Така ціль може бути для групи і не головною, а лише ситуативною. У подібних випадках група хоча і не має чітко певної основної мети, але психологічний клімат у ній такий, що обумовлює можливість при відповідних обставинах виникнення злочинної мети.

В основі такого психологічного клімату лежить цинічне відношення членів групи до соціальних цінностей, неповага до норм і правил поведінки або байдуже відношення до них.

Соціально-психологічний клімат (від гр. klima (klimatos) — якісна сторона міжособистісних відносин, що проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають спільній діяльності і всебічному розвитку особистості в групі. Найважливіші ознаки сприятливого соціально-психологічного клімату: довіра і висока вимогливість членів групи один до одного; доброзичлива і ділова критика; вільне вираження власної думки під час обговорення питань, які стосуються всього колективу; відсутність тиску керівників на підлеглих і визнання за ними права приймати значущі для групи рішення; достатня інформованість членів колективу про його завдання і стан справ при їхньому виконанні; задоволення приналежністю до колективу; високий ступінь емоційної взаємодопомоги в ситуаціях, які викликають стан фрустрації в кого-небудь зі членів колективу; прийняття на себе відповідальності за стан справ у групі кожним з її членів і т. ін. Таким чином, характер соціально-психологічного клімату в цілому залежить від рівня групового розвитку. Установлено, що між станом соціально-психологічного клімату колективу і спільною діяльністю його членів існує певний зв'язок. Соціально-психологічний клімат залежить від стилю керівництва. Синонімічні поняття соціально-психологічний клімат — морально-психологічний клімат, психологічний клімат, психологічна атмосфера колективу.

Безпосередній особистий контакт членів групи, заснований на наявності загальної злочинної мети (головної або ситуативної), а також єдність щодо відношення до соціальних цінностей і норм — одна з головних рис групи, у складі якої вчинюються злочини.

Об'єктивним показником такої групи, її істотною ознакою є специфічна групова діяльність — вчинення злочинів. Якими би

особистими мотивами не керувався той або інший учасник злочину, скоєного у складі групи, які б специфічно індивідуальні переживання йому не були б властиві, він так чи інакше вносить свій внесок у вчинений злочин. Цей злочин і є (як групова дія) показником того, що в наявності специфічна група. Її учасники при вчиненні злочину виступають як носії дій, скоординованих і підлеглих загальній меті, яка в певному значенні нівелює індивідуальні переживання та мотиви.

Залежно від тривалості міжособистісних зв'язків і наявності організуючого ядра, що дозволяє групі функціонувати тривалий час, можна виділити групи двох основних видів: постійні (стійкі) і випадкові. Злочини, які вчинені в складі постійної (стійкої) групи, мають велику питому вагу в загальному числі злочинів.

Якщо проаналізувати злочини, які вчинені в складі групи, стосовно видів злочинів, то можна дійти висновку про те, що більша частина всіх злочинів вчиняється постійними групами (за винятком хуліганства в поєднанні з іншими злочинами, тяжких тілесних ушкоджень та убивств).

Мотиви злочинів, які вчинені у складі постійної групи, більш істотно відрізняються від мотивів злочинів, вчинених поодинці.

Зіставлення даних про суб'єктивно усвідомлювані причини вчинення злочинів у складі групи та поодинці показало, що причини групової злочинності мають істотні особливості.

По-перше, у структурі причин групових злочинів значно зростає питома вага такої причини, як «потрапив під вплив товаришів». Це, зокрема, свідчить про те, що важливим регулятором поведінки учасника групи є думка товаришів, їхня оцінка дій члена групи, що виступають як групова думка і групова оцінка. Таким чином, можна припустити, що в структурі мотивів злочинів, вчинених у складі групи, значне місце повинні займати мотиви наслідування і престижу.

По-друге, серед осіб, які вчинили злочин у складі групи, спостерігається значно менша частота поширеності такої причини, як «не вмів контролювати свої вчинки». Це цілком закономірно, тому що постійна група має нерідко організуючий початок, контроль вчинків і дій членів групи. Адже без такого контролю неможливий розподіл ролей у групі і координація групових дій. Варто також враховувати, що засвоєння групової психології та групових норм створює внутрішні умови для посилення самоконтролю. З огляду на сказане можна стверджувати те, що в структурі мотивів групових злочинів значно меншим повинно бути число невмотивованих суспільно небезпечних діянь, ніж у структурі злочинів, вчинених поодинці.

Мотиви злочинів, вчинених у складі групи, характеризуються найбільш глибоким і чітким їхнім усвідомленням суб'єктами, що значно знижує частоту поширеності так званих невмотивованих злочинів.

Останнім часом одержали поширення такі види групових злочинів, як злочини «білих комірців», урядові злочини та організована економічна злочинність.

Незважаючи на те, що саме малозабезпечені становлять основну масу правопорушників, кримінальні дії не є винятково їхньою часткою. Безліч багатих і наділених владою людей вчиняють злочини, наслідки яких можуть бути більш значні, чим наслідки дрібних злочинів малозабезпечених.

Поняття «злочини білих комірців» уперше було уведено Едвіном Сазерлендом і означає злочину діяльність людей з більш заможних прошарків суспільства. Цей термін охоплює різні види кримінальної діяльності, включаючи несплату податків, нелегальні торговельні угоди, махінації з цінними паперами та земельною власністю, розтрати, виготовлення та продаж небезпечних для життя продуктів, забруднення навколишнього середовища і, нарешті, просто крадіжки. Частоту злочинів серед «білих комірців» виміряти значно трудніше, ніж серед інших верств населення. Більшість злочинів такого роду взагалі не з'являється в офіційній статистиці. Необхідно розрізняти злочини «білих комірців» і злочини людей, наділених владою. Злочини «білих комірців» в основному пов'язані з використанням професійного або суспільного положення для здійснення нелегальних дій. У злочинах людей, наділених владою, у кримінальних цілях використовується авторитет, наданий офіційним положенням, — наприклад, коли офіційна особа бере хабар за підтримку якоїсь дії.

Деякі види злочинів «білих комірців» впливають на набагато більше число людей, ніж злочини представників інших груп. Розтратник може пограбувати тисячі, а сьогодні, за допомогою комп'ютерних махінацій, і мільйони людей; зіпсовані і нелегально продані продукти та ліки можуть вплинути на здоров'я дуже багатьох, і навіть викликати фатальні наслідки.

Спрямовані проти життя та здоров'я особистості аспекти злочинів «білих комірців» менш явні, ніж при вбивстві або розбійному нападі, але вони настільки ж реальні, і при певних обставинах їхнього наслідку можуть бути набагато серйозніші. Наприклад, порушення приписів по виробництву нових ліків або забруднення навколишнього середовища можуть стати причиною каліцтв або смерті величезної кількості людей. Кількість смертей, викликаних неполадками на робочих місцях, за своїми наслідками далеко перевершує кількість убивств.

До урядових злочинів відносяться злочини, які вчинені державою. Держави вчинили безліч тяжких злочинів в історії, включаючи знищення цілих націй, тотальні бомбардування, нацистський холокост, сталінські концентраційні табори і т. ін. Однак, навіть якщо визначити злочин у термінах порушення встановленого законодавства, то виявиться, що уряд нерідко діє злочинним чином. Іноді ігноруються або порушуються ті самі закони, які влада зобов'язана захищати.

Міліція, державні установи, які покликані боротися із злочинністю, іноді самі утягуються в злочинні дії. Це не якісь окремі ізольовані акти, а досить істотна кількість діянь. Такого роду злочинні дії включають залякування, побиття або вбивство підозрюваних, одержання хабарів, створення злочинної мережі, приховання або фабрикацію доказів.

Організована економічна злочинність пов'язана з діяльністю, дуже схожою на звичайний бізнес, але зміст якої незаконний. Організована економічна злочинність — це потужний бізнес порівняно з будь-якою сферою економічної діяльності. Національні та локальні злочинні організації пропонують заборонені законом товари і послуги масового споживання; деякі кримінальні структури є транснаціональними. Організована злочинність включає, поряд з іншими, такі сфери діяльності, як азартні ігри, проституцію, значні крадіжки та рекет.

Специфічною рисою групової мотивації є найбільш яскраво виражена орієнтація суб'єктів на спонукання, які пов'язані із престижем (прагненням надбання авторитету у товаришів), а також наслідуванням. Це найбільш характерно для таких злочинів, як звалтування, крадіжки, розкрадання в поєднанні з іншими корисливими злочинами.

У мотивах злочинів, які вчинені у складі групи, значну питому вагу займають корисливі спонукання (прагнення накопичення матеріальних благ, жадібність). Ці спонукання найбільш властиві таким видам злочинів, як крадіжки в поєднанні з іншими корисливими злочинами, крадіжки та розкрадання, грабежі й розбійні напади.

Під впливом групової психології значно знижується питома вага суто особистісних мотивів (помста, озлоблення), а особистісне прийняття групових норм і оцінок обумовлює добровільність підпорядкування суб'єкта груповим вимогам. Це підтверджується різким зменшенням числа випадків вчинення злочину (по групових мотивах) під впливом примусу.

Зазначені особливості в першу чергу властиві мотивації таких злочинів, вчинених у складі групи, як убивства, тяжкі тілесні ушкодження, а також хуліганству в поєднанні з іншими некорисливими злочинами.

Групова мотивація характеризується груповим прагненням взаємної відповідальності (поруки) членів групи шляхом вчинення нових злочинів і тим самим створенням умов для приховання раніше вчинених злочинів. Останнє належить головним чином до мотивації вбивств, тяжких тілесних ушкоджень. Прагнення приховати злочин шляхом здійснення вбивства, тяжкого тілесного ушкодження в постійній групі спостерігається майже в п'ять разів частіше, ніж серед осіб, які вчинили злочин поодиночки.

Питання для самоперевірки

1. Що таке злочинна дія?
2. Чим визначається особистісна мотивація злочинних дій?
3. Для чого необхідне вивчення мотивів злочинних дій?
4. Які Ви знаєте закономірні зміни мотиваційної сфери злочинних дій?
5. Якими факторами обумовлена залежність мотивів злочинних діянь?
6. Від чого залежить усвідомлення мотиву злочинної діяльності?
7. Яке практичне значення має вивчення відсутності мотиву як однієї з особливостей суб'єктивної сторони суспільно небезпечних діянь?
8. Які Ви знаєте причини усвідомлених та неусвідомлених вагань щодо злочинної діяльності?
9. Які Ви знаєте дефекти системи внутрішнього контролю злочинної поведінки?
10. Які Ви знаєте рівні згуртованості злочинних угруповань?
11. Від чого залежить виникнення та реалізація мотивів групової злочинної діяльності?
12. Чим характеризується групова мотивація злочинних дій?

Завдання для самопідготовки

1. Окресліть структуру вольової та імпульсивної дії.
2. Визначіть структуру мотивації злочинних діянь у осіб підліткового та юнацького віку.
3. Охарактеризуйте етапи злочинної вольової дії.
4. Охарактеризуйте загальні тенденції у розвитку мотивів злочинів залежно від віку злочинців.
5. Охарактеризуйте соціально-психологічні особливості невмотивованості злочину.
6. Дайте психологічну характеристику боротьби мотивів злочинної діяльності.
7. Визначіть причини групової злочинності.

1. *Ковалев В. И.* Мотивы поведения и деятельность. — М.: Наука, 1988. — С. 128—141.
2. *Коваленко А. Б.* Психологія розуміння творчих задач. — К., 1994. — 201 с.
3. *Левитов И. Д.* О психических состояниях человека. — М.: Просвещение, 1964. — 334 с.
4. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев. — М.: Педагогика, 1983.
5. *Леонтьев А. Н.* Лекции по общей психологии / А. Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 455 с.
6. *Немов Р. С.* Психология. В 2 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1994. — 455 с.
7. *Общая психология* / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Просвещение, 1986. — 430 с.
8. *Общая психология* / Под ред. В.В. Богословского, А. Г. Ковалева, А. А. Степанова. — М.: Просвещение, 1991. — 544 с.
9. *Петровский А. В.* Теоретическая психология / А. В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М., 2001. — 455 с.
10. *Петровский А. В.* Введение в психологию. — М., 1995. — 332 с.
11. *Психологічний словник* / За ред. В. І. Войтка. — К., 1982. — 655 с.
12. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989. — 311 с.
13. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1976. — С. 141.
14. *Тихомиров О. К.* Понятия и принципы общей психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 321 с.
15. *Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления.* — М., 1981. — 344 с.

ПСИХОЛОГІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

4.1. Особистість неповнолітнього злочинця

Неповнолітній порушник закону — особливий, найбільш важкий об'єкт виховання та перевиховання. Справа в тому, що такий неповнолітній найчастіше обтяжений уже вкоріненими негативними поглядами, судженнями, негативними звичками та формами поведінки. Зазвичай він грубо протидіє позитивному впливу, зводячи між собою та вихователем психологічний бар'єр недовіри, відчуження і навіть ворожості. Зруйнувати цей бар'єр — значить створити позитивні передумови для подальшого психологічного впливу. В такому випадку мова йде не тільки про вміння вихователя прищепити підлітку або юнаку ті або інші позитивні риси, властивості і якості, а й про мистецтво виправлення та перевиховання, тобто про нейтралізацію, викорінення сформованих раніше негативних сторін духовного життя та поведінки.

Виправлення та перевиховання — творчий процес цілеспрямованого позитивного впливу на розум, волю та почуття неповнолітнього. Застосування тих самих прийомів, методів, шаблонів, що й до дорослих правопорушників, неприпустимі і можуть нанести тільки шкоди. Які б позитивні і корисні не були поради та досвід інших, вони навряд чи можуть повністю компенсувати відсутність власного досвіду та життєвих спостережень. Неусвідомлене наслідування рекомендаціям призводить нерідко до огрубіння і твердого програмування живого процесу формування особистості. Вихователю повинен уміти знаходити правильний шлях, творчо використовуючи чужий досвід і орієнтуючись на власне вдумливе відношення до процесу виправлення, засноване на гарному знанні теорії і на глибокій уяві про особливості духовного світу та поведінки неповнолітнього. Усвідомлення цих умов та знання вікових особливостей розвитку дозволяє вихователеві знаходити правильні рішення і добиватися високих результатів у вихованні та перевихованні особистості.

Вік (у психології) — категорія, яка слугує для позначення тимчасових характеристик індивідуального розвитку. На відміну від хронологічного віку, який виражає тривалість існування індивіда з

моменту його народження, поняття психологічного віку позначає певний, якісно своєрідний шабель онтогенетичного розвитку, який обумовлюється закономірностями формування організму, умовами життя, навчання і виховання. Перша спроба системного аналізу категорії психологічного віку належить Л. С. Виготському. Ключовими його характеристиками він уважав соціальну ситуацію розвитку, яка відображає місце дитини в системі суспільних відносин, діяльність дитини, новоутворення в сфері свідомості та особистості. Процес переходу від одного вікового шабля до іншого припускає глибоке перетворення всіх названих структурних компонентів віку і може супроводжуватися більш-менш вираженими конфліктами та протиріччями (віковими кризами).

Вікові кризи — особливі, відносно нетривалі за часом (до року) періоди онтогенезу, які характеризуються різкими психологічними змінами. На відміну від криз невротичного або травматичного характеру вікові кризи відносяться до нормативних процесів, необхідних для нормального, поступового ходу особистісного розвитку (Е. Еріксон). Вікові кризи можуть виникати при переході людини від однієї вікової категорії до іншої й пов'язані із системними якісними змінами в сфері її соціальних відносин, діяльності та свідомості. У дитячому віці виділяють «кризу першого року життя», «кризу трьох років», «кризу 6—7 років» та «підліткову кризу» (10—11 років). Зазначені хронологічні границі криз досить умовні, що пояснюється значним розходженням індивідуальних, соціокультурних та інших параметрів. Форма, тривалість і гострота протікання криз може помітно розрізнитись залежно від індивідуально-типологічних особливостей, соціальних і мікросоціальних умов, особливостей виховання в родині тощо. Для періодів вікових криз характерні процеси переходу до нового типу взаємин, при якому враховуються нові можливості, зміна соціальної ситуації розвитку, зміна діяльності, перебудова всієї структури свідомості. Процеси переходу на новий віковий шабель пов'язані з вирішенням нерідко досить гострих протиріч. Негативізм, упертість, примхливість, стан підвищеної конфліктності та інші властиві віковим кризам негативні поведінкові прояви загострюються у випадку ігнорування нових потреб дитини в сфері спілкування та діяльності й, навпаки, змі'якшуються при правильному вихованні. Відомо, що такі поворотні пункти у зрілому віці виникають рідше, ніж у дитинстві, і протікають, як правило, більше приховано, без виражених змін у поведінці.

У нормативно-ціннісному плані, що набуває особливого значення за межами дитинства, кожний віковий період характеризується специфічними життєвими завданнями, від своєчасного вирішення яких залежить як особистісний розвиток у цілому, так і

успішність переходу на наступний віковий етап (наприклад, вибір професії та професійна підготовка, створення родини і т. ін.). З ходом вікового розвитку пов'язані й необоротні психофізіологічні зміни, однак збігу в часі тісно взаємозалежних між собою ліній фізичного (фізіологічного), психічного та соціального розвитку індивіда не відбувається. Нерівномірність темпу розвитку зазначених сторін призводить до нерідких розбіжностей у ступені фізичної, психологічної або соціальної зрілості індивіда, обумовлюючи явища акселерації, психофізичного та особистісного інфантилізму, затримки психічного розвитку тощо. Хронологічні границі психологічних вікових характеристик помітно варіюють залежно від соціокультурних, економічних та інших факторів. Необхідно розрізняти процеси вікового (онтогенетичного) і функціонального розвитку (у рамках окремих психічних процесів). Для останнього характерні відносно часті, парціальні зміни, нагромадження яких, однак, і створює передумови для якісних вікових зрушень у дитячій свідомості та особистості. У ряді вікових концепцій вік розглядається як сукупність різнорідних явищ росту, загальносоматичного, статевого та психічного дозрівання, зрілості та старіння, пов'язаних з багатьма складними явищами суспільно-економічного розвитку людини в конкретних історичних умовах.

Вікові шаблі відрізняються відносностю, умовною узагальненістю, яка не виключає, однак, індивідуальної своєрідності психічного людини. Вікова характеристика розвитку особистості відображає певну систему вимог, запропонованих суспільством до людини на тому або іншому етапі її життя, і сутність її відносин з оточуючими, її суспільне становище. Специфічні вікові характеристики визначаються особливостями входження дитини в групи різного рівня розвитку і в навчально-виховні заклади, зміною характеру виховання в родині, формуванням нових видів і типів діяльності, що забезпечують освоєння дитиною суспільного досвіду, системи сформованих знань, норм і правил людської діяльності, а також особливостями фізіологічного розвитку.

Поняття вікових особливостей, вікових границь не має абсолютного значення — вікові границі рухливі, мінливі, мають конкретно-історичний характер і не збігаються в різних соціально-економічних умовах розвитку особистості.

У вітчизняній психології прийнята така періодизація віку: дитинство (від народження до 6 років); молодший шкільний вік (6—10 років); підлітковий вік (10—15 років); юність: перший період (старший шкільний вік 15—17 років), другий період (17—21 рік); зрілий вік: перший період (21—35 років), другий період (35—60 років); похилий вік (60—75 років); старечий вік (75—90 років); довгожителі (90 років і бі-

льше). У психології приймаються різні за принципами побудови концепції вікової періодизації. Так, у 20-ті рр. ХХ ст. склалися концепції розвитку психіки, орієнтовані на анатомо-фізіологічні зміни організму дитини (П. П. Блонський та ін.). В 70-ті рр. Д. Б. Ельконіним була запропонована вікова періодизація розвитку психіки, заснована на зміні провідної діяльності: гри (дошкільнята), навчання (молодші школярі), інтимно-особистого спілкування (підлітки), учбово-професійної діяльності (юнаки). У 80-ті рр. А. В. Петровський запропонував концепцію вікової періодизації розвитку особистості, що визначається типом діяльнісно-опосередкованих відносин індивіда з найбільш референтними для нього групами. Безвідносно до рішення питання про детермінацію вікових особливостей концепції вікової періодизації в основному відображають єдину точку зору психологів на визначення границь вікових етапів.

Сучасна наука виділяє два основних етапи формування особистості. По-перше, підлітковий вік — період розвитку дітей від 11—12 до 15 років. По-друге, ранній (або молодший) юнацький вік — приблизно від 15 до 18 років.

Підлітковий вік — це період інтенсивного формування особистості, збагачення її моральних та інтелектуальних якостей, глибокої зміни психічної діяльності, удосконалення та перебудови організму. Це вік першого дійсно самостійного вчинку, перших відповідальних рішень, першої серйозної дружби. Але це також і вік, коли проявляються недбале відношення до суспільних вимог, брутальність до старших, цинізм, замкнутість, упертість. Підлітковий вік, мабуть, самий суперечливий і динамічний період у житті людини.

Підлітковий вік визначають як перехідний. Це не випадково, тому що підліток — людина, яка перебуває в стані переходу від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості. Тому в її поведінці виявляється суперечливість і нестійкість, різкі коливання від наївно-дитячих вчинків до серйозно мотивованих дій. Людина підліткового віку виявляється, як правило, позбавленою послідовної і твердої лінії поведінки. Звідси її особлива схильність до різного роду впливів, у тому числі й таких, які ведуть із правильного шляху й служать причиною іноді серйозних помилок і відхилень від суспільної моралі, призводять до моральних зривів і падінь особистості.

Вчасно попередити ці зриви й падіння — завдання, яке успішно вирішується цілеспрямованим виховним впливом на внутрішній світ і поведінку підлітка, для того щоб якнайшвидше виробити в нього здатність діяти в різних життєвих ситуаціях як зріла й свідома особистість.

Але щоб надати підліткові ефективну допомогу в становленні рис дорослої людини, необхідно знати складності та протиріччя особис-

тості, що формується, особливості взаємодії її з навколишнім середовищем. Потрібно знати насамперед психологічні особливості віку. Зазвичай найбільш характерними особливостями бувають: емоційно виражене прагнення пізнати навколишню дійсність, висока активність особистості, поява власних оцінок тих або інших подій і фактів. Ці риси часто вступають у протиріччя з малим життєвим досвідом, з відсутністю вміння переборювати невдачі, з нестійкістю і поверховістю першого враження. Результатом цього є надмірна різноманітність пізнавальних інтересів, швидка зміна спрямованості уваги й зовнішньої орієнтації, висока «рухливість» оцінок і самооцінки.

Перехід від дитинства до юності пов'язаний із серйозною переоцінкою цінностей. Це виражається в тому, що уява й погляди, властиві дитячому віку, замінюються більше зрілими, самостійними (або претендують на самостійність) судженнями, новими оцінками навколишньої дійсності. Підсилюється також прагнення до самоствердження, до самостійної діяльності. При цьому часто спостерігаються розбіжності (розходження) між старими і новими судженнями та оцінками. Звідси роздвоєність, суперечливість тверджень і висновків, яскраво виражене намагання відмежуватися від усього дитячого, відсутність авторитету віку, відраза до необґрунтованих заборон і т. ін.

Внутрішні протиріччя, гостра сприйнятливість і уразливість підлітка, поверховість самосвідомості та самооцінки, відсутність стійких інтересів визначають його особливу схильність до впливу певних умов. Не вироблена ще здатність досить критично, вибірково оцінювати інформацію призводить до того, що різні, іноді випадкові обставини можуть накладати глибокий відбиток на внутрішній світ і поведінку підлітка. Однак не можна сказати, уявлення підлітка рабськи прикуті до безпосередніх умов. Адже однією з особливостей підліткового віку саме і є наявність допитливого розуму, фантазії.

Прагнення піддаватися мріям нерідко відводить підлітка від дійсності, створює бар'єр між ним і дорослими, а іноді й однолітками. Підліток боїться руйнування мрії, болісно переживає навіть саму можливість обвинувачення його в наївно-дитячому фантазуванні. Він страшисться бути не зрозумілим навколишніми або стати об'єктом глузувань. Це породжує зайве самолюбство, замкнутість, недовіру до навколишніх, прагнення замкнутися в собі. А іноді на цій основі виникають дратівливість та озлобленість, які проявляються в спалахах агресивності й жорстокості.

Але ці риси аж ніяк не скасовують і не можуть скасувати закономірно властивої підліткам тяги до спілкування з однолітками та дорослими. Тяга до дорослого часто виявляється сильнішою віковою сторожкою і недовіри. Вона виражає властиве підліткам очікування від дорослих допомоги, взаєморозуміння та емоційної близькості.

Прагнення стати дорослим — одна з характерних рис підлітка, яка впливає на його відношення до старших і на його поведінку. І це зрозуміло — майбутні можливості пов'язані з ним особисто вже сьогодні. А тому об'єктом міркувань підлітка стають «дорослі» проблеми: вибір професії, відношення до громадських організацій, держави, відношення до протилежної статі, визначення свого місця як серед однолітків, так і серед дорослих і т. ін. Підліток робить часом необдумані необачні дії та вчинки, єдина мета яких — самоствердження себе як особистості. Прагнення до самоствердження — суть внутрішніх спонукань підлітка.

Прагнення до самоствердження нерозривно пов'язане з істотними змінами у різних сферах життя та діяльності підлітка, в його психології, в його фізичному розвитку. У ці роки починається систематичне засвоєння основ наук, що, в свою чергу, вимагає зміни звичних форм роботи та перебудови мислення, нової організації уваги та прийомів запам'ятовування. У підлітка формується таке новоутворення, як становлення самостійності. Відчуття власних духовних і фізичних сил закономірно спричиняє ствердження почуття власної гідності. А це почуття ґрунтується на тому, що він здатний ставити і самостійно вирішувати деякі практичні питання.

Якщо до 11—12 років безперечним критерієм істини був авторитет вихователя, батьків, то з початком перехідного віку підліток намагається мати власний погляд. Він критично ставиться до міркувань дорослих. Підліток одержує велику кількість інформації, але він ще не має припустимого погляду з цілого ряду питань про суспільні явища і норми. При цьому виникає певна невідповідність між прагненням до самостійного та критичного мислення, з одного боку, і необхідними для цього можливостями — з іншого. Підліток намагається перебороти цю невідповідність шляхом упертості, тобто намагається захистити власне міркування, погляд, якщо навіть вони неправильні. У такому випадку дорослі, які продовжують спілкуватися з підлітками в авторитарному стилі, поступово втрачають авторитет. Замість них у підлітка з'являється коло інших індивідів, які мислять однаково з ним, яких вони сприймають з повагою. Тому залежно від того, якими прагненнями та ідеалами володіє ця група, ми можемо виявити істотні зміни у формуванні мислення і точки зору члена цієї групи.

Для того, щоб правильно пояснити деякі особливості психології та поведінки підлітка, необхідно враховувати специфіку фізичного розвитку цього віку.

Підлітковий вік — це період бурхливого розвитку організму. У ці роки відбувається різке збільшення росту й ваги людини, зростає його мускульна сила, зміцнюється кісткова та м'язова система,

удосконалюється серцевий і легеневий апарат. Підліток починає дозрівати в статевому відношенні.

Зазначені процеси впливають на активність підлітка, на його емоційність і психологію відносин. Наприклад, у підлітка з'являється така риса, як свідомість своєї сили, почуття гордості нею, прагнення вихвалитися та продемонструвати її.

Нервова система підлітка перебуває ще в стадії формування. При цьому в підлітків спостерігається деяка мінливість у виробленні гальмівних реакцій, ослаблений контроль кори головного мозку над підкіркою (порівнянню з дорослими); не повною мірою розвинена свідомість значущості словесних подразників (другої сигнальної системи) і т. ін. Ці особливості впливають на психологію підлітка, його поведінку. Мотиви діяльності людей цього віку часто носять характер афектів, емоційних спалахів. Лінія поведінки нестійка, вчинки нерідко неконтрольовані свідомістю (імпульсивні), дії часто ненавмисні.

Особливе місце в розвитку підлітка займає потяг до протилежної статі, що, у всякому разі до повного завершення статевого розвитку, носить ідеалізований, романтичний характер. Підлітком рухають більше пізнавальні інтереси, ніж статеві. Ці потреби в такому віці йому фактично не знайомі. Тому для підлітка немає нічого більш природного, ніж любов до тілесної краси. Він розрізняє статеві інтереси, потяг і фантазію. Під статевими інтересами мається на увазі з'ясування статевого взаємовідношення.

Фізичний розвиток особистості впливає головним чином на форму прояву та функціонування тих або інших психічних особливостей, зміст же їх визначається соціальними факторами, тобто матеріальними, ідеологічними та іншими суспільними відносинами, у яких формується особистість. Необхідно також мати на увазі, що чим старшим стає підліток, тим усе менше відіграє роль у його психології та поведженні рівень фізичного розвитку. Це, зокрема, відноситься до характеристики наступного етапу життя людини.

Юність — період у розвитку людини, який відображає перехід від підліткового віку до самостійного дорослого життя. Хронологічні граніці юності визначаються в психології по-різному, частіше дослідники виділяють ранню юність, тобто старший шкільний вік (від 15 до 18 років), і пізню юність (від 18 до 23 років). До кінця юнацького періоду завершуються процеси фізичного дозрівання людини. Психологічний зміст цього етапу пов'язаний з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення та вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні та професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність. У юнацькому віці остаточно переборюється властива попереднім етапам

онтогенезу залежність від дорослих і затверджується самостійність особистості. У відносинах з однолітками поряд зі збереженням великої ролі колективно-групових форм спілкування зростає значення індивідуальних контактів та прихильностей. Юність — напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтації та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. Відповідальні та складні завдання, які стоять перед індивідом у юнацькому віці, при несприятливих суспільних або мікросоціальних умовах можуть призводити до гострих психологічних конфліктів та глибоких переживань, до кризового протікання юності, а також до різноманітних нормативних відхилень у поведінці юнаків і дівчат.

Ранній юнацький вік — це вік розквіту духовних і фізичних сил особистості. Вік досягнення того ступеня психічної, ідейної та громадянської зрілості, який робить людину здатною до самостійного трудового та суспільного життя і діяльності. Юнаки у всіх сферах життя стоять перед вибором. Їм необхідно обрати трудову діяльність. Вони повинні визначити свої цінності, виробити певний спосіб життя і т. ін. Цей не простий вибір. Він неминуче супроводжується роздумами, сумнівами і коливаннями.

Неповнолітні юнацького віку за своїм соціальним станом не настільки однорідні, як підлітки, які, як правило, є школярами.

Нові умови життя та діяльності істотно змінюють положення юнацтва серед оточуючих людей, призводять до зростання їх самостійності та активності. Відбуваються значні зміни в духовному світі юнаків. Психологи, зокрема, відзначають подальший розвиток розумової діяльності. Мислення юнаків відрізняється від мислення підлітка більш високим рівнем узагальнення, здатністю до більш глибокого пізнання закономірностей навколишнього світу. У школярів-старшокласників виникає інтерес до причинного пояснення явищ, розвивається вміння аргументувати судження, доводити істинність або хибність окремих положень, з'являється критичність мислення. Необхідно вказати на те, що у деяких юнаків критичність мислення набуває досить своєрідних, гіпертрофованих рис: фіксування уваги на негативних сторонах дійсності, на тому, що не відповідає ідеалу тощо.

Юність — це період специфічного широксердечного стану, який ще називають періодом очікування спілкування. Прагнення до нового, потреба в близькому другу — це, видимо, ті фактори, які обумовлюють виникнення даного явища. Наявність такого стану підтверджує і те, що значна частина старшокласників розглядають сформоване у них коло спілкування як перехідне й очікують, що в майбутньому (навчання, робота) вони знайдуть нових товаришів.

Розвиток соціальних контактів, збагачення досвіду життя, удосконалення розумової діяльності — все це передумови формування

світогляду як системи поглядів на суспільство та природу, на оточуючих людей, на принципи та норми поведінки.

Відношення до правил і норм поведінки нерозривно пов'язане із процесом становлення моральної свідомості юнацтва. Саме в ранньому юнацькому віці відбувається перехід від знання елементарних моральних понять до глибокого усвідомлення найскладніших моральних категорій — обов'язок, честь, совість, суспільне благо та ін. В цей період люди починають розбиратися не тільки в найтонших відтінках багатьох моральних понять, але що особливо важливо — у моральній палітрі різних дій і вчинків оточуючих людей і своїх власних. Звідси висока моральна чутливість юнаків, їх оцінка і самооцінка. Іноді ці якості набувають перекручених форм. Так, моральна вимогливість юнаків нерідко проявляється у вигляді перебільшення фактів несправедливості, нечесності, безпринципності. Строга оцінка виражається в прямолінійності, безапеляційному осуді, у категоричних, а іноді і образливих для оточуючих висновках та судженнях.

З формуванням моральної свідомості в юнацтва спостерігається становлення правової свідомості. Людина починає замислюватися над своїм правовим положенням у суспільстві, над тими правами, якими вона володіє, над тими обов'язками, які несе. По-новому, як особистісно-значущі, починають сприйматися і деякі правові заборони. Однак у цілому правосвідомість у цьому віці перебуває ще в стадії формування: правові поняття часто необґрунтовані та несистематизовані, правові почуття нерідко поверхневі, правовий досвід обмежений.

Формування моральної та правової свідомості дуже впливає на мотиви діяльності молодих людей раннього юнацького віку. Ці мотиви все частіше починають проходити через фільтр моральних та правових оцінок, все більше «наповнюються» конкретним і важливим для особистості життєвим змістом. Все це безпосередньо проявляється у виборі лінії поведінки в різних ситуаціях, у послідовності вчинків і дій, у прагненні неухильно проводити в життя ухвалені рішення.

Елементи моральної та правової свідомості є основою для формування самооцінки особистих якостей та усвідомлення самого себе і своєї діяльності. Юнацький вік саме й характеризується підвищенням інтересом до себе, до свого місця серед оточуючих людей. Юнак хоче знати, хто він такий, як його сприймають навколишні, на що він здатний, як він сприймається в порівнянні з однолітками та дорослими. Тому його вчинки диктуються бажанням самоперевірки, а також орієнтацією на думку товаришів і знайомих. Деякі ж із вчинків вступають в суперечності з нормами та загальноприйнятими правилами поведінки. Пояснюється це значною мірою тим, що юнаки схильні часто переоцінювати свої можливості, або, навпаки, проявляють невіру у власні сили та прагнуть будь-якими

шляхами приховати це, завоювавши популярність серед однолітків. Певну роль відіграють і, здавалося б, несумісні риси: рішучість, сміливість і прагнення перекласти свою відповідальність на плечі старших; високі, нерідко романтичні далекі цілі та дрібний практицизм; вимогливість до ідеалів і невміння слідувати їм і т. ін.

Конфлікти та протиріччя юнацького віку емоційно насичені. Адже вік юнака — це вік яскравих емоцій, страстей та переживань. На відміну від підлітків юнаки мають більше розвинені почуття товариства, дружби. Не випадково психологи характеризують ранню юність як найбільш колективістський вік людини. Виникає й особлива емоційна проблема, викликана новими відносинами статі, почуттям любові. Виявляє себе здатність до маскуванню почуттів, до дбайливого приховування їх від чужих оцінок. Разом з тим юнак ще часто не володіє здатністю до саморегулювання емоцій, не вміє стримувати виникаючі спонукання, діє, керуючись лише безпосередніми враженнями. Нерідко виникаючі в тій або іншій ситуації почуття вступають у протиріччя з раціональними висновками, судженнями юнака, його перспективними цілями майбутнього життя.

У цілому ж, характеризуючи процес формування особистості в юнацькому віці, не можна не вбачати, що особистість у цьому періоді досягає першого ступеня зрілості. Дійсна зрілість прийде пізніше. А поки — це вік визріваючих можливостей, але можливостей, у яких видні контури дійсності: у сьогоденному юнакові вже чітко простежуються риси зрілої людини.

Вік 15—17 років називається ранньою юністю. За своїм психологічним змістом цей період життя — своєрідна грань між підлітковим віком і молодістю. Адже в ранній юності переплітаються риси дитячого та підліткового віку з рисами, властивими дорослій людині; поруч із рисами, властивими юнацькому віку, нерідко виступають риси інших вікових етапів, особливо підліткового, причому ця боротьба старого й нового приймає найрізноманітніші форми.

Виховуючи підростаюче покоління, необхідно формувати почуття відповідальності, самоконтролю, вміння оцінювати свої вчинки та дії з позицій суспільних інтересів. Відповідальність у будь-якій її формі — і моральній, і правовій — пов'язана з дотриманням конкретних правил. Відповідальна поведінка — це саме система таких дій і вчинків, які засновані на неухильному дотриманні правил і норм поведінки. Якщо ж людина відступає від цих правил і норм, діє всупереч їхнім вимогам — у наявності безвідповідальне поведіння. Притягнення до відповідальності й відбувається за здійснення безвідповідальних вчинків. Воно здійснюється для того, щоб прищепити навички відповідальної поведінки, а також попередити можливі порушення правил поведінки з боку інших осіб.

Найбільш гострою формою відповідальності є кримінальна відповідальність. Вона встановлюється за вчинення злочинної дії або за бездіяльність. А це значить, що особа відповідає в кримінальному порядку лише в тому випадку, якщо вона винна у вчиненні дій, передбачених кримінальним законом. Кримінальна відповідальність, таким чином, є одним зі способів охорони інтересів суспільства і його членів від злочинних зазіхань. Виражається вона в осуді злочинця від імені держави і в застосуванні до нього судом установленого законом покарання.

Відповідно до закону кримінальній відповідальності підлягають лише особи, яким до вчинення злочину здійснилося шістнадцять років. Як виключення допускається кримінальна відповідальність із чотирнадцяти років за вчинення окремих, найбільш тяжких злочинів. Таким чином, мінімальний вік щодо кримінальної відповідальності співпадає зі старшим підлітковим і раннім юнацьким віком. Він і є тим віковим порогом, переступивши який, неповнолітній здобуває нову правову якість — стає особою, відповідальною з позиції кримінального закону.

Зазвичай уже в дитячі роки людина починає осягати зміст елементарних суспільних заборон. Дитина знає, що «це не можна», «це погано», «за це покарають». У дошкільному віці зачатки дисципліни формуються з позицій поваги до вимог і заборон старших. У молодшому підлітковому віці формуються основи свідомого виконання своїх обов'язків і пов'язаною з ними необхідністю зважати на суспільні табу. Однак тут не вистачає головного, що характеризує відповідальність: здатності передбачати результати своєї діяльності та правильно визначати, яку користь або шкоду вона може принести суспільству. Така здатність формується в основному до старшого підліткового та молодшого юнацького віку.

Саме в цьому віці зміни в інтелектуальній, емоційній і вольовій діяльності призводять до утворення головної психологічної передумови відповідальності — розумності. Це виражається в тому, що підліток та юнак стають здатними обдуманно вирішувати питання в конфліктних ситуаціях, глибоко вникати в сутність явищ. Моральний і правовий досвід дозволяє молодим людям розсудливо вибирати певну лінію поведінки, виважено розуміти наслідки своїх учинків, співвідносити їх із вимогами моральних та правових норм. Розумність, таким чином, виступає як психологічна основа відповідальної поведінки. Коли говорять «це розумна людина», то мається на увазі така людина, яка вміє розібратися в життєвих явищах, знайти суть кожного питання, виявити відповідальний підхід до справи та до людей, висловити самостійні та справедливі судження. Ці якості особливо інтенсивно формуються в підлітковому та юна-

цькому віці. У цьому віці також вже спостерігаються випадки коли прояву нелюдяності, аморальності, протиправного змісту.

У цілому ж, говорячи про відповідальність, не можна забувати, що мається на увазі вік неповної соціальної зрілості. Цей факт в остаточному підсумку й визначає особливості кримінально-правового положення неповнолітніх, специфіку призначення та виконання покарання в порівнянні з дорослими.

Кримінальна відповідальність і покарання — взаємозалежні поняття. Якщо кримінальна відповідальність — вимога певної поведінки, то кримінальне покарання — це особливий державний примус, який застосовується за порушення цієї вимоги. Факт застосування кримінального покарання означає, що держава виражає негативне відношення до порушника закону, а його поведінку визнає безвідповідальною. Отже, кримінальне покарання виступає як державно-правова негативна оцінка рівня відповідальності особистості і її поведінки.

Застосовуючи до осіб, які вчинили злочин, ті або інші види покарань, переслідується принаймні дві основні цілі. По-перше, втримати самого злочинця від вчинення злочину в майбутньому і тим самим виключити його повторення. По-друге, застерегти від такого роду дій інших членів суспільства.

Неправі ті, хто намагається іноді представити покарання лише як покарання за вчинене, як помста злочинцеві, а недоліки боротьби зі злочинністю, у тому числі й серед неповнолітніх, бачать у м'якості покарання. А дехто навіть висловлюється за публічні виконання суворих покарань. Але ж покарання — це одночасно й кара за вчинене, й засіб перевиховання правопорушника. Примусити, щоб переконати; покарати, щоб виправити; негативно оцінити, щоб затвердити позитивні починання, — от у чому діалектична сутність кримінального покарання.

Покарання — суворий засіб впливу на особистість. З цієї позиції закон установлює ряд серйозних обмежень у застосуванні заходів покарання до неповнолітніх злочинців. При цьому покарання у вигляді позбавлення волі вони відбувають тільки в спеціальних колоніях для неповнолітніх, де встановлені особливі режимні умови, які дозволяють ефективно виправляти юних порушників закону. У тих випадках, коли мета покарання досягнута, до неповнолітнього може бути застосоване дострокове звільнення від покарання.

Сучасний кримінальний закон визнає сам факт неповноліття чинником, який пом'якшує відповідальність. Він ставить за обов'язок суду найбільш уважно та обережно підходити до призначення покарання неповнолітнім, широко використати умовний осуд, обирати більш м'яку міру покарання з передбачених законом. Суду також надано право відносно осіб, які вчинили злочин у віці до вісімнадцяти років, вирішувати питання про застосування при-

мусових заходів перевиховного характеру замість кримінального покарання. Таке рішення суд приймає лише тоді, коли визначить, що вчинений злочин не являє собою великої суспільної небезпеки, а сам неповнолітній може бути виправлений та перевихований за допомогою примусових заходів виховного характеру.

Все це свідчить про гуманізм кримінального законодавства. З огляду на психологічні особливості особистості воно вимагає такої охорони суспільних інтересів, при якій досягається соціальне оздоровлення кожного підлітка або юнака.

Кримінальне покарання неповнолітнього, як й іншої особи, завжди пов'язане з певними обмеженнями, позбавленнями та стражданнями. За вироком суду винний втрачає певні блага — права, майно, свободу і т. ін. Особливі переживання у підлітка і юнака викликають розлучення з рідними та родичами, ізоляція від колективу товаришів і, нарешті, сам факт публічного осуду. Серед неповнолітніх не буває байдужих до покарання. Хоча можна спостерігати випадки, коли неповнолітній на суді намагається хизуватися своєю сміливістю. Але часто після винесення вироку наступають депресія, відчай.

Кримінальне покарання — суворий та надзвичайний захід. Він нерідко залишається негативним, довготривалим відбитком у душі людини, приносить страждання не тільки винному, але й близьким йому людям, важко переживається педагогами та вихователями неповнолітнього. І все-таки ця міра необхідна. Саме вона затверджує почуття відповідальності, виховує вміння протистояти негативним впливам, виробляє здатність діяти за правовими та моральними принципами, допомагає сформуватися міцному характеру.

Істотною властивістю покарання є його відповідність вчиненому, тобто покарання залежить від скоєного злочинного діяння. Чим небезпечніший для суспільства злочин, чим більше шкоди він наносить суспільним інтересам, тим суворіше покарання, конкретний примусовий захід, застосований до злочинця. Цей принцип кримінального покарання відноситься й до неповнолітнього.

Неповнолітній відповідає за скоєні дії та вчинки. Суд притягає до кримінальної відповідальності підлітка або юнака не за те, що в його психології є ті або інші погляди або моральні риси, а за те, що ці риси втілилися в діяння, небезпечне для суспільства, для оточуючих людей, тобто за злочин.

При визначенні міри відповідальності неповнолітньому враховується, таким чином, не тільки сама особистість, а й характер вчиненого злочину. У цьому, безсумнівно, знаходить вираження моральна сутність покарання. Відповідність злочину й покарання — так можна визначити зв'язок між мірою відповідальності та мірою (шкідливістю) вчиненого.

Залежно від характеру вчиненого діяння призначається кримінальне або адміністративне покарання.

До адміністративних стягнень відносяться примусові заходи, застосовувані державними органами: попередження, штраф, адміністративний арешт, виправні роботи. Ці міри забезпечують захист встановленого порядку шляхом офіційного осуду дій винного та створення для нього несприятливих моральних або матеріальних наслідків. На відміну від мір кримінального покарання адміністративні стягнення застосовуються не за злочинні діяння, а за адміністративні проступки. Це такі порушення суспільних норм і правил, які в силу їхньої малозначності та відсутності шкідливих наслідків позбавлені рис підвищеної суспільної небезпеки.

Серед проступків зазвичай виділяють в основному три групи дій, які розрізняються за ступенем їхньої шкідливості. По-перше, судові (найнебезпечніші) — такі, які знаходяться на грані злочинів: дрібне хуліганство, дрібна спекуляція і т. ін. По-друге, адміністративні (менш небезпечні) — головним чином вони пов'язані з порушеннями постанов місцевих рад. По-третє, суспільні (найменш небезпечні) — ті, які порушують норми моральності та елементарні правила відносин між людьми.

Поряд з адміністративною та кримінальною відповідальністю до неповнолітнього правопорушника можуть застосовуватись спеціальні виховні заходи впливу. Застосовуються ці заходи комісіями у справах неповнолітніх.

Цей орган вправі зобов'язати привселюдно або в іншій формі принести вибачення потерпілому; змусити неповнолітнього відшкодувати заподіяний збиток; передати матеріали про правопорушення неповнолітнього в громадські організації за місцем його навчання, проживання для обговорення та вжиття заходів; передати неповнолітнього на поруки батькам або особам, які їх замінюють; направити у спеціальні лікувально-виховні або виховні заклади для дітей або підлітків; помістити неповнолітнього у спеціальну виправно-виховну установу для дітей та підлітків.

При застосуванні цих спеціальних заходів виховного впливу на неповнолітніх всебічно враховується не тільки міра вчиненого порушення і його наслідки, а й обов'язково береться до уваги особистість винного. Матеріали, розглянуті комісіями у справах неповнолітніх, досить різноманітні: сюди можуть входити й адміністративні проступки, і дії, що підпадають під ознаки злочину, і вчинки, які носять характер дитячого бешкетництва.

Так, комісії у справах неповнолітніх розглядають матеріали на підлітків, які вчинили тяжкі та небезпечні для суспільства злочини, але не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У

їхню компетенцію також входить розгляд справ неповнолітніх, які за віком підлягають кримінальній відповідальності, але кримінальні справи на яких припинені в силу малозначності скоєного судом, прокурором або слідчим. На засіданнях комісії вирішується питання про застосування заходів виховного впливу відносно осіб, які вчинили адміністративні проступки (дрібна спекуляція, дрібне хуліганство і т. ін.), але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність.

Діяльність комісій у справах неповнолітніх свідчить, що вибір засобів виховного впливу насамперед залежить від того, які діяння і на якому етапі розвитку особистості скоєні винними. Малозначність діяння і недостатня соціальна зрілість неповнолітнього обумовлюють відмову від кримінального покарання та заміну його педагогічними заходами впливу.

Застосування до неповнолітніх порушників закону заходів виховного характеру — один з основних напрямків у розвитку та удосконалюванні суспільних «інструментів» боротьби із правопорушеннями та злочинами серед підростаючого покоління. Ця боротьба являє собою, з одного боку, важливу складову частину діяльності по викорінюванню злочинності, а з іншого — невід'ємну й істотну сторону роботи по вихованню молоді.

4.2. Соціально-психологічні причини злочинної поведінки неповнолітніх

Злочин і злочинця необхідно розглядати в діалектичній єдності. Без цього неможливо розібратися в джерелах злочинного діяння, виявити механізм його вчинення. Адже злочинна поведінка, як і будь-яка поведінка людини, має дві основні групи ознак. Суб'єктивні — мотиви, мета, намір людини та об'єктивні — фізичні рухи і дії. Злочин, перш ніж втілитися в небезпечні для суспільства дії, проходить стадію внутрішнього, психологічного визрівання. Людина спочатку вирішує, а вже потім вчиняє злочин. Рішучість особистості вчинити злочин називається наміром. Вчинити злочин навмисно — значить усвідомлювати характер свого вчинку, передбачати його суспільну небезпечність, наслідки та свідомо допускати їх. Характер наміру, таким чином, значною мірою свідчить про те, як злочинець ставився до вчиненого ним злочину.

При цьому намір розрізняється, насамперед, за ступенем обдуманості злочину: чи виник він раптово, чи готувався заздалегідь, задовго до вчинення злочину; чи є він наслідком зненацька сформованих обставин або спеціально вибраних умов. Адже для оцінки

того, наскільки морально запущена та суспільно небезпечна особистість, необхідно визначити, як вона прийшла до рішення вчинити злочин. Звичайно, заздалегідь виниклий намір говорить про більшу небезпеку злочину та злочинця в порівнянні з наміром, який виникає раптово в якості емоційного відношення до тих або інших несподіваних обставин.

В залежності від особливостей наміру серед неповнолітніх правопорушників закону можливо виділити три основні їх групи. Перші — ті, у кого намір вчинити правопорушення та злочин виник раптово. Другі — ті, хто заздалегідь обміркував протизаконну дію, готувався до її здійснення. Треті — ті, хто іноді знали заздалегідь про вчинення злочину, а іноді намір у них виникав раптово.

Для першої групи характерно те, що противоправний намір тут цілком можна розглядати як своєрідну суспільно небезпечну реакцію на сформовані обставини. Неповнолітній зазвичай не обмірковує заздалегідь злочинну дію, шляхи та засоби досягнення злочинного результату. Більше того, іноді навіть за кілька хвилин до вчинення злочину він і не задумується про нього. Рішучість вчинити так, а не інакше нерідко виявляється зненацька для молодшої людини і швидко реалізується у вчинку та діях. Саме тому можна говорити про намір неповнолітнього як про таку форму провини, яка виникає в залежності від ситуації, тобто як реакція на непередбачену ситуацію.

Для другої групи характерний злочинний намір, який виникає в поверхневому і суперечливому усвідомленні суспільної шкоди. Це виражається в тому, що більшість підлітків та юнаків, зважуючись на вчинення злочину, усвідомлюють лише фактичну сторону свого діяння (тобто самі дії та предмет зазіхання). При цьому вони не вміють оцінювати соціального значення свого вчинку — його шкідливості для інтересів суспільства.

Для третьої групи особливість злочинного наміру проявляється в його спрямованості. Вона виражається в бажанні досягнення злочинних наслідків та визначається метою злочину, тобто результатом. Специфіка його полягає насамперед у тому, що підлітки або юнаки досить часто не мають чіткого уявлення про мету злочинного діяння. «Так захотілося», «не знаю, як вийшло», «інші робили, і я теж» — за допомогою такого роду відповідей вони нерідко пояснюють причини злочину. Специфіка виражається й у тому, що серед підлітків та юнаків, на відміну від дорослих людей, досить розповсюджені є протиріччя між метою діяння та засобами його досягнення. Так, у злочинах неповнолітніх нерідкі випадки, коли спрямованість наміру, його ціль не є антигромадськими. Злочинне діяння в наявності, але ціль його сама по собі аж ніяк не злочинна — захист достоїнства товариша і свого власного, бажання нада-

ти допомогу іншій особі, прагнення утвердити себе в очах однолітків і т. ін. Специфіка спрямованості наміру неповнолітніх визначається тим, що психологічним джерелом цієї спрямованості та цілей діяння є вікова мотивація, тобто сукупність конкретних збудників (мотивів), якими визначається поведінка молодого людини.

Мотиви злочинних діянь, вчинених підлітками і юнаками, як правило, досить розрізнені та поверхові. Вони являють собою картину з яскраво вираженою дитячою мотивацією. Мотиви злочинів неповнолітніх значною мірою проявляються на основі групових дій. Як правило, найбільш розповсюджені престижні та наслідувальні мотиви, а також намагання до самоствердження серед товаришів та однолітків. Значний вплив па мотивацію має і той факт, що більшість молодих людей вчиняють злочин в стані сп'яніння, тобто тоді, коли підліток і юнак деякою мірою втрачають контроль над вчинками і їхніми спонуканнями. Звідси досить високий відсоток і так званих невмотивованих злочинів, тобто діянь, внутрішні причини яких неповнолітній не може чітко визначити. Звичайно, тут завжди потрібно мати на увазі й те, що мотиви злочинної, як і іншої поведінки, далеко не завжди усвідомлюються не тільки неповнолітніми, а й дорослими.

У тих випадках, коли неповнолітній чітко уявляє власну мотивацію до злочину, нерідко виявляється, що серйозний вплив на нього мають протиріччя між рівнем домагань неповнолітніх і можливостями їхнього задоволення. Підліток та юнак часто мають завищені домагання насамперед матеріального порядку: мати якусь річ, мати кишенькові гроші, гарний і модний одяг і т. ін. Будучи не задоволеними, ці домагання можуть обумовлювати формування корисливих за своєю сутністю спонукань, які втілюються в злочинних зазіханнях на державну та особисту власність.

Якщо ж спробувати звести в групи найбільш важливі мотиви злочину неповнолітніх, то виявиться, що для більшості з них характерні:

— прагнення (у тому числі шляхом порушення закону) продемонструвати перед товаришами сміливість, хоробрість, рішучість;

— безглузда рішучість вчинити виражається в необдуманому суспільно небезпечному діянні;

— корисливе відношення до предмета домагання, заради якого неповнолітній готовий порушити правові заборони.

Таким чином, спонукують молоду людину до злочинної дії не неусвідомлена неповага до закону, не відсутність зайнятої антигромадської позиції, не ідейне переконання, а інше... На першому місці для неї — перекручений, неправильно зрозумілий авторитет серед однолітків, що значить для правопорушника в тій або іншій ситуації більше, ніж інтереси суспільства та його членів. Порушує закон той, хто в стані сп'яніння, перебуваючи під впливом групи, не вміє правильно оці-

нити виникле спонукання, виявляється нездатним осмислити його та в результаті втрачає почуття відповідальності за свої вчинки.

Як бачимо, психологічне джерело злочину неглибоке. Але якими б поверховими й елементарними не здавалися злочинні наміри, вони все-таки настільки сильні, що в змозі диктувати неповнолітньому умови протиправної поведінки. Вони настільки стійкі, що цілком можуть визначати досить тривалу рішучість злочинної дії. Вони настільки діючі, що в різних ситуаціях здатні втілитися в різноманітні злочинні діяння. При всій наївно-дитячій мотивації ці спонукання антигромадські за своїм змістом і визначають як незначні, так і небезпечні для суспільства тяжкі злочини.

Правові порушення найчастіше в мікроумовах, у малих соціальних осередках. Адже саме в малих групах і колективах (родині, школі, різного роду об'єднаннях, а також в умовах вулиці, серед однолітків і дорослих) робить свої перші кроки людина. Саме ці колективи та групи виступають по відношенню до підлітка та юнака як конкретна ситуація, яка постійно і активно впливає на нього.

Родина є тим першим колективом, якій формує в людині поняття про те, як необхідно жити, що потрібно знати, як треба поводитися тощо. У родині молода людина одержує перші практичні навички взаємин з іншими людьми, засвоює норми, які регулюють ці взаємини. Тут уперше виникає конфлікт між «хочу» та «не можна». Все це визначає той факт, що більшість особливостей, які характеризують дорослого злочинця (як, втім, і будь-яку іншу особистість), походять корінням з ранніх років життя людини. Адже навіть доросла людина нерідко дивиться на явища крізь призму вироблених у дитинстві оцінок та понять.

Злочин неповнолітнього — специфічний, сумний показник несприятливих умов життя та виховання підлітка і юнака в родині.

Найбільш важливими факторами, які негативно впливають на формування особистості в родині, є:

- виховання неповнолітнього в умовах неповної родини (відсутність одного з батьків);
- дефекти в сімейному укладі, головним чином в моральній атмосфері сімейних відносин;
- недоліки у взаєминах батьків і дітей, які виражаються найбільш яскраво в явищах бездоглядності.

Відсутність одного з батьків порушує цілісність родини як колективу, спричинює послаблення виховних функцій. З'являються прогалини в організації контролю за поведінкою дитини, як правило, знижується рівень вимогливості, змінюється весь психологічний клімат сімейних відносин. Але особливо негативно впливає на неповнолітнього та зовнішня атмосфера, яка зазвичай складається навколо зруй-

нованої родини: справжнє і показне співчуття, осуд того, «хто винуватий» і т. ін. Необережні репліки, необачні вчинки, випадково захоплені погляди сусідів, знайомих і родичів — все це боляче ранив підлітка і юнака. З'являються почуття особистісної ущербності і зайвості. Це нерідко стає основою для формування негативного відношення до навколишнього, до норм, правил і принципів поведінки.

І справа не тільки в тому, що батько мав би серйозний виховний вплив на сина, стримав би його від аморальних та небезпечних для суспільства діянь. Головне — не були б створені ті внутрішні психологічні нашарування, які визначили можливість проникнення та реалізації мотивів злочинної поведінки.

Відсутність одного з батьків підліток або юнак намагаються заповнити шляхом наслідування іншим особам, серед яких нерідко виявляються злочинці. Факт відсутності одного з батьків породжує хворобливий стан неповноцінності побуту і самої особистості. Звідси, з одного боку, — замкнутість, озлобленість, мстивість, а з іншого — прагнення за всяку ціну домогтися авторитету серед однолітків, довести, що він заслуговує більш престижного місця і положення. І, нарешті, ще одна риса — специфічна форма заздрості: «якби в мене був батько, я б мав такі ж матеріальні блага, як і однолітки».

Відхилення від норми в поведінці членів родини впливають на увесь духовний світ неповнолітнього, на його вчинки. Як правило, з таких родин виходять молоді люди, які перейняли в дорослих членів родини цинічне відношення до моральних цінностей, неповагу до оточуючих їх людей, негативне відношення до суспільних норм і правил поведінки. Зазвичай ці підлітки і юнаки найчастіше відіграють провідну роль у злочинних групах неповнолітніх.

Поведінка членів таких родин має особливо великий вплив на мотив і характер злочинів неповнолітніх. У порівнянні з іншими категоріями молодих злочинців тут значно частіше спостерігаються умисні протиправні діяння. При цьому злочин у своїй основі має, як правило, продумані й стійкі мотиви.

Брутальність, приниження людської гідності, аморальні вчинки старших у подібних родинах озлоблюють підлітка і юнака й тим самим сприяють формуванню таких мотивів, як помста, озлобленість. З іншого боку, така сімейна атмосфера породжує своєрідну психологічну реакцію з боку неповнолітнього — відстояти власну людську гідність, затвердити себе як особистість якщо не в родині, так серед товаришів. Наявність у родині раніше засуджених осіб, а також алкоголіків, наркоманів нерідко призводить до затвердження в сімейних відносинах психології корисливості та користі. Цей факт уже сам по собі не може не мати негативного впливу на мотивацію поведінки неповнолітнього.

Родини з відхиленнями від норми, як і неповні родини, характеризуються серйозними недоліками у взаєминах батьків і дітей. Свій крайній вияв ці недоліки одержують у явищах бездоглядності, тобто ослабленні або відсутності контролю за підлітками та молодшими юнаками. Бездоглядність — постійний супутник злочинів неповнолітніх, одне із джерел суспільно небезпечних дій та вчинків.

Тяжкі наслідки, наприклад, викликає відсутність належного контролю за процесом становлення та розвитку потреб неповнолітнього: нерозумне задоволення будь-яких примх підлітка і юнака, відсутність контролю за використанням наявних у нього грошей, невміння батьків вчасно припинити тягу до куріння, спиртних напоїв і т. ін. Вищим мотивом їхніх учинків і дій стає егоїстичне «хочу», що і спонукує нерідко до порушення закону.

Важко переоцінити ту небезпеку, яка відображає такі форми бездоглядності, як надання підлітку чи юнаку волі егоїстичних дій, аморальних учинків. Небезпека полягає в тому, що вони не готові до самостійної культурної організації свого вільного часу. Культурне дозвілля припускає, що його учасники соціально виховані, мають певну культуру. У протилежному випадку заняття спортом, наприклад, цілком сумісні із правопорушеннями. Необхідно не просто заповнювати вільний час підлітка, а духовно розвивати та загартовувати його. Тоді він зможе вибрати правильну лінію поведінки і у несприятливій ситуації буде активно прагнути до культурного дозвілля, відчуваючи в цьому потребу, а не пасивно чекати, коли його почнуть розважати.

За помилки у сімейному вихованні розплачуватися доводиться дітям. Вони нерідко виявляються безпомічними при зустрічі з більш сильними і морально зіпсованими людьми. Не маючи досвіду спілкування з людьми, вони охоче йдуть на контакти з небезпечними для суспільства особами, які «ліплять» з них подібних собі по напрямку думок і поведінки. Як знаряддя чужої волі підлітки стають на шлях вчинення злочинів, втягуючи в суспільно небезпечну діяльність своїх товаришів та однолітків.

Несприятливі умови сімейного виховання — лише початкова ланка в ланцюзі обставин, перед якими був поставлений неповнолітній злочинець. Чим старше стає підліток, тим ширше коло його спілкування і тим більша кількість різноманітних факторів впливають на нього. Більш значне місце в його житті починають займати не тільки товариші та однолітки, а й дорослі люди, які не перебувають із ним у родинних відносинах. З кожним роком все більше увагу підлітка привертають оточуючі люди, їхні вчинки та поведінка; усе серйозніше й ближче сприймає він їхні думки, оцінки, судження. До моменту настання віку правової відповідальності підліток перебуває вже в

різноманітних контактах з однолітками та дорослими, він має певний досвід спілкування з людьми та починає свідомо визначати своє відношення до них і безпосереднього побутового оточення.

Важко перебільшити ту шкоду, якуносять боротьбі зі злочинністю дорослі підбурювачі та організатори злочинів неповнолітніх. Але не можна забувати і те, що вони найчастіше втягують у злочинну діяльність тих підлітків і юнаків, які вже певною мірою підготовлені до цього. Багато хто із залучених — це неповнолітні, які виховувалися в несприятливих сімейних умовах і вже засвоїли з безпосереднього побутового оточення деякі негативні риси: жадібність, користь, неповагу до старших, цинічне відношення до жінки і т. ін.

Інша справа групи неповнолітніх, які скоїли злочин самостійно, без участі дорослих. Тут груповому вчиненню злочину передують зазвичай досить тривале знайомство підлітків і юнаків, спільне проведення вільного часу, спільність занять, інтересів, захоплень. Злочинна група поступово ніби «виростає» із уже сформованих раніше групових відносин. У цих відносинах негативні впливи побуту та вікові особливості набирають найбільш виродливих форм: підвищена емоційність виражається в невитриманості; прагнення до самоствердження — у брутальності, хамстві; бажання бути дорослим — у цинізмі, вульгарності; відсутність трудових навичок — у зневазі до праці інших людей тощо. Цинічні оцінки та судження, будучи підтриманими групою, починають сприйматися підлітком та юнаком як правило та принципи поведінки. Звідси виникає більша рішучість групи у вчиненні злочинів, її підвищена антигромадська активність. Це виражається, зокрема, в обов'язковій участі кожного члена групи в групових злочинах.

Підлітки і юнаки вливаються в злочинну групу, як правило, добровільно, без зовнішнього примусу. Адже в психології злочинної групи є, безсумнівно, елементи, які залучають неповнолітнього: лжеромантика, лжегероїка, своєрідні, найчастіше цинічні, оцінки тих або інших явищ, прямолінійні судження про заборонні сторони життя і т. ін. Виявившись під впливом цієї психології, неповнолітній починає усе більш істотно перебудовувати свої погляди і уявлення на навколишніх людей, суспільство в цілому, на особисті та суспільні цілі і завдання. В остаточному підсумку негативний вплив групи знаходить своє логічне завершення або в епізодичних злочинах, або в системі суспільно небезпечних групових дій.

Таким чином, антигромадські прояви серед неповнолітніх тісно пов'язані з існуванням злочинних груп. Ці групи — прояв вкрай негативного впливу на підлітків та юнаків неблагополучних умов сімейного виховання, а також негативного впливу безпосереднього побутового оточення — двору, вулиці, кримінальних елементів тощо.

Отже, на формування неповнолітнього порушника правопорядку впливає безліч обставин. Одні з них відіграють роль безпосередніх причин злочинних діянь. Вони визначають процес формування суспільно шкідливих спонукань і зазіхань, а також особливості їхнього втілення в небезпечні для оточуючих дії та вчинки. Інші — виступають як умови, які визначають збереження цих причин і полегшують їхній прояв у злочинах неповнолітніх. Вони, як правило, підсилюють дію причин злочинних діянь і є тим обов'язковим фактором, на якому й реалізуються причини суспільно небезпечної діяльності підлітків та юнаків.

До першої групи належать негативні фактори сімейного виховання та побуту. Яку б категорію неповнолітніх злочинців ми не взяли, всі вони набули свій перший негативний зміст у сімейному та побутовому оточенні. Саме це оточення вносить у програму спонукальних мотивів і поведінки неповнолітнього ті негативні риси, які проявляються потім у злочинних і аморальних діях.

До другої групи належать фактори в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах, училищах, коледжах та виробничих колективах. Недоліки такого роду виховання вже самі по собі можуть відіграти негативну роль у поведінці неповнолітнього. У тих же випадках, коли на молоду людину впливають при цьому ще й негативні елементи сімейних і побутових відносин, у наявності реальна основа для формування суспільно небезпечної особистості.

Неповнолітній правопорушник — мінлива й динамічна особистість. Навіть поверховий погляд на нього виявляє дивну непослідовність суджень, висновків і спонукань, нестійкість поведінки, нелогічність учинків і дій і т. ін. У психології правопорушника має місце єдність несумісності: подвійність і суперечливість самої основи особистості, її відношення до суспільства, до оточуючих людей, до норм і правил поведінки.

Зрозуміло, суперечливість психології властива взагалі підлітковому і певною мірою юнацькому віку. Більше того, формування особистості цього віку може протікати лише на основі подолання внутрішніх протиріч, на основі їхньої єдності та боротьби.

Внутрішня суперечливість особистості правопорушника має ряд особливостей. Головна з них полягає тому, що протиріччя духовного світу виявляються в несумісній, здавалося б, у рамках однієї особистості соціальній спрямованості: позитивній й негативній. А це значить, що в системі спонукань підлітка і юнака, які вчинили правопорушення, як правило, яскраво виражена внутрішня конфліктність між моральним відношенням до соціальних цінностей і корисної активності, з одного боку, і аморальним, цинічним відношенням до норм і правил, що виражається в антигромадській активності, — з

іншого. Друга особливість полягає в тому, що внутрішній конфлікт особистості вирішується в конкретних, найбільш напружених життєвих ситуаціях на користь негативної спрямованості антигромадських устремлінь. Злочин неповнолітнього саме і є найчастіше неправильним вирішенням внутрішнього конфлікту особистості, яка перебуває в стадії формування найважливіших соціальних якостей.

Антигромадські риси і якості особистості завжди переплітаються та взаємодіють із її позитивними рисами і якостями. Абсолютно негативних особистостей немає навіть серед найбільш закоренілих злочинців, не говорячи вже про неповнолітніх правопорушників. У їхніх поглядах завжди є елементи позитивних починань, спираючись на які, можливо попередити порушення соціальних норм, виправити і перевиховати правопорушника. Найпоширенішими серед молодих правопорушників і злочинців є такі позитивні риси, як любов до батьків, родичів тощо.

Аналіз внутрішніх протиріч особистості неповнолітнього правопорушника дозволяє зробити висновок: протиріччя проявляються в найбільш гострій формі у сфері моральної свідомості. Вони охоплюють особистість у цілому — весь її духовний світ і знаходять найбільш яскраве вираження у відношенні цієї особистості до моральних норм. Роздвоєність моральних поглядів неповнолітнього, його відношення до норм моралі проявляється найчастіше в тому, що він має ніби дві моралі: одну — для суспільства, іншу — для себе. Перша з них, як правило, лицемірна, прикриває неповагу до суспільства і його вимог, байдуже відношення до оточуючих людей і їх інтересів. Друга — зазвичай досить цинічна та егоїстична, що свідчить про духовну вбогість, відсутність корисної для суспільства мети.

Молодій людині вдається іноді досить мистецьки маскуватися, формувати в цілому позитивне враження на навколишніх. Однак у конфліктній ситуації, яка вимагає безкомпромісного вибору між добром і злом, виявляються усі недоліки. Адже в порівнянні зі звичайними умовами людської діяльності конфліктні обставини, особливо якщо вони виникають раптово, викликають у людини стан підвищеної психічної напруженості. А це різко знижує, а іноді й зводить нанівець здатність маскувати свої справжні почуття, думки, наміри.

У юнацькому віці поступово переборюється подвійність моральних цінностей особистості. Однак і в цей віковий період досить часто виявляється внутрішня суперечливість відношення до норм моралі. Найчастіше це відбувається на тлі активного формування поглядів та критичного відношення до навколишніх явищ. У юнаків виявляється протиріччя між формально засвоєними ідеями (у тому числі і морального порядку), з одного боку, і невмінням критично використати їх для пояснення явищ і для керівництва власною поведінкою, з іншого

боку. Нерідко таке протиріччя знаходить вихід у вчинках і діях, спрямованих проти суспільно сформованих цінностей. Внутрішня суперечливість світогляду ніби визначає роздвоєність моральних позицій і поступовий перехід на позиції цинізму.

Протиріччя моральної свідомості неповнолітнього є однією з важливих психологічних передумов, яка визначає виникнення спонукань до протиправних дій і вчинків. Подвійність моралі найбільш сприяє формуванню таких мотивів антигромадської діяльності, як жадібність, користь, помста, озлоблення.

Протиріччя морального плану неповнолітніх безпосередньо проявляються в логіці вчинків і дій. Точніше буде сказати, протиріччя проявляються у відсутності такої логіки.

Роздвоєність моральних рис і відносин призводить до того, що неповнолітній стає нездатний до послідовних дій у різноманітних умовах. Не маючи стійких моральних критеріїв в оцінці вчинків як навколишніх, так і своїх власних, він перетворюється в іграшку випадкових обставин і впливів. І хоча нерідко такий підліток або юнак має добрі наміри на майбутнє, гарні в цілому плани, він сьогодні діє так, як йому диктує сформована ситуація. Результатом є вчинки та дії, які у протиріччя життєвим планам і перспективним устремлінням молодого людини.

Найбільш підступним вираженням подвійності моралі неповнолітнього є лицемірна поведінка. Підліток або юнак на очах у родичів, дорослих і наставників намагається поводитися відповідно до загальноприйнятих моральних вимог і норм, а виявившись поза контролем, з такою ж легкістю вчиняє аморальні вчинки. Маленька неправда завжди веде до великої неправди, аморальний вчинок — до серйозного порушення закону. І, здавалося б, тихий, позитивний підліток виявляється раптом правопорушником. У таких випадках педагоги, вихователі, батьки, а іноді й працівники правоохоронних органів здивовано розводять руками і говорять про «несподіваний» злочин.

Практика свідчить про те, що «несподівані» порушення закону — не таке вже рідкісне явище. Зазвичай близько третини неповнолітніх злочинців — особи, які не вважалися «важкими», не були на обліку в міліції, не значилися в списках злісних порушників навчальної та трудової дисципліни. Вони і у своїй родині уявлялися «гарними дітьми», «слухняними й покладливими», а іноді навіть наводили їх як позитивний приклад. Такі правопорушники, як правило, несподівані для оточуючих. Іноді злочини таких молодих людей оцінюються як випадкові.

У кримінальній практиці бувають і такі злочини, які є дійсно випадковими і тяжкими епізодами у житті підлітка або юнака. Бувають, але досить рідко. Значно частіше доводиться мати справу із

звичайним обманом навколишніх, з маскуванням справжньої особистості — морально суперечливої та лицемірної. Тому необхідно дуже уважно підходити до оцінки «несподіваних» злочинів і осіб, які їх скоїли. Необхідно мати на увазі й те, що категорія неповнолітніх злочинців — носіїв лукавої моралі найбільш «важка» у педагогічному відношенні. У навчальних закладах та в трудових колективах на таких молодих людей, як правило, не звертають особливої уваги. Вони вважаються цілком благополучними, такими «середнячками», до яких найменш застосовуються заходи виховного впливу. Лукавство служить їм надійним щитом, яким вони прикриваються насамперед від позитивного впливу. Тому такі люди мають найчастіше стійкі негативні риси. Перевиховувати таких молодих людей значно важче, ніж відвертих порушників закону, бешкетників і забіяк. У них на перший план виступає інше протиріччя. Воно полягає в дисгармонії моральних і правових поглядів, уявлень, понять і оцінок.

На цьому психологічному фоні особливо чітко проявляються значні дефекти правових уявлень та оцінок неповнолітніх правопорушників — відсутність правильного розуміння тієї шкоди, яку вони наносять. Підлітки і юнаки не замислюються над шкодою, яку причиняють своїми діями. А це значить, що в більшості неповнолітніх правопорушників відсутнє уявлення про суспільну шкідливість таких вчинків і дій.

Неправильне уявлення про шкідливість діянь істотно впливає на увесь духовний світ неповнолітнього, зокрема на його моральні погляди. Справа в тому, що перекручені уявлення про шкідливість вчинених діянь знаходять пряме відображення у свідомості неповнолітнього з деякими певними правильними моральними уявленнями, поняттями про добро, справедливість, честь, совісті і т. ін. Підліток і юнак у таких випадках сам не усвідомлює внутрішньої несумісності перекручених і правильних уявлень. Це серйозно утруднює процес виховного впливу на них. У судженнях і вчинках неповнолітніх проявляється навіть деяка цілісність і послідовність.

Однак злочин, як би його не уявляли неповнолітні, завжди залишається суспільно небезпечним діянням. Тому протиправна діяльність вступає в протиріччя зі сформованими моральними установами. Нерідко неповнолітній попадає в полон до власних неправильних правових уявлень, які і полегшують формування рішучості вчинити протиправне діяння.

Таким чином, неповнолітній правопорушник являє собою:

— складну систему з яскраво вираженими і досить гострими запереченнями, контрастами та протилежностями;

— непослідовність поведінки, внутрішньо нестійку систему з різко вираженою залежністю від ситуації;

— ситуація, як правило, характеризується конфліктами, які вимагають швидких рішень, заснованих на моральних і правових принципах;

— яскраво виражену подвійність моралі та дисгармонії моральних і правових уявлень, поглядів, почуттів;

— грубі порушення моральних, правових та інших соціальних норм як прояв конфлікту між суспільством і особистістю.

Неважко помітити, що в цілому виходить досить контрастна схема з внутрішньою роздвоєністю усіх без виключення елементів. Неповнолітній правопорушник виявляється настільки суперечливим й у своєму духовному світі, і у своїх діях, і у своєму відношенні до ситуації й суспільства, що внутрішньо єдиної моделі скласти просто неможливо.

Протиріччя особистості неповнолітнього правопорушника виникають не самі по собі, не як результат конфліктної ситуації та непослідовності у поведінці. Внутрішні протиріччя у своїй основі можуть бути лише наслідком суперечливих зовнішніх впливів або результатом заперечень життєвого досвіду. Висновок цей цілком відповідає принциповому положенню, висунутому С. Л. Рубінштейном: «Особистість виступає як зв'язана воедино сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи» [23].

Вказуючи на основу виникнення внутрішніх протиріччя — соціальні явища зовнішнього факторастосовно особистості порядку, — ми зовсім не ігноруємо біологічного, природного фактора.

Внутрішня подвійна сутність підлітка і юнака має у своїй основі протиріччя безпосереднього його оточення. Це оточення складається не тільки з явищ матеріального порядку, а й елементів свідомості. Безпосереднє оточення створює своєрідну соціально-психологічну атмосферу, яка складається з досить контрастних почуттів, суджень, вимог і т. ін. Прямий і безпосередній контакт неповнолітнього з цим оточенням призводить до того, що в його психології ніби трансформуються протиріччя безпосереднього оточення.

Особливості відображення у внутрішньому світі підлітка зовнішніх протиріччя значною мірою залежать від форм його спілкування. Відомо, що з часом у сферу спілкування неповнолітнього втягуються все нові й нові люди. Коло зв'язків та контактів розширюється. Уже до підліткового віку особистість постійно спілкується не тільки з членами родини, родичами та однокласниками, але й зі значним колом людей за місцем проживання. До цього періоду значно зростає й інтенсивність спілкування, напруженість психологічних відносин з дорослими та однолітками. У роки ранньої юності, поряд зі зростанням значення та інтенсивності відносин з однолітками, поступово розвивається і зростає потреба в довірливому

спілкуванні з дорослими. Такого роду спілкування включає в себе і товаришів по роботі, і наставників, і старших, більш сильних людей. І якщо юнак або підліток не знайшов себе серед товаришів у класі, він буде шукати спілкування в інших місцях.

При вивченні внутрішніх протиріч неповнолітнього правопорушника необхідно мати на увазі, що небажані впливи середовища саме й виражаються в суперечливій моральній орієнтації на ту або іншу систему відношень. При усій різноманітності суперечливих відносин, у яких перебуває неповнолітній, уявляється можливим виділити основні з них і звести їх в декілька груп.

Перша — протиріччя внутрішньосімейні та усередині колективу. Не усі з цих протиріч мають прямий негативний вплив на неповнолітнього. Адже деякі з них є неодмінною умовою вдосконалювання та розвитку внутрішньосімейних і внутрішньокolleктивних відносин. Вони виступають як неодмінна умова зміцнення родини й колективу, усунення всього того старого, що заважає внутрішній єдності цих соціальних осередків. Це ті протиріччя, у результаті подолання яких затверджуються нові, які відповідають вимогам сучасної моральності взаємин між членами родини, колективу.

Але є й інші протиріччя. Вони руйнують внутрішню цілісність, створюють несприятливі для виховання умови, призводять в остаточному підсумку до формування духовно нестійкої особистості. Це насамперед відноситься до сімейних умов виховання неповнолітніх правопорушників. Тут внутрішні протиріччя проявляються, як правило, у формі гострого конфлікту між сімейними відносинами, які відповідають вимогам моралі, і аморальною позицією, яку займають окремі члени родини. Особливо згубно впливають на внутрішній світ неповнолітнього ті протиріччя, які виражені в аморальних та антигромадських вчинках членів родини, тобто в наявності усередині родини прямих джерел антигромадських і аморальних впливів.

Однак не менш важливе значення мають «приховані» від поверхового погляду внутрішньосімейні протиріччя. До таких протиріч відносяться насамперед дефекти в атмосфері психології родини, виродливе розуміння цінностей, які обирають члени родини.

Особливо негативний вплив на внутрішній світ і поведінку неповнолітнього мають внутрішньосімейні протиріччя, коли вони посилюються педагогічною неспроможністю батьків. Часто батьки не розуміють, що головне для підлітка в родині, це відчуття свого захисту та шанобливого ставлення до себе.

Конфлікти між батьками і дітьми створюють особливу напругу в житті неповнолітніх і призводять до того, що вони або перетворюються в безвільних виконавців батьківських вимог, або шукають інші форми свого самоствердження як особистості. Неповнолітній

виходить з-під впливу родини, знаходить далеко не завжди гарних друзів та наставників. Іноді результат цього — правопорушення.

Розкриття соціальної природи і психологічної характеристики протиріч особистості вносить досить важливі штрихи в «портрет» неповнолітнього правопорушника. Він з'являється як внутрішньо єдина система, у рамках якої спостерігаються важко сумісні психологічні риси і якості, їхня боротьба та взаємодія. І чим гостріше внутрішній конфлікт, чим більшою мірою властива неповнолітньому подвійність внутрішнього світу, тим не послідовніша його поведінка, тим різкіше амплітуда коливання його вчинків між добром і злом.

Найбільш гострі конфлікти властиві моральній свідомості неповнолітнього. Без перебільшення можна сказати: подвійність моралі — внутрішньо необхідна передумова більшості антигромадських діянь підлітків та юнаків. Тому головний напрямок виховної роботи із цією категорією молоді повинен включати удосконалення форм і методів насамперед морального впливу на особистість. А таке вдосконалювання припускає глибоке знання внутрішніх протиріч неповнолітнього і надання йому своєчасної допомоги в їхньому подоланні.

Підліткові і юнаку необхідно допомогти в тому, чого він найбільш потребує. А бракує йому внутрішньої цілісності, уміння правильно розібратися у власних суперечливих поглядах, оцінках, судженнях. Мистецтво вихователя саме й полягає в тому, щоб вчасно помітити протиріччя особистості і допомогти затвердитися позитивним рисам. Для цього необхідно впливати на всі сторони особистості: інтелектуальну (усвідомлення значущості моральних цінностей), емоційну (моральні переживання та почуття), дієву (моральні вчинки та дії). Тільки такий всебічний вплив па процес подолання роздвоєності та суперечливості неповнолітнього в змозі дати ефективні результати у вихованні. Вони будуть тим вищі, ніж раніше вихователь розкриє протиріччя неповнолітнього і допоможе швидше їх перебороти.

Потрібно завжди мати на увазі, що наявність внутрішніх протиріч у поглядах особистості хоча й не означає неминучості здійснення нею антигромадських діянь, але створює для цього реальні психологічні передумови. Коли утворюється сприятлива ситуація та обставини, ці передумови реалізуються в протиправні і аморальні дії та вчинки. Таким чином, виховна робота по подоланню у неповнолітніх внутрішніх протиріч цілком може бути охарактеризована як рання профілактика антигромадських проявів.

Організуючи виховну роботу з неповнолітніми, не слід розглядати внутрішні протиріччя внутрішнього світу в якості якогось мимовільно виникаючого негативного явища. Протиріччя неповнолітнього виникають не самі по собі, а як наслідки його суспільної

практики, його життєвого досвіду, умов, у яких формуються його риси і якості. Протиріччя в навколишніх умовах і визначають ті внутрішні протиріччя особистості, які є психологічною передумовою протиправних та аморальних діянь.

Антигромадська поведінка неповнолітнього, як і іншої особи, деякою мірою є наслідок двох груп протиріч: перша — зовнішні стосовно особистості (протиріччя середовища, колективів і груп), друга — внутрішні протиріччя духовного світу особистості. На характер взаємозв'язку цих двох груп протиріч істотний і прямий вплив мають виховні заходи, а також ступінь досягнутої єдності суспільних вимог. Схильність до конфліктів не випадково особливо велика в ранньому юнацькому віці. Підлітки піддаються підвищеному тиску виховних санкцій. Вихователі завжди жадають від них «дорослого» поведіння. У цьому віці виникненню конфліктів сприяє, крім того, не однакова поведінка самих вихователів, так само як і часто суперечливі виховні вимоги.

Молода людина стоїть перед вибором сфери діяльності, способу життя, ідеалів і т. ін. Тому вона найбільш потребує своєрідного еталону, специфічного зразка для наслідування, за допомогою якого можна було б успішно налагодити зв'язок з навколишнім світом, визначити свою життєву позицію, намітити особисті цілі і співвіднести їх із цілями інших людей і суспільства в цілому. Приклад для наслідування, таким чином, необхідний підліткові чи юнаку, щоб зробити правильний вибір в проблемних соціальних умовах, у які його поставило життя. Помилка в герої, у прикладі, в ідеалі має тут особливо тяжкі наслідки. Вона може негативно вплинути на вирішення найважливіших для нього питань, від яких залежить його подальша доля. Вона може спотворити ще не сформовану особистість і призвести її зрештою на позиції правопорушення.

При цьому необхідно також враховувати психологічні особливості віку. Вони хоча і не визначають саму потребу в прикладі для наслідування, однак впливають на форму реалізації цієї потреби. Ці особливості, з одного боку, полегшують пошук ідеалу, а з іншого — створюють сприятливі умови для сприйняття і особистісного прийняття порочних прикладів, негативних зразків для поведінки. А це означає, що вікова психологія не тільки полегшує вибір ідеальних еталонів поведінки та діяльності, а й одночасно створює більші труднощі для такого вибору.

Відсутність ідеалу — внутрішня передумова аморальної та протиправної поведінки неповнолітніх. Не сформованість ідеалу в підлітковому та юнацькому віці спричиняє ослаблення тих критеріїв, на основі яких виробляється вибір вчинків, породжує поверхові погляди про їхню суспільну значущість і моральну змістовність.

Більшість неповнолітніх правопорушників саме в силу не сформованості в них ідеалу стають схильними до некритичного наслідування негативним прикладам. Вони легковажно, а іноді і бездумно підкоряються виникаючим в тій або іншій ситуації мотивам і реалізують їх у небезпечних, протиправних діяннях. Таким чином, злочин і відсутність ідеалу у неповнолітнього виявляються в причинному зв'язку.

Відомо, що ідеал має різні форми. Основні з них дві: ідеали як образ конкретної особи, яку неповнолітній визначає втіленням кращих, найцінніших з його точки зору якостей (герой художнього твору, історична особистість, реальні люди тощо), і ідеал як узагальнений образ, цілісна сукупність ідеальних, на думку підлітка і юнака, якостей та найбільш істотних рис.

У неповнолітніх правопорушників у більшості випадків не сформована перша форма ідеалу. Мотивом їхньої діяльності не стало наслідування високоморальної особистості або позитивному образу із творів мистецтва. Втративши наївно дитячі еталони поведінки, вони не знайшли розумно сприйнятих і емоційно підтриманих прикладів, які б полегшували вибір правильного способу життя. Багато хто з них або взагалі не замислюється над таким прикладом, або скептично ставиться до нього, або висувають на противагу негативні факти та перекручують моральні риси і якості особистості. Причинами такого психологічного явища виступають найчастіше події та обставини, болісно пережиті раніше: розчарування в близькій і шанованій людині, випадки обману з боку дорослих, зрада товариша, несправедливість і т. ін.

Катастрофа ідеалу — це трагедія для ще несформованої особистості, яка відбувається зазвичай на очах у вихователів і дорослих. Факти, які викликали переоцінку прикладів для наслідування, нерідко здаються дорослим недостатньо серйозними, а переживання молодих людей — поверховими. Відсутність допомоги та підтримки з боку вихователів призводить до того, що неповнолітній взагалі може втратити віру в який-небудь позитивний ідеал.

У порівнянні з іншими віковими категоріями злочинців у неповнолітніх правопорушників частіше спостерігається ідеал у вигляді конкретної особи, яка стала прикладом для наслідування. Здається, що це вираження загальної тенденції, властивої підлітковому та молодшому юнацькому віку: у цьому віці, як відзначають психологи та педагоги, найбільше інтенсивно формується ідеал у вигляді конкретно-почуттєвого образу, взятого часто з безпосереднього оточення. Цей процес пов'язаний з особливим психологічним станом — очікуванням спілкування. Уже у підлітків спостерігається підвищений інтерес і гостра емоційність стосовно кожної нової людини — нового

вчителя, нового знайомого, новачка в класі, нових хлопці у дворі тощо. У нових людях підліток шукає підтвердження тим уявленням та образам, які в нього склалися або перебувають у стадії формування. У юнацькому віці ці відносини мають дещо інший характер: інтерес до нового виражається в прагненні теоретично осмислити факти та вивести на цій основі збірні образи та поняття. Однак це аж ніяк не означає відрив від конкретно-почуттєвих явищ. Більше того, формування моральних абстракцій саме й припускає постійне повернення до життя, їх перевірку життєвими прикладами.

Життя різноманітне та суперечливе. Суперечливі та різноманітні уявлення неповнолітніх про ідеал. І правопорушники часто з позитивним ідеалом пов'язують такі приклади для наслідування, які в найкращому разі мають замість прізвищ прізвиська, а замість єдності ідеальних якостей — одну або дві досить помітних та ефектних риси. Саме неповнолітні найчастіше обирають таких осіб, які негідні такого відношення. Це відбувається не в силу якоїсь особливої порочності неповнолітніх, їхньої тяги до негативного, а внаслідок відсутності життєвого досвіду, невміння правильно розбиратися в людях, оцінити їх з погляду дорослої людини.

Значну роль у тому, що неповнолітній обирає в якості прикладу негативний образ, відіграють серйозні недоліки у виховній роботі з формування морального ідеалу. Не можна забувати, що психологія правопорушника — лише крайня і найбільш виродлива форма психології неповнолітніх. Це справедливо і відносно ідеалу. Як показують численні дослідження, не тільки в правопорушників, але й у значної частини підлітків та юнаків немає ще твердо сформованих ідеалів.

Підвищення ролі ідеалу як стимулу до діяльності нерозривно пов'язане з формуванням у підлітків та юнаків глибоко усвідомлених цілей і життєвих планів. Як показало вивчення психології неповнолітніх правопорушників, основний недолік — це розбіжність і навіть протиріччя між умоглядними ідеалами і тими практичними цілями, які молоді люди ставлять перед собою. Для більшості з них ідеал не перетворився в той образ, у співвідношенні з яким вони хотіли б побудувати своє майбутнє, згідно з яким вони повинні діяти сьогодні. У їхній свідомості ідеал існує сам по собі, життєві плани — самі по собі. Слабшають і не перетворюються в стимул для діяльності ні ідеал, ні життєва мета. Їхнє місце займають випадкові і нерідко негативні образи та спонування. Поступово руйнуються позитивні життєві плани щодо майбутньої професії і т. ін.

Таким чином, не викликає сумніву, що подолання недоліків у формуванні ідеалів і життєвих цілей неповнолітніх має важливе значення в попередженні правопорушень і злочинів. Удосконалення цього напрямку виховної роботи в школах пов'язано насамперед з

поліпшенням діяльності по соціальній орієнтації підлітків та юнаків. Така орієнтація повинна містити в собі в органічній єдності моральний ідеал і життєву мету. Для тих же, хто закінчує школу, ця мета зводиться в першу чергу до вибору професії з урахуванням своїх здібностей та інтересів, співвіднесених з інтересами суспільства.

Відомо, що з віком у молодих людей розширюється коло моральних понять і з'являється прагнення до більш узагальненого розгляду моральних якостей людини. Підлітки та молодші юнаки починають правильно оцінювати і досить чітко усвідомлювати в іншій людині те, як вона ставиться до своїх обов'язків, як проявляє себе відносно оточуючих людей. Однак вони ще недостатньо усвідомлюють більш складні внутрішні якості, які виражають відношення людини до самої себе, а також якості, які характеризують загальну спрямованість особистості та лінію її поведінки. Звідси уявлення молодих людей про моральний облік людини закономірно характеризуються деякою поверховістю, зовнішньою вираженістю та недостатньою внутрішньою обґрунтованістю. А це створює передумови для нестійкості ідеальних моделей, для швидкої їхньої зміни та легкої схильності до негативних впливів.

4.3. Права свідомість неповнолітнього правопорушника

Важко переоцінити роль свідомості в поведінці людини. Свідомість — це вищий рівень психічного відображення та саморегуляції, властивий лише людині як суспільно-історичній істоті. Емпірично свідомість виступає як безупинно мінлива сукупність почуттєвих і розумових образів, які безпосередньо з'являються перед суб'єктом у його внутрішньому досвіді і зумовлюють його практичну діяльність. Свідомість вивчається рядом наук — філософією (основне питання філософії — питання про відношення свідомості до буття), логікою, лінгвістикою, нейрофізіологією, антропологією, соціологією, етнографією тощо. Психологія вивчає походження, структуру та функціонування свідомості індивіда. Свідомість характеризується: активністю; спрямованістю на предмет; здатністю до рефлексії, самоспостереження (усвідомлення самої свідомості), мотиваційно-ціннісним характером; різними ступенями (рівнями) ясності. Свідомість будь-якого індивіда унікальна, але не довільна — вона обумовлюється зовнішніми стосовно свідомості і незалежними від неї факторами (насамперед структурами тієї соціальної системи, у якій існує індивід). Вивчення свідомості зіштовхується із двома основними труднощами. По-перше, всі психологічні явища з'являються перед індивідом у тій мірі, у якій вони усвідомлюються

(у тому числі несвідоме, яке усвідомлюється або в результаті спеціальної процедури «доведення до свідомості», або побічно — у вигляді перекручувань свідомості). За даними самоспостереження, свідомість позбавлена власної психологічної специфіки — її єдина ознака полягає в тому, що завдяки свідомості перед індивідом з'являються (з тим або іншим ступенем ясності) різні явища, що становлять зміст конкретних психологічних функцій. Тому свідомість або розглядалася як загальна умова існування психіки та позначалася, власне кажучи, метафорично, або настільки ж неправомірно ототожнювалося з якою-небудь психічною функцією (найчастіше з увагою або мисленням). У першому випадку про конкретне (у тому числі експериментальне) вивчення свідомості взагалі не могло бути мови, у другому — це питання підмінювався вивченням відповідної функції. Все це породжувало думку, що свідомість для наукової психології — взагалі фікція (У. Джеймс). Інші труднощі випливають із першої: свідомість (як і окремі психічні функції) не локалізується в зовнішньому просторі, але на відміну від психічних функцій свідомість не вдається «розчленувати» і в часі. Дослідники не змогли виявити характеристик свідомості, по яких її можна було б вивчати відомими психології методами (наприклад, вимірювати в певні одиниці часу, порівнювати свідомість за певні відрізки часу і т. ін.). Важливою для конструктивного аналізу свідомості виявилася ідея І. Канта про наявність стійких, інваріантних структур, схем свідомості, що накладаються на безупинно мінливий потік сенсорного, що походить від органів почуттів, інформації і організовує її певним чином.

Вибір мети вчинку, усвідомлення мотиву та ухвалення рішення, оцінка наслідків вчинених дійнь прямо залежать від того, наскільки добре людина знає закон і наскільки правильно розуміє його призначення. Той, хто усвідомлює необхідність додержуватися приписів права, хто перетворив отримані правові знання в послідовні принципи поведінки, той ніколи не стане порушником закону. Це справедливо для будь-якого віку, у тому числі і для неповнолітніх. Саме тому формування правової свідомості забезпечує попередження протиправних проявів серед неповнолітніх, а недоліки правового виховання є тим чинником, який сприяє створенню психологічних передумов антигромадських дійнь.

Зрозуміло, необхідно враховувати, що неповнолітній, вчинюючи так або інакше, далеко не завжди замислюється над веліннями закону. Сам характер мотивів, їхня спрямованість не містять зазвичай чогось протиправного: бажання продемонструвати свою сміливість, набути авторитет у товаришів, наслідування дорослим, прагнення придбати матеріальні блага і т. ін. Оцінюючи сам мотив, неповнолітній, як правило, не думає про закон. Але, вибираючи за-

собі, за допомогою яких реалізуються мотиви, він повинен замислюватися над веліннями права, співвідносити свої дії з вимогами встановленими правовою нормою. Щоб цього домогтися, необхідно виховати в нього повагу до закону.

Формування у неповнолітніх здатності вибирати правильну лінію поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях немислиме без правового виховання, тобто без роз'яснення змісту та призначення законів, повідомлення необхідних правових знань, без вироблення в них звички дотримуватися закону, без виховання переконаності в необхідності та доцільності додержуватися велінь права.

Виховання правосвідомості саме і спрямовано, з одного боку, проти правового нехтування, а з іншого — проти бездушного виконання правових вимог. Тому відношення до закону свідчить не лише про прояв певних звичок і стереотипів поведінки, але і про певні риси світогляду неповнолітнього, про його моральні якості, про його відношення до суспільству в цілому.

Закон виражає ті вимоги, які суспільство пред'являє до своїх членів, держава — до громадян. Бути свідомим членом суспільства — це значить бути свідомим громадянином держави, який сумлінно виконує установлені законом обов'язки і правильно використовує надані права. Ось чому правове виховання є найпершим обов'язком загальноосвітньої школи.

Однак ці безперечні положення, на жаль, не завжди стають виховним принципом роботи з неповнолітніми. А це вже саме по собі не може не вплинути на правову свідомість неповнолітніх й, отже, на характер їх поведінки. Правова невихованість стає передумовою протиправної поведінки.

У більшості неповнолітніх правопорушників не тільки відсутнє чітке уявлення про правові вимоги, а й не сформоване саме поняття «закон». Для значної кількості неповнолітніх закон — це те, що необхідно виконувати. Для чого ж служить закон, на що він спрямований, чому його не можна порушувати — ці питання залишаються для них неясними. Більше того, у багатьох неповнолітніх правопорушників існує поняття про закон лише як про караючий засіб.

Незнання елементарних правових понять не можна пояснювати байдужістю підлітків та юнаків до юридичних питань. Навпаки, починаючи з підліткового віку, у молодих людей усе більше розвивається потреба розібратися в складних відносинах між людьми, усвідомити роль суспільних, у тому числі і правових норм у регулюванні цих відносин. Однак реалізація цієї потреби стикається з певними труднощами. Основні з них: недостатньо глибокі знання про природу суспільних явищ, про організуючу роль держави і права, про сутність і соціальне призначення правових інститутів і

норм; обмеженість життєвого досвіду, зокрема досвіду участі в здійсненні права. Завдання вихователів саме і полягають у тому, щоб нейтралізувати цю суперечливість відношення неповнолітніх до права та допомогти їм подолати труднощі пізнання правових явищ. При цьому завжди необхідно мати на увазі те, що правове виховання нерозривно повинне бути пов'язане і з іншими формами виховання — з формуванням навичок суспільної поведінки.

Недоліки правового виховання по-різному проявляються в правосвідомості неповнолітніх та їхній поведінці. На сьогодні виділяють два основні рівні «дефектності» правової свідомості неповнолітніх. Перший, при якому недоліки правового виховання хоча і є активно діючим фактором, однак носять начебто приватний характер. При цьому підліток переконаний у правильності та справедливості правових вимог й у необхідності їхнього неухильного виконання, але він або не вміє застосовувати загальні вимоги в конкретній, нерідко конфліктній ситуації, або перекручено уявляє собі сам зміст деяких вимог та обмежень. Другий рівень характеризується нігілістичним відношенням до права в цілому, до переконання, що вимоги та правові заборони носять лише формальний характер, а керуватися необхідно своїми бажаннями та інтересами. Цей рівень у відхиленні правової свідомості можливо визначити як активну протиправну спрямованість особистості.

Активна протиправна спрямованість неповнолітніх — це негативний результат у правовому вихованні. І він, як правило, виявляється, коли досліджується рівень правової свідомості «важких» підлітків та юнаків.

Недооцінка правового виховання ґрунтується на помилковій точці зору, відповідно до якої моральне виховання нібито повністю включає виховання правове. Неповнолітнім необхідно роз'яснити сутність моральних понять і категорій, виховувати у них повагу до моральних цінностей, а що стосується елементів правової свідомості, то вони нібито автоматично виробляються на основі моральних поглядів і морального досвіду.

Головна причина такої недооцінки полягає в недостатньо чіткому уявленні про особливості правового виховання, про те, що норми права не тільки вказують на певний спосіб поведінки громадян, а й викликають у їхній свідомості вирішальні мотиви на користь цієї поведінки.

Таким чином правове виховання, сприяючи формуванню правосвідомості, має особливий вплив на особистість. Чим вище рівень правової свідомості особистості, тим краще в ній сформована особлива соціальна якість — громадянина, свідомого носія прав та обов'язків. Тому усвідомлення правових понять та правових норм

молодими людьми — це усвідомлення їхнього відношення до праці, до суспільних обов'язків, до оточуючих людей.

Значний вплив на процес становлення правової свідомості мають повсякденні факти й, здавалося б, «дрібні» повсякденні відносини. Правові погляди неповнолітніх формуються найчастіше під впливом психології безпосереднього оточення та оцінок і суджень правового порядку, а також тих елементарних норм, до яких людина привчається з дитинства. І, звичайно, дефекти правосвідомості зазвичай виявляються там, де мали місце відхилення від вимог цих норм.

При всьому значенні правових уявлень як регулятора поведінки особистості не можна переоцінювати або потворно перебільшувати їхню роль. Звичайно ж, було б грубою помилкою вимагати, щоб кожен підліток знав всі діючі в нашій державі закони та умів розбиратися в них як кваліфікований юрист. Цього неможливо домогтися, та у цьому й немає ніякої необхідності. Мова йде про те, щоб молоді люди мали загальні уявлення про найбільш важливі закони сучасної держави, знали обсяг і зміст правових вимог, вимоги до поведінки громадян, і, нарешті, засвоїли б ті похідні правові принципи, без яких неможливо правильно використати надані суспільством права й обов'язки. Необхідно намагатися, щоб кожен неповнолітній знав, що йому дозволене законом, які дії та вчинки він може робити, а від чого слід утримуватися.

Ця обставина має особливе значення для неповнолітнього, який формується як особистість, вчинки та дії якого часом позбавлені внутрішньої логіки та послідовності, а життєва лінія поведінки ще не вироблена. Діяльність такої особистості за допомогою правового виховання саме й ставиться в певні рамки вимог законності. Такого роду виховання сприяє тому, що неповнолітній починає більш чітко оцінювати свої вчинки, ставить їх під правовий контроль, починає управляти власними спонуканнями, протистояти негативним впливам. Важливу роль у цьому процесі відіграють не лише знання законності, а й свідоме засвоєння сутності конкретних державних заборон і тієї відповідальності, яку несе громадянин за їхнє порушення.

Саме в період соціальної зрілості частіше виявляється негативне відношення до різного роду обмежень і заборон, спроба усе самому побачити, пережити.

Тому усвідомлення молодими людьми суспільної, у тому числі й правової значущості своєї діяльності нерозривно пов'язане із правильним розумінням правових заборон. Адже утримання від дій, які суперечать інтересам суспільства, — один з показників глибини усвідомлення підлітками і юнаками прав і встановлених суспільством обов'язків. З іншого боку, вчинки та дії, які відпові-

дають закону, поступово підводять молоду людину до усвідомлення необхідності та обов'язку завжди діяти за законом.

Особливе значення для вибору поведінки молодої людини має роз'яснення їй сутності кримінально-правових норм. Це роз'яснення є одним із засобів попередження найнебезпечніших для суспільства вчинків, утримання підлітка і юнака від такої поведінки, яка може мати для нього тяжкі наслідки. Воно найбільш необхідно в тих випадках, коли у неповнолітнього переключені моральні уявлення, коли його поведінка свідчить про відсутність поваги до вимог правових та інших соціальних норм. Але, на жаль, саме серед цієї категорії неповнолітніх найчастіше виявляються «пробіли» у правовому вихованні.

Формування правосвідомості — складний процес, який включає ряд якісно неоднорідних етапів. Основні з них:

— оволодіння певними правовими знаннями (засвоєння деяких основних правових принципів, загальних положень, формування елементарних правових понять тощо);

— усвідомлення правових норм (їхнього призначення, необхідності суспільної та особистісної значущості і т. ін.);

— перетворення придбаних правових знань, переконань у практику поведінки, у вчинки.

Кожний із цих етапів вимагає особливого підходу та обов'язкового врахування специфіки вікової й педагогічної психології. Мистецтво вихователя саме й проявляється в умінні чітко виділити кожний з етапів правового виховання, домогтися їхньої послідовності та наступності, вміло використовувати засоби впливу на особистість молодої людини залежно від її індивідуальних особливостей.

Джерела правопорушення виявляються задовго до самого факту його здійснення. Недисциплінованість, невміння змусити себе свідомо виконувати вимоги старших і дотримуватися правил поведінки виявляються в дитинстві. З роками вони закріплюються та набувають усе більш яскраві й цинічні форми, крайня з яких — правопорушення та злочин. Тому боротьба за соціально схвалену поведінку людини, звичайно ж, починається з дитинства. Людина з перших кроків життя повинна привчатися до дотримання елементарних норм поведінки та відповідати за їхні порушення.

На жаль, вихователі та батьки недостатньо вимогливо й чітко реагують на взаємну брутальність між молодими людьми («аби тільки не було бійок»), на окремі цинічні оцінки тих або інших явищ, на випадки нестриманості, поблажливо дивляться як на неминуче «вікове зло» на випадки відсутності в хлопців витримки та розумного самоконтролю, на неприборкані емоційні спалахи.

З іншого боку, і в школі та вдома нерідко спостерігається прагнення дорослих до зайвої опіки неповнолітніх, до штучного обмеження їх від

труднощів, недовіра до самостійних їхніх рішень. У підсумку формуються характери молодих людей, які не здатні переборювати труднощі.

Безвольові підлітки і юнаки — це люди, обділені морально, які причиняють нещастя навколишнім, вони не вміють бути гідними громадянами.

Воля — це здатність людини, яка проявляється в самодетермінації та саморегуляції своєї діяльності та різних психічних процесів. Як основні функції волі виділяють: вибір мотивів і цілей, регуляцію спонукання до дій при недостатній або надлишковій їх мотивації, організацію психічних процесів в адекватну виконуваний людиною діяльності систему, мобілізацію фізичних і психічних можливостей у ситуації подолання перешкод при досягненні поставлених цілей. Поняття „воля” було спочатку введене для пояснення спонукань до дій, здійснюваних за власними рішеннями. Потім воно стало використовуватися для пояснення можливості вільного вибору бажань при конфлікті.

Можливість довільно регулювати дії та психічні процеси, підкоряючи їх своїм свідомим рішенням, також виражаються наявністю волі, як і прояв у діях людини таких якостей, як наполегливість, рішучість, стриманість, сміливість і т. ін. Різноманіття всіх ситуацій, які вимагають термінової вольової регуляції (подолання перешкод, спрямованість дії, конфлікт мотивів, конфлікт між вимогою підпорядкування соціальним нормам і наявним у людини бажанням тощо), можна звести до трьох реальностей, в основі яких лежить необхідність: заповнення дефіциту спонукання до дій при відсутності їхньої достатньої мотивації; вибору мотивів, цілей, видів дії при їхньому конфлікті; регуляції зовнішніх і внутрішніх дій і психічних процесів. У соціальному аспекті воля обумовлена розвитком трудової діяльності, вона може бути представлена як система різних психічних процесів або як особлива внутрішня дія, яка включає особисті зовнішні та внутрішні засоби. Участь мислення, уяви, емоцій, мотивів і т. ін у вольовій регуляції призводило в історії науки до перебільшеної оцінки або інтелектуальних процесів (інтелектуальні теорії волі), або афективних процесів (емоційні теорії волі). Були створені теорії, у яких воля розглядалася як первинна здатність душі. Вольова регуляція поведінки та дій є довільною регуляцією активності людини. Вона формується та розвивається під впливом контролю за її поведінкою з боку суспільства, а потім самоконтролю особистості. Вольова регуляція проявляється як особистісний рівень довільної регуляції, яка відрізняється тим, що рішення про вольову регуляцію походить від особистості та при регуляції використання особистісних засобів. Одним з таких засобів особистісної регуляції є зміна змісту дій. Навмисна зміна змісту дії, яка призводить до зміни спо-

нукання, може досягатися через переоцінку значущості мотиву, через залучення додаткових мотивів, через передбачення та переживання наслідків дії, через актуалізацію мотивів щодо засобів уявленої ситуації і т. ін. Розвиток вольової регуляції пов'язаний насамперед з формуванням мотиваційно-змістової сфери, стійкого світогляду та переконань людини, а також здатності до вольових зусиль в особливих ситуаціях. Розвиток цієї здатності пов'язаний з переходом від зовнішніх способів зміни змісту дії до внутрішніх.

Для того, щоб виховати людину, яка вміє розумно використати надані їй суспільством права та свободи, потрібно навчити її вольовими зусиллями управляти собою. А це значить, що необхідно виробляти навички та уміння правильної організації своєї діяльності, стимулювати найбільш позитивні дії їй, навпаки, гальмувати прагнення, які можуть призвести до негативних вчинків. Необхідно, щоб ці навички з роками переходили у послідовні принципи поведінки, коли кожен крок і вчинок зважується високими вимогами моралі та права. При цій умові ми виховаємо вільного громадянина, для якого зовнішні вимоги норм моралі та права стануть його внутрішніми мотивами поведінки.

Бути вільним — значить мати розвинену волю. Той, хто діє не за зовнішнім примусом, а відповідно до своєї волі, саме і є вільною людиною. Його воля виступає як внутрішній організуючий стрижень, якій дозволяє вибір вчинків, керуючись певними цілями. Вольові досягнення такої людини забезпечуються почуттям відповідальності та моралі колективіста.

Прорахунки та помилки при вихованні у молодих людей позитивних вольових якостей, як правило, призводять до того, що вони не вміють, а іноді не бажають робити правильний вибір вчинку, послідовно дотримуватися норм і правил суспільно-корисної поведінки. Тому не випадково в тих підлітків та юнаків, які допускають аморальні вчинки, виявляються дефекти волі. Ці дефекти зазвичай виникають у ранньому шкільному віці і вже потім, закріпившись, виступають як негативні вольові риси характеру, які постійно тією чи іншою мірою проявляються у вчинках і діях. Ними найчастіше є такі риси: нерішучість, відсутність наполегливості при проведенні в життя ухваленого рішення, не сформованість незалежності та самостійності поведінки, а також безініціативність, упертість, нестриманість.

Наявність цих рис свідчить насамперед про те, що скоєння протиправного діяння підлітками і юнаками внутрішньо обумовлене слабкістю їхньої волі. Злочин, звичайно, скоює та молода людина, яка не володіє розумною, заснованою на ідейних принципах рішучістю. Їй не вистачає сил побороти суперечливі почуття, які викликані несприятливими умовами та негативними впливами. Замість

рішучої відмови від аморальної поведінки вона проявляє або нерішучість, або підкоряється чужій волі. Іноді, намагаючись побороти виниклий внутрішній конфлікт, неповнолітній приймає поспішне та невважене, непродумане рішення, яке продиктоване прагненням якнайшвидше позбутися непрємного йому стану напруги, який, в свою чергу, завжди передусе вибору мети й лінії поведінки. У таких випадках неповнолітній нездатний виробити позитивні варіанти поведінки, тому що він не навчився самостійно переборювати перешкоди, не сформував самовладання й витримки, не придбав навичок стримування виникаючих поривів. Слабкість волі та відсутність цілеспрямованості призводить до того, що сформована конфліктна ситуація і навіть короточасний негативний вплив стають для молодого людини тими перешкодами, які вона не може перебороти, не порушуючи моральних і правових норм.

Певну значущу роль у цих випадках відіграють й особливості емоційної насиченості неповнолітнього. Коли емоції неорганізовані та слабка воля, поведінка стає невірноваженою і характеризується крайніми точками вагання: від героїчних вчинків до негідних і навіть злочинних дій. Особливе значення тут має гостра враженість неповнолітніх, внаслідок якої вони часто виявляються підданими впливу негативних факторів.

Виховання у неповнолітніх розвинутої волі та уміння організувати власні почуття є неодмінною умовою, яка визначає правомірність поведінки.

Неповнолітні правопорушники найчастіше не вбачають дефектів власної волі. Вони або зовсім не замислюються над нею, або нездатні критично оцінити її. Тому безвольове підкорення обставинам вони розглядають як цілком нормальну в даних умовах поведінку: «так вийшло», «по-іншому діяти не міг», «як всі, так і я», «чого тут особливого» і т. ін.

Нерозвинена самокритичність у неповнолітніх правопорушників доповнюється не сформованістю правильної оцінки якостей та поведінки навколишніх людей. Тут чітко проглядається вікова психологічна особливість оцінки: неповнолітній судить про вчинки та слова іншої людини головним чином залежно від того, як він сам ставиться до цієї людини, і тому часто попадає під вплив більш сильних однолітків або дорослих правопорушників, які спочатку спеціально підкреслюють свою нібито повагу до них, виступають у ролі доброго та справедливого заступника. У результаті критерієм оцінки вчинків неповнолітнього стають не вимоги моралі та права, а некритично сприйняті думки та дії цих осіб.

Вольові ознаки нерозривно пов'язані з уявленнями про сутність та значення вольових рис та якостей. Багато неповнолітніх поруш-

ників або недостатньо високо цінують деякі вольові якості особистості, або мають досить перекручене уявлення про них. Так, виявлено, що з 15 позитивних якостей особистості підлітки найменше цінують організованість, відповідальність, уміння володіти собою. Багато підлітків 5—8 класів допускають грубі помилки при розкритті понять, підмінюють одну якість іншою. Вони або нічого не знають про волю, або ототожнюють її зі сваволею, впертістю і т. ін. При несприятливих обставинах такі перекручені уявлення або занижені оцінки значною мірою полегшують формування поверхневих мотивів й їхню реалізацію в безвольній поведінці.

Виховання позитивних вольових якостей у неповнолітнього правопорушника необхідно починати з формування правильних, чітких уявлень про вольові якості особистості. На перших етапах виховання, особливо в молодшому юнацькому віці, головну увагу необхідно приділити розкриттю сутності окремих вольових якостей, правильно ілюструвати їх прикладами з життя. Надалі ж потрібно обов'язково переходити до вироблення у неповнолітніх більш узагальнених уявлень про волю та вольовий образ особистості в цілому. Особливо багато зусиль вимагає подолання дисгармонійності уявлення про волю. Нерідко окремі риси особистості набувають у свідомості підлітків та юнаків потворно перебільшені форми, перетворюючись у свої антиподи. Замість сміливості — нахабність, замість наполегливості — упертість, замість ініціативи — невміння стримувати свої бажання, замість самостійності — неповага до старших і до їх вимог. Перекручені уявлення вже самі по собі полегшують формування рішучості скоїти провину або правопорушення. Тому подолання дисгармонії уявлення і вчинків — першочергове завдання перевиховання, що сприяє досягненню першого етапу самовиховання неповнолітнього, ситуативного самовиховання. Воно виникає зазвичай під впливом ситуації, коли потреби в самовихованні ще нема, але вже епізодично необхідно працювати над собою, перебудовуючи елементарні поняття про моральну цінність особистості та її вчинків.

Успіх роботи з перевиховання неповнолітніх значною мірою залежить від уміння вихователя виробити в правопорушника критичне відношення до власної поведінки. Правильно оцінити себе та свої вчинки — значить задуматися над тим, який ти є і яким повинен стати. Із цього й починається процес планомірного самовиховання та самовдосконалення, без якого немислимо змінити особистість. Цей етап самовиховання можна назвати пошуковим самовихованням, тобто таким, коли особистість переживає свої недоліки, шукає шляхи їхнього усунення та починає більше або менш систематично працювати над собою. Кожний, хто виховує та перевиховує особистість, зобов'язаний мати на увазі: сформувати правильну самооцінку — це

значить відкрити те внутрішнє джерело, яке направляє подальший розвиток особистості по правильному шляху.

Для того щоб досягти високого рівня розвитку волі, необхідно перейти до третього етапу — етапу зрілого самовиховання. Суть його полягає в тому, що в неповнолітнього починає яскраво виражатися потреба в самовдосконаленні, і робота над собою носить систематичний, у певному змісті плановий характер. Цей етап стає можливим лише тоді, коли самовиховання носить діючий характер: намічені заходи щодо самовдосконалення свідомо прийняті неповнолітнім, позитивно оцінені ним та обов'язково здійснюються на практиці. Коли ця умова в наявності, є всі підстави говорити про те, що неповнолітній міцно став на шлях виправлення та перевиховання, і є впевненість, що надалі він не порушить суспільних норм і правил.

4.4. Виховна робота з умовно засудженими неповнолітніми

Законодавство України передбачає такі покарання, що застосовуються до неповнолітніх, які вчинили злочин: педагогічного і громадського характеру; примусові заходи виховного характеру; адміністративна відповідальність (унаслідок припинення кримінального слідства); кримінальна відповідальність. Залежно від характеру і ступеня суспільної небезпеки правопорушень до особи, яка вчинила таке діяння, застосовуються міри покарання, що передбачають цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність.

Поняття юридичної відповідальності неповнолітніх складне й багатогранне. Можна виділити в ньому такі аспекти: перший — правовий, нормативний; другий — характеризує відповідальність у реалізації; третій — дію відповідальності як засіб впливу на суб'єкта. Усі ці аспекти комплексно розкривають механізм відповідальності неповнолітніх за вчинений злочин.

Позбавлення волі як вид покарання є необхідним і дієвим засобом боротьби із злочинністю. Разом з тим, на його думку, воно поєднане з багатьма негативними соціальними і соціально-психологічними наслідками. Один з них полягає в тому, що процес перевиховання злочинця протікає в середовищі, глибоко дефектному в педагогічному і моральному аспектах. В.В. Панкратов відзначає: «Система покарання з випробуванням дозволяє уникнути направлення неповнолітніх правопорушників до виховної колонії. Адже досвід переконує, що із ВК підліток повертається невиправленим. Позбавляючи, наприклад, неповнолітнього підлітка волі на три роки, юристи розуміють, що прирікають його на перебування в

гранично негативному середовищі, яке матиме на підлітка сильний негативний вплив, оскільки вирватись з цього середовища неможливо. Він перебуватиме в ньому 24 години на добу» [23]. Такої ж думки дотримується А. Примаченок: «...відомо, що виховує тільки справедливе покарання. У той же час у виховній колонії наявні контрасти, коли за скоєння вбивства, звалтування підлітки відбувають такий же термін, як і за важкі тілесні ушкодження, крадіжки, грабежі, розбій з проникненням у житло». З огляду на цей негативний фактор Г. Фільченков зазначає, що для правильного вирішення питання про вибір міри покарання необхідно в найкоротший термін у повному обсязі з'ясувати всі дані про особистість підлітка, вишукати можливість його перевиховання без ізоляції від суспільства.

Вивчаючи проблему покарання неповнолітніх, можливо визначити, що, якщо класифікувати всі ті чинники, які у своїй сукупності будуть обумовлювати необхідність призначення неповнолітнім передусім кримінально-правових мір покарання, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, то їх можна розділити на три групи: 1) які стосуються характеристики злочинів, вчинених неповнолітніми; 2) які стосуються характеристики особистості правопорушника; 3) які стосуються причин і умов вчинення злочинів неповнолітніми. Застосування покарання з випробуванням можливе за наявності таких умов: незначної суспільної небезпеки вчиненого злочину та небезпечності особи правопорушника стосовно громадськості, суспільства.

Дослідження та аналіз наукової літератури вказує на певний шлях становлення у нашій країні засудження без позбавлення волі. Інститут умовного засудження вперше введений Декретом про суд № 2, що прийнятий Всеросійським ЦВК 7 березня 1918 р., а в Україні він закріплений лише наприкінці 1918 р. Пізніше умовне засудження було закріплене в ст. 38 Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік у 1958 р. Відстрочка виконання вироку вперше введена в 1977 р. Сучасний Кримінальний кодекс України містить статті щодо відповідальності неповнолітніх за вчинення злочинів у частині виправлення їх без ізолювання від суспільства. Першочергове значення в цьому має ст. 22 Кримінального кодексу України, згідно з якою до кримінальної відповідальності притягуються особи, яким до вчинення злочину минуло 16 років. Особи віком від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство, посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з

діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, за умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсію, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжку, грабїж, розбїй, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство.

У Постанові Пленуму Верховної Ради України «Про практику призначення судами України мір кримінального покарання» вказано, що до осіб, які вчинили менш небезпечні злочини і здатні виправитись без ізолювання від суспільства, потрібно ширше використовувати надані законом можливості для призначення покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. У цій постанові також вказано на необхідність звертати увагу на те, що за наявності передбачених законом підстав суди мають обговорювати питання про умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці і мотивувати своє рішення, як того вимагає Кримінально-процесуальний кодекс України. Вказано, що позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Для таких неповнолітніх передбачено застосування звільнення від покарання з випробуванням. Юридичною природою умовного звільнення від відбування покарання є випробування з метою перевиховання і виправлення без реального застосування призначеного покарання з наступним можливим звільненням від нього при виправленні засудженого або направленням його для відбування покарання, призначеного вироком, коли не досягнуто мети виправлення. За своєю суттю цей вид покарання займає проміжне становище між відбуванням покарання у місцях позбавлення волі й засобами громадського впливу. Звільнення від відбування покарання з випробуванням — це своєрідне попередження про недопустимість вчинення подібного в майбутньому.

Правильна організація виховної роботи з неповнолітніми засудженими до мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, значною мірою обумовлена теоретичною розробленістю цього питання. Можна виділити такі принципи положення у роботі з правопорушниками: по-перше, цілісне комплексне вивчення особистості не заради вивчення, а для вдосконалення даної особистості загалом; по-друге, вивчення соціального оточення вихованця, в якому він реально виховується; по-третє, на цій основі індивідуальний підхід до виховання особистості неповнолітнього. Важливим

є виховання за системою «перспективних ліній», у якій розробляються для кожного неповнолітнього конкретні завдання, вибір шляху їх виконання, сприяння в реалізації завдань, допомога неповнолітньому в подоланні труднощів.

З вивчення природи правопорушень та злочинів неповнолітніх впливає висновок, що підходити до них потрібно як до комплексного явища. При цьому необхідне використання суміжних галузей наук на різних рівнях: філософському, соціологічному, соціально-психологічному, патопсихологічному.

Попередження правопорушень повинне починатися з подолання педагогічної занедбаності неповнолітнього як результату різних відхилень у розвитку його особистості. Це завдання має вирішуватися спільними зусиллями педагогів, психологів, медиків. Розвиваючи вчення про клінічно-педагогічне вивчення неповнолітніх з відхиленнями у поведінці, М.Певзнер виділив такі групи: психопатичні, частіше спадкові (психопатична поведінка має назву «органічної психопатії»), що виникають унаслідок внутрішньоутробного порушення діяльності центральної нервової системи; порушення поведінки, пов'язані з відхиленням розвитку індивіда в постнатальному періоді; форми зміни поведінки, які можуть виникнути при недостатньому розвитку емоційно-вольової сфери («психофізичний інфантилізм») тощо.

Складність перевиховного процесу в тому, що на певному етапі наступає «душевна криза» в неповнолітнього, коли руйнуються стійкі неправильні погляди й переконання, ідеали, втрачається мета життя. Жити по-старому підліток уже не може, а по-новому ще не вміє.

Необхідно розмежовувати поняття перевиховання і виправлення. Перевиховання — це спеціальний вид педагогічної діяльності педагогів та інших її учасників, спрямований на подолання недоліків особистості неповнолітнього, розвиток наявних у нього позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значущих корисних рис і властивостей. Виправлення — це складний психічний процес перебудови особистості, що здійснюється під впливом спеціально організованих зовнішніх впливів і самостійної роботи особистості над усуненням відхилень у своїй свідомості і поведінці та приведення їх до соціальної норми.

Між процесами виховання і перевиховання є певний взаємозв'язок. У процесі перевиховання і виправлення усуваються негативні властивості неповнолітніх правопорушників, що створює ґрунт для формування позитивних. Тому процес перевиховання і виправлення є органічною частиною і знаходиться в тісному взаємозв'язку з процесом виховання. Подолання негативних властивостей особистості і формування позитивних якостей здійснюється паралельно і є

двома сторонами єдиного процесу виховання неповнолітніх правопорушників, тобто формування особистості неповнолітнього здійснюється завдяки розвитку його позитивних рис із одночасним подоланням негативних. З огляду на це, вживаючи поняття «виховання» стосовно умовно засуджених неповнолітніх, розуміємо і «перевиховання», які є складовими частинами єдиного виховного процесу.

Досягнення мети виправлення неповнолітнього правопорушника як основного шляху запобігання злочинам має багатоплановий характер. Розділяючи функції профілактики як діагностичну, реабілітаційну, координаційну, прогностичну, можливо визначити їх суть: діагностична — це виявлення причин і факторів відхилень у поведінці; реабілітаційна — перевиховання, спрямоване на подолання негативних проявів у поведінці; координаційна — координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні і подоланні асоціальної поведінки; прогностична — передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітнього.

Здійснювати виховання з цією категорією неповнолітніх необхідно у таких напрямках: моральне; правове; статеве; політичне; трудове; розумове; естетичне; фізичне. Особливе місце у формуванні правомірної поведінки у неповнолітніх правопорушників належить підвищенню рівня їх правосвідомості. При дослідженні правосвідомості індивіда необхідно з'ясувати, по-перше, як сформовані в особистості п'ять її елементів: знання права, уявлення про право, ставлення до права, вимоги, які ставляться до виконання права, ставлення до використання права. І, по-друге, на якому рівні вони сформовані. І тут слід розрізнити: ці елементи як результат мислення; емоційне ставлення особи до цих знань, уявлень, думок, зацікавленість відповідним чином до права і практики його виконання; готовність практично діяти у напрямку відповідного світогляду або ставлення.

Правове виховання повинно мати своїми безпосередніми завданнями: загальне підвищення знань про право, засвоєння виховуваним правових вимог, формування переконання в соціальній необхідності, корисності й обов'язковості права, формування твердих навичок правомірної поведінки.

Вивчаючи механізм кримінальних злочинів, можливо дійти висновку про те, що існує певний взаємозв'язок і взаємозумовленість морального і правового виховання. Мораль і право — особливі диференційовані форми моральності, які виникли як традиція. Мораль — це регулятор поведінки, заснований на владі совісті, а право — регулятор поведінки, заснований на владі держави. Регуляційна функція моралі і права має подвійну природу: дозволяти свободу мимовільної поведінки і забороняти свободу довільної.

У виховній роботі з умовно засудженими важливими є правильне дозування, співвідношення, сукупність застосовуваних форм, методів і засобів педагогічного впливу. Виховання повинне передбачати розумну єдність та виконання раціонального і емоційного, словесного і практичного, ділового і розважального в житті неповнолітніх, а також свободи і покірливості, вимогливості і поваги. Увага, любов, турбота, відповідальне ставлення до долі неповнолітнього не тільки створюють необхідні умови, але є і педагогічними засобами в його вихованні.

Для практичного працівника, який здійснює виховання умовно засуджених, важливо виходити із принципу виправності неповнолітнього. Вчинення повторного злочину такою особою — це «еволюційний процес». Реальною боротьбою з цим є усунення всіх умов, факторів, негативних явищ: бездоглядності, ухилення від суспільно корисної праці, навчання, пияцтва, ненормального сімейного виховання неповнолітнього.

Ураховуючи те, що кожний правопорушник характеризується індивідуальними особливостями характеру та умов виховання, можливо дійти висновку про те, що вирішення проблеми виправлення такої категорії осіб передусім в індивідуалізації процесу їх виховання. Можливо запропонувати три етапи індивідуально-профілактичної роботи: перший — період, який передує розглядові кримінальної справи в суді; другий — період після винесення вироку і набрання ним законної сили (передбачається контроль за поведінкою неповнолітнього, організація роботи для його виправлення); третій — охоплює період виникнення обставин, які являють собою передбачені законом основи до призупинення випробування. При цьому необхідний збір інформації про зв'язки неповнолітнього з метою визначення справжнього стану в його взаємовідносинах, оцінки ним свого становища серед людей. Для цього потрібно: виявити джерела педагогічного впливу і вберегти від небажаних контактів; намітити шляхи для розширення і зміцнення корисних зв'язків.

До умов ефективності індивідуальної роботи відносять: визначення мети профілактичної роботи з вихованцем, його позитивних рис, на які можна спиратися у виховній роботі з ним, постійний аналіз ефективності родинних впливів, єдність колективного та індивідуального впливів. До індивідуального проекту виправлення особистості входить: організація пізнавальної активності, спрямованої на розвиток, тренування волі й емоційної сфери; розвиток і зміцнення позитивних комунікаційних зв'язків як в інтелектуальному, так і в моральному плані; заходи з усунення конфліктних стосунків і створення позитивного психологічного мікроклімату в сім'ї; організація вільного часу, ураховуючи позитивні інтереси.

Необхідною умовою виправлення правопорушників є розуміння ними перспективи свого життя та шляхи її досягнення. Важливим аспектом виховної роботи з неповнолітніми правопорушниками є допомога їм бачити свою життєву перспективу відповідно до їх реальних можливостей, але без несправедливого ущемлення їх прав і законних інтересів. Можливості у всіх повинні бути рівними.

Багато уваги в працях учених приділено питанню виховання правопорушників, урахувавши середовище, яке їх оточує. Передусім наголошується на необхідності застосування засобів впливу на батьків і осіб, що їх замінюють, які злісно не виконують обов'язків щодо виховання дітей і своєю антигромадською поведінкою сприяють вчиненню правопорушень.

Профілактична робота повинна проводитись насамперед у неблагополучних сім'ях, де виявлені умови для формування негативних якостей неповнолітніх та які сприяють прилученню їх до злочинної діяльності. Трагедія неповнолітнього правопорушника полягає не стільки в тому, що він народився від соціально занедбаних батьків, скільки в тому, що він повинен жити разом з ними.

Значної уваги вимагає питання впливу на виховання правопорушників трудових колективів. Узагальнення результатів дослідження проблеми виховання і перевиховання правопорушників дозволили зробити висновок, що чим дорослішими вони стають, тим більший вплив на формування їх особистості може мати залучення до виробничої діяльності, до традицій трудового колективу. Таким чином неповнолітній немовби заглядає у свій завтрашній день і поновому починає оцінювати ставлення до норм поведінки, законів співжиття. Отже, в організації виховання неповнолітніх велике значення надається навчальним і трудовим колективам.

У виховній роботі з неповнолітніми правопорушниками слід урахувати явище конформізму. У таких підлітків конформізм до групи, в яку вони входять, виражається більш чітко. Думка такої групи має на нього набагато більший вплив, ніж думка педагога. Тому, якщо правопорушник знаходить соціальне визнання поза навчально-виробничими стосунками, здійснювати на нього цілеспрямований виховний вплив стає важко, іноді навіть неможливо.

Досліджуючи питання впливу оточення на правопорушників, можна стверджувати, що соціально-психологічне значення оточення ровесників багатопланове, і його не варто недооцінювати: це і джерело інформації у питаннях, про які дорослі мовчать, і важлива сфера престижу і самоствердження особистості, набуття досвіду міжособистісних стосунків, емоційний контакт. Мистецтво виховної роботи в тому і полягає, щоб, спираючись на особливості підліткового віку, психологічно правильно кваліфікувати різні форми протиправної по-

ведінки засуджених, передбачати їх майбутню поведінку і на цій основі визначати засоби, методи і форми виховного впливу.

Вивчивши вплив на виховання однолітків, ровесників, групи, можливо детально розкрити механізм цього впливу на особистість неповнолітнього: асоціальні дії, вчинені в групі, впливають на її норми й поведінку; закоренілі групові норми можуть витіснити особистісну установку, місце якої займає ситуаційна антигромадська установка.

Для виявлення ефективності процесу виховання правопорушників досліджуваної категорії важливим є питання критеріїв їх виправлення. Працюючи з неповнолітніми, засудженими без позбавлення волі, необхідно зовнішні ознаки зіставити з внутрішнім ставленням їх до своїх дій. При цьому можливо виділити вісім критеріїв, які дають можливість оцінити ступінь виправлення засудженого: ставлення до праці; участь в громадському житті; ставлення до навчання; ставлення до вчиненого злочину; дотримання вимог; ставлення до референтної групи; соціальна адаптація; психологічний стан за експериментально-психологічною оцінкою.

Застосування до правопорушника звільнення від відбування покарання з випробуванням має як примусовий, так і виховний аспекти. Передбачається досягнути такі цілі: виховний вплив на неповнолітнього, профілактика рецидиву злочину, нагляд і контроль за неповнолітнім, вплив на правосвідомість правопорушника, неповнолітніх, що його оточують, демонстрування діяльності законів держави, справедливості і неминучості покарання, захищеність громадян суспільства, в тому числі й самого правопорушника.

Координаційну діяльність з організації виховання умовно засуджених неповнолітніх покладено на служби у справах неповнолітніх. При їх координаційній ролі виховання правопорушників здійснюється в сім'ях, педагогічних і трудових колективах, у місцях проведення дозвілля.

Служба у справах неповнолітніх є органом державної виконавчої влади, на який покладається шляхом координації зусиль розробка і здійснення безпосередньо та через відповідні державні органи, суспільні інститути, громадські організації заходів їх соціального захисту, запобігання правопорушень серед них та контроль за виконанням цих заходів, надання методичної та практичної допомоги з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх забезпечує проведення роботи щодо запобігання правопорушень серед таких осіб, зобов'язана виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, застосовувати з цією метою оперативно-розшукові і профілактичні заходи, виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень.

Саме у компетенції працівників цих органів є проведення індивідуально-профілактичної роботи з умовно засудженими неповнолітніми, організація їх виховання у трудових і навчальних колективах, контроль за проведенням дозвілля, робота із сім'ями даної категорії осіб для залучення неповнолітніх до активної громадської діяльності, інші форми роботи, що мають вплив на правопорушників.

Певну профілактичну роботу проводить суд. Він не тільки здійснює судове розслідування злочинів та призначення на його основі справедливого покарання, а й виявляє причини, обставини, що призвели до антигромадського вчинку неповнолітнього та усунення їх згідно з визначеними законом повноваженнями. Суд приймає рішення про умовне засудження при забезпеченні необхідних гарантій виховання правопорушників. Для цього ним можуть бути винесені окремі ухвали, спрямовані на усунення обставин, що сприяють вчиненню повторних злочинів. Вони стосуються недоліків: попереднього слідства, діяльності органів внутрішніх справ чи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, виховання дітей батьками або особами, що їх замінюють, виховної роботи установ, організацій, підприємств, де навчається чи працює неповнолітній.

Серед форм діяльності з координування зусиль міліції, суду й інших державних органів і громадських формувань, спрямованих на попередження рецидивної злочинності та її причин, можна виділити такі, як: спільне вивчення стану і динаміки рецидивної злочинності неповнолітніх, розробка і здійснення заходів у боротьбі з нею; підвищення рівня спеціальної підготовки працівників, які беруть участь у боротьбі з рецидивом; узгоджене ведення прагової пропаганди.

Вирішальна роль сім'ї у вихованні умовно засудженого неповнолітнього визначається такими факторами: більшість свого часу він проводить у сімейному колі; батьки мають змогу постійно бути поруч, допомагати йому, здійснювати за ним нагляд, контролювати; впливом сімейних стосунків, матеріальною залежністю; впливом специфічної емоційно-почуттєвої атмосфери між батьками і дітьми.

У педагогічно неспроможній сім'ї батьки намагаються виховувати дітей в міру своїх можливостей. Причиною упущень у вихованні є те, що у них відсутні елементарні педагогічні, психологічні, правові й медичні знання з питань виховання своїх дітей. При глибокому вивченні правопорушника та його зовні благополучної сім'ї (створені всі необхідні умови для проживання), виявляються завуальовані негативні тенденції у вихованні: неадекватний вибір методів виховного впливу; відсутність взаєморозуміння і спільності інтересів між батьками і дітьми; вади стилю взаємовідносин, які в основному є догматичними (батьки вимагають від дітей дотриман-

ня власних життєвих норм, не підтримують їх у пориваннях і прагненнях, не приділяють уваги розвитку їх індивідуальності).

До педагогічно неспроможних можна віднести й деякі неповні сім'ї умовно засуджених неповнолітніх. При організації їх виправлення доводиться стикатися з труднощами, пов'язаними з тим, що немає батька. Відсутність батьківського впливу негативно позначається на вмінні хлопців-правопорушників аналізувати свою поведінку, правильно обирати друзів, знайомих, на їх дисциплінованості, нормах поведінки. До виховної роботи з такими неповнолітніми підходять з розумінням того, наскільки важливим для хлопців є чоловічий вплив, а також педагогів і працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Педагогічно пасивними є ті сім'ї, в яких позиція батьків щодо виховання дітей є нестійкою чи невизначеною. А в цілому — помилковою. Такий тип сімей характеризується: суперечливістю батьківських вимог; відчуженістю стосунків між членами родини; недостатнім контролем за поведінкою дітей з боку батьків.

Сім'ями цього типу є і такі, в яких упущення мають тимчасовий характер. Це буває, якщо тривалий час один з батьків або обоє відсутні, а піклування про дітей покладено на близьких родичів чи знайомих; в сім'ї, родині відбулись події, які вимагають від її членів максимальної віддачі сил, а неповнолітні при цьому залишаються без нагляду. Це певною мірою пояснює випадковий характер вчинення правопорушень неповнолітніми, не схильними до цього.

Педагогічно пасивними є ті сім'ї, в яких обоє батьків або один з них для умовно засудженого неповнолітнього є нерідними. Стосунки в таких сім'ях між її членами часто напружені, конфліктні, навіть недоброзичливі, що негативно позначається на вихованні дітей.

Антипедагогічними є сім'ї тих умовно засуджених неповнолітніх, батьки яких функціонально неспроможні забезпечити нормальні умови для виховання й розвитку своїх дітей. Проявом неблагополуччя даної категорії є пияцтво, постійні чвари, deboші, аморальний спосіб життя батьків або одного з них. Ті з умовно засуджених неповнолітніх, які виростили в несприятливих для виховання й розвитку умовах, мають дещо деформований характер зв'язку з навколишнім середовищем, важче налагоджують нормальні, морально ціннісні зв'язки з ровесниками, характеризуються заниженою самооцінкою.

У ставленні батьків до дітей у таких сім'ях простежуються: недбалість, байдужість, відсутність контролю за поведінкою дітей, грубість, цинізм, жорстокість і т. ін.

Окрім викладеного, виховання неповнолітнього правопорушника в сім'ї стикається з труднощами загального характеру, пов'яза-

ними з прагненням її членів уникнути вторгнення у сімейні стосунки чужих осіб, у зв'язку з небажанням батьків здійснити самоаналіз для того, щоб приступити до виховання своїх дітей, через низький рівень підготовленості до виховання. На сьогодні значні вади у вихованні умовно засуджених неповнолітніх батьками мають місце через їх відсутність, яка обумовлена необхідністю працювати за межами населеного пункту.

Сімейне виховання визначає поведінку неповнолітніх. Проте жодна сім'я не може вберегтись від вторгнення в цей процес суспільного життя. виправлення правопорушника може бути досягнуте тільки завдяки спільності зусиль всіх учасників виховного процесу.

Організація виховання умовно засудженого неповнолітнього в колективі, де він навчається чи працює, здійснюється у співпраці педагогів цих колективів з працівниками органів у справах неповнолітніх та безпосередньо через колектив. Така форма роботи з правопорушником обумовлена специфікою самого колективу, його основною діяльністю, особовим складом, чисельністю членів колективу.

У роботі з такими неповнолітніми необхідна психологічна корекція їхніх поглядів, свідомості, а можливо і руйнування помилкових уявлень про моральні й правові норми. Оскільки причина важковиховуваності лежить набагато глибше, ніж у стосунках з формальним колективом, у неправильно сформованих особливостях особистості сім'єю, школою в ранньому дитинстві, тому і виховання правопорушника є складним процесом, що вимагає організації його виправлення в усіх сферах життя. Умовами при цьому є різнобічність, системність, поетапність.

Напрямами виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми в навчальному колективі протягом випробувального терміну є: вирішення питання продовження навчання у разі незайнятості, допомога у навчальній діяльності, корекція поведінки неповнолітнього в колективі, вплив на покращання стану відвідування ним занять, залучення до активної громадської діяльності в колективі.

У навчальних колективах використовуються такі форми виховної роботи з правопорушниками: проведення індивідуальних та групових бесід педагога, профілактичних бесід з неповнолітніми в присутності педагогів закладу і працівників органів у справах неповнолітніх, розгляд неправомірної поведінки підлітка на зборах класу чи групи, винесення питання його неправомірної поведінки на розгляд ради профілактики закладу, виклик у навчальний заклад батьків у разі порушення ним дисципліни, направлення подання про недотримання ним норм поведінки до органів у справах неповнолітніх.

Ефективним є виховання засудженого неповнолітнього в умовах колективу, коли він залучається до активної діяльності та суспільно

позитивних відносин. Коли уміло та вдумливо керують процесом його виправлення педагоги і наставники. Однак аналізуючи групові злочини, вчинені умовно засудженими неповнолітніми, дійшли висновку, що в основному злочини вчинюються особами, яких об'єднує спільність навчання чи праці. Профілактична робота з такими підлітками вимагає детального вивчення формального колективу, його членів та їх впливу на вихованця. Потрібно враховувати те, що велике скупчення в одному колективі значної кількості важковиховуваних і морально деформованих підлітків не тільки ускладнює цілеспрямоване їх виховання, а й об'єктивно полегшує об'єднання в стихійні неформальні групи з антигромадською спрямованістю.

Практика виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми переконує, що основними вадами, які допускають педагоги та наставники у роботі з ними є: поверхове вивчення особистості вихованця; недостатнє виявлення мотивів негативних проявів його поведінки; відірваність навчання, праці від виховання; адміністрування; відсутність індивідуального підходу; недостатня взаємодія осіб, які відповідають за виховання правопорушника. Тому так гостро постає проблема підбору вихователів для роботи з цією категорією осіб.

Працюючи з умовно засудженими неповнолітніми, практикують відвідування їх за місцем навчання чи праці працівником органів у справах неповнолітніх. Це проводиться у разі недостатнього інформування про стан успішності чи старанності в роботі, для з'ясування того, яким є їх оточення, які зміни сталися у їхньому житті. Правопорушники сприймають такі відвідини дуже насторожено, з острахом. Деякі з них взагалі приховують свій вчинок, за який їх засуджено, від ровесників, учителів, наставників. Непродуманість і нетактовність при реалізації цієї форми роботи з неповнолітнім призводить до негативних наслідків: розриву дружніх стосунків між вихованцем і колективом, пропусків правопорушниками занять чи неявок на роботу. Ефективною така форма роботи є тільки за умови, коли необхідно посилити контроль і нагляд за неповнолітнім, а також продемонструвати перед ним нагляд за його поведінкою, нагадати про необхідність дотримання ним випробувального строку.

Виховання умовно засуджених неповнолітніх також може здійснюватися в умовах їх участі в неформальних об'єднаннях. Вплив на неформальне об'єднання, організація виховання умовно засудженого неповнолітнього здійснюється тільки після вивчення його структури. З'ясування спрямованості групи та місця вихованця в ній здійснюється для вибору оптимальних методів виховного впливу:

— умовно засуджений неповнолітній — лідер. Найефективнішим у даному випадку є переорієнтація чи корекція інтересів групи, якщо вони негативні, та підтримання інтересів, якщо позитивні;

— умовно засуджений неповнолітній — виконавець. У виховній роботі з таким правопорушником увагу звертають на розвиток таких психологічних особливостей, як сила волі, вміння відстояти свою думку;

— умовно засуджений неповнолітній з відособленою позицією. Зусилля спрямовують на оптимізацію індивідуально-профілактичної роботи.

Вадами роботи в організації виховання правопорушника за допомогою та через неформальне об'єднання, що призводять до повторного вчинення ним злочину, є: недостатня поінформованість про зв'язки неповнолітнього; недостатнє взаєморозуміння та контроль з боку батьків щодо проведення неповнолітнім вільного часу, вибору друзів; відсутність співпраці працівників органів у справах неповнолітніх, педагогів і батьків. Підтверджено практикою, що майже в кожному випадку рецидиву такої поведінки неповнолітнього сприяють особи з негативною спрямованістю поведінки, які перебувають у дружніх стосунках з ним. Тому дуже важливим є вчасне ізолювання неповнолітнього від їх впливу.

Організація виховної роботи з неповнолітніми, засудженими до мір покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, покладається на працівників служб у справах неповнолітніх. Для практичного здійснення цього процесу вони залучають батьків неповнолітніх, педагогів, де навчаються неповнолітні, представників трудових колективів, у яких вони працюють, працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Для результативної організації виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми необхідно з'ясувати, що є причиною вчинення повторних злочинів. Рецидивна злочинність має прямі і зворотні зв'язки з первинною. Вона повинна вивчатися з іншими і, передусім, з проблемою профілактики злочинів серед неповнолітніх. Вивчаючи рецидиви, можливо дійти висновку про те, що генезис таких злочинів на 4/5 пов'язаний з вадами, прорахунками, помилками саме в правоохоронній діяльності, а головне — у хибках економічної, виховної, ідеологічної, організаційно-управлінської сфери.

Слід відмітити ті труднощі, які виникають у виховному процесі щодо цих осіб і ускладнюють його.

1. Оскільки виправлення умовно засудженого неповнолітнього здійснюється під впливом різноманітних факторів навколишнього середовища, засобів і умов виховання, час для цього може змінюватися. У випадку, коли ступінь педагогічної занедбаності правопорушника є незначним, а умови виховання сприятливими, термін, визначений судом, буває більшим, ніж потрібно для перевихован-

ня. В інших випадках тривалість випробувального терміну може бути недостатньою для досягнення мети виправлення.

2. Багатьом особам даної категорії під час випробувального строку виповнюється 18 років. Профілактична робота з ними кримінальної міліції та служби у справах неповнолітніх згідно з чинним законодавством припиняється, а продовжують її дільничні інспектори органів внутрішніх справ, інспекція виправних робіт. Має місце деякою мірою порушення системності і безперервності виховного процесу.

3. Нерідко порушуються системність та оперативність проведення виховних заходів стосовно умовно засудженого неповнолітнього. З моменту розкриття злочину і до заведення на нього профілактичної справи іноді проходить значний проміжок часу (від 1—2 місяців до 1 року і більше). Упущення трапляються у випадках: несвоєчасного надходження інформації про вчинок неповнолітнього з органів внутрішніх справ до служби у справах неповнолітніх, установи або закладу, де він навчається чи працює; при затриманні надісланні органами суду рішення у справі підлітка до служби у справах неповнолітніх, до кримінальної міліції у справах неповнолітніх; від часу надходження рішення суду в органи у справах неповнолітніх до проведення з правопорушником перших профілактичних заходів через несвоєчасний виклик чи відвідання його за місцем проживання у разі неявок на виклики в державну установу.

4. Готовність неповнолітніх правопорушників до виправлення є різною. Найперше з ними працюють у напрямку усвідомлення його необхідності. Інколи це потребує значних затрат часу. Якщо не проведена ця підготовча робота, трапляються часті порушення вимог випробування, вчинення правопорушень. І це вимагає додаткових заходів виховного характеру.

Вивчення стану організації виховання умовно засуджених неповнолітніх показало, що відсутньою є система виховної роботи з ними. Це має ряд проявів.

1. Зміст їх виховання є недосконалим, оскільки повною мірою не враховуються особливості цієї категорії правопорушників. А також увага акцентується на необхідності їх перевиховання, тобто, подоланні негативних рис, й поза увагою залишається процес формування їх позитивних якостей.

2. Враховуючи специфіку засудження без позбавлення волі, потребує удосконалення організація виховання умовно засуджених неповнолітніх шляхом оптимального використання всіх доступних форм і методів.

3. Копіювання функцій у діяльності служб у справах неповнолітніх та кримінальної міліції. Слід зауважити, що напрямком роботи перших переважно повинні бути соціальний захист й допомога, пе-

ревірка умов проживання, профілактична робота з батьками, активізація роботи у переорієнтації груп негативного спрямування із залученням інших учасників виховного процесу, залучення до навчання й сприяння у працевлаштуванні шляхом координації зусиль відділів і управлінь виконавчої влади та інших інституцій. Напрямок роботи кримінальної міліції в основному повинні бути нагляд і контроль: перевірка дотримання вимог випробувального терміну, розформування груп антигромадського спрямування, притягнення до відповідальності неповнолітніх та їх батьків у разі якихось порушень, а також застосування заходів профілактичного характеру.

4. Неналагодженою є взаємодія у виховному процесі між органами у справах неповнолітніх, педагогічними, трудовими колективами, сім'єю неповнолітнього правопорушника, відсутній правильний розподіл обов'язків між його учасниками.

Отже, можна вказати на ряд вад, які спричинюють вчинення ними повторних злочинів: недостатня організаційна робота з усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень та злочинів; недостатній рівень сформованості у правопорушників почуття відповідальності за вчинки; невиконання батьками своїх функцій з виховання дітей; негативний вплив оточуючого їх середовища, друзів; неналежна організація проведення неповнолітніми дозвілля. Слід визначити також і причини, які породжені соціально-економічним станом суспільства, а саме: платність послуг у сфері дозвілля; погіршення матеріального добробуту населення; високий рівень незайнятості молоді через відсутність робочих місць; платність навчання; виїзд батьків за межі України з метою отримання заробітку.

Питання для самоперевірки

1. Якими соціально-психологічними відмінностями можна охарактеризувати неповнолітнього порушника закону?
2. Якими віковими обмеженнями визначається вік неповнолітнього порушника закону?
3. Яким чином впливає формування моральної та правової свідомості на мотиви діяльності молодих людей раннього юнацького віку?
4. На які основні групи можна поділити неповнолітніх правопорушників закону в залежності від особливостей їх наміру?
5. Що спонукає молоду людину до злочинної дії?
6. Що впливає на вчинення злочину неповнолітніми?
7. Які Ви знаєте соціально-психологічні передумови вчинення злочину?
8. Що таке правосвідомість неповнолітнього?

Завдання для самопідготовки

1. Охарактеризуйте психологічні особливості підліткового та юнацького віку.
2. Охарактеризуйте особливості кримінальної та адміністративної відповідальності для неповнолітніх порушників закону.
3. Окресліть основні мотиви злочинних діянь, вчинених підлітками і юнаками.
4. Охарактеризуйте основні, найбільш розповсюджені помилки сімейного виховання.
5. Визначіть внутрішні суперечливості особистості неповнолітнього правопорушника.
6. Побудуйте модель особистості неповнолітнього правопорушника.
7. Окресліть схему виховання та перевиховання правосвідомості неповнолітнього.
8. Визначте особливості виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми.

Література

1. *Андреева Г. М.* Социальная психология. — М., 1980. — 345 с.
2. *Беличева С. А.* Основы превентивной психологии. — М., 1993. — 299 с.
3. *Бернс Р.* Развитие Я — концепции и воспитание. — М., 1986. — 543 с.
4. *Бодалев А. А.* Психология о личности. — М., 1988. — 433 с.
5. *Валицкас Г. К., Гиттенрейтер Ю. Б.* Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей // Вопросы психологии. — 1989. — № 5. — С. 45—55.
6. Введение в практическую социальную психологию / Под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О.В. Соловьевой. — М., 1996. — 621 с.
7. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1973. — 391 с.
8. *Долгова А. И.* Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. — М., 1981. — 269 с.
9. *Донцов А. И.* Психология коллектива. — М., 1984. — 226 с.
10. *Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н.* Генетика, поведение, ответственность. — М., 1982. — 312 с.
11. *Заика Е. В., Крейдун Н. П., Ячина А. С.* Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением // Вопросы психологии. — 1990. — № 4. — С. 83—91.
12. *Захаров А. И.* Как предупредить отклонения в поведении ребенка. — М., 1986. — 211 с.
13. *Захарова А. В.* Психология формирования самооценки. — Минск, 1993. — 207 с.

14. *Коломинский Я. Л.* Психология взаимоотношений в малых группах. — Минск, 1976. — 310 с.
15. *Коломинский Я. Л.* Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. — Минск, 1969. — 254 с.
16. *Кон И. С.* Психология ранней юности. — М., 1989. — 316 с.
17. *Кон И. С.* Психология старшеклассника. — М., 1980. — 364 с.
18. *Кондратьев М. Ю.* Подросток в замкнутом круге общения. — М., 1997. — 265 с.
19. *Королев В. В.* Психические отклонения у подростков правонарушителей. — М., 1992. — 301 с.
20. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. / Пер. с нем. — К., 1981. — 305 с.
21. *Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Л., 1983. — 266 с.
22. *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб., 1997. — 306 с.
23. *Немов Р. С.* Психология. В 2 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1994. — 455 с.
24. *Петровский В. А.* Личность в психологии. — Ростов-на-Дону, 1996. — 412 с.
25. Психология развивающейся личности / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1987.
26. Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анцыферовой. — 1981. — 465 с.
27. *Ремшмидт Х.* Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. — М., 1994. — 276 с.
28. *Рыбалко Е. Ф.* Возрастная и дифференциальная психология. — СПб., 1990. — 208 с.
29. *Слободчиков В. И., Исаяев Е. И.* Психология человека. — М., 1995. — 321 с.
30. Социальная психология / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1987. — 455 с.
31. Социально-психологические проблемы нравственного воспитания личности / Под ред. В. Е. Семенова. — СПб., 1984. — 387 с.
32. Социология молодежи / Под ред. В.Т. Лисовского. — СПб., 1996. — 334 с.
33. *Толстых А. В.* Взрослые и дети: Парадоксы общения. — М., 1988. — 298 с.
34. *Фельдштейн Д. И.* Психология становления личности. — М., 1994. — 301 с.
35. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994. — 411 с.
36. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. В 2-х т. — М., 1986.
37. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб., 1997. — 332 с.
38. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. — М., 1996. — 422 с.
39. *Юнг К.* Конфликты детской души. — М., 1995. — 279 с.
40. Юридична енциклопедія / Відповід. ред. Ю.С.Шемшученко. — К.: Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2000—2001. Т.1—5.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

5.1. Загальна теорія психічних станів

Успіх виправлення засуджених до позбавлення волі залежить від врахування не тільки їх індивідуально-психологічних властивостей, а й тимчасових психічних станів, бо ці стани для них є певною дійсністю, вони визначають їх щоденне життя в місцях позбавлення волі. Тому проблема психічних станів займає особливо важливе місце у кримінально-виконавчій психології.

Позитивні психічні стани людини (радість, бадьорість і т. ін.) стимулюють діяльність, підвищують її продуктивність. При негативних же станах (туга, смуток, пригніченість і т. ін.) знижується активність психічної діяльності, знижується працездатність. До того ж негативні стани є передумовою міжособистісних конфліктів, порушень вимог моралі, ослаблення здоров'я.

Дослідження психічних станів людини, позбавленої волі, має істотне значення для організації всього процесу виправлення злочинця. Чуйне відношення до внутрішнього світу ув'язненого, особливо до переживань, що виникли під впливом самого факту позбавлення волі, дозволяє виробити психологічно обґрунтовані заходи щодо усунення його деяких негативних і формуванню позитивних психічних станів і тим самим зробити процес виправлення найбільш ефективним.

Знання причин виникнення і динаміки різних психічних станів людини дозволяє:

— виділяти типові психічні стани, що повторюються в схожих обставинах, і тим самим передбачати з достатньою достовірністю поведінку ув'язненого в тих або інших умовах;

— розпізнавати нетипові для даного ув'язненого ситуативні або випадкові стани і тим самим уникати помилок при його характеристиці;

— шляхом створення відповідних умов закріплювати певні психічні стани і перетворювати їх на стійкі риси особистості, а також своєчасно усувати стани, здатні при відомих обставинах перерости в негативні риси характеру.

Проблема психічних станів, не дивлячись на її важливість, недостатньо вивчена. Перший імпульс до вивчення цієї проблеми дали дослідження психологів і фізіологів в галузі спорту. Цим ученим належить пріоритет в розробці проблеми психічних станів. Особливо плідними виявилися їх дослідження передстартових і стартових станів спортсменів. На основі вивчення цих станів були внесені істотні корективи в психологічну підготовку спортсмена до змагань.

Проблема психічних станів знайшла своє віддзеркалення в теорії настановлення, створеною Д. М. Узнадзе [17], його учнями і послідовниками, які розглядають настанову як універсальний стан готовності людини до діяльності. «Настанову як готовність до дії є станом саме особистості в цілому — цілісно-особистісним станом, а не яким-небудь приватним психічним процесом».

Вперше в теоретичному плані увагу широкого кола фахівців-психологів до цієї проблеми привернув І. Д. Левітов [6] статтею «Проблема психічних станів». Потім проблема психічних станів стала предметом дослідження О. К. Перова [20], який зробив спробу розглянути питання про розвиток рис характеру у зв'язку з психічними процесами і тимчасовими психічними станами. П. П. Рапопов [20] спробував знайти співвідношення між психічними станами і типологічними властивостями особистості. На конкретному фактичному матеріалі він переконливо довів, що тимчасові, спочатку психічні стани, що епізодично виявляються, за певних умов закріплюються і перетворюються на риси характеру. Автор показав також, що певні риси характеру сприяють або перешкоджають закріпленню тимчасових психічних станів. Велику увагу проблемі психічних станів приділяє В. М. Мясіщев [8]. Він виділяє психічні стани в самостійну психологічну категорію і дає їм визначення. В. М. Мясіщев [8] вважає психічні стани одним з елементів структури особистості, ставить їх в один ряд з психічними процесами, властивостями і відносинами. Під психічним станом він розуміє «загальний функціональний рівень, на основі якого розвивається процес». К. Л. Леонт'єв, О. О. Лернер і Д. О. Ошанін звернули увагу на суб'єктивні стани працівника як серйозний чинник, від якого залежить підвищення продуктивності праці. Пізніше з'являються роботи узагальнюючого характеру. До них перш за все слід віднести монографію І. Д. Левітова [6]. В. І. Ковальов [3] зробив спробу не тільки узагальнити матеріал, що вже накопичився, але і конкретніше виявити співвідношення станів з психічними процесами і властивостями особистості. Його учнями проводилися пошуки певних стимуляторів, здатних формувати активні психічні стани, що значно підвищують працездатність школярів і поліпшують якість виконання ними учбових завдань. Після цього проблема

психічних станів все більше віддзеркалення стала знаходити в підручниках і навчальних посібниках з психології.

Психічний стан — це поняття, яке використовується для умовного виділення в психіці індивіда щодо статичного моменту, на відміну від поняття «психічний процес».

Психічне як процес — концепція, розроблена С. Л. Рубінштейном [14;15] і його учнями. Вона розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує перш за все як процес — пластичний, безперервний, ніколи спочатку повністю не заданий, а тому, що формується і розвивається, породжує ті або інші продукти або результати (психічні стани і образи, поняття, відчуття, рішення і т. ін.). Психічне як процес не зводиться до послідовності стадій в часі, формуючись в ході безперервної взаємодії (діяльності, спілкуванні) індивіда, що змінюється, із зовнішнім світом, і, отже, саме безперервно змінюється і розвивається, все більш повно відображаючи цю динамічність навколишньої дійсності, беручи участь в регуляції всіх дій, вчинків і т. ін. Так, мислення — це аналіз, синтез, узагальнення умов і вимог вирішуваної задачі і способів її рішення. У цьому безперервному процесі утворюються переривчасті розумові операції (логічні, математичні, лінгвістичні тощо), які породжує мислення, але до яких не зводиться. Мислення як процес нерозривно пов'язано з мисленням як діяльністю особистості (з мотивацією, здібностями і т. ін.). На кожній даній стадії свого психічного розвитку людина здійснює розумовий процес, виходячи з мотивів, які вже склалися, і здібностей; подальше формування мотивів і здібностей відбувається на подальших стадіях розумового процесу. При цьому мислення, сприйняття і т. ін. формуються переважно неусвідомлено, несвідомо. Проте на рівні особистісного аспекту мислення, сприйняття і таке інше людина значною мірою усвідомлено регулює протікання цих процесів. Нерозривний взаємозв'язок усвідомленого і неусвідомленого забезпечує безперервність психічного як процесу. Ця безперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального і афектного компонентів будь-якого психічного акту. Концепція психічного як процесу розкриває єдність свідомості і діяльності, оскільки психіка людей виявляється і формується в діяльності.

Один і той же прояв психіки може бути розглянутий в різних відносинах. Наприклад, афект як психічний стан є узагальненою характеристикою емоційних, пізнавальних і поведінкових аспектів психіки суб'єкта у визначений, відносно обмежений відрізок часу; як психічний процес він характеризується стадіальністю розвитку емоцій; він може розглядатися і як прояв психічних властивостей індивіда (запальності, нестриманості, гніву і т. ін.). До психічних станів відносяться прояви почуттів (настрої, афекти, ейфорія, три-

вога, фрустрація і т. ін.), уваги (зосередженість, неухважність), волі (рішучість, розгубленість, зібраність), мислення (сумніви), уяви (марення) тощо. Предметом спеціального вивчення в психології є психічні стани людей в умовах стресу при екстремальних обставинах (у бойовій обстановці, під час іспитів, при необхідності екстреного ухвалення рішення), у відповідальних ситуаціях. У патопсихології і медичній психології досліджуються: патологічні форми психічних станів — нав'язливі стани, в соціальній психології — масові психічні стани (наприклад паніка).

Психічний стан — це складне, цілісне, динамічне утворення, що багато в чому визначає своєрідність всієї психічної діяльності (протікання процесів, прояв властивостей і якостей особистості і т. ін.) на даному відрізку часу і виявляється в підвищенні або зниженні активності особистості.

Розглянемо особливості, які властиві психічним станам: цілісність, рухливість і відносна стійкість, взаємозв'язок з психічними процесами і властивостями особистості, індивідуальна своєрідність і типовість, різноманіття, полярність.

Цілісність. Всякий психічний стан хоч і відноситься переважно до якоїсь окремої сфери психіки (пізнавальної, емоційної, вольової), характеризує всю психічну діяльність в цілому за певний проміжок часу.

Наприклад, явці ув'язненого з повинною передуге зазвичай стан боротьби мотивів, який хоч і є за перевагою вольовим, але містить в собі інтелектуальні і емоційні елементи. Дійсно, в стані боротьби мотивів загострюється робота мислення людини, ретельно зважуються всі «за» і «проти». Ув'язнений особливо гостро переживає позбавлення волі. Інтелектуальний і емоційний елементи мають істотний вплив на вольову активність ув'язненого, на явку з повинною. Як видимий, загальний психічний стан — це складна цілісна психологічна структура, сплав елементів: вольових, пізнавальних і емоційних.

Рухливість і відносна стійкість. Як і психічні процеси, психічні стани мінливі, тобто мають початок, кінець і певну динаміку (стадії протікання). Але динаміка станів менш виражена, ніж динаміка психічних процесів. Стани стійкіші і вимірюються великими одиницями часу, чим психічні процеси. Не випадково слова «стан» і «стояти» (тобто знаходитися певний час в статичній, незмінній положенні) мають загальний корінь. Разом з тим психічні стани значно менш стійкі, ніж властивості особистості.

Взаємозв'язок з психічними процесами і властивостями особистості. Ця особливість обумовлена тим, що психічні стани займають ніби проміжне положення в структурі психіки, розташову-

ючись між процесами і властивостями особистості. Вони виникають тільки в результаті відображаючої діяльності мозку, на основі психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових). Але раз склавшись, стани, з одного боку, впливають на психічні процеси (багато в чому, наприклад, вони визначають тонус і темп відображаючої діяльності, вибірковість відчуттів, сприйняття, уваги, продуктивності пам'яті, мислення), з іншого — є певним «будівельним матеріалом» для формування якостей, властивостей особистості. Одночасно психічні стани випробовують на собі впливи попередніх станів, якостей, що склалися, і властивостей особистості.

Психічні процеси, стани, властивості виступають в нерозривній діалектичній єдності і зумовленості, є лише різними рівнями віддзеркалення людиною навколишньої дійсності.

Всяке психічне віддзеркалення починається з психічних процесів і в цьому сенсі вони — фундамент психіки. Але якби віддзеркалення процесами і закінчувалося, воно не було б глибоким, адекватним, не забезпечувало б такого, що творчо перетворює взаємодію людини з навколишнім середовищем.

Психічні процеси, повторюючись, комбінуючись, перебудовуючись, закріплюючись, ніби переплавляються в стани. Стани ж, у свою чергу, переплавляються у властивості особистості і риси характеру, які, утворившись, починають відігравати провідну роль в психічній діяльності особистості, стають стрижнем її психіки.

Так, наприклад, на основі процесу сприйняття виникає стан здивування, зацікавленість. Ці стани потім переростають в допитливість, інтерес, схильність або пристрасть, які, у свою чергу, визначають вибірковість сприйняття, уваги та інших процесів.

Психічні стани служать фоном, який може сприяти більш рельєфному прояву властивостей особистості і психічних процесів або їх маскуванню. Наприклад, стан вольової активності і готовності спокутувати свою провину добросовісною працею і чесним життям після оголошення вироку діє мобілізуючи на ув'язненого, підсилює і загострює перебіг всіх психічних процесів, прояв психічних властивостей його особистості, створюючи тим самим сприятливі умови для швидшого включення ув'язненого в ритм життя колонії. Стан психологічної лихоманки, що її зазнають в місцях позбавлення волі, характеризується відхиленнями в області відчуттів і сприйняття, пам'яті і мислення, надмірним проявом вольової активності і глибокими емоційними проявами.

Індивідуальна своєрідність і типовість. Психічні стани людини індивідуально своєрідні, оскільки вони нерозривно пов'язані з індивідуальними особливостями особистості і її етичними якостями. Нерідко між психічним станом і властивістю особистості існує

повна відповідність. Так, ув'язненому з меланхолійним темпераментом властиво переважно перебільшувати усі невдачі, тлумачити все в похмурих тонах, бо найбільш типовим для нього є пригнічений психічний стан. Ув'язненого з розвиненими етичними якостями пригнічує свідомість власної провини, а тому у нього глибше і сильніше виявляються розкаяння совісті і стан розкаяння. Буває і навпаки, коли межа особистості і психічний стан, який переживається, не відповідають один одному. Те, що ми приймаємо деколи за межу особистості, нерідко виявляється не типовим для даної людини, тимчасовим станом. Так, П. П. Распопов [20] відзначає, що картина поведінки, темперамент людини і дійсний тип нервової системи в повсякденному житті особистості можуть і не співпадати. Наприклад, разом з «нестримністю» як стійкою властивістю холеричного темпераменту у деяких ув'язнених нерідко виявляється і нестримність як стан, викликаний позбавленням волі.

Разом з тим в умовах місць позбавлення волі схожі психічні стани виявляються властивими великим групам ув'язнених незалежно від їх типологічних і етичних якостей. Для вперше засуджених типовими є одні, а для рецидивістів — інші психічні стани. Можуть бути стани, типові для всіх засуджених (пригноблення, пригніченості, очікування, туги, безвихідності, безнадійності, озлобленості і т. ін.).

Різноманіття. Наступний перелік психічних станів дозволяє говорити про їх надзвичайно велику кількість і різноманіття:

— стан настороженості, зацікавленості ув'язненого в своїй долі, здивування, подиву, розгубленості;

— стан зосередженості і неухважності, нудьги, надії і безнадійності, незахищеності, смутку, туги і приреченості;

— стан активності, бадьорості, спокою, пригніченості, відчаю, страху і жаху;

— стан втоми, безсилля, байдужості і апатії, підйому, схвилюваності, агресивності;

— стан нерішучості, невпевненості, збентеження, боязкості, нерішучості, очікування, розкаяння, розгубленості і напруженості тощо.

Полярність. Кожному психічному стану відповідає протилежний стан. Так, активності протистоїть пасивність, упевненості — невпевненість, рішучості — нерішучість, задоволеності — незадоволеність і т. ін. Полярність станів — швидкий перехід людини з одного стану в протилежний. Ця тенденція особливо яскраво виявляється в незвичайних умовах, наприклад в місцях позбавлення волі.

Психічні стани групують за різними підставами. Щодо відповідності основним станам кори головного мозку можна розрізнити оптимальний, збуджений і депресивний стан. Наприклад, нормальний бадьорий стан з рівновагою між процесами збудження і гальмування

може бути покладений в основу оптимального психічного стану, при якому діяльність людини активна і найбільш продуктивна.

Збуджений загальний стан правомірно розглядати як афектне, таке, що утрудняє або робить неможливим гальмівний процес. При такому стані нерідко людина втрачає над собою контроль, порушується її діяльність. Особливо це стосується збудження, яке може перейти в крайній ступінь, — в афект.

Наступний, довгий, але теж послідовний ряд перехідних станів пояснює стан депресії, а також розгубленості, апатії. Першою фазою цього ряду — зрівняльною, при якій зрівнюється ефект сильних і слабких подразників, добре пояснюється, наприклад, слабке реагування людей на те, що їх оточує, як результат тривалої роботи без відпочинку, особливо без сну, стомлення клітин кори головного мозку.

При парадоксальній фазі на сильні подразники людина реагує слабкіше, ніж на менш сильні. Відбувається це тому, що гальмівний стан заглиблюється, працездатність кори головного мозку знижується і сильні подразники виявляються надсильними, що важко переносяться ослабленими нервовими клітинами; вона або зовсім не реагує на них, або дає дуже слабку реакцію. Слабкі ж подразники продовжують викликати звичайну реакцію, яка об'єктивно стає сильнішою, ніж реакція на сильний подразник. Цим можна пояснити явища, коли засуджений реагує бурхливим спалахом на незначні зауваження вихователя і залишається абсолютно байдужим до суворих заходів та дій.

При подальшому розвитку гальмівного стану кори головного мозку настає ультрапарадоксальна фаза, коли у відповідь на позитивні умовні подразники виникають гальмівні реакції, а на гальмівні подразники — позитивні реакції. Пояснюється це тим, що всякий позитивний подразник може бути непосильним для кори головного мозку — непосильним і викликати зберігаючу гальмівну реакцію. Глибоке гальмування кори головного мозку, яке викликається в цьому стані позитивним сигналом, призводить до корінної зміни реакції на гальмівні сигнали. В той час, коли корковий представник позитивного подразника знаходиться в стані гальмування, кірковий представник подразника, який викликає зазвичай гальмівний ефект, за законом позитивної індукції збуджується, то це викликає позитивну реакцію. Прикладом психічного стану, відповідного ультрапарадоксальній фазі, можуть служити випадки активного негативізму, упертість.

За цією самою же підставою розрізняють: активний і пасивний стан; творчий і репродуктивний стан; парціальний і загальний стан (стан однієї аналізаторної або сигнальної системи або і кори головного мозку в цілому); стани, які викликаються переважанням в

психічній діяльності кори головного мозку або підкірки (активність підкірки і гальмування кори породжує істеричний стан і, навпаки, гальмування підкірки при збудженні кори — астенічний і т. ін.).

За чисто психологічною ознакою стани класифікуються на інтелектуальні, емоційні, вольові і комбіновані.

Залежно від діяльності, яку вони супроводжують, психічні стани поділяються на стани в ігровій, учбовій, трудовій, спортивній та інших видах діяльності.

За роллю в структурі особистості стани можуть бути ситуативними, особистими, груповими. Ситуативні стани виражають особливості ситуації, які викликають у людини не характерні для неї реакції. Особовими і колективними (груповими) є стани, які характерні даній конкретній людині або ж колективу (групі).

За глибиною переживань розрізняють стани глибокі і поверхневі. Наприклад, пристрасть — глибокий стан, ніж настрій.

За характером впливу на особистість, колектив (групу) стани поділяють на позитивні і негативні. Ця класифікація важлива для вихователів. Негативно діючи на людину і колектив стани нерідко бувають причиною виникнення психологічного бар'єру між вихователем і засудженим, із-за якого виховні заходи виявляються або малоефективними, або взагалі безрезультатними. В той же час психічний стан, який позитивно впливає на психічну діяльність, підвищує ефект педагогічної дії.

За тривалістю протікання стани бувають тривалими і короткочасними. Туга вперше засуджених за доміvkою може охоплювати період до декількох тижнів або місяців, поки вони не звикнуть до умов позбавлення волі, не «увійдуть» в колектив. Стан очікування у звільненого з місць позбавлення волі виникає за декілька місяців до кінця терміну позбавлення волі.

За ступенем усвідомленості стани можуть бути більш або менш усвідомленими.

Психічні стани, як і всі явища психічного життя, детерміновані діями зовнішнього і внутрішнього середовища. Особливе значення в їх виникненні відіграють соціальні умови життя людини (макросоціальний чинник).

Під впливом конкретних фактів життя і особистих обставин можуть виникати різні психічні стани. При цьому найбільш значущі факти суспільного життя, події викликають схожі стани у багатьох людей. Великий вплив на стани людей мають ідеологія, світогляд і т. ін.

Негативні психічні стани засуджених значною мірою пояснюються суперечностями в їх етичних переконаннях, песимістичними поглядами, «філософією» злодія, вбивці.

Виключно значна залежність психічних станів людини від її здоров'я. Так, спостереження показують, що у важко хворих на туберкульоз переважають агресивні стани, які знаходять вихід в різних буйствах, непокорі адміністрації, нападах на медичний персонал, в прагненні діяти за принципом: «Мені погано — нехай і іншим буде погано». Особливо сильно дезорганізують психіку людини, викликаючи відповідні психічні стани, алкоголь, наркоманія, вживання інших збудливих засобів, неврегульованість життя.

Психічні стани органічно пов'язані з потребами особистості. Поки потреба людини не задоволена, вона знаходиться в стані незадоволеності своїми потребами, а отже, і самим собою. У роботі із засудженими це треба враховувати. Позбавлення волі органічно включає обмеження багатьох матеріальних і духовних потреб, не задоволення яких неминуче викликає переважно етичні страждання і, як наслідок, важкі психічні стани, що, поза сумнівом, створює певні передумови для виправлення засуджених. Разом з тим, необхідна розумність, доцільність в обмеженні задоволення потреб, така їх міра, яка не буде викликати тяжкі переживання, страждання і не надломить психіку людини.

Психічні стани залежать від індивідуальних особливостей людини. Характерно, що позбавлення волі по-різному впливає на людей. Деякі засуджені не витримують невизначеності в своїй долі (наприклад, у зв'язку з наближенням того терміну відбування покарання, після якого можливе умовно-дострокове звільнення). Зазвичай це люди з холеричними і меланхолійними рисами темпераменту. У флегматиків і сангвіників подібний стан не так рельєфно виявляється в їх зовнішній поведінці.

На психічні стани людини впливають попередні стани. Зв'язок між даним і попереднім психічним станом може бути двояким. У одних випадках попередній стан змінювався протилежним (полярним). Так, стан напруги, яку відчуває засуджений, чекаючи рішення про амністію, змінювався розрядкою, якщо очікуване здійснилося. У інших випадках один стан змінюється схожим. Так, тимчасове озлоблення, яке виникло у засудженого в ході слідства і суду, деколи переростає в «глобальну» озлобленість на все суспільство, на інших людей.

На психічні стани засуджених впливають і умови життя в конкретній установі для позбавлених волі, її місце розташування (у якому районі країни, на якому місці), планування, зовнішній вигляд споруд і тюремних атрибутів — огорожа, засоби охорони і т. ін.

Сильно відображається на психічних станах засуджених морально-психологічна атмосфера в колективі: стиль взаємин, внутрішньо колективні побутові традиції, групові настрої, здатні за законом психічної індукції, «заражати» оточуючих.

Позбавлення волі по-різному сприймається і переживається вперше засудженими і неодноразово судимими, жінками і чоловіками, молодими і літніми людьми, неодруженими і сімейними, засудженими на короткі і тривалі терміни тощо. Але у всіх випадках в психічних станах людей, позбавлених свободи, є багато загального, що дає право говорити про типові стани засуджених.

Певна закономірність спостерігається в динаміці психічних станів позбавлених волі. Звертають на себе увагу, наприклад, поворотні пункти (критичні точки), в яких з неминучістю виникає зміна або яскравий прояв типових психічних станів: арешт, пред'явлення звинувачення, віддання під суд і судовий розгляд, оголошення вироку, рішення касаційної інстанції, відправлення в колонію, прибуття в колонію, перші місяці перебування в колонії (період адаптації), зміна умов утримання (перехід з колоній одного в колонію іншого виду режиму і т. ін.), останні місяці перед звільненням, звільнення і пристосування до життя на волі. Психічні стани можуть, звичайно, змінюватися і в проміжках між критичними точками. Жодного засудженого, наприклад, не може залишити байдужим факт надання побачення.

Позбавлений волі постійно знаходиться в стані очікування слідства, суду, виголошення вироку, відправки в колонію, зміни умов утримання, звільнення. При цьому відбувається завчасне настроювання людини на майбутні умови життя і діяльності. Очікування може бути різним за психологічним змістом. Це — боязнь можливих страждань (наприклад, вперше засудженого страхає майбутнє відправлення в колонію, де він повинен відбувати термін покарання); тривога, яка виникає у разі, коли події, що цікавлять людину, за своїм результатом невідомі (чи буде він амністований, чи звільнять умовно-достроково, чи помилують його, чи направлять в колонію посиленого режиму утримання і т. ін.). Тривога викликається невизначеністю інформації, яка надходить, вона властива всім позбавленим волі, але ступінь її прояву у підслідних, підсудних і засуджених різна — від відкритої (афектної) до прихованої (яка зовні не проявляється) — залежно від суб'єктивної значущості очікуваних подій і індивідуальних якостей людини. Засуджені, наприклад, так описують стан очікування: «...коли суд виніс вирок, то я з полегшенням зітхнув. Хоча мене і засудили до позбавлення волі, але термін дали незначний. І тут я дізнався, що родичі того, що постраждав, почали добиватися перегляду справи... У свідомість закралася тривога. Не спав ночей, хвилювався. Заспокоївся, коли касаційна інстанція залишила вирок в силі. Але потім знову почав хвилюватися. Турбувало: а що таке колонія? У камері у нас сиділи різні люди, нагнали страху, наговорили такого, що став боятися

відправки в колонію, а особливо боявся, що в дорозі зі мною щонебудь трапиться. Виявилось, що колонія не в'язниця, але і не будинок відпочинку. Все підпорядковано нашому виправленню. Працював чесно. Хороший у нас попався начальник загону. Зустрів, ознайомив з порядками, попередив, з ким небажано дружити, як поводитися... Але скоро і звільнення. Як поволі тягнуться останні дні і години. Чекаю звільнення і зазнаю фізичних мук. Якимсь став невпізнаним. Все мене дратує, не покидає думка: яке ж сьогодні число?». У стані очікування людина може зазнавати і нетерпіння. Воно охоплює позбавленого волі напередодні події, яка за результатом для нього відома, але дуже хвилює, цікавить його. Наприклад, особливе нетерпіння проявляють засуджені напередодні або ж незадовго до звільнення. Нетерпіння виявляється також порізному: від бурхливої радості до афектно-гальмівних реакцій.

Людина в стані очікування характеризується підвищеною, іноді нерівномірною напруженістю й загостренням психічних і фізіологічних функцій. Майбутнє звільнення і радує, і лякає новизною і невідомістю обстановки на волі. Виникає маса запитань: як і де влаштуватися на роботу; як зустріне сім'я або улюблена дівчина, колектив, друзі, товариші; як складеться подальше життя.

Особливим станом позбавленого свободи є надія на краще майбутнє. Вона властива взагалі всім людям, але надія у засудженого особливого роду — це надія на зміну своєї долі в майбутньому, в основному після звільнення. Інший зміст має надія у підсудного і підсудного. Вона пов'язана в основному з проблемою: як би полегшити свою долю і уникнути строгого покарання в даний час.

Станами, протилежними надії, є безнадійність і приреченість — важкі стани, при яких людина іноді втрачає перспективу і сенс життя. У такому стані нерідко засуджені йдуть на найтяжчі злочини в колонії. Особливо властиво це засудженим до вищої міри покарання, яким вона була в порядку помилування замінена максимальним терміном позбавлення волі, а також засудженим, які страждають на невиліковні хвороби. Безнадійність і приреченість особливо гостро виявляються у засуджених на тривалі терміни і у неодноразово судимих. У такому стані у них пригнічуються воля, мислення, пам'ять тощо, вони або зовсім не реагують, або, навпаки, бурхливо, хворобливо реагують на виховні дії.

Подолати даний стан людини, відродити надію на краще майбутнє і додати надії реальні контури — це означає певною мірою стимулювати засудженого до визнання своєї провини, розкаяння, бездоганної поведінки і самовиховання в процесі відбування покарання.

Властиві позбавленим свободи і такі стани, як незахищеність або уявна захищеність. Пройшовши через всі стадії кримінального

процесу як заарештованого, обвинуваченого, підсудного, засудженого, тобто людини, до якої суспільство пред'являє особливу вимогливість за скоєне, вона вважає себе беззахисною перед органами правосуддя. Їй здається, що вони мають лише одну мету — як би сильніше покарати. У подальшому з такою ж упередженістю засуджений відноситься і до вихователів та усіх працівників колонії. Упередження про уявні «каральні» домагання з боку співробітників колонії штовхає позбавлених волі на «захисні» заходи. Один з таких заходів — об'єднання в мікрогрупи.

Типовим станом позбавленого волі є туга. Туга за домівкою, свободою, рідними, друзями з певною силою впливає на людину — виробляє специфічну тюремну ходу, заціпенілість обличчя, підвищену збудливість і дратує, викликає персеверацію — нав'язливе повторення одних і тих же образів пам'яті і уяви. Особливо гостро туга виявляється напередодні різних свят, сімейних торжеств (днів народження і т. ін.), після одержання листів з свободи, закінчення побачень тощо.

Від туги слід відрізнити нудьгу — стан, при якому знижується увага і інтерес до навколишньої дійсності. Нудьга властива не тільки позбавленим волі. Вона добре описана в художній і науковій психологічній літературі. Але у позбавленого волі нудьга особливого роду. Вона викликається як зовнішніми причинами (одноманітність життя в місцях позбавлення волі, відсутність свіжих вражень, сенсорний голод і т. ін.), так і суб'єктивними особливостями особистості (бідністю її духовного життя, вузькістю інтересів, обмеженістю кругозору і т. ін.). Нудьга — неприємний і обтяжливий стан, з якого позбавлені волі намагаються вийти різними шляхами. Одні зусиллям волі зосереджуються на певній діяльності (пізнавальній, трудовій), інші шукають розваг, нерідко заборонених, треті знущаються над іншими, четверті тиняються з кутка в куток.

До типових психічних станів відноситься апатія — стан байдужості, яка викликається не тільки одноманітністю вражень, але часто і, навпаки, їх надмірною кількістю. Вона породжує пасивність, паралізує волю та інтелект. У такому стані засуджені стають байдужими до своєї долі, не хочуть вчитися в школі, трудитися, брати участь у колективному житті колонії.

Ті або інші психічні стани у засуджених, як правило, не виступають ізольовано, а виявляються в комплексі.

При цьому в кожен даний момент проявляється якийсь один яскраво виражений стан, що підпорядковує собі інші. Так, на загальному фоні стану очікування може часом виявлятися туга, тривога, а на тлі туги — стан нетерпіння, апатія тощо. Багато психічних станів позбавлених волі мають складну структуру. Відчай засуджено-

го, наприклад, може бути комбінацією сорому від свідомості винності в скоєнні злочину і переконанням в своєму безсиллі, неможливості вплинути на свою долю.

Одним із складних комплексних психічних станів позбавлених волі є фрустрація — стан людини, який виражається в характерних особливостях переживань і поведінки й викликається об'єктивно непереборними (або які суб'єктивно так сприймаються і розуміються) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до вирішення певних завдань. У фрустрації засуджених об'єднуються туга і тривога, безнадійність і приреченість, апатія і т. ін. Фрустрація виявляється по-різному і обумовлює особливу активність (агресія, примхливість, самокатування) або ж пасивність і бездіяльність людини залежно від сили і суб'єктивної значущості фрустратора (подразника, що зумовив фрустрацію), індивідуально-психологічних якостей особистості, попередніх станів, від особливостей взаємин, які склалися (особливо між вихователями і засудженими, вчителями шкіл).

Психічні стани вносять істотні корективи в сприйняття особистості. Так, в стані очікування спотворюється сприйняття часу: позбавленим волі здається, що час «тягнеться», і нерідко вони намагаються прискорити його течію, «убити час» різними, у тому числі і забороненими, розвагами, іграми.

Психічні стани мають певний вплив на об'єктивність сприйняття навколишньої дійсності. Так, у стані надії засуджений починає оптимістичніше сприймати явища суспільного життя і своє становище; в стані приреченості і відчаю виявляється особливий суб'єктивізм в сприйнятті засудженого. Під впливом апатії, нудьги істотно притупляється пам'ять, виявляється млявість думки, нав'язливість уяви, нездатність зосередити увагу на якій-небудь діяльності, що повинно враховуватися при організації навчання засуджених в школі при місцях позбавлення волі.

Томливі очікування викликають відчуття роздратування і відчаю, особливо коли надія на дострокове звільнення не виправдалася і термін позбавлення волі вийшов значно тривалішим, ніж думав засуджений. Очікування, нетерпіння, тривога, туга порушують сон людини. Безсоння розтягує ніч, психологічно і фізично виснажує людину, робить її дратівливою, замкнутою, розлюченою. Сновидіння позбавлених волі стають неспокійними, тривожними. При безсонні людину охоплюють найпохмуріші думки, гарячково, а деколи хворобливо працює уява.

Важкі психічні стани можуть призводити слабовільних осіб, позбавлених свободи, до втрати своєї індивідуальності. Зовні це виявляється не тільки в ході, але і в тьмяному погляді, бідності мови.

Не випадково багато засуджених, таких, що пробули рік і більш в колонії, нерідко стають схожими один на одного. Досвідченим працівникам місце позбавлення волі ці прояви слугують сигналом для аналізу причин, що породжують важкі стани, і вжиття заходів до запобігання небажаним вчинкам, обумовленим такими станами.

Зумовленість психічних станів засуджених сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників відкриває перед працівниками місце позбавлення волі перспективу управління цими станами. Мова йдеться не про те, щоб позбавлені волі взагалі не переживали безсонних ночей, очікування, розкаяння совісті, туги за волею, не мучалися сумнівами, відчаєм, безнадійністю тощо. Без таких переживань втрачається гострота позбавлення волі, а колонія, дійсно, може стати «рідним домом». Важливо попередити виникнення повного відчаю, не допустити переростання глибоких внутрішніх конфліктів у психічні зриви.

Зняття негативних та формуванню позитивних психічних станів сприяє попередження й запобігання всіляким порушенням взаємин серед засуджених, а також між працівниками місце позбавлення волі і засудженими. Практика показує, що в колоніях, де колектив засуджених недостатньо згуртований, а пануючими є повторні відносини, формуються стани незахищеності або помилкової психологічної захищеності. Зняття і подолання цих станів тим успішніше, чим успішніше проводиться робота по об'єднанню колективу засуджених.

Щоб жоден засуджений, яким би він не був слабосильною або самотньою людиною, в колективі не відчував себе відособленим і беззахисним, вихователі прагнуть зробити загальновідомим той факт, що в даній колонії ніхто не тільки не має права, але і не має можливості безкарно знущатися, чинити насильство. З перших днів кожному засудженому в таких колоніях стає відомо, що всілякі спроби насильства одних осіб над іншими тут присікаються найрішучішим чином.

Сприяє формуванню потрібних станів встановлення працівниками місце позбавлення волі психологічного контакту із засудженим, уміння викликати його прихильність до себе. Досягається це зверненням до позитивних, етичних якостей особистості, нагадуванням про минулі достоїнства і заслуги, висловленням упевненості, що людина виправдає надії, які покладаються на неї.

Нерідко подолання негативних станів відбувається швидше, якщо працівник місце позбавлення волі подасть якусь підтримку засудженому у вигляді конкретної поради або схвалення його дій і вчинків, спрямованих на виправлення, а також заохочення за досягнуті успіхи і старанність у колективній і трудовій діяльності.

Допомагають подолати стани невпевненості, тривоги і боязкості засудженого перед його звільненням дружнє напуття, побажання

успішного життя на волі як з боку працівників місць позбавлення волі, так і з боку колективу засуджених.

Велике значення в підтримці позитивних і знятті негативних психічних станів має чітка організація життя і побуту засуджених, наукова організація їх праці, навчання, відпочинку, культурно-освітньої роботи, фізкультури і спорту. Навпаки, відсутність чіткого плану і ритму праці розхолоджує засуджених, породжує розхлябаність, безвідповідальність, нервозність і невпевненість в завтрашньому дні. У свою чергу, ці негативні психічні стани глибоко впливають на результати і ритм виробничої діяльності.

Таким чином, психічні стани, як і всі явища психічного життя, детерміновані впливом зовнішнього і внутрішнього середовища. Особливо важливе значення у виникненні певних психічних станів мають соціальні умови життя людини (макросоціальні чинники). На психічні стани людей великий вплив мають ті або інші факти суспільного життя, їх динаміка. Найбільш значущі події можуть викликати схожі стани у багатьох людей.

Негативні психічні стани ув'язнених значною мірою пояснюються суперечностями в їх етичних переконаннях, песимістичними поглядами, «філософією» злодія, вбивці і розбійника. Неминучість відплати за вчинений злочин викликає в одному випадку стан схвилюваності, в іншому — байдужість до своєї долі або приреченість, а в третьому — стан особливої пильності, замкнутості і обережності, які допомогли б уникнути покарання. Двоїстість і суперечливість своїх психічних станів відзначали багато ув'язнених, які прийшли з повинною.

На психічні стани людини значною мірою впливають взаємини, які складаються у виробничому колективі, сім'ї і найближчому оточенні. Певні психічні стани можуть виникати під впливом колективних і групових настроїв, здатних за законом психічної індукції «заражати» інших людей.

Що стосується ув'язненого, то на виникнення у нього певних психічних станів впливає безліч специфічних чинників, таких як встановлений в даній установі виконання покарань режим і засоби його забезпечення (охорона, нагляд, дія колективу ув'язнених і його самодіяльних організацій, наявність або відсутність елементів подвійного життя в колективі, морально-психологічна атмосфера в мікрогрупі, заходи дисциплінарної дії і т. ін), необхідність беззаперечного виконання вимог адміністрації і вихователів, особливості і труднощі побуту, моральні переживання, які пов'язані з фізичною ізоляцією від суспільства, припиненням звичних зв'язків, відірваність від рідних і друзів.

Психічні стани ув'язненого багато в чому залежать як від усвідомлення глибини своєї провини, так і від переконання в несправе-

дливості вироку. Практика показує, що багато ув'язнених не усвідомлюють свою провину, а вирок вважають несправедливим. Це походить від невміння і небажання критично ставитися до себе, своїх вчинків. Некритичне відношення до себе викликає такі психічні стани, які утруднюють процес виправлення. І навпаки, коли людина стає здатною на самоконтроль, у неї виникають стани, що сприяють виправленню.

Виключно велика залежність психічного стану людини від її фізичного здоров'я. Відомо, що лікарі судять про початок захворювання по погіршенню самопочуття людини, ще до появи певних симптомів. Особливо це добре простежується на ув'язнених, які знаходяться в лікувальних установах. Спостереження, проведені в лікарні для ув'язнених, хворих туберкульозом, показують, що у них, і особливо у важко хворих, переважають агресивні стани, які знаходять вихід в непокорі, нападах на медичний персонал, в прагненні поступати за принципом: «Мені погано — хай і іншим буде погано». Особливо сильно дезорганізують психіку людини, викликаючи відповідні психічні стани, алкоголь, вживання інших збудливих засобів, статеві збочення.

Психічні стани органічно пов'язані з потребами особистості. Позбавлення волі органічно включає обмеження багатьох матеріальних і духовних потреб, незадоволення яких неминуче викликає як фізичні, так і етичні страждання і як наслідок — важкі психічні стани. Це, поза сумнівом, створює певні передумови для виправлення ув'язнених. Покарання, як таке перестало б існувати, якби задовольнялися всі потреби засудженого. Разом з тим потрібна розумність, доцільність в обмеженні задоволення потреб, така їх міра, при якій хоч і викликатимуться важкі переживання, страждання, але разом з тим вони не надломлять психіку людини. Пам'ятаючи про дієвість психічних станів, працівники установ виконання покарань повинні піклуватися про ті потреби ув'язнених, повне задоволення яких передбачене нормативними актами.

Психічні стани залежать від індивідуальних особливостей людини. Характерно, що позбавлення волі по-різному впливає на людей. Деякі слідчі, наприклад, прагнуть створити ситуацію невизначеності обвинувачених. Цієї ситуації не витримують звичайні люди з холеричними і меланхолійними рисами темпераменту, які, як правило, самі виявляють бажання дати правдиві свідчення. Коли ж їх свідченням слідчий не довіряє, то вони нерідко вдаються до самообмови, лише б покінчити з невизначеністю. Закінчення слідства і суду, а також відправлення в колонію такі люди вважають за найбільше благо, оскільки при цьому закінчується стан невизначеності, який їх сильно пригноблює. На флегматиків і сангвіників ситуація

невизначеності найчастіше не справляє такої сильної пригноблюючої дії; вони зазвичай проявляють максимум зібраності, спокою, щоб ні жестом, ні словом не видати себе.

На існуючі психічні стани людини впливають попередні стани. Існує деяка закономірність психічних станів, — відзначає М. Д. Левітов [6], — які в своїй динаміці дуже швидко розширюються. Коли людина переживає сильну радість, їй все здається милим.

Зв'язок між даним психічним станом і тим, який йому передує, може бути двояким. У одних випадках попередній стан змінювався протилежним (полярним). Так, стан напруги, у якому перебуває засуджений, чекаючи рішення наглядової комісії з питання про умовно-дострокове звільнення, змінювався розрядкою, якщо очікуване здійснилося. У інших випадках між попереднім і подальшим психічним станом є відношення не протилежності, а схожості. Так, тимчасова озлобленість, яка виникла у засудженого в ході слідства і суду, якщо його надії не виправдалися, нерідко переростає в «глобальну» озлобленість, і людина на все починає реагувати за принципом «Правди не знайдеш, справедливості на світі немає» і т. ін.

Велика роль звичок у виникненні і переважанні психічних станів у ув'язнених. Серед них зустрічаються «скиглії», які ніють не тому, що їм нестерпно важко, а тому, що у них з часом утворилася така погана звичка, яка псує настрій і їм, і навколишнім.

На психічні стани ув'язнених особливо впливає загальна трудова обстановка, ритм праці. Захопленість роботою, професійна гордість, виховані у ув'язнених, здатні призвести не тільки до перевертоту в їх свідомості, а й благотворно вплинути на їх психічні стани. Там же, де процвітає штурмівщина, де не піклуються про культуру виробництва, про працевлаштування засуджених, панують стани пригніченості, байдужості ув'язнених до праці. Все це негативно впливає на продуктивність праці в цілому, а головне на процес управління ув'язнених.

На психічні стани ув'язнених впливають психічні стани працівників місць позбавлення волі. У тих установах виконання покарань, в яких вихователі, пред'являючи справедливі вимоги до ув'язнених, поводять себе тактовно, витримано, виявляють зацікавленість в їх долі, завжди знаходяться в бадьорому, оптимістичному настрої, як правило, менше всіляких конфліктів і неладів, там ув'язнені спокійні, урівноважені. Там, де вихователі нерідко проявляють нервозність, допускають лайку, грубість і образи, як правило, переважаючими в середовищі ув'язнених є стани озлобленості, напруженості, невпевненості, агресивності, нервозності.

Фізіологічний механізм психічних станів розкритий в працях І. П. Павлова та його учнів і послідовників. Психічні стани мають рефле-

кторну природу, виникають у відповідь на зовнішні або внутрішні подразники. При цьому одні з них безумовно рефлекторного походження, наприклад, стан голоду, спраги, тривожно-дратівливі стани при хворобі серця і печінки, а інші (переважна більшість) умовно-рефлекторного походження. Наприклад, у засудженого, який звик починати роботу в один і той же час, перед початком зміни виникає оптимальна робоча настроєність, стан упевненості і бадьорості, він з першої ж хвилини входить у ритм праці. В той же час у людини, яка працює від випадку до випадку і в різний час, виникає перед виходом на роботу стан невпевненості, неприємні відчуття, небажання трудитися, на подолання яких він витрачає вольові зусилля.

І.П. Павлов, його учні і послідовники встановили, що під впливом сукупності зовнішніх і внутрішніх подразників можуть встановлюватися і певний час зберігатися як окремі стани «різних пунктів півкуль», так і загальні генералізовані стани кори головного мозку, її «певний функціональний рівень». Всі ці стани головного мозку, і перш за все його кора, є фізіологічною основою психічних станів. Під станом кори І.П. Павлов розумів тимчасову її динамічну характеристику, тобто певне співвідношення нервових процесів збудження і гальмування. Ця тимчасовість станів може бути різною, починаючи із зовсім епізодичної до стійкої, типової для даної людини. Стани кори мозку, виникаючи під впливом зовнішніх або внутрішніх подразників, а також попередніх станів, у свою чергу, впливають на швидкість утворення нових тимчасових зв'язків.

Зміни у співвідношенні нервових процесів збудження і гальмування І.П. Павлов поклав в основу класифікації станів кори, що отримали назву фазових станів. Він писав: «На одному кінці стоїть збуджений стан, надзвичайне підвищення тону роздратування, коли робиться неможливим або дуже утрудненим гальмівний процес. За ним йде нормальний, бадьорий стан, стан рівноваги між дратівливим і гальмівним процесами. Потім слідує довгий, але теж послідовний ряд перехідних станів до гальмівного стану. З них особливо характерні: зрівняльний стан, коли всі подразники, незалежно від їх інтенсивності, в протилежність бадьорому стану, діють абсолютно однаково; парадоксально, коли діють тільки одні слабкі подразники або сильні, але тільки ледве, і, нарешті ультрапарадоксально, коли діють позитивно тільки раніше вироблені гальмівні агенти — стани, за яким слідує повний гальмівний стан». Учні І. П. Павлова диференціювали і розділили деякі фази на цілий ряд додаткових фаз. Наприклад, І. Г. Розенталь виділив нормальну, перехідну до зрівняльної, зрівняльну на різних рівнях, перехідну до наркотичної, наркотичну, парадоксальну і гальмівну фази. І. І. Красногорський виділив три фази підвищеної збудливості, які назвав екстраторними.

Для фізіологічного обґрунтування психічних станів велике значення мають дослідження П. С. Купалова [20] і його учнів про укорочені рефлекси. Існують два типи укорочених, або усічених, рефлексів. Перший полягає в укороченні рефлексів в останній ланці, тобто в зовнішній реакції. Зовню дію викликає певний стан нервових клітин, які до певного моменту не супроводжуються зовнішньо вираженою реакцією. У другому типі усіченого рефлексу бракує не останньої, а першої ланки, тобто зовнішнього подразника. Реакція виникає як відповідь не на зовнішній або внутрішній подразник, а на функціональний стан кори півкулі. Вченням про укорочені рефлекси підкреслюють роль станів кори як агента нервової діяльності. Роль станів кори як пускового механізму стає зрозумілішою в світлі досягнень учених про випереджаюче збудження, акцептор дій (П. К. Анохін), локалізації функцій кори головного мозку (О. Р. Лурія).

У наш час фізіологи під станом визначають тимчасовий певний функціональний рівень кори великих півкуль, що відображає впливи внутрішнього середовища організму або зовнішніх умов і що виявляється в підвищеній або зниженій психічній активності людини.

Виникаючи під впливом внутрішніх або зовнішніх подразників, стани кори, у свою чергу, можуть бути умовними подразниками, що сигналізують про якісь зміни, важливі для пристосування організму до середовища. Завдяки тому, що нервова система здатна утримувати певний функціональний рівень кори і після припинення дії тих зовнішніх подразників, які зумовили його настанову, і стан кори саме виступає як умовний подразник, кора великих півкуль дістає можливість регулювати свій загальний стан, встановлюючи функціональний рівень, необхідний для пристосування до зовнішніх умов, і, коли це треба, зберігаючи його.

Розкриттю механізму дії психічних станів допомагає вчення О. О. Ухтомського [18] про домінанту. Коли який-небудь нервовий центр знаходиться під тривалою дією важливих для організму подразників, у ньому, згідно з цим ученням, виникає стійке збудження, що підпорядковує собі решту всієї рефлекторної діяльності. Домінанта ніби притягує до себе всі збудження, що попадають в центральну нервову систему. Будь-яке стороннє роздратування замість того, щоб викликати ту рефлекторну реакцію, яка зазвичай за ним слідує, лише підсилює рефлекторну дію домінанти. Наприклад, стороннє роздратування, які впливають на ув'язненого в стані афекту (якщо вони не дуже сильні), можуть не припинити, а, навпаки, підсилити прояв афектного стану.

Домінанта забезпечує підтримку в корі процесу на певному рівні, регулюючи енергію, що йде від подразників. Дією домінанти, наприклад, підтримується увага як психічний стан. Ще І. М. Сече-

нов вказував на те, що заняття в дуже галасливій або абсолютно тихій кімнаті, в яку не проникають ніякі слабкі сторонні подразники, йдуть менш продуктивно, ніж у приміщенні, в яке проникають подразники, не настільки сильні, щоб відвернути увагу від основного заняття. Пояснення цього факту викладено у вченні О. О. Ухтомського [18] про домінанту. Увага до чого-небудь веде до підвищення збудливості відповідного аналізатора і зниження збудливості інших. При увазі виникає ясність сприйняття, продуктивним стає мислення і діяльність.

Хоча домінанта виникає на основі минулих дій, відображених у мозку, вона має велике значення для регулювання поведінки людини в сьогоденні.

Домінанта лежить в основі виниклого психічного стану, і вона допомагає утримати цей стан протягом певного часу. Вчення про домінанту відповідає на питання про те, як поновлюється психічна діяльність після перерви. Будь-яка діяльність залишає слід і може бути знову легко відтворена під впливом адекватного подразника. Разом з тим цим феноменом можна пояснити явище перетворення станів (тимчасових домінант) у стійкі психофізіологічні утворення особистості.

Психічні стани характеризуються специфічним для них зовнішнім проявом — у зміні дихання і кровообігу, в міміці, пантомімі, рухах, ході, жестах, інтонаційних особливостях мови і т. ін.

Зміна дихання. Для різних психічних станів (особливо емоційних) характерні свої швидкості і амплітуди дихальних рухів. Так, у стані задоволення спостерігається збільшення як частоти, так і амплітуди дихання; в стані незадоволення — зменшення того й іншого; у збудженому стані — дихальні рухи стають частими і глибокими; в стані напруги — сповільненими і слабкими; у стані тривоги — прискореними і слабкими; при несподіваному здивуванні миттєво стають частими при збереженні нормальної амплітуди; в стані страху спостерігається різке уповільнення дихання тощо.

Зміна кровообігу. При різних психічних станах по-різному змінюються частота і сила пульсу, величина кров'яного тиску, розширюються або звужуються кровоносні судини. Все це веде до прискорення або уповільнення потоку крові, посилення її притоку до одних і відтоку від інших органів і частин тіла. Якщо в спокійному стані частота пульсу зазвичай складає 60—70 ударів на хвилину, то, як показують спостереження, у збудженому стані або стані напруженого очікування (очікування оголошення вироку, очікування побачення, виклику до слідчого на допит і т. ін.) частота пульсу може підвищуватися в дуже широкому діапазоні залежно від значущості, що виникла, для ув'язненого ситуації і психічного стану.

Зміна кровообігу зазвичай супроводжується зблідненням або почервонінням тіла людини.

Міміка. У повсякденному житті найчастіше висновки про психічні стани ув'язненого робляться на основі його міміки, тобто координації рухів м'язів, очей, брів, губ, носа і т. ін. Міміка здатна виразити дуже тонкі відтінки переживань. Не випадково досвідчені працівники приділяють особливу увагу мімічним рухам.

Мовна інтонація. Велику роль у взаєминах людей відіграє вираження психічних станів за допомогою підвищення або пониження, або ослаблення голосу. Тому контроль за голосом може дати істотні дані про психічні стани людини. При цьому динаміка мови може ослабляти сенс і зміст вимовлених слів, зводити їх нанівець (наприклад, коли людина прагне приховати свій психічний стан) або, навпаки, підсилювати сенс і зміст слів, коли людина не приховує свого психічного стану. Щоб не помилитися при визначенні психічних станів ув'язнених по динаміці їх мови, слід враховувати одну особливість: багато ув'язнених не можуть спокійно, тихо розмовляти, як завжди говорять люди. Вони говорять підвищеним тоном, нерідко істерично кричать, це частково пояснюється тим, що людина втратила повагу до себе і своїх співбесідників, втратила упевненість, що її мова переконлива, і тому прагне привернути увагу оточуючих. Істеричність особливо характерна для неодноразово судимих жінок.

Рухи і дії. Індикатором психічного стану ув'язненого нерідко служать його рухи і дії. Так, по невпевнених або млявих рухах можна судити про стан стомленості, по різких і енергійних рухах і діях — про бадьорий стан людини. Проте і тут не слід забувати про схильність ув'язнених до прихованих дійсних станів. Тому прямо судити по зовнішній картині діяльності про психічний стан — помилково. Так, навіть яскраво виражена млявість рухів і дій ув'язненого в процесі праці може мати різні причини і тому бути пов'язаною з різними психічними станами. Ця млявість може бути викликана природною фізичною стомленістю, вона може бути пояснена і хворобою, і порушенням ритму праці, і депресією, або погіршенням колективних (групових) настроїв.

Проте при діагностиці психічного стану ув'язненого не можна ґрунтуватися тільки на мімічних показниках, мовній інтонації, рухах і діях. По-перше, тому, що ці показники багатозначні (наприклад, втома може виражатися як у загальмованості, так і в пошкваленому мімічних рухів), по-друге, ув'язнені дуже часто приховують свої дійсні психічні стани, по-третє, нерідко мають місце награні психічні стани, демонстрацією яких ув'язнені прагнуть досягти певних вигод у правовому і матеріальному відношенні.

Правильніше уявлення про психічні стани засудженого можна отримати шляхом зіставлення всіх зовнішніх ознак і комплексного їх вивчення.

5.2. Класифікація психічних станів осіб позбавлених волі

У сучасній психологічній літературі існує декілька підходів до класифікації психічних станів особистості. Можна пояснити певні види станів людини на основі класифікації основних станів вищої нервової діяльності, яку визначив І. П. Павлов. Але існує і чисто психологічна класифікація психічних станів.

Як же, спираючись на класифікацію І.П. Павлова, пояснювати психічні стани людини? Візьмемо збуджений загальний стан, який правомірно розглядати як афектний, такий, що ускладнює або робить неможливим гальмівний процес. При такому стані нерідко людина втрачає над собою контроль, порушується її діяльність. Особливо небезпечно, якщо збуджений стан переходить у крайній ступінь — в афект. У багатьох ув'язнених загальний збуджений стан різкіше впадає в очі в перші дні арешту, після оголошення вироку або прибуття в колонію. Нерідко збуджений загальний стан спостерігається і перед звільненням. Пояснення збудженому стану ув'язненого знаходимо в тому, що соціальне значення і сила таких подразників, як арешт, засудження, перебування в колонії, очікувана свобода виключно великі, значущі. Існує відмінність збуджених загальних станів людини, яка вперше потрапила в місце позбавлення волі, від збуджених станів рецидивістів — людей, які неодноразово побували в місцях позбавлення волі. Якщо у перших збуджений загальний стан викликається перш за все новизною і незвичністю подразника (один з ув'язнених виразив це так: «Мене досить було б провести по коридорах в'язниці, щоб я і внукам і правнукам замовив не ставати ніколи на злочинний шлях життя»), то у інших (рецидивістів) збуджений загальний стан викликається не тільки повторною дією подразника, а й небажанням гальмувати свою поведінку. Внаслідок цього розвиваються афектні комплекси, які порушують саморегуляцію особистості і роблять її підвищено небезпечною для суспільства.

В основі оптимального психічного стану, при якому діяльність людини, як мисленнєва, так і практична, найбільш продуктивна, — «нормальний, бадьорий стан» з рівновагою між збудливим і гальмівним процесами (за вченням І.П. Павлова). Звичайно, про нормальний, бадьорий стан людини в місцях позбавлення волі можна го-

ворити тільки умовно. Вірніше було б назвати його станом вольової активності і готовності добросовісною працею і чесним життям спокутувати свою провину перед суспільством. Цей стан відрізняється деякою підвищеною збудливістю при добре функціонуючих гальмівних процесах.

Наступний послідовний ряд перехідних станів пояснює стан розгубленості, депресію, стан апатії, безперспективності і безцільності свого життя, а також стани, що стоять на межі патології психічної діяльності.

Першою фазою цього ряду — зрівняльною, при якій зрівнюється ефект сильних і слабких подразників, у зв'язку із стомленням кліток кори мозку, добре пояснюється, наприклад, спостережуваний в ув'язнених депресивний стан, коли вони взагалі слабо реагують на те, що їх оточує.

При парадоксальній фазі на сильні подразники людина реагує слабкіше, ніж на менш сильні. Відбувається це тому, що на даній фазі гальмівний стан поглиблюється, працездатність кори мозку знижується в порівнянні із зрівняльною фазою, і тоді сильні подразники виявляються надсильними, вони викликають в ослабленій нервовій клітині настільки сильні гальмівні процеси, що кора головного мозку або зовсім не реагує на них, або дає дуже слабку реакцію. Слабкі ж подразники продовжують викликати звичайну реакцію, яка об'єктивно стає сильнішою, ніж реакція на сильний подразник. Хто працював з ув'язненими, той неодноразово міг спостерігати таку картину: на незначне зауваження вихователя або представника адміністрації ув'язнений реагує бурхливим спалахом, у той час коли таке сильне покарання, як поміщення в штрафний ізолятор залишає його абсолютно байдужим.

При подальшому розвитку гальмівного стану кори настає ультрапарадоксальна фаза, для якої характерне те, що на позитивні умовні подразники виникають гальмівні реакції, а на гальмівні — позитивні реакції. Пояснюється це таким чином. Всякий позитивний подразник може бути для кори мозку непосильним і викликати охоронну, захисну, гальмівну реакцію. Глибоке гальмування, яке викликається в цьому стані всяким позитивним сигналом, призводить до корінної зміни реакції на гальмівні сигнали. Прикладом психічного стану, відповідної ультрапарадоксальної фази, можуть служити випадки активного негативізму.

Сучасні психологи визнають, що не всі відомі психічні стани можна укласти в класифікацію І. П. Павлова. При класифікації станів слід враховувати не тільки тонус вищої нервової діяльності, ступінь захоплення кори збудженням, що характеризує рівень активності або пасивності, але так само і те, яку сигнальну систему і в

якому ступені воно зачіпає. Виходячи з цього, В.І. Ковальов [3] виділяє: активний і пасивний стан; стани творчого і репродуктивного; парціальний і загальний стан (стан однієї системи аналізатора або сигнальної і стан кори в цілому); стани, які викликаються вибірко-вим збудженням і гальмуванням в корі і підкірці: активність підкірки і приторможеність кори породжує істеричний стан і, навпаки, гальмування підкірки при збудженні кори — астеничний стан тощо.

І. Д. Левітов [6] визначає психологічну класифікацію — ділення психічних станів на інтелектуальні, емоційні і вольові — як основну. Разом з тим він підкреслює її відносність, оскільки не скрізь «є збіг між класифікацією психічних процесів і класифікацією станів». Він показує це на прикладі здивування, яке віднесене до пізнавальної діяльності: «у цьому складному психічному стані при всій його емоційній вираженості на перший план виступає пізнавальна функція». Тому він пропонує розглядати цю класифікацію, як оперативну, таку, що має лише робоче значення. Він визначає ще декілька можливих підстав для класифікації психічних станів:

- за аналогією з типами або рисами характеру;

- залежно від тієї діяльності, яку вони супроводжують: психічні відносини в діяльності: ігровій, навчальній, трудовій, спортивній;

- стани особові і ситуативні. Перші характерні для особистості, в других виражаються особливості ситуації, які викликають у людини не характерні для неї реакції;

- за ступенем глибини: стани глибокі і поверхневі. Наприклад, пристрасть глибший стан, ніж настрої;

- за характером впливу на особистість: стани, які позитивно або негативно діють на людину. Стани, які негативно діють на людину, нерідко бувають причиною виникнення психологічного бар'єру між вихователем і ув'язненим, в результаті якого виховні заходи виявляються або мало ефективними або взагалі безрезультатними. В той же час психічний стан, який позитивно впливає на психічну діяльність, сприяє більш успішному виправленню злочинця. Глобальна озлобленість може служити прикладом стану, який негативно впливає на людину, розкаяння, свідомість своєї провини — стани, які позитивно впливають на особистість;

- за тривалістю протікання: стани тривалі і короткочасні. Наприклад, стан пригніченості у деяких ув'язнених після прибуття в колонію може охоплювати період від декількох тижнів до 2—4 місяців, поки вони не звикнуть до нових умов, не знайдуть товаришів. Стан очікування свободи особливо гостро починає переживатися ув'язненими з короткими термінами позбавлення волі за 2—3 місяці до звільнення, а ув'язненими, що мають тривалі терміни позбавлення волі, — за 6—8 місяців до звільнення;

— за ступенем усвідомленості: стани можуть бути більш менш усвідомленими.

Практика показує, що психічні стани засудженого зазнають істотних змін під впливом самого факту позбавлення волі. При цьому психічні стани ув'язнених, як правило, не однакові. Позбавлення волі по-різному сприймається і переживається вперше засудженими і неодноразово судимими, молодими і літніми людьми, неодруженими і сімейними, жінками і чоловіками, засудженими на короткі та тривалі терміни і т. ін. Але у всіх випадках в психічних станах людей, позбавлених волі, є багато загального, що дає право говорити про типові стани ув'язнених.

У динаміці психічних станів засудженого до позбавлення волі є свої закономірності. Звертають на себе увагу певні поворотні пункти (які називають критичними), де особливо помітна зміна і прояв типових психічних станів людини. Найбільш помітними, а отже, і найбільш значущими є такі неминучі моменти, що викликають зміну і прояв психічних станів: арешт, пред'явлення звинувачення, суд, оголошення вироку, рішення касаційної інстанції, відправка в колонію, прибуття в колонію, перші 3—5 місяців перебування в колонії (період адаптації до умов вироку), зміна умов ув'язнення, останні місяці перед звільненням, звільнення, закінчення періоду пристосування до життя на волі тощо. Це не означає, що психічні стани людини, позбавленої волі, не можуть змінюватися в проміжку між критичними періодами. Між ними можуть бути «проміжні» критичні моменти, які так само з неминучістю викликають зміну психічних станів. Наприклад, як правило, жодного ув'язненого не можуть залишити байдужим факти надання особистого побачення, поміщення в штрафний ізолятор і т. ін.

Найбільш типовими психічними станами, властивими всім позбавленим волі, незалежно від часу прояву, є стани очікування, надії або безнадійності, туги, нудьги і апатії, фрустрації, відчаю.

В умовах позбавлення волі людина постійно знаходиться в стані очікування: очікування відправки в колонію, очікування умовного дострокового звільнення, очікування звільнення у зв'язку з закінченням строку покарання і тощо.

Стан очікування є завчасне настроювання організму ув'язненого на майбутні умови життя і діяльності. Воно може бути різним за психологічним змістом. Це перш за все боязнь або страх перед очікуваними стражданнями. Саме у цьому виявляється один з елементів психологічного механізму страхітливої дії кримінального покарання. Наприклад, вперше засудженого страшає майбутня відправка в колонію, де він повинен відбувати строк кримінального покарання. Сама подія при цьому ув'язненого мало цікавить оскі-

льки результат її для нього відомий: вирок касаційною інстанцією залишений в силі, змін строку покарання не передбачається.

Для стану очікування характерна тривога. Тривожне очікування виникає у разі, коли результат майбутньої події невідомий. Наприклад, засудженому найчастіше невідомо, чи буде він амністований, чи позитивно вирішиться питання про умовно-дострокове звільнення, чи помилують його, чи направлять в колонію і т. ін. Стан тривоги часом викликається невизначеністю інформації, але ступінь його прояву у кожного з них різний, залежно від суб'єктивної значущості очікуваних подій: від відкритої (афектної) до прихованої (яка зовні не проявляється).

У стані очікування ув'язнений може відчувати нетерпіння. Нетерпіння охоплює людину в очікуванні різноманітних подій. Нетерпіння людина зазнає, передчуваючи настання подій, які для неї приємні. Якщо в стані страху засуджений хотів би відсунути наступаючі події, то в стані нетерпіння позитивних подій він бажає швидкого їх настання. Наприклад, особливе нетерпіння проявляють засуджені напередодні або незадовго до закінчення строку ув'язнення. Стан нетерпіння залежно від індивідуальних психологічних якостей засудженого виявляється по-різному: від афектного, розгальмованих форм радості до афектно-гальмівних реакцій.

З фізіологічної точки зору стан очікування є підготовча реакція організму до майбутніх подій. У корі головного мозку під впливом уявлень про майбутню діяльність починають протікати фізіологічні процеси, необхідні для здійснення цієї діяльності. Все це веде до важливої зміни всіх функцій організму (змінюється дихання, кровообіг, температура тіла і т. ін.). Особливо значно посилюються функції органів, що забезпечують м'язову роботу. Дослідження показують, що в стані очікування відбувається мобілізація організму до майбутніх подій, оскільки людина їх собі уявляє.

Наприклад, ув'язненим, які перебували в стані повного фізичного спокою, пропонувалося уявити, що вони отримали особисте побачення з близьким родичем. З'ясувалося, що таке «уявне побачення» супроводжувалося помітним підвищенням артеріального тиску, посиленням дихання, почастищенням пульсу. Створена ситуація відбилася в свідомості ув'язненого у вигляді певних уявлень. Ці уявлення викликали фізіологічні зміни в організмі. Істотну роль у фізіологічних змінах відіграє уява: в ув'язнених з розвиненішою і багатшою уявою спостерігалися глибші зміни у фізіологічних процесах.

У цієї ж групи ув'язнених через деякий час було викликано стан тривоги (невизначеності). Їм стало відомо, що в колонію прибули їх родичі. Проведені виміри показали, що фізіологічні зміни у ув'язнених відбувалися нерівномірно. За період очікувань під

впливом розмов про майбутнє побачення, різних спеціально поширених чуток («у начальника поганий настрій і він сьогодні багатьом відмовив у побаченні, можливо, і нам відмовить»), а також в результаті деякого затягування в отриманні дозволу на побачення у деяких ув'язнених, що допускали незначні порушення режиму, по кілька разів змінювалися частота пульсу, дихання, температура тіла. Деякі з них по кілька разів приходили в штаб колонії, прагнули розшукати начальників загонів і при нагоді розпитати їх.

Таким чином, всі вказані види станів очікування характеризуються підвищеною, іноді нерівномірною напруженістю і загостренням всіх психічних та фізіологічних функцій. Особливо ці явища характерні для ув'язнених з числа молоді. Візьмемо очікування швидкого звільнення. Ув'язненого і радує швидке звільнення, і лякає очікуване нове, невідоме життя на волі. Виникає маса запитань. Куди поїхати? Як влаштуватися на роботу? Як зустріне сім'я або улюблена дівчина? Як зустрінуть його колектив, друзі, товариші? Як поводитися в новій обстановці? Треба мати на увазі і те, що за тривалий період відбування покарання ув'язнений відвикає від самостійних дій, вчинків, самостійного розпорядження своїм бюджетом і часом, і це також викликає у нього хвилювання.

Особливим станом ув'язненого є надія на краще майбутнє. Сподіватися на краще майбутнє властиво взагалі всім людям, але така надія у засудженого до позбавлення волі особливого роду. Стан надії підтримується і бажанням настання кращого майбутнього, і мрією про це майбутнє. Надія є основою виникнення ближніх, середніх і дальніх перспектив у засудженого.

Протилежним стану надії є безнадійність і приреченість. Нерідко процес виправлення засуджених до позбавлення волі виявляється малоєфективним тому, що деякі з них втрачають надію на краще майбутнє, підкоряються «долі». Безнадійність і приреченість — один з найважчих психічних станів, при яких людина іноді втрачає бажання продовжувати жити. Безнадійність і приреченість виникають у результаті втрати людиною перспектив і цілей життя. Стани безнадійності і приреченості особливо гостро виявляються у засуджених на тривалі строки позбавлення волі і у неодноразово судимих, у тих, хто, як мовиться, «зріднився з в'язницею».

В стані безнадійності і приреченості засуджений не реагує ні на які виховні дії або реагує на них неадекватно. У цьому стані пригнічуються всі психічні функції (мислення, уява, пам'ять і т. ін.), людина зазнає безвихідну тугу, у неї ослаблюється функція волі.

Характерною особливістю психіки багатьох засуджених є швидкий перехід від стану надії, упевненості в своєму майбутньому до стану повної безнадійності, відчаю, безперспективності і безціль-

ності життя. У такому стані багато засуджених йдуть на найтяжчі злочини, прагнуть до здійснення втеч на очах у охорони, щоб бути убитими. Особливо властиво це засудженим до тривалих строків ув'язнення, а також засудженим, які страждають на невиліковні і тяжкі хвороби. Так, у невиліковно хворих ув'язнених, в стані безнадійності виявляється особлива непримиренна агресивність, що виражається в нападі на обслуговуючий персонал: лікарів, медсестер, вихователів.

Ув'язненим властиві і такі типові стани, як суб'єктивна незахищеність і помилкова захищеність. Пройшовши через всі стадії кримінального процесу як заарештованого, обвинуваченого, підсудного, засудженого, тобто людини, до якої суспільство пред'являє особливі вимоги за вчинене, ув'язнений нерідко приходиться до думки про те, що він беззахисний перед органами правосуддя, які, як йому здається, тільки і хочуть, як би сильніше його покарати. У подальшому таке відношення він нерідко переносить і на працівників установ виконання покарань. Упередження про уявні «каральні» домагання з боку співробітників штовхає ув'язнених на «захисні» заходи. Один з таких заходів — об'єднання в малі групи. У малій групі, як здається ув'язненому, він, по-перше, особливо не виділятиметься і тим самим приверне меншу увагу з боку адміністрації; по-друге, в групі є досвідченіші люди, є кому про нього думати; по-третє, група його не видасть, а якщо потрібно і підтримає. Станом суб'єктивної незахищеності і користуються так звані авторитети з числа негативної частини ув'язнених, щоб затягти недосвідченого засудженого в свою групу, нерідко обіцяючи при цьому заступництво.

Саме у малих групах формується стан дійсної або помилкової психологічної захищеності. Все залежить від спрямованості малих груп. Якщо в позитивній малій групі на основі здорових взаємин формується стан дійсної психологічної захищеності, то в негативних малих групах на основі дефективних взаємин формується стан помилкової захищеності і глобальної озлобленості. Так, в у спрямованій малій групі будь-яка насмішка, знущання (з боку кого б то не було і кого б з членів групи вони не стосувалися) викликають відсіч з боку всієї групи. У негативно ж спрямованій малій групі спостерігається суперечність у відносинах до нових її членів. Якщо такого залежного ув'язненого кривдять не члени малої групи, то на «виручку» йому може прийти вся група, або «сам авторитет». Якщо ж з нього знущається член своєї групи, збиткується, принижує його, то захисту не буде, а сам принижений і ображений не порве з малою групою, боячись потрапити в ще гірше положення. У такій групі створюється лише видимість захищеності засудженого від домагань адміністрації і повна внутрішньогрупова незахищеність,

що породжує черствість, жорстокість, озлобленість, підлабузництво, догоджання.

Типовим психічним станом особистості засудженого є туга. Туга за домівкою, свободою, рідними, друзями. Причинами туги є одноманітність, монотонність і деяка сірість життя засуджених до позбавлення волі.

Особливо гостро туга виявляється напередодні різних свят, сімейних торжеств, іменин, днів народження, закінчення побачень тощо. Туга є значною мірою хворобливим станом, що пригноблює і пригнічує психіку людини.

Від стану туги слід відрізнити нудьгу, такий пасивний психічний стан, при якому знижується увага і інтерес до дійсності, у тому числі і до пізнавальної діяльності. Фізіологічною основою нудьги є пасивне гальмування, що викликається одноманітним повторенням яких-небудь несильних подразників.

Було б спрощенням сказати, що нудьга властива тільки засудженим. Стан нудьги добре описаний в художній і науковій літературі. Але у ув'язненого нудьга особливого роду. Вона викликається як зовнішніми причинами (одноманітністю життя засуджених, відсутністю нових вражень і т. ін.), так і суб'єктивними особливостями особистості засуджених, таких, що відрізняються бідністю духовного життя, вузькістю інтересів і обмеженістю кругозору. Нудьга — дуже неприємний і обтяжливий стан, з якого засуджені намагаються вийти по-різному: одні шукають розваг, інші прагнуть багато спати, треті тиняються з кутка в куток, четверті зосереджують зусилля волі на корисній діяльності (пізнавальній, спортивній, трудовій тощо).

Характеристика типових психічних станів засуджених була б неповною без розгляду стану апатії. Апатія відноситься до станів що породжує пасивність. Як і нудьга, апатія виражається у відчутті незадоволеності і переживається як обтяжливий стан. Проте слід бачити істотну відмінність між апатією і нудьгою. Апатія — стан байдужості, яка викликається не тільки одноманітністю вражень, але часто і, навпаки, їх надмірною кількістю. Вона може бути вираженням загальної млявості, подібно до нудьги, і наслідком перезбуджування. Після перезбуджування виникає спад напруги і загальна слабкість, які і є виразом апатії. Так, нерідко після слідства і суду, що вимагали від людини граничного напруження всіх душевних сил, спостерігається тимчасовий або тривалий стан апатії.

Як уже зазначалося, в стані нудьги засуджений нерідко протестує (відкрито або про себе) проти обставин, що склалися, і прагне розв'язатися, розважитися або ще якимсь шляхом подолати нудьгу. В стані ж апатії людина стає байдужою до всього, що її оточує, і, навпаки, їй часто навіть хочеться уникнути зайвих вражень.

У вперше засуджених апатія зазвичай викликається самим фактом слідства, суду і т. ін. Багато хто з них вважає життя занапащеним, а тому під впливом почуттів все їм здається непотрібним і байдужим.

У неодноразово судимих і особливо небезпечних рецидивістів апатія часто викликається пересиченістю вражень від злочинного способу життя: розпусти, скоюваних злочинів, перебування в різних місцях позбавлення волі.

В стані апатії паралізується пізнавальна діяльність. З такими засудженими важко працювати в загальноосвітній школі, вони не хочуть вчитися, трудитися, брати участь у колективному житті загону і колонії.

Психічні стани, як правило, не виступають ізольовано.

Переважно у засуджених вони виявляються в комплексі. При цьому в кожен даний момент превалює якийсь один яскраво виражений стан, що підпорядковує собі інші і що одночасно зазнає їх зворотного впливу. Так на загальному фоні стану очікування може часом виявлятися туга, тривога; або на тлі туги — стан нетерпіння, апатія і т. ін.

Багато психічних станів мають складну структуру. Відчай, наприклад, є комбінацією сорому від свідомості винуватості в скоєнні злочину, безпорадності від неможливості вплинути на подію і переконання у своєму безсиллі.

Одним з складних, комплексних психічних станів засуджених до позбавлення волі є фрустрація. Під фрустрацією розуміється стан людини, що виражається в характерних особливостях переживань і поведінки й викликається об'єктивно непереборними (або що суб'єктивно так розуміються) труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети або до вирішення завдань.

У фрустрації поєднується багато психічних станів — туга і тривога, безнадійність і депресія, приреченість, апатія та ін. У зв'язку з цим фрустрація виявляється по-різному і обумовлює або особливу активність (агресія, примхливість, самобичування, афектні комплекси), або ж пасивність і бездіяльність.

Прояв фрустрації залежить від сили і суб'єктивної значущості фрустратора (подразника), індивідуально-психологічних якостей особистості і її попередніх станів, від характеру міжособистісних відносин, які склалися (особливо від взаємин між вихователями і ув'язненими).

Фрустрація виникає, як правило, у зв'язку з перспективними зривами, невдачами в досягненні мети, розладом життєвих планів. Такі чинники, як позбавлення волі, відмова в умовно-достроковому звільненні тощо можуть бути найсильнішими фрустраторами, сприяючими виправленню злочинця. Тому зусилля вихователів повинні бути спрямовані не стільки на попередження виникнення важких

станів взагалі, скільки на те, щоб попередити виникнення повної безнадійності, безвихідної туги, приреченості, пограничних станів і психічних аномалій. Необхідно уміти вчасно подати надію в тій, що здається ув'язненому безвихідною, ситуації, сформувати правильне відношення до труднощів, а також присікти негативні реакції. Разом з тим не слід створювати штучних ситуацій, що сприяють виникненню фрустрації. Йдеться не тільки про явні образи особистості, а й про байдужість до долі ув'язненого, про надмірну увагу до одних (фаворитизм) і байдужість до інших, невміння або небажання сформувати в ув'язнених систему перспективних дій.

Фрустрація у ув'язненого може виникати і тоді, коли він міцно став на шлях виправлення, щосили прагне заслужити хорошу репутацію, а вихователі наполегливо не помічають, ігнорують його старання.

Психічні стани мають істотний вплив на особистість, на протікання всіх психічних процесів і прояв особистих властивостей засудженого. Перш за все психічні стани, викликані фактом позбавлення волі, вносять істотні корективи до сприйняття людини. Так, в стані очікування спотворюється сприйняття часу: ув'язненому здається, що час проходить поволі. Сприйняття сповільненого перебігу часу в ув'язненні веде засуджених до спроб прискорити його течію, «убити час», знайти способи заповнити час різними розвагами, у тому числі і забороненими. «Квапити» час особливо властиво молоді. Серед ув'язнених поширено бажання знати в кожен даний момент, скільки вже відсидів і скільки залишилося до кінця строку. Все це породжує в місцях позбавлення волі різні своєрідні календарі і методи відліку часу. Під впливом туги, нудьги і апатії минуле у людини, особливо яка відбула тривалий термін ув'язнення, зливається в одну суцільну сіру пляму.

Психічні стани мають певний вплив на об'єктивність сприйняття навколишніх явищ, подій, фактів. У стані надії засуджений оптимістичніше сприймає явища суспільного життя і своє положення, в стані приреченості і відчаю виявляється крайній песимізм.

Під впливом негативних психічних станів — апатії, нудьги істотно притупляється пам'ять, з'являється млявість думки, нав'язливість уяви, нездатність зосередити увагу на якій-небудь діяльності. Томливі очікування викликають почуття роздратування і відчаю, особливо коли надія на дострокове звільнення не виправдалася і строк ув'язнення вийшов значно тривалішим, ніж вважав ув'язнений. У випадках надій, які не виправдалися, ув'язнений ніби знову переживає зі всією гостротою перші дні арешту. Стани очікування, туги, надії, які не виправдалися, сприяють виникненню афектів і цілих афектних комплексів.

Стани очікування, нетерпіння, тривоги, туги порушують сон людини. Безсоння розтягує ніч і психологічно й фізично виснажує людину, робить її дратівливою, замкнутою, розлюченою.

Психічні стани впливають і на сновидіння засуджених. У станах очікування, нетерпіння сни ув'язнених стають неспокійними, тривожними. Найчастіше їм сняться свобода, колишне життя. При цьому сни ув'язнених жінок істотно відрізняються від снів чоловіків. Жінки частіше бачать у сні рідний дім, сім'ю, дітей, чоловіка. Це і зрозуміло: відірваність від сім'ї жінка переживає сильніше, ніж чоловік. Доречно зауважити, що психологічний світ ув'язнених жінок значно складніший і тонший в порівнянні з психологією засуджених чоловіків. Комплекс психічних станів жінок багатший і своєрідніший, і психічні стани впливають на них глибше, ніж на чоловіків.

Такі типові для ув'язнених психічні стани безпосередньо впливають на їх відчуття та сприймання, емоції та почуття, уяву, мислення та особливості розвитку інтелекту, мовлення, пам'ять, увагу, волю.

У сприйнятті часу найчастіше засуджені недооцінюють короткі тимчасові проміжки часу і переоцінюють тривалі. Уповільнюють перебіг часу особливі психічні стани (очікування, туга, нудьга, фрустрація та інше), одноманітність вражень в місцях позбавлення волі, незайнятість, невміння організувати свій вільний час тощо. При цьому засудженому здається, що час плине повільно, і він прагне якимось «убити», скоротати його, у тому числі і іграми «під інтерес».

Засудженим характерний суб'єктивізм у сприйнятті подій і явищ суспільного й особистого життя. Більшість засуджених не намагаються адекватно, правильно зрозуміти міру своєї відповідальності, об'єктивно розібратися у скоєному злочині, сприймають покарання як несправедливе.

У засуджених найчастіше негативно спрямована активність сприйняття. У деякої частини засуджених спостерігається моральна невихованість сприйняття, що виражається в невмінні бачити, слухати інших людей, в загостреній тязі до інтимних сторін життя і т. ін. У зв'язку з цим велике значення має виховання культури сприйняття у засуджених.

Взаємини в колективі і малій групі помітно відбиваються на почуттях засуджених, їх станах. Принципова оцінка достоїнств і недоліків кожного, взаємна допомога і підтримка, справедлива критика породжують здоровий дух і відчуття оптимізму, упевненості в своїх силах, стан захищеності. Безпринципність створює гнітючу атмосферу незахищеності і невпевненості, викликає почуття безсилля окремої особистості перед обставинами, що склалися, веде до взаємної недовіри, підозрілості, коли в кожному бачать потен-

ційного ворога. У свою чергу, це може викликати загострення відносин, конфлікти, породжувати нову провину і злочини. Тому питання взаємин та їх формування на основі вимог, норм моралі повинні стояти в центрі уваги вихователів, усіх працівників колонії.

Особливе значення у вихованні почуттів засуджених мають взаємини між працівниками колонії і засудженими. Строгість і справедливість працівників колонії, вимогливість, яка поєднується з довірою, гуманним і чуйним відношенням до засуджених, активізують в них кращі почуття, підвищують емоційну сприйнятливість, готовність внутрішньо прийняти виховну дію, активізують їх діяльність.

Черствість, грубість і жорстокість, приниження і образа людської гідності засудженого породжують почуття образи, стан озлобленості й інші негативні емоції, які є несприятливим психологічним підґрунтям для вимог, порад та зауважень. У цих умовах між працівниками колонії і засудженим виникає стіна відчуженості — психологічний бар'єр.

Негативно впливає на виховання почуттів засуджених залякування. Воно вбиває почуття власної гідності і честі, упевненість в своїх силах, породжує пристосовництво, нещирість, затурканість.

У вихованні почуттів у засуджених слід використовувати вплив родичів як через листи, так і при побаченнях. Тут відкривається сприятлива можливість для виховання почуття синового, батьківського обов'язку, любові, емоційної чуйності, сорому і совісті, розкаяння і т. ін. Саме очікування побачення з родичами слід використовувати для формування певних емоційних станів, здатних змінити поведінку засудженого до кращого, навчити управляти цими станами і їх зовнішніми проявами.

Для боротьби з неприборканою уявою і мареннями важливо уміти ефективно використовувати вільний час засуджених, вчасно приходити на допомогу тим, хто живе в світі марень, а не реальної дійсності, уміти зняти ті стани, які переживаються ними, які негативно впливають на їх поведінку. При виправленні засуджених треба враховувати індивідуальні особливості їх уяви, залежні від віку, професії, поглядів на життя, характеру колишньої злочинної діяльності.

Мислення засудженого до позбавлення волі, як і будь-якої людини, завжди походить з якихось потреб, цілей та мотивів діяльності й поведінки. Мотиви мислення засуджених можуть бути: суспільно цінними і антигромадськими, такими, що мають негативну спрямованість. Один засуджений, маючи добре розвинені якості розуму, прагне до корисної діяльності: раціоналізації і винахідництва, колективної діяльності, активного і продуктивного навчання. Інший же використовує свій розум, винахідливість в антигромадсь-

ких діяч: у порушенні режиму, обмані вихователів і т. ін. Тому виховання мотивації розумової діяльності засуджених, зміна негативної спрямованості — головне в розвитку їх мислення. Якщо засуджений дійшов висновку про необхідність навчання, керуючись специфічно-пізнавальними мотивами (інтересом до знань, бажанням здобути освіту, бажанням заслужити умовно-дострокове звільнення тощо), то ці мотиви важливо закріпити і розвинути. Якщо ж він дійшов такого висновку під впливом зовнішніх стимулів (вимоги адміністрації, примушування рідних і близьких), то бажано ці мотиви з часом перебудувати, перевести їх у специфічні мотиви навчання (інтерес до пізнання, розуміння необхідності навчатися в умовах наукового і соціального прогресу і т. ін.).

Сама злочинна діяльність також впливає на розвиток мислення засудженого і формування певних якостей його розуму. Спостерігається істотна різниця в мисленні людини, яка вперше вчинила злочин по необережності, і в мисленні рецидивіста, у якого злочинний спосіб життя став нормою, і він неодноразово відбував покарання. Якщо у перших позбавлення волі може на деякий час навіть скути розумову діяльність, то у других воно активізує особливу витонченість в мисленні і розумовій діяльності, спрямованій на здійснення порушень режиму з метою полегшення умов перебування в місцях позбавлення волі. Серед засуджених частіше, ніж на волі, можна зустріти осіб з порушенням мислення, такими, як в'язкість, розірваність, сповільненість думки. Це вимагає втручання психіатрів. На мисленнєву, інтелектуальну діяльність засудженого негативно впливають алкоголь та інші збудливі засоби. Статеві збочення: дезорганізують всю психіку, вони порушують і розумову діяльність засудженого.

Найважливішим шляхом розвитку мовлення у засуджених є розширення словникового запасу. Збагачення запасу слів досягається читанням художньої і наукової літератури, газет, журналів. Постійне набуття нових слів повинне супроводжуватися розкриттям їх значення. Істотну роль у розвитку мовлення засудженого має мова працівників колонії, яка повинна служити еталоном. На жаль, нерідко і вони не володіють високою культурою мовлення, а дехто навіть вдається до жаргону, намагаючись таким помилковим шляхом завоювати авторитет у засуджених. Слід боротися проти засмічення мови словами-паразитами, із звичкою замінювати слова жестами, з неправильним вживанням слів, помилками в наголосі і т. ін, виявляти розповсюджувачів табірної жаргону і застосовувати до них суворі заходи.

У процесі виправлення не можна не враховувати індивідуальних відмінностей пам'яті засуджених. Необхідно спиратися на по-

зативні і долати негативні її сторони. Пам'ять засуджених удосконалюється під час навчання, трудової діяльності і тим успішніше, чим успішніше у них формується свідоме і відповідальне відношення до праці, навчання, отримання спеціальності й т. ін. Для підвищення продуктивності запам'ятовування необхідна ясна постановка пізнавального завдання (чому треба запам'ятати, де будуть потрібні дані знання). Важливо також стимулювати мотиви навчання, активізувати на уроках пізнавальні інтереси у засуджених, навчити їх розрізняти пізнавальні завдання в ході навчання (зрозуміти, розібратися в матеріалі і запам'ятати його). Важливою умовою розвитку пам'яті є вдосконалення мислення і розумових операцій, доведення розумових дій до узагальнених навиків та умінь і використання їх як прийомів запам'ятовування і відтворення. Перемикання професійно-злочинної пам'яті на корисну для суспільства діяльність відбувається в результаті впливу вихователів на особистість засудженого, особливо на спрямованість, відчуття, характер і волю. Розвитку пам'яті сприяє створення атмосфери зацікавленості і змагальності. Вихователі доб'ються великого успіху, якщо розвиватиме у засудженого звичку задалегідь у всьому розібратися, перш ніж запам'ятати, уміння відбирати матеріал для запам'ятовування, виділяти в ньому головне, уміло розбивати матеріал на порції при заучуванні, своєчасно повторювати пройдене.

Увага виникає на основі таких властивостей особистості, як ставлення до праці, вольових зусиль, умінь та навичок та ін. Разом з тим увага є передумовою формування інших властивостей особистості, зокрема організованості у поведінці і діяльності, а також тактовності у спілкуванні з іншими людьми. Увага засудженого залежить від його ставлення до праці, підвищеного інтересу, захопленості роботою або нестійкого ставлення до неї, слабкості розвитку інтересу і потреби у цьому виді діяльності. Зв'язок трудових умінь з потребою засудженого у праці піднімає увагу на новий, більш високий рівень розвитку. Увага, залишаючись на рівні умінь, водночас є увагою-звичкою. Остання і є показником вихованості за умови, коли така звичка сприяє розумовому і моральному розвитку засудженого. У психологічній основі вольової уваги важливі всі вольові якості характеру — цілеспрямованість волі, ініціативність, відповідальність, організованість, наполегливість, витримка і самоконтроль. Регуляція уваги, що здійснюється засобом мовлення у різних видах діяльності, а також увага до свого мовлення та до висловлювань інших, є показником високого рівня вихованості. Важливим критерієм вихованості уваги є розвиток уміння узгоджувати свою увагу з увагою інших. Внутрішнє мовлення зміцнює і актуалізує зосередженість на предметі думки і є засобом переключення

чення уваги й самоконтролю у міркуваннях та спілкуванні. Критерієм вихованості уваги є єдність уваги і сприймання, уваги і пам'яті, уваги і мислення та уяви, що складає психологічну передумову вихованості уваги. Емоційність уваги визначається єдністю її з інтелектуальними, моральними та естетичними почуттями. Розвиток уваги може досягати рівня розвитку уважності у формі співчуття та співпереживання щодо інших людей. Для високого рівня розвитку уваги характерні гармонійність, урівноваженість всіх трьох видів властивостей уваги, а саме: інтенсивність уваги, її широта (обсяг та розподіл) та єдність стійкості і динаміки, що дає нам переключеність уваги.

Справжню увагу варто відрізнити від удаваної. Справжня увага — це найвищий рівень її зосередженості, широти і активізації в діяльності. Вихована мимовільна увага відрізняється високим рівнем активізації розумового зосередження на основі інтересу, допитливості, емоційного ставлення до об'єкта праці. Вихованість довільної уваги відрізняється розвинутими вольовими зусиллями, опорою у розв'язуванні задачі на мисленнєві дії й операції. Післядовільна увага актуалізується у стані творчого натхнення в науковій та художній праці. Для виявлення рівня вихованості уваги велике значення має актуалізація уваги, що відіграє роль настроювання на зосереджену працю. Критерієм вихованості уваги у засудженого є подолання всіх видів відволікань уваги та неухважності на основі формування мотивів учіння та праці високого пізнавального й морального рівнів. Для вихованої уваги у засуджених характерне збереження її регулюючої функції і підтримання стану витримки у наступній роботі. Працівники колонії повинні привчати засуджених завжди бути уважними до виконання доручення, завдання, незалежно від того, де, коли і в яких умовах виконується та або інша робота. Звичка за будь-яких обставин діяти з великою увагою поступово розвинеться в уважність — одну з найважливіших етичних рис особистості. Особливо необхідно виховувати уважне відношення засуджених до інших людей як рису людяності, доброзичливості і товариської взаємодопомоги.

Тренує і загартовує волю режим, який встановлює численні і різноманітні правила поведінки і зобов'язує засуджених точно слідувати їм. Щоб не порушити вимог режиму, засудженому доводиться не тільки їх пам'ятати, а й дотримуватися їх, підкорятися їм, будувати свою діяльність, виходячи з цих правил. Таким чином, режим привчає засуджених управляти своєю поведінкою в умовах позбавлення волі.

Велика роль праці у виправленні і перевихованні волі у засуджених. Для добросовісного виконання виробничого завдання по-

трібна вольова спрямованість, людині постійно доводиться робити в процесі праці тривалі вольові зусилля, що не тільки сприяє формуванню вольових якостей (наприклад, наполегливості, енергійності, цілеспрямованості, самостійності, дисциплінованості), але й формує уважність, кмітливість, винахідливість, виховує професійні звички, без чого воля людини не може бути повноцінною. Особливо важливо всіляко підкреслювати, що тривала старанність, яка проявляється в праці, відшкодуванні нанесеного збитку — все це вимагає вольових зусиль і самообмежень, а ухилення від виробничої діяльності, обман вихователів у корисливих цілях нічого спільного не мають з вольовим гартом особистості; ухилення від труднощів ще більше розбещує людину, деморалізує її волю.

Сприяє вихованню і перевихованню волі участь засуджених в загальноосвітньому і професійному навчанні. З повною віддачею трудитися на виробництві, брати участь в суспільній діяльності і одночасно вчитися, підвищувати свою кваліфікацію може дійсно вольова людина. Для виховання сили волі особливе значення має привчання людини старанно засвоювати матеріал, що не викликає інтересу, але необхідний в житті, практичній діяльності. Вельми необхідний для виховання волі розвиток стійких мотивів навчання (придбати знання, підготуватися до трудового життя на волі, підвищити кваліфікацію з метою залучення до чесного трудового життя), які додавали б сенс всьому навчанню засудженого в місцях позбавлення волі.

У вихованні волі засуджених велика роль колективу. Коли людина живе, працює і вчиться в колективі, вона формує уміння погоджувати свої дії і вчинки з діями і вчинками інших, підпорядковувати свої інтереси інтересам більшості, зважати на громадську думку, норми гуртожитку, брати участь в досягненні колективної мети діяльності. Максимальною виховною дією володіє той колектив, в якому кожен його член відчуває себе значущою особистістю.

Врахування вікових особливостей правопорушників — особлива умова успіху при вихованні і перевихованні волі засуджених. Так, підліткам-правопорушникам властиві: прагнення до самостійності, особлива схильність ставити все під сумнів, некритичне наслідування, хвороблива самолюбність і образливість; гостра реакція на оцінку їх вчинків; деяка нестійкість інтересів; підвищена збудливість; нестійкість переконань і вольових якостей.

Виховуючи волю у правопорушників юнацького віку, слід мати на увазі, що риси їх характеру, переконання і вольові якості недостатньо стійкі. Разом з тим у них нерідко спостерігається імпульсивна суперечність мотивів поведінки. Це пов'язано з тягою до не-

звичайного, до романтики, з вибором як ідеалу особистості з силою, але негативно спрямованою волею.

При індивідуальній роботі, спрямованій на формування вольових якостей у дорослих, особливої уваги вимагають ті засуджені, які не мають твердих цілей і життєвих настанов.

Особливості людей, як вже наголошувалося, можуть виявлятися і в протіканні вольового акту, і у вольових станах, і в якостях волі. Їх необхідно знати, щоб постійно створювати в житті, праці, у відносинах засуджених ситуації з такими труднощами, подолання яких неминуче викличе у них прояви, необхідні для формування слабозвинених вольових якостей. Несмілому, наприклад, добре доручити зробити доповідь на зборах, не цілеспрямованому — таке завдання, яке вимагає постійних, систематичних, тривалих зусиль, і т. ін.

Не слід забувати про опору на позитивні якості особистості в подоланні негативних її вольових якостей. Так, у несмілого потенційною позитивною якістю може з'явитися самокритичність або скромність і т. ін. Велике значення тому має постійне і диференційоване стимулювання спонуку засуджених до подолання труднощів (своєчасна порада, вимога або схвалення, наказ і популяризація зробленого, заохочення або покарання). Особливо дієвим стимулятором є довіра.

Спонукає засудженого проявити вольове зусилля вимога, яка повинна бути здійснима і доведена до логічного кінця, тобто до вчинку.

Важливим стимулом повинна бути своєчасна і справедлива суспільна оцінка вольових зусиль. Вихователь або колектив, позитивно оцінюючи вчинок засудженого, тим самим стимулюють його повторення. Заслужене заохочення закріплює досягнуті успіхи і сприяє прояву нового зусилля при подоланні труднощів, а незаслужене заохочення і несправедливе стягнення знижують вольове зусилля.

У формуванні у засуджених вольових якостей не можна переоцінити їх прагнення до самовиховання. Важливо допомогти засудженим побачити свої негативні якості, спонукати постійно оцінювати свої дії, усвідомлювати їх наслідки. Критичне відношення до своїх вчинків, вимогливість до себе — одна з характерних ознак вольової людини.

Типові для засуджених психічні стани призводять до слабівильних до втрати індивідуальності. Не випадково ув'язнені, які пробули рік і більше в колонії, нерідко стають схожими один на одного. Особливо швидко втрачається індивідуальність у жінок. Втрата індивідуальності — це початок розпаду особистості.

5.3. Загальні закономірності впливу на зміну психічних станів засуджених до позбавлення волі

Причинна обумовленість психічних станів засуджених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками відкриває перед працівниками установ виконання покарань перспективу впливу на зміну їх психічних станів. Перед вихователем постає завдання: знімати психічні стани, які негативно впливають на процес виправлення засуджених, підтримувати і викликати стани, що позитивно впливають на їх особистість. Мова, йде не про те, щоб ув'язнені взагалі не переживали стани очікування, розкаяння совісті, туги, сумніву, відчаю, безнадійності і т. ін. Без такої важкої внутрішньої боротьби втрачається і притупляється гострота самого факту позбавлення волі, а колонія дійсно може стати «рідною домівкою». Йдеться про те, щоб попередити виникнення повного відчаю, не допустити переростання глибоких внутрішніх конфліктів у психічні зриви. У цьому полягає суть наукового підходу до управління психічними станами ув'язнених.

Узагальнення досвіду роботи установ виконання покарань показує важливість спеціальної психологічної підготовки засуджених, яка полягає в активізації етичних почуттів, переконань і звичок високоморальної поведінки, а також у завчасному формуванні настановлення на сприйняття нових умов.

У результаті таких дій в ув'язненого формується психологічна готовність жити в нових умовах, яка забезпечує швидке його включення у суспільну (колективну) і виробничу діяльність без додаткової витрати енергії на подолання внутрішнього опору і напруги.

Для цілісного розуміння проблеми психологічної готовності її достатньо повно можна розкрити через Я-концепцію та смислові настановлення, ціннісні орієнтації суб'єкта.

У багатьох психологічних теоріях Я-концепція є одним із центральних понять. Разом з тим ще не існує ні її універсального визначення, ні єдності в теорії. Терміни, які одні автори вживають для визначення Я-концепції в цілому, інші використовують для позначення її окремих елементів. За Р.Бернсом [1] Я-концепція представлена у вигляді ієрархічної структури. На її вершині розташовується глобальна Я-концепція, яка вміщує всі грані індивідуальної самосвідомості. Це струмок свідомості, або почуття особистої послідовності та неповторності. У ньому виділяються два елементи: Я-усвідомлююче та Я як об'єкт. Ці розмежування умовні, і становлять лише семантичну модель. В реальному житті елементи ці настільки сильні, що створюють єдине, практично нероздільне ціле. За визначенням Р.Бернса, глобальне Я — це центр особистості, йо-

го можна назвати послом внутрішнього боку особистості. Воно представляє душевні процеси, почуття, бажання, мету та інше. Глобальне Я включає всі пізнавальні, емоційні вольові функції та одночасно має свій образ світу, а також образ себе та саморозуміння.

Образ себе, саморозуміння як образ світу та поняття світу — результат пізнавальної, практичної та творчої діяльності людини. Структуру глобального Я можна представити так: 1. Процесуальне Я. 2. Структурне Я. 3. Образ світу та розуміння його. Всі складові глобального Я функціонально взаємопов'язані. Процесуальне Я сприймає, мислить, фантазує, забуває, згадує, вибирає та приймає рішення, діє, вчиться, здійснює контроль, щось підсилює, від чогось відмовляється, висловлює міркування про цінності. Це центр хвилювання, переживання та усвідомлення, це внутрішній простір, в якому ми застосовуємо наш повсякденний досвід.

Кожна складова становить собою певну відповідно обмежену тематику життєвих уявлень і її можна виразити як судження про себе, наприклад: «Я вмю, я пізнаю», «У мене є (я маю)», «Яким я хочу бути» та інші. Кожна окрема складова в онтогенетичному розвитку виникає поступово. Перш за все, утворюється основна вісь «Я є». Потім на неї можуть спиратися виникаючі утворення. Кожне окреме утворення має складний шлях розвитку, встановлюється структурна ієрархія. Кожна нова складова вміщує багато мізерних часток, і становить певну підтему життєвих уявлень, поєднання яких і формує її.

Необхідно уточнити ще раз, що дрібні будівельні частини складаються із багатьох уявлень, думок, які відображаються в пам'яті. Ці почуття стосуються тієї чи іншої частини глобального Я, або ж глобального Я в цілому. В результаті виникає високе чи навпаки, низьке самопізнання або самоповага. Під самоповагою ми розуміємо відповідно стійке ставлення до загального (глобального) Я. Під самооцінкою ми розуміємо чуттєво забарвлене ставлення до себе в різних конкретних ситуаціях і різних видах діяльності. Самооцінка може змінитися після досягненого успіху або невдачі, тобто вона може змінюватися від ситуації до ситуації, в той час як самоповага залишається відносно стійкою і синтезує багато минулих та теперішніх самооцінюваних моментів.

Самоповага будується з окремих конкретних самооцінок та оцінок індивіду іншими людьми. Протягом онтогенезу розвивається певна автономія самоповаги, зменшується її залежність від окремих успіхів або невдач та від конкретних самооцінок в різних галузях людської діяльності. Переживання від невдачі — це захист від того, що загрожує самоповазі. Збереження позитивної самоповаги, всу-

переч особистим недолікам, — складова частина процесу, цілісність особистості, яка забезпечує потрібне регулювання діяльності та ставлення до неї.

Образ свого Я та самопізнання є те ж саме, що й свідомість. Окремі сторони свого Я та саморозуміння можуть «виходити» з неї. Причому здатність входження в свідомість у різних сторін структурного Я різна. Деякі з них залишаються в області несвідомого, як зазначає З.Фрейд [19], але їх прояв можна знайти в поведінці людини, в її фантазіях, у жестах, силі голосу та ін.

Розділяти результат та процес ми можемо тільки в понятійному плані; у психологічному плані вони існують невідокремлено. Так само образ Я та самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, через те що в психологічному плані вони нерозривно пов'язані. Образ та оцінка свого Я зумовлюють індивіда до певної поведінки; тому глобальну Я-концепцію можна розглядати як сукупність настановлень індивіда, спрямованих на самого себе. Але ці настанови можуть мати різні ракурси або модальності. Як підкреслює Р.Бернс [1], існує три основні модальності самонастановлень:

1. Реальні Я-настанови, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленням про те, який він є насправді.

2. Дзеркальні (соціальні) Я-настанови, пов'язані з уявленням індивіда про те, як його бачать інші.

3. Ідеальні Я-настанови, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким він хотів би стати.

Ці уявлення бувають відірвані від дійсності. Велике розходження між дійсним та ідеальним Я нерідко веде до депресії, зумовленої недосягненням ідеалу. Допомогти людині відмовитися від нездійснених мрій, продиктованих ідеальним Я, дуже відірваних від дійсності, є одним з найбільших полегшень, яких може досягти людина. Ідеальне Я відображає мету, яку індивід пов'язує із своїм майбутнім. Сучасні психологи розглядають ідеальне Я як образ людини, яким індивід хоче або може стати, тобто як набір рис особистості, які необхідні, з її точки зору, для досягнення адекватності, а інколи і суперництва. Багато авторів пов'язують ідеальне Я з засвоєнням культурних ідеалів, уявлень та норм поведінки, які стають особистими ідеалами, завдяки механізмам соціального підкріплення. Такі ідеали властиві всякому індивіду. Логічно із викладеного зробити висновок, що Я-концепція — це сукупність всіх уявлень індивіда про себе разом з їх оцінкою. Описову складову Я-концепції часто називають образом Я, або картиною Я. Складову, пов'язану зі ставленням до себе або окремої своєї якості і, назива-

ють сприйняттям себе. Я-концепція, в дійсності, визначає не просто те, що собою являє індивід, а й те, що він про себе думає, як оцінює свою активність та можливість розвитку в майбутньому. Виділення описового та оцінного складників дозволяють розглядати Я-концепцію як сукупність настанов, спрямованих до самого себе. В більшості літературних джерел при визначенні настанови підкреслюються три головні її елементи:

— позитивна складова настанови. Твердження, яке може бути як обґрунтованим, так і необґрунтованим;

— емоційно-оцінна складова. Емоційне ставлення до цього твердження;

— поведінкова складова. Відповідна реакція, яка, зокрема, може виявлятися у поведінці.

Застосовуючи до Я-концепцій ці три елементи настанови, можна конкретизувати це таким чином:

— образ Я — уявлення індивіда про самого себе;

— самооцінка — ефективна оцінка уявлення, яке може бути різної інтенсивності, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш або менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або осудом;

— потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я та самооцінкою.

Предметом самосприйняття та самооцінки індивіда можуть, зокрема, стати його тіло, його здібності, його соціальні стосунки та безліч інших особистих проявів, внесок яких в Я-концепцію дуже значний.

Оцінна складова Я-концепції — це якості, які ми надаємо власній особистості. Далеко не завжди вони є об'єктивними і, цілком ймовірно, з ними не завжди готові погодитися інші люди. Можливо, лише вік, стать, зріст, професія та деякі інші дані, що володіють достатньою безперечністю, не викличуть незгоди. Взагалі, в намаганнях, спробах себе охарактеризувати, як правило, присутній сильний особистісний, оцінний момент, інакше кажучи, Я-концепція — це не тільки констатація, опис рис своєї особистості, але й вся сукупність їх оцінних характеристик і пов'язаних з ними переживань.

Людина засвоює оцінну суть різних характеристик, присутніх в його Я-концепції. Під час цього засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше. Термін «образ Я» або ж «Я», які часто вживаються в літературі як синоніми Я-концепції, недостатньо передають динамічний, оцінний, емоційний характер уявлень індивіда про себе. Деякі віддають перевагу застосуванню їх для позначення лише першої складової Я-концепції. Щоб підкрес-

лити наявність іншої (другої) оцінної складової, більшість авторів звертається до терміну «самооцінка». Вони називають самооцінкою ставлення індивіда до себе, яке складається поступово і набуває звичного характеру, воно виявляється як схвалення або несхвалення, ступінь якого визначає впевненість індивіда в своїй самоцінності, значущості. Таким чином, самооцінка — це особистісне судження, міркування про свою цінність, яке відбивається в настановах, властивих індивіду.

Дані практики та літературних досліджень переконують у тому, що мотиваційні та настановчі структури є для людського Я справді всюдисущими. Тому можна відзначити, що в Я-концепції фіксується не тільки її позитивна складова, а й емоційно-оцінна та потенційно-поведінкова. Таким чином, Я-концепцію необхідно розглядати як динамічну сукупність властивих кожній особистості настанов, спрямованих на саму особистість.

Позитивна Я-концепція ґрунтується на позитивному ставленні до себе, самоповазі, усвідомленні себе та власної цінності; складовими негативної Я-концепції є негативне ставлення до себе, несприйняття себе, відчуття своєї неповноцінності.

Отож, третій елемент, що визначає настанову, — поведінкова складова. Це відповідна реакція, яка, зокрема, може проявлятися у поведінці. Той факт, що люди не завжди поведуться відповідно до своїх переконань, добре відомий. Нерідко прямиий, безпосередній прояв настанови в поведінці модифікується або ж зовсім стримується завдяки його соціальному неприйняттю, моральним сумнівам індивіда або ж його страху перед можливими наслідками. Будь-яка настанова — це емоційно забарвлене переконання, яке пов'язане з певним об'єктом.

Особливість Я-концепції як комплексу настановлень полягає в тому, що об'єктом, в даному випадку, є сам носій настановлення. Таким чином, на формування Я-концепції значний вплив мають настанови особистості. Як відзначає Д. М. Узнадзе [16;17], настанови — це експозиції суб'єкта, які на першому етапі носять попередній характер (попередні експозиції), але потім в процесі вторної пропозиції їх у суб'єкта спрацьовує якийсь внутрішній стан, який готує його до сприйняття подальших експозицій. Я-концепція формується під впливом різноманітних зовнішніх впливів (дій) та настанов, яких зазнає індивід. Особливо важливими є для нього контакти із значущими іншими, які, по суті, і визначають уявлення індивіда про самого себе. У цьому контексті необхідно звернутися до поняття диспозиції особистості з позиції діяльнісного підходу, розробленого В.О. Ядовим [21]. Головна ідея полягає в тому, що людині притаманні складні системи різ-

них диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку і діяльність. Ці диспозиційні утворення ієрархічно, тобто в системі, можна позначити як більш низькі і більш високі їх рівні. Визначення цих рівнів диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості відбувається на основі схеми, яку запропонував у свій час Д. М.Узнадзе [17], а саме на основі того розуміння настанови, яка з'являється завжди при наявності певної потреби, з одного боку, і ситуації задоволення цієї потреби — з іншого.

Якщо розглядати ієрархію рівнів різних диспозиційних утворень, то можна виділити чотири рівні диспозицій:

Перший рівень складають елементарні фіксовані настанови, які формуються на основі елементарних потреб, у простих ситуаціях (в умовах сімейного оточення і найбільш низьких «предметних ситуаціях»). Цей рівень диспозиції можна позначити як «настанова». Фіксована настанова — настанова, яка виникає після ряду спеціальних «фіксуєчих» досвідів, де вирішальну роль відіграє не те, що специфічне для умов кожного з них, а що-небудь інше, характерне для них. Вирішальне значення в цьому процесі мають наші попередні експозиції. Д.М.Узнадзе [17] виділяє ще й так звані первісні установки. Вони виникають під час зустрічі деякої потреби, яка є у суб'єкта, з одного боку, і ситуації задоволення цієї потреби — з іншого. Як правило, достатньо однієї зустрічі, щоб виникла установка — спрямованість поведінки на якийсь певний об'єкт.

Другий рівень — це найбільш складні диспозиції, які формуються на основі потреб людини в спілкуванні, яке відбувається в малій групі, і відповідно в тих ситуаціях, які пов'язані з діяльністю в цій групі. У цьому випадку регулятивна роль диспозиції полягає в тому, що особистість уже виробила деяке певне ставлення до тих соціальних об'єктів, які введені в діяльність на певному рівні. Диспозиція такого роду відповідає соціально фіксованій настанові, або атитюду, що відповідає цьому рівню логічного виділення «атитюду на об'єкт» і «атитюду на ситуацію». Атитюд є порівняно елементарною фіксованою настановою і має когнітивний, афективний і поведінковий компоненти.

Третій рівень має справу з такими диспозиціями, в яких фіксується загальна спрямованість інтересів особистості відносно конкретної сфери соціальної активності. Диспозиції такого роду формуються в тих сферах діяльності, де особистість задовольняє свою потребу в активності, проявленій як конкретна «робота», конкретна область дозвілля та інше. На цьому рівні диспозицією є загальна спрямованість інтересів особистості (або базові соціальні настанови), яка пояснює сконцентрованість особистості на якійсь сфері ді-

яльності, її ставлення до цієї сфери. Так само, як і атитюди, базові соціальні настанови мають трикомпонентну структуру.

Четвертий, вищий рівень диспозицій, утворює систему цінностей особистості. Особливо важливе місце в цій структурі займають ціннісні орієнтації. Поняття ціннісні орієнтації тлумачаться як :

— ідеологічна, політична, моральна, естетична й інші основи оцінок суб'єктом навколишньої дійсності і орієнтації в ній;

— спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю.

Обидва ці напрямки використовуються як основні для розкриття діяльнісного розуміння особистості. Цей процес може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя в суспільстві, які іноді мають характер різноспрямованих факторів, так і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого формування особистості. Через ціннісні орієнтації відбувається самоактуалізація Я-концепції особистості і виявляється в цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах та інших її формах.

Людина постійно прилучена до різноманітної діяльності та здійснює ту або іншу поведінку. В основі аналізу людської поведінки лежить самодетермінація та внутрішня мотивація особистості. Сам термін «мотивація» був введений психологами для відповіді на запитання чому або заради чого виконується певна діяльність.

Поведінку людини можна охарактеризувати з різних сторін. У процесуальному плані певний поведінковий акт має початок, протікання та завершення. Він може бути охарактеризований з точки зору інтенсивності та спрямованості. В більшості мотиваційних теорій аналізуються три основні параметри поведінкової активності: ініціація, інтенсивність та спрямованість. Мотиваційна поведінка є результатом дії двох факторів: особистого та ситуативного. Під особистим фактором розуміють мотиваційні диспозиції особистості (потреби, мотиви, настанови, цінності), а під ситуативним — зовнішні, оточуючі людину умови (поведінка інших людей, стосунки, оцінки, реакція оточуючих, фізичні умови). Треба відзначити, що коли йдеться про зовнішні фактори, то аналізуються перш за все не об'єктивні параметри середовища, а оцінки та інтерпретації особистістю контекстуальних аспектів своєї поведінки, тобто суб'єктивне відображення об'єктивних умов та значення, якого вона цим умовам надає.

Людина поводить себе відповідно до того, як вона оцінює навколишню дійсність. Роль мотиваційних диспозицій зводиться не стільки до прямої детермінації, скільки до участі у формуванні позитивних оцінних схем, за допомогою яких людина інтерпретує ситуацію. Наступні дії є результатом цієї інтерпретації. Більшість

психологів погоджується з виділенням двох типів мотивації або двох типів поведінки: зовнішньої та внутрішньої. Зовнішня мотивація — конструкт для опису детермінації поведінки в тих ситуаціях, коли фактори, які його ініціюють та регулюють, знаходяться за Я-особистістю або за поведінкою. Достатньо ініціюючому та регулюючому фактору стати зовнішнім, як вся мотивація набуває зовнішнього характеру. Внутрішня мотивація — конструкт, який описує такий тип детермінації поведінки, коли ініціюючі та регулюючі фактори проходять в середині особистого Я і повністю знаходяться в середині самої поведінки. Внутрішні мотиваційні дії не мають винагород, окрім самої активності. Люди займаються цією діяльністю заради неї самої, а не для досягнення яких-небудь внутрішніх винагород. Така діяльність є самоціллю, а не засобом для досягнення якоїсь іншої мети.

Найбільш позитивний вплив як на пізнавальні процеси, так і на особистість в цілому має внутрішня мотивація. Внутрішня мотивація може мати перевагу під час вирішення різних завдань.

Аналізуючи викладене, можна зробити висновки: по-перше, наявність наміру, інтенції до виконання діяльності є головною ознакою мотиваційної поведінки людини. В залежності від сприйняття людина може знаходитися в одному з трьох мотиваційних станів: стан зовнішньої мотивації або стан амотивації. Стан внутрішньої мотивації, опосередкований потребами в самодетермінації, які є одними з провідних психологічних потреб Я людини. У зв'язку з цим людина відчуває, що вона є дійсною причиною поведінки. Стан внутрішньої мотивації обумовлений зовнішніми причинами стосовно Я. Вони спрямовані на регуляцію поведінки людини. В такому стані людина сприймає причини своєї поведінки як зовнішні, нав'язані зовні. У цьому стані людина може сприймати себе компетентною та ефективною, але це почуття не буде сприяти внутрішній мотивації. По-друге, будь-яка подія, повідомлення, комунікація, тобто будь-який стимул, на який людина налаштовується під час діяльності, може мати для неї контролююче та інформуюче значення. Контролюючими є такі стимули, які сприймаються, як примус думати, відчувати або поводитись певним чином, інформуючими є такі стимули, які не сприймаються як надання свободи вибору, можливості самовизначення. По-третє, формування Я-концепції проходить під впливом різних зовнішніх факторів та настанов, які випробовують індивіда. Уявлення індивіда про самого себе визначає його контакти з іншими. Через ціннісні орієнтації проходить самоактуалізація Я-концепції в різних проявах особистості. Дана система виражає внутрішню основу ставлення особистості до дійсності. По-четверте, ієрархія диспозиційних утворень в

цілому виступає як регуляційна система стосовно поведінки особистості. Кожен з рівнів диспозиції можна співвіднести з регуляцією певних типів прояву діяльності: перший рівень регулює безпосередню реакцію суб'єкта на виникаючу предметну ситуацію, другий рівень означає регуляцію тих вчинків особистості, які здійснюються в первинних ситуаціях, третій рівень перетворює вже деякі системи вчинків або поведінки; четвертий — відповідає за регуляцію діяльності особистості.

Відомо, що ув'язнені, потрапляючи в нові умови життя в колонії, зустрічаються із специфічними труднощами, до подолання яких вони не завжди психологічно готові. Зустріч з труднощами для ув'язнених в цих випадках буває несподіваною і викликає негативні психічні стани. Адміністрація ж і вихователі установ виконання покарань нерідко навмисне посилюють труднощі, чим викликають надмірну активізацію всієї психіки ув'язненого. А перенапруження, перезбудження і надмірні гальмівні реакції ведуть до зривів. У таких станах ув'язнений починає неправильно оцінювати життєві ситуації, свої вчинки, поведінку інших людей і, як наслідок, неправильно діяти.

Морально-психологічну підготовку засуджених до умов відбування покарання і до життя на волі слід проводити послідовно: при направленні їх із слідчих ізоляторів в колонії після набрання вироку до законної сили, при різних переміщеннях в системі установ виконання покарань за принципом прогресивної системи. Це допомагає засудженим завчасно настроїтися на життя в нових умовах, скоротити період адаптації, тим самим швидше включитися в ритм суспільної і виробничої діяльності, оберігає їх від негативного впливу рецидивістів, створює передумови для швидшого виправлення. Особливу увагу при цьому слід звернути на обґрунтування майбутніх перспектив засудженого.

Велике значення в знятті негативних і формуванні позитивних психічних станів має попередження, запобігання і локалізація всіляких порушень взаємовідносин у колективі ув'язнених, а також між ув'язненими і співробітниками установ виконання покарань, умілий підхід до вирішення конфліктних ситуацій серед ув'язнених. Практика показує, наприклад, що в підрозділах, де колектив ув'язнених недостатньо згуртований, пануючими є негативні відносини, формується стан помилкової психологічної захищеності. Зняття стану помилкової захищеності або подолання стану психологічної незахищеності тим успішніше, чим успішніше йде робота по об'єднанню колективу ув'язнених.

Необхідно щоб жоден ув'язнений, якою б він не був слабосильною або самотньою людиною в колективі, не відчував себе відосо-

бленим і беззахисним. Для цього потрібно роз'яснювати, що в даній колонії ніхто не тільки не має права, але і не має можливості безкарно знущатися, куражитися, чинити насильство над іншим. З перших днів перебування у колонії для кожного ув'язненого повинно бути відомо, що всякі спроби насильства в колонії одних осіб над іншими присікаються найрішучішим чином.

Подоланню негативних і формуванню позитивних станів у засуджених до позбавлення волі допомагають відверті, довірливі індивідуальні бесіди вихователя, лікаря, майстра, вчителя загальноосвітньої школи. В ході таких бесід з'ясовуються причини, які викликали негативні психічні стани, розкривається значущість психічних станів для особистості, колективу, визначаються шляхи усунення цих причин. Однією з основних психологічних умов стимулювання позитивних і подолання негативних психічних станів є звернення до позитивних рис особистості, до моральних цінностей, нагадування про минулі заслуги і т. ін.

Нерідко зняття негативних станів відбувається швидше, якщо стороння особа надасть підтримку засудженому у вигляді конкретної поради, підбадьорення або схвалення його дій і вчинків, спрямованих на виправлення, а також заохоченням за досягнуті успіхи і старанність у трудовій діяльності.

Допомагають подолати стани невпевненості, тривоги і боязкості ув'язненого перед його звільненням дружнє, тепле напуття, побажання успішного життя на волі як з боку працівників установи виконання покарань, так і з боку колективу ув'язнених.

Відсутність психологічного контакту і тим більше непродумані і нетактовні слова працівника колонії можуть викликати негативні, а іноді і хворобливі стани.

Істотний вплив на психічні стани засуджених мають зустрічі з колишніми ув'язненими, які живуть чесним життям. Колишні ув'язнені, ділячись своїми думками, переживаннями, сприяють активізації позитивних і зняттю негативних психічних станів: дійсно, важко не повірити людині, з якою разом відбував покарання.

Велике значення в підтримці позитивних і знятті негативних психічних станів має чітко організоване життя і побут засуджених, наукова організація їх праці, навчання і відпочинку, правильно організована культурно-освітня робота, фізкультура і спорт.

Якщо, наприклад, в колонії відсутній чіткий ритм праці, процвітають аврал, штурмівщина, безплановість в роботі, то це не тільки розхолоджує засуджених, породжує розхлябаність, безвідповідальність, але й нервозність і невпевненість у собі.

Різновидом негативного стану є психогенний стан, викликаний необережним повчальним словом.

Позитивні психічні стани засуджених породжуються дбайливим відношенням працівників установ виконання покарань до їх потреб, чуйним реагуванням на скарги і заяви.

Велику роль в підтримці позитивних і знятті негативних станів засуджених відіграє особистий приклад самих працівників установ виконання покарань, їх психічні стани. У працівників, які відрізняються бадьорістю і активністю, оптимістично настроєних, внутрішньо зосереджених і зовні підтягнутих, і ув'язнені відрізняються бадьорими і активними психічними станами. У таких підрозділах рідше виявляються туга, нудьга, апатія. Ділова атмосфера прискорює перебіг часу, сприяє підняттю настроїв засуджених. У працівників-скиглів і ув'язнені ніють будь-якого приводу і без приводу, у апатичних працівників і ув'язнені страждають апатією.

У підтримці і знятті тих або інших психічних станів є певна специфіка. Стан нудьги, наприклад, долається інакше, ніж стан боротьби мотивів при явці з повинною.

Деякі вихователі вважають, що нудьгу треба розсіяти, і намагаються це зробити шляхом різноманітності вражень, організацією всіляких розваг для засуджених. Звичайно, заперечувати роль різноманітності вражень у боротьбі з нудьгою не можна. Проте чи завжди необхідно це робити? Уявляється, що подібні і часто непродумані заходи знижують ефект каральної дії кримінального покарання. Одноманітність вражень корисна, якщо її використовують для того, щоб допомогти ув'язненому зосередитися на своїх думках і переживаннях, більш глибоко відчувти свою провину, справедливість покарання і отже, ретельно продумати свої плани на майбутнє, намітити шляхи їх здійснення. До того ж зайве «розвіювання» призводить до пересичення враженнями, що зрештою може породити апатію.

Звичайно, корисність подолання крайніх форм нудьги заперечувати не можна. Проте основне зусилля вихователя важливіше направити на те, щоб використовувати нудьгу для активізації внутрішніх сил ув'язненого. У цих цілях ув'язненому надається можливість уважніше придивитися до тієї діяльності, яка на перший погляд здається нудною, і допомогти в ній «відкрити» щось цікаве і корисне для себе. Так, професія, яка спочатку вважалася нудною (електрозварника, слюсаря, швейниці і т. ін.) при добросовісному, уважному відношенні до роботи може виявитися надзвичайно цікавою, творчою, такою, що вимагає постійного вдосконалення методів роботи.

Боротьба мотивів при явці з повинною — це подія, повна драматизму і глибоких внутрішніх переживань, напружених роздумів. Вона долається шляхом активізації позитивних і пригальмо-

уванням негативних тенденцій. В цілях психологічного підштовхування до явки з повинною можна рекомендувати такі прийоми і способи:

— звернення до совісті ув'язненого, прагнення викликати розкаяння совісті, стан розкаяння; роз'яснення того, що явка з повинною — прояв кращих сторін особистості, її свідомості, вольовий акт, який вимагає рішучості, сміливості і мужності;

— нагадування засудженим про переваги явки з повинною. Зайве, нав'язливе нагадування, як правило, викликає підозру і недовіру до адміністрації кримінально-виконавчої установи;

— особлива чуйність працівників кримінально-виконавчої установи по відношенню до ув'язнених, які імовірно збираються з'явитися з повинною; підбір найбільш слушного моменту і ситуації для психологічного впливу на них. Запевнити людину в необхідності з'явитися з повинною допомагає глибокий психологічний аналіз конкретних прикладів, відомих ув'язненим;

— широке інформування засуджених про всі факти явки з повинною, особливо про масові явки, що мали місце в даній та інших установах виконання покарань; показ того, які конкретні переваги отримали при цьому ув'язнені. Це породжує довіру до адміністрації, стимулює явку з повинною;

— докладна і систематична інформація про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які могли б з'явитися з повинною, але не зробили цього, показ неминучості розплати за вчинені злочини. Така інформація особливо дієва, якщо вона доповнюється фактами успішного розкриття старих злочинів органами правосуддя. Все це породжує почуття неминучості відплати, яка є серйозним мотивом, що зміцнює рішучість людини з'явитися з повинною. Особливу цінність при цьому має інформація про розкриття різноманітних злочинів;

— залучення до цієї роботи ув'язнених, що вже з'явилися з повинною. Психологічний ефект дії таких ув'язнених посилюється, коли вони, особисто відомі в даній колонії і мають авторитет у ув'язнених;

— формування колективної думки, яка повністю схвалюється ув'язненими; боротьба з різними помилковими чутками, поширюваними у кримінально-виконавчій установі;

— викриття і покарання злочинських «авторитетів», «ватажків», які намагаються залякати ув'язнених, створення обстановки повної захищеності особистості в колективі.

Все це дозволяє ув'язненому усвідомити акт явки з повинною як логічний крок, який робиться для того, щоб порвати із злочинним минулим, подолати роздвоєність і нерішучість.

Управління психічними станами включає також їх поглиблення і закріплення. Візьмемо, наприклад, стан розкаяння, що виник у людини в процесі слідства і суду. У цьому стані ув'язнений широко засуджує вчинення ним злочину, а нерозкаяний злочинець прагне виправдати свої дії і поведінку. Природно, розкаяння часто сприймається як підтвердження того, що злочин більше не повториться.

Не випадково по глибині переживань при розкаянні часто судять про ступінь етичної і педагогічної занедбаності особистості, про її суспільну небезпеку, а ступінь розкаяння враховується судами при визначенні міри кримінального покарання.

Але нерідко буває і так, що людина розкаюється у вчиненому злочині, а потім знову повторює те ж саме, і знову розкаюється. При цьому в одному випадку розкаяння буває нещирим, намаганням отримати певні вигоди (отримати «менший термін»), в іншому — входить у звичку, без прагнення виправитися і змінити свою поведінку. Завданням працівників установ виконання покарань є викриття таких засуджених, формування у них стану дійсного розкаяння. У третьому випадку ув'язнений розкаюється абсолютно широко, але у зв'язку з ослабленням гальмуючої (стримуючої) функції волі він не може встояти перед «спокусою» і знову вчиняє злочин. Значить, даний стан був неглибоким і виявився при всій його широті недостатньо закріпленим. Цьому випадку необхідно максимально активізувати, закріпити і поглибити стан розкаяння, викликаний судом і слідством.

Підтримка і поглиблення стану розкаяння неможлива без нагадування ув'язненому про вчинений ним злочин, страждання, яких зазнали жертви цього злочину. Проте такі нагадування, якщо вони робляться без належного такту і відчуття міри, дають протилежний результат — викликають внутрішній протест з боку ув'язненого. Цей протест знімає стан розкаяння і утруднює процес виправлення злочинця.

Слід зазначити, що проблема психічних станів — актуальна проблема юридичної психології. Знання загальної характеристики психічних станів, причин їх виникнення, фізіологічних основ, класифікації і форм прояву, характеристики типових станів, шляхів і способів управління психічними станами людини в установах виконання покарань відкриває додаткові можливості ефективнішого здійснення процесу виправлення засуджених. Співробітники установи виконання покарань повинні мати глибокі знання як теоретичних питань, так і способів застосування отриманих знань про психічні стани особистості.

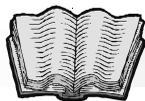
Питання для самоперевірки

1. У чому полягає фізіологічна основа та зовнішні прояви психічних станів?
2. Які особливості властиві психічним станам?
3. Яка в сучасній науці існує класифікація психічних станів?
4. Що впливає на психічний стан ув'язненого?
5. У чому полягає суть наукового підходу до управління психічними станами ув'язнених?
6. Яким чином можливо впливати на психічні стани засуджених в процесі їх виправлення?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте основні групи психічних станів ув'язнених.
2. Розкрийте фізіологічний механізм психічних станів ув'язнених.
3. Охарактеризуйте психічний стан ув'язненого.
4. Визначте основні причини психічних станів засуджених до позбавлення волі.
5. Охарактеризуйте типові стани різних категорій ув'язнених.
6. Визначте загальні закономірності впливу на зміну психічних станів засуджених до позбавлення волі.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я — концепции и воспитания. — М.: Педагогика, 1986. — 121 с.
2. Брунер Дж. Психология познания. — М., 1977. — 233 с.
3. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельность. — М.: Наука, 1988. — С. 128—141.
4. Коваленко А. Б. Психология розуміння творчих задач. — К., 1994. — 201 с.
5. Кравков С. В. Очерк общей психофизиологии органов чувств. — М.—Л., 1986. — 233 с.

6. *Левитов М. Д.* О психических состояниях человека. — М.: Просвещение, 1964. — 334 с.
7. *Пірен М. І.* Основи етнопсихології. — К., 1996. — 204 с.
8. *Мясищев В. М.* Личность и неврозы. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. — 428 с.
9. *Немов Р. С.* Психология. В 2 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1994. — 455 с.
10. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1986. — 430 с.
11. Общая психология / Под ред. В. В. Богословского, А. Г. Ковалева, А. А. Степанова. — М.: Просвещение, 1991. — 544 с.
12. *Петровский А. В.* Введение в психологию. — М., 1995. — 332 с.
13. Психологічний словник / За ред. В. І. Войтка. — К., 1982. — 655 с.
14. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989. — 311 с.
15. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1976. — С. 141.
16. *Узнадзе Д. Н.* Общая психология. — Тбилиси, 1964. — 636 с.
17. *Узнадзе Д. Н.* Общее учение об установке. Хрестоматия по психологии. — Леонтьев Д. А. Установка как механизм смысловой регуляции деятельности // Теория установки и актуальные проблемы психологии. — Тбилиси: Мецниереба, 1990. — С. 158—168.
18. *Ухтомский А. А.* Физиологический покой и лабильность как биологический фактор. — Собр. Соч. — Т. 2. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1951. — С. 122—135.
19. *Фрейд З.* Теория бессознательного. — М.: Наука, 1980. — 346 с.
20. Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления. — М., 1981. — 344 с.
21. *Ядов В. А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979. — 98 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИПРАВЛЕННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

6.1. Особистість засудженого як об'єкт кримінально-виконавчого впливу

У сучасній науковій психолого-правовій літературі існує два основних підходи до дослідження особистості правопорушника. Перший з них пов'язаний з вивченням особистості конкретного правопорушника, злочинця, засудженого. Врахування тих або інших особливостей особистості конкретного засудженого має винятково важливе значення для досягнення цілей кримінального покарання та реалізації завдань кримінально-виконавчого законодавства. Правильне призначення виду та розміру покарання, визначення виду установи виконання покарань, організація та підтримка режиму відбування покарання, залучення засуджених у суспільно корисну працю, виховні заходи, навчання засуджених, застосування міри заохочення та стягнення, умовно-дострокового та іншого видів дострокового звільнення, здійснення різноманітних форм постпенітенціарної діяльності по закріпленню результатів виправлення — все це незмінно припускає глибоке знання особистості кожного засудженого.

Інший підхід до дослідження особистості засудженого пов'язаний із широким, узагальненим дослідженням особистості правопорушника взагалі.

Окремі криміналісти вважають неправомірним виділення загального поняття «особистість злочинця», вважаючи, що такий підхід може призвести до узаконення в людському суспільстві якоїсь злочинної особистості. Подібна позиція є неправильною. Виділення загального поняття особистості з неоднозначно визначеною позицією в окрему групу надасть можливість відокремити конкретні злочинні властивості і риси. Мова йде в цьому випадку про особистість, якій властиві окремі негативні риси; останні ж разом з іншими рисами, властивостями та зовнішніми факторами в результаті свідомого прийняття рішення призводять до вчинення злочину.

З іншого боку, глибоке та всебічне дослідження особистості злочинця можливо лише на основі використання загального понятійного апарату, який виступає як методологічний засіб, спосіб такого роду дослідження. У протилежному випадку криміналісти та інші вчені, які займаються дослідженням особистості злочинця, були б позбавлені можливості використати сучасні досягнення суміжних наук про людину та її властивості.

Узагальнений підхід до дослідження особистості злочинця дозволяє вичленити основні її вузли, характерні умови її формування, те загальне й особливе, що поєднує і розділяє окремі категорії засуджених, відрізняє їх від інших громадян.

Особливо важливо аналізувати та узагальнювати специфічні властивості та ознаки злісних злочинців. У цьому плані кримінально-виконавчі установи можуть внести значний вклад у загальні зусилля по попередженню та профілактиці рецидиву. Загальне поняття «особистість засудженого» вводиться не для спрощення предмета дослідження, а з метою підвищення результативності, цілеспрямованості дослідницької роботи на основі виявлення закономірностей, вузлових моментів розвитку, сутності, вичленовування елементів структури цієї сутності, у тому числі й антисоціальних властивостей, ознак, з'ясування всього того, що включає в особистість засудженого особливе та типове.

У будь-якому дослідженні важливого методологічного значення набуває з'ясування змісту, який вкладається в те або інше поняття. Чинне законодавство оперує такими термінами та словосполученнями, як «засуджений», «особистість засудженого», «засуджений, який раніше відбував покарання», «засуджений до позбавлення волі», «засуджений до виправних робіт» і т. ін.

Наукове дослідження особистості засудженого може бути проведено лише на основі сучасних підходів до вивчення особистості.

Особистість — це індивід як суб'єкт соціальних відносин та усвідомленої діяльності; обумовлене включення в суспільні відносини системна якість індивіда, що формується в процесі спільної діяльності та спілкуванні. Ідеалістична психологія розглядає особистість як особливу незмінну духовну сутність. В «гормічеській психології» (В. Мак-Даугалл), у психоаналізі (З. Фрейд, А. Адлер) особистість розглядається як сукупність ірраціональних біс-свідомих потягів. Біхевіоризм фактично знімав проблему особистості, що, в свою чергу, не ввілювало механістичну схему «стимул — реакція». Досить продуктивні в плані конкретних методичних рішень концепції К. Левіна, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, які визначають певну обмеженість, яка проявляється у фізикалізмі, перенесенні законів механіки на аналіз проявів особистості (К. Левін),

в індетермінізмі в «гуманістичній психології» й екзистенціалізмі. Помітні успіхи західної емпіричної психології в галузі психотерапії особистості, тренінгу спілкування і т. ін. У радянській психології проблема особистості вирішується з позицій марксизму. Людину як особистість характеризує систему обумовлених життям в суспільстві відносин, суб'єктом яких вона являється. У процесі відображення об'єктивного світу активно діюча особистість виступає як ціле, у якому пізнання навколишнього здійснюється в єдності з переживанням. Особистість розглядається в єдності (але не тотожності) почуттєвої сутності її носія-індивіда та умов соціального середовища (Б. Г. Ананьєв, О. Н. Леонтьєв). Природні властивості та особливості індивіда виступають в особистості як соціально обумовлені її елементи. Так, наприклад, мозкова патологія обумовлена біологічно, але породжувані нею риси характеру стають особливостями особистості в силу соціальної детермінації. Особистість є певною ланкою, через яку зовнішній вплив пов'язаний зі своїм ефектом у психіці індивіда (С. Л. Рубінштейн). Виникнення особистості як системної якості обумовлене тим, що індивід у спільній діяльності з іншими індивідами змінює навколишній світ за допомогою цієї зміни перетворює і себе, стаючи особистістю (О.Н. Леонтьєв). Особистість характеризується активністю, тобто прагненням суб'єкта виходити за власні межі, розширяти сферу своєї діяльності, діяти за межами вимог ситуацій та рольових приписів (мотивація досягнення, ризик і таке подібне). Особистість характеризується спрямованістю — стійкою домінуючою системою мотивів — інтересів, переконань, ідеалів, смаків і т. ін, у яких проявляють себе потреби людини; глибинними значеннєвими структурами («динамічними значеннєвими системами», по Л. С. Виготському), які обумовлюють її свідомість і поведінку, відносно стійкими до вербальних впливів і які перетворюються в спільній діяльності груп і колективів (принцип діяльнісного опосередкування), ступенем усвідомленості свого відношення до дійсності: відносини (по В. Н. Мясіщеву), установки (по Д. М. Узнадзе, О. С. Прангішвілі), диспозиції (по В. Я. Ядову) і т. ін. Розвинена особистість володіє розвинутою самосвідомістю, що не виключає неусвідомлюваної психічної регуляції деяких важливих сторін активності особистості. Суб'єктивно для індивіда особистість виступає як його Я (образ — Я, Я-концепція), система уявлень про себе, яка визначається індивідом у процесах діяльності та спілкування, забезпечує єдність і тотожність його особистості та визначає себе в самооцінках, у почутті самоповаги, рівні домагань тощо. Образ «Я» являє собою те, яким індивід бачить себе в сьогодні, у майбутньому, яким він хотів би бути і т. ін. Співвіднесення образу Я з реальними обставина-

ми життя індивіда дозволяє особистості змінити свою поведінку та здійснювати самовиховання. Апеляція до самооцінки та самоповаги особистості є важливим чинником спрямованого впливу на особистість у процесі виховання. Особистість як суб'єкт міжособистісних відносин виявляє себе в трьох репрезентаціях, які утворюють єдність: по-перше, особистість як відносно стійка сукупність інтеріндивідуальних її якостей: симптомокомплекси психічних властивостей, що утворюють її індивідуальність, мотиви, спрямованість особистості (Л. І. Божович); структура характеру особистості, особливості темпераменту, здібності (Б. М. Теплов, В. Д. Небиліцин, В. С. Мерлін та ін.); по-друге, особистість як входження індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків, де взаємини та взаємодії, які виникають у групі, можуть трактуватися як носії особистості їхніх учасників. Тим самим переборюється, наприклад, помилкова альтернатива в розумінні міжособистісних взаємовідносин або як феноменів групи, або як феноменів особистості — особистісне виступає як групове, групове — як особистісне (О. В. Петровський); по-третє, особистість як «ідеальна представленість» індивіда в життєдіяльності інших людей, у тому числі й за межами їхньої наявної взаємодії, як результат активно здійснюваних людиною смислових перетворень інтелектуальної та афективно-потребової сфер особистості інших людей (В. О. Петровський). Індивід у своєму розвитку відчуває соціально детерміновану «потребу бути особистістю», тобто реалізовувати себе в життєдіяльності інших людей, продовжуючи своє існування в них, і виявляє «здатність бути особистістю», реалізовану в соціально значущій діяльності. Наявність та особливості «здатності бути особистістю» можуть виявлятися за допомогою методу відображення суб'єктивності. Розвиток особистості здійснюється в умовах соціалізації індивіда і його виховання.

Щодо особистості злочинця — сукупність психологічних властивостей, характерних для осіб, які вчинили злочин. Вивчення особистості злочинця включає у собі дослідження психологічних механізмів протиправної поведінки, мотивацій різноманітних видів особистісних злочинів, ролі та співвідношення індивідуально-психологічних і соціально-культурних факторів у формуванні особистості злочинця та протиправної поведінки, впливу на нього стійких і ситуативних психічних станів. Сучасна юридична психологія заперечує наявність у правопорушників психологічних особливостей, з неминучістю визначення вчинення злочинів. Механізм злочинної поведінки розглядається як процес взаємодії несприятливої для суб'єкта соціальної ситуації та комплексу його психологічних властивостей. В загальній моделі особистості злочинця (О. Р. Ратінов) провідна роль приділяється дефектам правосвідомості,

ціннісно-нормативних орієнтацій, специфіці структури мотиваційних конструктів, а також деяким конкретним психологічним якимостям (агресивність, імпульсивність, емоційна збудливість, низький рівень інтелектуального розвитку, наркотизація, алкоголізація і т. ін.). На цій основі за психологічними критеріями виявлені подібність і розходження між групами насильницьких, корисливо-насильницьких і корисливих злочинців. Результати вивчення особистості злочинця використовуються для розробки заходів психологічної корекції особистості правопорушників.

При дослідженні особистості злочинця необхідно виявляти як ті риси та властивості, які перебувають у безпосередньому зв'язку зі злочином, так і ті, які не знайшли вираження у вчиненому злочинному діянні.

Більшість криміналістів не без підстав вважають, що методика вивчення особистості правопорушника повинна бути поетапною, наскрізною й відповідати вимозі цілісності. Діяльність всіх правоохоронних органів взаємозалежна й взаємообумовлена. Стосовно сфери вивчення особистості ця діяльність повинна представляти собою єдиний і безперервний процес. Спробу комплексного вивчення особистості злочинця до злочину, у момент його здійснення, на попередньому, судовому слідстві й при виконанні покарання зробили О. О. Герцензон і ряд інших вчених. Так, В. В. Хоролець виокремлює такі загальні напрямки програми вивчення особистості правопорушника:

- загальні біографічні й інші дані про особистість злочинця;
- характеристика особистості під час вчинення злочину й у наступний період до виконання покарання;
- характеристика засудженого до позбавлення волі в період відбування покарання.

Подібні зусилля цілком заслуговують на увагу; реалізація такої програми дозволила б ефективно вирішувати питання на всіх стадіях реалізації кримінальної відповідальності. За створення свого роду досє на особистість злочинця активно виступають Н. Ф. Кузнецова та інші вчені.

Подальша розробка різних аспектів проблеми особистості правопорушника й, зокрема, методики її вивчення, на наш погляд, може бути забезпечена лише на основі подальшої розробки її методологічних проблем. До того ж при визначенні методики вивчення особистості правопорушника окремі автори допускають відступи від вимог методологічного наукового пізнання. Так, у згадуваній програмі комплексного вивчення особистості правопорушника В. В. Хоролець не виділяє в розділ або підрозділ відомості, які відносяться до характеристики його індивідуальних особливостей. Тим

самим ігнорується одне з вимог діалектики — розглядати предмет у розвитку.

Правильною похідною позицією при дослідженні проблеми особистості є позиція яка пояснює найбільш загальні закони об'єктивного світу та діалектики його існування й одночасно розкриває закони руху людського мислення до істини, визначає особливості сучасного наукового пізнання, його тенденції, форми та методи збагачення новими результатами. Це універсальний, загальний, типовий спосіб отримання нового знання, він акумулює закони й категорії діалектики, які, будучи законами об'єктивної дійсності, виступають в якості законів мислення. У цьому випадку вони виступають як найбільш загальні орієнтири пізнання основних закономірностей формування й розвитку особистості правопорушника. Адекватність наших знань про особистість правопорушника може бути досягнута лише за умови правильного застосування законів діалектичного зв'язку. Зразок плідного застосування законів і категорій діалектики при дослідженні різних питань, пов'язаних із проблемою особистості, ми бачимо в сучасних працях з психології, соціології, філософії та інших наук. Особистість людини, у тому числі й засудженого, може бути правильно зрозуміла лише на основі всебічного охоплення всіх її зв'язків, усього того, що її оточує й що з нею взаємодіє. Конкретний підхід у діалектичному розумінні є щось інше, ніж облік всіх конкретно-історичних умов, під впливом яких і відбувається формування особистості. Якщо ж ми ставимо за мету змінити особистість, її погляди, настановлення і т. ін, то треба насамперед змінити у відповідному напрямі умови її життя. Такий підхід до вивчення особистості має важливе значення для дослідження проблем, пов'язаних із всебічним і гармонічним розвитком людини, подоланням шкідливих для суспільства явищ шляхом їх виправлення та нейтралізації.

Формування особистості засудженого, його ціннісних орієнтацій проходить під суперечливим впливом різних факторів: з одного боку, важлива роль у цьому процесі належить соціальним інститутам (суспільству, професійним й іншим групам, засобам масової комунікації і т. ін.), з іншого боку, на особистість впливають спадкові задачки, анатомо-фізіологічні, психічні й інші властивості, якості людини. Лише з позицій діалектичного підходу стає можливим з'ясування наслідків суперечливого та різнофакторного за своєю природою механізму формування особистості, взаємодії соціального й біологічного в людині. Та й саме протиріччя в людському мисленні, без якого не можна уявити ні процес становлення особистості, ні процес її зміни, зокрема ресоціалізації, може бути розкрито лише на основі загального закону діалектики — єдності й боротьби протилежностей.

Стадія виконання покарань, особливо поєднаних з виправно-трудовим впливом, повинна базуватися на більш широкому врахуванні та вивченні властивостей і проявів особистості засудженого. Виправлення й перевиховання засудженого — це особливий процес, що припускає руйнування негативних антигромадських властивостей та проявів і формування в нього корисних для суспільства якостей. Він, природно, може базуватися й здійснюватися лише на основі уявлення про особистість засудженого як цілісного явища, вивчення всіх її основних властивостей і проявів. Говорячи про соціально значущі обставини, що характеризують особистість злочинця, можна виділити, по-перше, ті з них, які знайшли своє вираження в поведінці особистості правопорушника, що передують вчиненню злочину, і, по-друге, безпосередньо пов'язані зі вчиненням злочину. Якщо розвинути цю думку стосовно особистості засудженого, то варто визнати, що крім обставин, які характеризують особистість злочинця, у її зміст входять і ті властивості, ознаки, які сформувалися в процесі відбування покарання. Тим самим вивчення особистості засудженого ширше й відображає не тільки ті обставини, які характеризують поведінку та відношення особи до злочину й у зв'язку з його вчиненням, а й ті з них, які виникають при виконанні покарання та здійсненні кримінально-виконавчого впливу.

Усвідомити сутність особистості засудженого можливо лише у зв'язку із принципом розвитку, тобто на основі врахування конкретних умов її життєдіяльності. Метод розвитку стосовно предмета, який нас цікавить, змушує розглядати особистість засудженого як у плані співвідношення з конкретно-історичним оточенням, так і з позицій її формування, розвитку й виправлення. У першому випадку необхідно бачити розходження між злочинцями в різні соціально-економічні формації й навіть на різних етапах розвитку того ж самого суспільства.

Коли ми говоримо про особистість засудженого, необхідно враховувати конкретні умови її формування, історичну обстановку з усіма її особливостями. Особистість засудженого не можна зрозуміти й без врахування кримінального законодавства, тому що в різні історичні періоди воно розглядає неоднакове коло діянь і має змінні властивості.

Біографія особистості — це свого роду її історія. Було б методологічно неправильно обмежувати дослідження особистості засудженого тим або іншим періодом його життя. Щоб цілеспрямовано й найвищою мірою результативно здійснювати процес ресоціалізації засудженого, треба знати всі основні етапи, фактори, умови формування його особистості. Принцип історизму вимагає з'ясування,

як досліджуване явище виникло. Це зобов'язує при вивченні особистості засудженого досліджувати вплив родини на її формування. Родина має вирішальний й, як правило, позитивний вплив на формування ціннісних орієнтацій, поглядів, інтересів і переконань особистості. Але рідко ціннісні орієнтації батьків не збігаються або суперечать вимогам моральних, правових норм. Формування особистості в таких родинах, природно, проходить під суперечливим впливом. У певній частини засуджених, як показують дослідження, батько або мати раніше засуджувалися за злочини, є алкоголіками або страждають психопатією й іншими психічними захворюваннями. Недооцінювати цей фактор у роботі з попередження злочинів і виправленню правопорушників не можна.

Будь-який період життя людини характерний своїми особливостями й своїми труднощами. Особливо відповідальним є вік 12—15 років, коли формуються основні контури особистості, її світогляд, ціннісні орієнтації, життєві цілі, інтереси і т. ін. Орієнтації та цінності, які сформувалися в ці роки, як правило, більш стійкі, ніж, скажімо, ті, які сформувалися пізніше. У першому випадку в неповнолітнього ще не сформувалася орієнтація, яка відповідає цінностям суспільства, і вакуум заповнюється орієнтаціями, які суперечать суспільним інтересам. У другому ж випадку антигромадські орієнтації особистості правопорушника, як правило, протистоять соціально корисним цінностям та нормам, які можуть бути використані вихователем як основа для переорієнтації особистості засудженого на схвалювані суспільством цінності.

Основними віхами особистості засудженого є чинені їм злочинні й інші антигромадські діяння. Важливо визначити, у якому ступені злочин погоджується з усією лінією життя, поведінкою засудженого. Той або інший ступінь цієї «погодженості» може обумовити відповідний вибір засобів і методів його виправлення, у тому числі вона повинна враховуватися при визначенні виду та міри покарання. Нерідко й сам злочин значно впливає на суб'єкта. Вчиняючи злочин, взаємодіючи з навколишнім середовищем, злочинець не тільки змінює останнє, але разом з тим змінює свої власні відносини й самого себе. Винний може або «отямитися», або ж, навпаки, увірувати в «правильність» свого способу життя. У процесі відбування покарання в засудженого може виробитися установка на виправлення, можуть бути сформовані соціально схвалювані ціннісні орієнтації, він може виправитися. На основі принципу розвитку з більшою вірогідністю можливо з'ясувати поведінку засудженого в майбутньому.

Якщо говорити про соціально-психологічні особливості особистості засудженого в цілому, то для неї характерна конфліктність

відносин з іншими людьми, колективом або суспільством у цілому, вимогами норм і права й інших норм суспільного регулювання. Замість позитивного сприйняття основних форм життєдіяльності в засуджених ми бачимо «відчуження». Ступінь такого «відчуження» у засуджених, як правило, носить стійкий характер, що проявляється найчастіше в руйнуванні суспільно корисних зв'язків, ігноруванні й порушенні правових, моральних та інших норм суспільного життя. Виходячи з викладеного, можна виділити три основні типи злочинців: тип «соціалізованого» злочинця, «антисоціального» правопорушника та «асоціального» злочинця. Якщо перша категорія злочинців, як правило, не має потреби в ізоляції від суспільства, то дві останніх становлять основний контингент засуджених. Таким чином, за ступенем «відчуженості» засуджені можуть бути розділені, по-перше, на особи з «антисоціальною» спрямованістю, які ніби повністю замінили свій зв'язок із суспільними цінностями на систему злочинних, аморальних позицій й установок, свідомо декларують цю заміну й намагаються затвердити свою позицію відповідним актом протиправної поведінки. Це зазвичай злісні порушники режиму, засуджені, які завзято не бажають стати на шлях виправлення, і ті, хто після звільнення знову вчиняють злочинні діяння. Другу, також значну за чисельністю, групу становлять засуджені, які не ототожнюють себе із цінностями й мораллю суспільства в цілому. До цього типу варто відносити засуджених, які страждають дефектами волі, алкоголіків, наркоманів і т. ін.

Характер «відчуження», ступінь залучення засудженого в суспільно-корисну діяльність проявляються в його статусах, які розуміються ним як позиція, місце, сукупність прав та обов'язків. Статусів особистості, у тому числі й засудженого, багато. Але характерним для особистості засудженого є те, що більшість статусів, які він займав раніше, до позбавлення волі, замінюються новими, специфічними. Наприклад, губляться такі позиції, як членство в суспільній і масовій самодіяльній організаціях, колишньому трудовому колективі або інших малих групах; посадовою особою втрачається займана посада, місце й характер роботи. Позбавлення волі пов'язане з виникненням для засудженого цілого ряду специфічних, не відомих йому раніше статусів: член колективу засуджених колонії, загону, бригади, самодіяльної організації і т. ін. Засуджений у межах строку судимості займає своєрідний статус, який впливає з факту вчинення злочину. З позиції соціальної психології, це найбільш істотна характеристика особистості засудженого; вибір і досягнення інших статусів, якість їх виконання багато в чому залежать від того, який зв'язок між цим статусом та очікуванням, інтересами, прагненням засудженого. Для особистості засудженого

з антисоціальною спрямованістю більше типова відсутність якогонебудь конфлікту між його статусом злочинця та життєвими намірами. Інша оцінка повинна даватися особистості «випадкового» злочинця; у цьому випадку продовження конфліктних відносин на рівні вчинення злочинів, правопорушень засуджені не пов'язують зі свідомо поставленими антигромадськими цілями й устремліннями. У той же час вичерпна характеристика особистості засудженого не може бути дана без врахування тих соціальних зв'язків і відносин, які він мав до вчинення злочину й засудження (соціальне, професійне положення, судимість і т. ін.). Як правило, після звільнення від відбування покарання особа домагається тих статусів, які вона мала до вчинення злочину.

Статуси особистості засудженого знаходять своє втілення в системі ролей. Якщо статус залежить як від особистих зусиль, так і від умов зовнішнього середовища, даних об'єктивно, то ролі залежать від самої особистості. У сучасній науковій літературі ряд авторів допускають змішання понять «статус» та «роль». Роль — це функціонування статусу. Вона визначає характер і спрямованість реалізації статусу, тому що тут уже особистість засудженого актуалізує своє відношення до рольових приписів, норм, цінностей. Коли ми говоримо про статус засудженого як члена колективу засуджених, то ясно, що він може розглядатися по-різному. Це виражається й у різному характері й ступені суспільної небезпеки злочину, відношенні до суспільно корисної праці, у відсутності в окремій частині засуджених почуття боргу перед суспільством, патріотизму тощо. Те ж саме можна сказати про статус засудженого як батька, сина і т. ін.

Особливості особистості засудженого визначаються головним чином сукупністю соціальних ролей. Під впливом умов відбування покарання взаємини засудженого формуються у відповідні властивості і якості його особистості. Чим різноманітніша й більш значуща діяльність засудженого, тим успішніше протікає процес ресоціалізації.

На реалізацію статусу, відношення засудженого до норм і вимог вирішальний вплив мають ціннісні орієнтації, які формуються на основі потреб, інтересів, цілей, ідеалів. Це той компонент структури особистості, який являє собою деяку певну вісь свідомості, навколо якої концентруються помисли та почуття людини й з погляду якої вирішується безліч життєвих питань. Вчинки, мотиви поведінки засудженого багато в чому залежать від його ціннісних орієнтацій. У них відбивається весь життєвий досвід, накопичений в процесі індивідуального розвитку, і ті соціальні умови, які його оточують. Особистість правопорушника відображає ті ціннісні орієнтації, які характеризують його негативне відношення до норм со-

ціального, правового та етичного контролю. Значній частині засуджених властива антисуспільна орієнтація. Причиною виникнення її в засуджених є те, що особистість формується не тільки під впливом загальнозначущих факторів, які діють у суспільстві, а й безпосереднього оточення (мікросередовища), що має нескінченне розмаїття емпіричних обставин, градацій і часто не відповідає загальному середовищу. Мікросередовище з негативними ціннісними орієнтаціями нейтралізує позитивний вплив загального середовища й сприяє формуванню в окремих осіб суперечливої орієнтації, роздвоєнню особистості.

Сучасна психологічна наука виділяє два типи антисуспільної орієнтації: корисливий і насильницький. Типізація в цьому випадку проведена на основі її змісту, тобто тих цінностей, які відіграють вирішальну роль у виборі цілей і засобів протиправної поведінки. Наведені типи антигромадської орієнтації не вичерпують усього різноманіття її спрямованості, численних переходів, градацій і відтінків. В інтересах індивідуалізації виконання покарання й здійснення виправного впливу варто проводити більш розгорнуту типізацію засуджених на основі змісту антигромадської орієнтації. Треба враховувати й засуджених, для яких характерна порівняно не конкретизована антигромадська орієнтація тощо.

Різна інтенсивність прояву антигромадської орієнтації повинна обумовлювати індивідуальний підхід до відповідної категорії засуджених. Особливі труднощі виникають при виправленні злочинців, антигромадська орієнтація яких набуває певну стійкість і цілісність. Внаслідок цього вона набуває властивості антигромадської установки.

Ціннісні орієнтації перетворюються в установку тоді, коли вони набувають цілісності, стійкості і певної завершеності. Механізм формування: одна орієнтація займає у свідомості особистості пануюче положення, ніби витісняючи або підкорюючи інші, суперечливі за змістом орієнтації. Якщо перед нами антигромадська орієнтація, то вона протидіє або може зовсім витіснити ті або інші ціннісні орієнтації правопорушника.

Розуміння антигромадської установки в системі інших ціннісних орієнтацій засудженого має важливе значення для визначення ролі та значення інших структурних і підструктурних елементів особистості (статусів, ролей, психічних процесів, станів, властивостей і т. ін.). Формування й, відповідно, нейтралізація антигромадської установки залежать від багатьох компонентів: індивідуального буття, свідомості, спілкування, соціальних функцій особистості засудженого, якості виховання, характеру його потреб, інтересів і домагань, а також і від більш загальних факторів: загальні умови

буття в колонії, рівень суспільної свідомості тощо. Нейтралізацію подібної установки не можна досягти, якщо засуджений не буде свідомо прагнути до виправлення.

Однією із принципових й у той же час складних проблем усього вчення про особистість є питання про її структуру, правильно вирішити яке можливо лише на основі системно-структурного підходу, тобто розуміння особистості як певної системи елементів, з одного боку, і як певного елемента більш загальних систем (суспільство, колектив і т. ін.) — з іншого.

Під системою зазвичай розуміється впорядкована безліч елементів, об'єднаних певною структурою й утворюючою цілісною єдністю, здатна зберігати й змінювати свій стан.

Елементи — це речі, процеси, відносини, властивості, явища, які утворюють в сукупності дані річ, процес, відношення й властивість. Структура ж визначається як спосіб, закон певного зв'язку елементів.

Основне достоїнство системи методу полягає в тому, що він надає можливість підходити до особистості людини взагалі й засудженого зокрема не тільки як до складного, але й цілісного явища. Цілісність особистості засудженого виступає в якості її генералізуючої функції стосовно інших систем (режим, колектив, засуджені колонії, родина). З іншого боку, лише на основі підходу до особистості засудженого як до цілісного явища можна визначити роль і значення, а також механізм взаємодії різних елементів, що становлять її структуру або підструктурні утворення. Незалежно від того, чи йде мова при цьому про взаємодію соціальних, психологічних або біологічних її властивостей, соціально корисних або негативних тощо. Будь-яка властивість, яка входить до складу структури особистості або її елементів, може бути правильно зрозумілою лише на основі її цілісності. Тому не можна в особистості засудженого вбачати тільки негативні властивості; тією чи іншою мірою в ній представлені й позитивні якості. Те ж саме у відношенні біологічних та соціально обумовлених властивостей особистості.

Системно-структурний підхід до аналізу якісної сторони явища веде до розуміння того, що соціальна значущість особистості залежить не тільки, а за певних умов і не стільки, від природи, характеру елементів системи особистості, а й від способу зв'язку її властивостей, якостей між собою (особливо властивостей позитивних і негативних) і зі структурою в цілому. Чим складніша система (а особистість є однією з найбільш складних систем), тим більшого значення набувають окремі її елементи. Одна або кілька негативних властивостей особистості можуть мати всілякі зв'язки з іншими. Наприклад, жадібність може бути представлена в особистості

того, хто є прихильником надмірної економії, і в особистості розкрадача, грабіжника, злодія, шахрая тощо. Хоча усім їм властивий цілий ряд загальних негативних, нейтральних і соціально корисних властивостей, характер зв'язку жадібності з іншими властивостями особистості й вчинених дій надає їй та або інша якість. Завдяки цьому окремі властивості особистості засудженого мають відносну самостійність.

Під впливом антигромадської установки значною мірою змінюються, наприклад, коло й спрямованість інтересів особистості. Для більшості засуджених, особливо рецидивістів, характерна відсутність суспільних інтересів або досить неясне уявлення про деякі з них. У той же час для них типові особистісні інтереси. Якщо перед вчиненням першого злочину людина, як правило, знаходиться перед вибором між бажаним і належним, то надалі під впливом антисуспільної установки конфлікт суспільних та індивідуальних інтересів може бути вирішений на користь останніх. У таких випадках особистісні інтереси стають чільним мотивом злочинної поведінки. На основі системно-структурного підходу при дослідженні складних явищ можна уникнути зайвої описовості й зайвого емпіризму. Особистість, як багатопланове й винятково складне явище, характеризується незліченною кількістю властивостей, рис і проявів, і всі вони не можуть бути пізнані й поставлені на своє місце без застосування даного методу дослідження.

Припустимо, що система (особистість засудженого) складається з 100 елементів, кожен елемент може мати 50 станів. У такому випадку в рамках особистості засудженого, узятій як загальна система, можуть існувати 10050 підсистем. Розібратися у всьому цьому різноманітті можна тоді, коли ми процес вивчення особистості побудуємо на основі дослідження всіх рівнів даної системи. Як уже відзначалося, найбільш інваріантними й загальними елементами особистості засудженого є біологічно й соціально обумовлені властивості. Останні, у свою чергу, включають менш загальні елементи (підструктури тощо). На основі виявлення відповідних елементів системи, аналізу їхніх взаємозв'язків можна з'ясувати розвиток і закономірності поведінки всієї системи як цілісного утворення.

Більшість філософів, соціологів, психологів визнають роль спадкових й інших біологічно обумовлених факторів у формуванні особистості й характеру прояву її в суспільстві. Особисті якості людини залежать як від генотипу, так і від умов соціального й фізичного середовища, у якому відбувається її розвиток. Вирішальне значення належить вихованню.

Структуру особистості засудженого, як різновиду людської особистості, можна зрозуміти лише на основі з'ясування співвідно-

шення таких понять, як сутність, основа, структура людської особистості.

Основа особистості полягає в її соціальності. Це прихована частина сутності особистості, у яку входять не тільки соціальні властивості, ознаки, що є визначальними, головними, а й неголовні, другорядні. Однак останні так само необхідні, як і перші. Але оскільки поняття структури в цьому випадку має на увазі структуру сутності особистості, то соціальне й біологічне є необхідними елементами сутності особистості (у тому числі й правопорушника).

Соціальність особистості засудженого проявляється в його діяльності, будь вона соціально корисною або шкідливою для інтересів суспільства. Але діяти може тільки людина, яка володіє властивістю особистості. Соціальні якості повинні перетворюватися в матеріальну силу людини як істоти. Будучи опосередковано соціальним, біологічне, зокрема спадкове, по всіляких каналах впливає на свідомість особистості, її потреби, установки, інтереси.

Тим самим біологічне ніби вплітається в систему особистості, а не залишається чимсь зовнішнім.

З метою ефективного пошуку шляхів і засобів виправлення та перевиховання засуджених варто глибше досліджувати роль і значення біологічно обумовленої складової особистості засудженого в процесі подолання негативних і формування соціально корисних її якостей. Врахування і вміле використання цих властивостей особистості засудженого повинні виступати в якості однієї з умов ресоціалізації правопорушників. Звичайно, біологічні властивості не можуть виступати в якості причини злочину, негативної або позитивної поведінки в місцях позбавлення волі, так сказати, в «чистому виді». Але в той же час не можна не помітити, що вони можуть займати й більше значуще місце. Біологічна патологія людини іноді стає непереборною перешкодою для її соціалізації. Помітний вплив природних даних на поведінку тих засуджених, які схильні до афективних дій.

Тому у виховній роботі необхідно приділяти відповідну увагу природним особливостям того або іншого засудженого. При організації навчального процесу не можна ігнорувати розумові здібності, задатки до тієї або іншої діяльності засудженого, у виховній роботі повинні враховуватися особливості нервової системи, вік, стать і т. ін. У процесі виправлення правопорушників, проведення організаційних заходів (створення або ліквідація колоній, розробка правил відбування покарання тощо) не слід забувати, що засуджений, як і будь-яка людина, це частка природи. Його організм, як втілення природи, невідомою кількістю ниток зв'язаний з навколишнім середовищем. Його зміни або особливості можуть вплива-

ти не тільки на організм людини, а й на його психіку та поведінку. Зокрема заслуговує на увагу проблема впливу відповідних кліматичних, географічних умов на процес виправлення правопорушників. У науковій літературі іноді можна зустріти твердження, що ефективність діяльності сільськогосподарських колоній не відповідає рівню сучасних вимог у силу того, що там об'єктивно складніше проводити в життя вимоги ізоляції й нагляду за засудженими. Однак при цьому не звертається увага на природний фактор. Необхідно, очевидно, враховувати й погодні умови, особливості тієї або іншої місцевості (ліс, пустеля тощо). Чим більша гармонія буде встановлена між навколишнім середовищем й організмом, тим успішніше при всіх інших рівних умовах будуть відбуватися необхідні зміни у свідомості та психіці засудженого.

Таким чином, діалектичний підхід зобов'язує нас всебічно підходити до дослідження особистості засудженого, враховувати не тільки основні, але й другорядні, однак необхідні її структурні елементи. Принципове може проявлятися й у неголовному, тим більше воно не може бути з'ясоване при однобічному підході до досліджуваного явища. Незаслужене перебільшення однієї сторони й ігнорування іншої може привести лише до неправильних висновків.

Співвідношенням природного і набутого не вичерпується питанням про структуру особистості засудженого. Біологічне й соціальне — найбільш інваріантний і узагальнений елементи її структури. Залишаючись самостійними, зазначені підструктури в процесі постійної взаємодії, видозмінюючись самі, створюють пограничні підструктурні утворення.

З метою використання типологічних та індивідуальних особливостей особистості засудженого у виховній роботі необхідно знайти таку формулу структури особистості, яка б могла бути основою для вивчення особистості конкретного засудженого або окремої категорії засуджених.

Має сенс, наприклад, виділяти в структурі особистості засудженого процеси, стани, властивості або обставини, які відносяться до різних періодів життя засудженого, або властивості залежно від їхньої природи й соціальної значущості, або, нарешті, ознаки, що характеризують міжособистісні відносини та внутрішній світ засудженого.

Структура особистості засудженого повинна включати соціально-демографічні ознаки (свого роду її статуси), соціально-психологічні (включаючи й соціальні ролі) й індивідуальні психологічні та біологічні дані. Якщо перші дві групи ознак складають інтеріндивідуальну структуру, то остання група — інтраіндивідуальну структуру особистості засудженого. Якби опустити індивідуа-

льні ознаки особистості засудженого, то її структура була б однобічною, неповною й соціологізованою. У той же час в інтеріндивідуальну структуру особистості засудженого входить не вся сукупність суспільних відносин, а лише ті соціальні зв'язки й відношення, у яких протікає її життєдіяльність. Стійкість останніх формують стабільні соціальні властивості особистості засудженого й виділяють її в особливий соціальний тип.

Всі зазначені властивості, ознаки особистості засудженого необхідно вивчати на рівні психічних процесів, станів і властивостей, тобто виявляти роль і значення навколишнього середовища, його конкретні умови, і індивідуальні властивості людини у формуванні психічних процесів, волі та вчинків людини.

Важливе значення мають час, характер походження тих або інших властивостей особистості засудженого. Якщо її індивідуальні психологічні властивості мають порівняльну стійкість незважаючи навіть на такі потрясіння, як вчинення злочину, наслідок, розгляд справи судом, засудження до позбавлення волі, незвичайність умов у місцях позбавлення волі, то соціально-психологічні риси в засуджених частіше перебувають у певних змінах. Тому при аналізі структури особистості засудженого необхідно виявляти ті властивості, які знайшли своє відображення в злочині та в інших формах антигромадської діяльності. Злочин — істотний прояв особистості в цілому. Він наче підсумовує пройдений шлях, є вираженням суспільної небезпеки особистості й тенденції антигромадської поведінки індивіда, а також свідчить про його потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації. До позбавлення волі засуджуються, як правило, люди, які вчинили тяжкі злочини або неодноразово вчинювали злочинні діяння. Готовність вести й надалі антигромадський спосіб життя у цих людей більш реальна, ніж, скажімо, в інших категорії правопорушників. Тому найбільш відмітною ознакою особистості засудженого у соціальному плані є її підвищена суспільна небезпека.

Однак злочин як соціально значущий вчинок (нехай навіть тяжкий або повторний) — не єдиний прояв особистості засудженого, тільки на його основі не можна дати вичерпну характеристику засудженому. Вихователь повинен прагнути пізнати людину, яка вона є в дійсності з усіма її слабостями. Він повинен знати збудники причин усіх діянь, джерела злочинних задумів. Правильне судження про особистість засудженого в цілому можливо лише на основі всіх її властивостей і проявів, їх змісту, спрямованості. Найбільш істотними, значущими в особистості засудженого є ті властивості, ознаки, які характеризують його відношення до інтересів суспільства в цілому, колективу, інших осіб, до самого себе, правових та інших норм соціального регулювання. Саме в сфері займаних соці-

альних позицій, виконуваних соціальних ролей, ціннісних орієнтацій проявляються антигромадські властивості й ознаки особистості засудженого. Крім антигромадських, необхідно досліджувати й соціально корисні якості особистості засудженого, тому що одна і та ж антигромадська властивість (або їхня група) у сполученні з іншими, але різними за значущістю властивостями може давати всілякі варіанти структури особистості, тут може бути особистість і злочинця, і навіть особистість цілком заслуженої людини.

Необхідно виділяти та досліджувати й інші структурні властивості особистості засудженого: свідомість, характер, здібності, емоції тощо. З метою поглибленого дослідження особистості засудженого варто виділяти й більш локальні структури. Так, у структурі характеру групуються інтелект, емоції, темперамент, воля та інші підструктурні особливості.

Особистість засудженого це інтегральна властивість особистості. У нього входять ті риси, які досить виражені, чітко й міцно пов'язані з рядом інших рис характеру й, головне, закономірно й систематично проявляються не в одній, а в різних видах діяльності. Для характеру засудженого значущі ті риси, які обумовлюють антигромадські форми його поведінки й знаходять у ньому відповідне вираження.

У свою чергу, різні елементи характеру особистості засудженого (емоції, воля і т. ін.) можна розглядати як взаємодію таких підструктур, як процеси, стани й властивості.

Поряд з характером і ціннісними орієнтаціями (спрямованістю), особистість засудженого як цілісне явище характеризують її здатності. Всі вони повинні враховуватися при аналізі особистості засудженого і у практичній роботі з виправлення правопорушників. Однак нас цікавлять насамперед здатності правові, вироблювані в процесі спілкування та взаємодії. Злочин свідчить про нездатність особи дотримуватися відповідних законів й здатність порушити ту або іншу установлену законом заборону. Вчинення ж тяжкого злочину або повторного злочинного діяння більшою мірою підтверджує дану здатність. Переконавання суду в тому, що винний може й надалі вести злочинний спосіб життя, порушувати правові й інші норми, вирішальним чином впливає на призначення покарання у вигляді позбавлення волі.

Нездатність жити в умовах суспільства, гармонійно поєднувати свої та суспільні інтереси, дотримуватися встановлених суспільством правил характерно для засудженого. Тому такі люди й потрапляють в умови ізоляції та нагляду. Очевидно, що інші покарання (не пов'язані з позбавленням волі) у цьому випадку не досягли б поставлених перед ними цілей.

Однак у цьому випадку необхідно підкреслити, що в умовах сучасного суспільства робиться все для того, щоб кожна людина, яка звільнилася з колонії, могла повернутися до корисної діяльності на волі.

Нездатність будувати свої відносини в умовах вільного гуртожитку повинна розумітися як категорія суб'єктивна, яка властива конкретній особистості.

Таким чином, аналіз особистості засудженого в різних площинах дозволяє зробити висновок, що засуджені становлять ту частину злочинців, яких ми називаємо антисоціальними, злісними. На відміну від останніх злочинців засуджений — це, як правило, носій квінтесенції антигромадських властивостей, рис і проявів. Дана категорія злочинців представляє найбільші труднощі як для проведення попереджуючих, профілактичних заходів, так і для організації та здійснення виправно-трудоного впливу в місцях позбавлення волі. Оскільки в стратегії боротьби зі злочинністю викорінювання тяжких злочинів, недопущення рецидиву є головним напрямком, необхідно приділяти відповідну увагу дослідженню особистості цієї категорії правопорушників.

Говорячи про особистість засудженого, неможливо не звернути увагу на загальні ознаки засуджених, які дають можливість говорити про типологію засуджених. Під типологією особистості засудженого слід розуміти розподіл засуджених на основі подібності ряду істотних ознак, властивостей, проявів по класифікаційних групах. Оскільки особистість людини, як її основна властивість, формується головним чином під впливом сукупності суспільних відносин, науково та практично значущою може бути та типологія, яка за критерій класифікації має ознаки, які характеризують її місце в системі суспільних відношень.

Методологічною основою типології особистості є порівняльний метод дослідження, застосований для встановлення подібності або, навпаки, двох чи декількох явищ у цілому або в яких-небудь ознаках. Всіх злочинців, наприклад, поєднує злочин, який вони вчинили внаслідок властивих їм антигромадських поглядів та орієнтацій. Загальним для засуджених є, як правило, вчинення тяжкого злочину або ряду злочинів, наявність більш стійкої антигромадської орієнтації. Рецидивістів поєднує те, що вони вчинили два або більше злочинів, за які піддавалися позбавленню волі. Таким чином, на основі спільності таких ознак, як злочин, характер і ступінь його суспільної небезпеки, антигромадська орієнтація, установка, можна провести типологію особистості засудженого й віднести того або іншого до певного класу, групи. Краща та класифікація засуджених, в основу якої береться порівняння явищ не за однією, а за

рядом істотних ознак. В останньому випадку є більше можливостей виділити в класифікаційні групи дійсно різноякісні явища. Окремі автори при типології злочинців або засуджених відступають від цього правила. У принципі, звичайно, можливий порівняльний підхід до досліджуваних явищ на основі й однієї якої-небудь істотної ознаки. Однак він не може не страждати однобічністю, відомою умовністю, особливо тоді, коли в якості предмета класифікації виступає таке складне явище, як особистість. Тому результати класифікації засуджених, отримані на основі цього підходу, найменше придатні в практичній діяльності. Однак цього не скажеш про такі єдині критерії класифікації, які самі у собі фокусують сукупність істотних ознак. Так, ціннісні орієнтації як основний компонент структури особистості включають характеристику її потреб, інтересів, поглядів, цілей та ідеалів. Подібність або розходження в змісті (спрямованості) і інтенсивності анти суспільної орієнтації може служити тією основою для виявлення відповідних груп, категорій засуджених. Підкреслюючи значущість порівняльного підходу на основі виявлення подібності або розходжень станів, предметів по цій сукупності ознак, властивостей, рис, не можна заперечувати взагалі наукове та практичне значення порівняння на основі однієї ознаки. Таке порівняння може бути використано, наприклад, при створенні додаткової, допоміжної класифікаційної системи. З іншого боку, не всі істотні ознаки подібності або розходження станів відомі сучасній науці, тому в окремих випадках не можна зневажати як первісну стадію дослідження порівняльний аналіз на основі тих окремих, часток ознак, які відомі для дослідника. Інакше був би неможливий поступовий, поетапний процес пізнання.

Порівняння може бути у відношенні не тільки одноякісних явищ, подібних у своєму виникненні, структурі, функціях, напрямку та результатах розвитку, а й різноякісних, якщо вони мають ряд загальних істотних ознак.

У дослідженні особистості засудженого даний прийом порівняння може використовуватися досить широко. Необхідно, наприклад, виявляти особливості особистості засудженого в порівнянні із соціально ухваленим типом людини. Вивчивши особистість того та іншого, ми можемо на основі порівняння виявити особливості особистості засудженого, інших категорій правопорушників, а також простежити ті або інші моменти подібності.

У процесі дослідження особистості засудженого необхідно мати на увазі типові якості людини і на цій основі виявляти те, чого бракує правопорушникам, і відповідно визначати програму їхнього виправлення. Чим більше загальних ознак у різноякісних явищ, тим достовірніші висновки.

Предмети і явища дійсності можуть бути порівнянні в різноманітних відносинах. Наприклад, особистість засудженого можна зрівняти з особистістю інших категорій правопорушників або особистістю сучасної людини і в якісних, і в кількісних відношеннях. Але розходження цих відношень не можна абсолютизувати. Воно відносне, тому що якість і кількість діалектично взаємозалежні. Особи, які вчинили два або більше злочини, тобто рецидивісти, характеризуються антигромадською установкою. У цьому випадку деякою мірою абсолютизується кількість злочинів. Звідси робиться не зовсім точний висновок про якісну ознаку особистості рецидивістів. Чи можна, наприклад, говорити про антигромадську установку осіб, які вчинили два необережних злочини? У більшості випадків їм не властива така якість. Те ж саме можна сказати й про ряд інших категорій рецидивістів. При застосуванні порівняльного методу в дослідженні особистості засудженого важливо вміти правильно вичленувати основні її властивості, ознаки, установити зв'язок їх із сутністю, виявити взаємозв'язки між елементами структури й залежність від конкретних умов. При такому підході можна безпомилково перевести кількість у якість, виявити якісь нові зв'язки й відношення щодо особистості засудженого.

Порівняльний метод дослідження, як втім й інші, має пізнавальне значення лише у зв'язку з використанням інших методів і прийомів наукового пізнання. Особливо не можна забувати його взаємозв'язки та інтеграцію із принципами та законами діалектики.

Типологія особистості засудженого припускає насамперед суттєве розходження в структурі типів, які розподіляються по різних групах. Властивості, ознаки, прояви особистості засудженого, узяті як критерії класифікації, важливі не самі по собі, а як свідчення наявності певних структурних взаємозв'язків між особистістю, з одного боку, і соціальними інститутами, факторами (громадський порядок, життя, здоров'я й права громадян та інші цінності, які охороняються суспільством) — з іншої. Залежно від структурних зв'язків між суспільством та особистістю може сформуватися такий тип, властивий для більшості членів нашого суспільства, або тип особистості, який характеризується антигромадськими проявами. Цей же момент повинен враховуватися й при типології особистості засуджених.

Типологія засуджених має важливе значення в справі організації та успішного здійснення виправно-трудового впливу. Через вирішення проблеми типології засуджених юристи, психологи та інші фахівці повинні знайти вихід на практику, тому що питання про типологію особистості є не тільки питанням про те, як зрозуміти особистість, як її діагностувати, а й питанням про прогнозування особистості, про її проектування.

Як перехідний шабель між теорією та практикою типологія особистості засудженого виступає як найважливіша передумова індивідуального підходу до виконання покарання й здійснення виправного впливу. Класифікація дозволяє диференціювати покарання, засоби та методи виправного впливу у відношенні різноякісних (з погляду соціальної деградації) груп засуджених, завдяки чому підвищується предметність й ефективність виховної роботи та створюються передумови для ощадливого використання репресивних елементів кримінального покарання та визначення оптимального співвідношення у виправному процесі елементів покарання та чисто виховних засобів. Індивідуалізація виконання покарання та застосування засобів і методів виховного впливу займає чільне місце серед передумов підвищення ефективності діяльності установ виконання покарань, законодавства, його окремих інститутів і норм. Говорячи іншими словами, типологія особистості засудженого найвищою мірою корисна лише тому, що вона висуває особистість засудженого на належне їй місце в теорії та практиці права.

Типологія засуджених, як і взагалі правопорушників, не може служити сама по собі як підстава кримінальної відповідальності або прийняття яких-небудь превентивних заходів. Вона повинна виходити з факту вчинення злочину й наступної поведінки засудженого. Введення ж різних умов відбування позбавлення волі окремими категоріями засуджених пояснюється прагненням законодавця організувати процес виправлення засуджених із врахуванням їхньої суспільної небезпеки. Те ж саме необхідно мати на увазі й при призначенні відносно окремих осіб адміністративного нагляду, а також при застосуванні інших заходів попереджувального характеру, оскільки всі примусові заходи застосовуються лише до осіб, які вчинили злочин, і при наявності умов, зазначених у законі.

Спробуємо надати єдину класифікаційну схему з урахуванням існуючих подібностей за ознакою соціальної занедбаності деяких груп засуджених:

1. Засуджені за необережні злочини й за злочини, які вчинили при несприятливому збігу обставин (при перевищенні меж необхідної оборони, сильному щиросердечному хвилюванні, матеріальному нестатку і т. ін), а також особи, засуджені за умисні злочини до позбавлення волі до одного року.

2. Засуджені за умисні тяжкі й нетяжкі злочини, які раніше виконували приписи норм права та моралі.

3. Засуджені за умисні тяжкі та нетяжкі злочини, які раніше відбували покарання, не пов'язані з позбавленням волі, або ж які допускали адміністративні та інші правопорушення.

4. Засуджені за тяжкі злочини на великий строк.

5. Рецидивісти, які відбувають позбавлення волі вдруге, та не порушують режим відбування покарання.

6. Злісні рецидивісти, які засуджуються до позбавлення волі третій і більше разів або повторно, та порушують режим відбування покарання.

7. Рецидивісти з ознаками професіоналів-злочинців.

8. Особливо небезпечні рецидивісти.

В основу запропонованої класифікації засуджених покладена сукупність об'єктивних ознак, а саме ступінь тяжкості вчиненого діяння, повторність злочинів, у тому числі й тих, за які винні піддаються іншим покаранням, й ряд інших показників поведінки засудженого як до вчинення злочину, так і у місцях позбавлення волі. Узяті разом, вони з більшою достовірністю свідчать про той або інший ступінь соціалізації засудженого. Об'єктивні критерії необхідно поєднувати з ознаками суб'єктивного порядку: системою ціннісних орієнтацій засудженого, основними мотивами злочинної поведінки, його відношенням до вчиненого, до виправних заходів тощо. Відому користь принесе при класифікації й розподілі засуджених по окремих колективах і врахування індивідуально-психологічних та біологічних особливостей.

Основна ідея даної типології засуджених полягає в прагненні перебороти традиційний підхід, заснований головним чином на формально-правових критеріях, і дати класифікацію на основі сукупності таких факторів, які істотно обумовлюють сам процес ресоціалізації та відповідно диференційоване застосування до відповідних категорій засуджених засобів і методів правового впливу.

Інтереси більш послідовної диференціації потребують створення спеціальних органів, які б вивчали засуджених і проводили розподіл їх по класифікаційних групах. До роботи подібних органів могли б залучатися не тільки юристи, а й психологи, лікарі-психіатри, педагоги. Подібна форма розподілу засуджених по класифікаційних групах створювала б, очевидно, широкі можливості для послідовної диференціації засуджених залежно від ознак, що безпосередньо характеризують особистість засудженого (ціннісні орієнтації, мотиви, міра злочину, соціальні ролі до й після вчинення злочину, відношення до вчиненого, покарання, порядків, установлених в установах виконання покарань, свого майбутнього, індивідуальні особливості особистості засудженого і т. ін.).

З викладеного можна зробити висновок, що виконання завдань по боротьбі зі злочинністю вимагає класифікації й розподілу засуджених по відповідних установах й усередині їх не тільки з врахуванням формальних, але й матеріальних ознак, тобто на основі та-

ких факторів, які значною мірою обумовлюють процес виправлення та перевиховання.

У процесі здійснення кримінально-виконавчого впливу необхідно диференціювати засуджених і на основі сприйнятливості їх до ресоціалізації, тобто ступеня змін. У цьому випадку поведінка засудженого, його відношення до кримінально-виховних заходів повинні вважатися основним показником його особистості, а отже, і основним критерієм класифікації. У той же час такі критерії, як міра, повторність злочинів, відступають уже на другий план. Залежно від сприйнятливості до ресоціалізації можна виділити такі класифікаційні групи засуджених:

- а) позитивно характеризуються:
 - які довели своє виправлення;
 - твердо стали на шлях виправлення;
- б) негативно характеризуються:
 - не стали на шлях виправлення;
 - злісні порушники режиму.

Типологія особистості засудженого виступає як найважливіша передумова розробки науково обґрунтованої методики виправлення. Без належної класифікації засуджених не можна скільки-небудь серйозно ставити завдання підвищення ефективності діяльності установ виконання покарань. Типологія засуджених необхідна й з позицій завдань по попередженню злочинності. Зокрема необхідно класифікувати засуджених перед звільненням з місць позбавлення волі залежно від досягнутого результату: засуджені, які довели своє виправлення; засуджені, які не показали в достатній мірі свого прагнення до виправлення, і, нарешті, злісні порушники режиму, що завзято не бажають стати на шлях виправлення. У зв'язку із приналежністю до тієї або іншої класифікаційної групи необхідно вирішувати питання про встановлення адміністративного нагляду та вжиття інших запобіжних заходів. Обмеження можливості встановлення адміністративного нагляду у відношенні засуджених за нетяжкі злочини незалежно від ступеня виправлення не може бути тому визнано логічним. І в цьому випадку в основу рішення цих питань повинен бути покладений насамперед особистісний фактор, тобто всебічне врахування особливостей особистості і її основних проявів.

6.2. Соціально-психологічна характеристика рецидивістів та особливості їх виправлення

Найбільш раціональний шлях дослідження проблематики, що стосується особистості засудженого, — це вивчення окремих категорій засуджених, тому що родове поняття в порівнянні із загаль-

ним більш специфічне та змістовніше. На основі такого підходу може бути забезпечена необхідна конкретність у дослідженні закономірностей формування антигромадських властивостей, виникнення відхилень у морально-психічній сфері особистості, у визначенні методики виправлення особистості засудженого.

Найбільш складний розділ науки про особистість правопорушника складає та система знань, яка покликана обґрунтовувати найбільш прийнятні та ефективні шляхи, засоби та методи виправлення й перевиховання засуджених-рецидивістів, тобто осіб, які неодноразово засуджувалися до позбавлення волі. Удосконалювання методики виправлення та перевиховання рецидивістів припускає вивчення їх соціальних, індивідуально-психологічних та інших особливостей і використання цих даних на практиці.

Висновок про те, що сутність особистості, основна її спрямованість формуються під впливом суспільних відносин, висуває на перший план завдання вивчення особистості засудженого-рецидивіста з погляду її місця й ролі у всій сукупності відносин і зв'язків. Соціально-психологічні особливості засуджених-рецидивістів знаходять своє висвітлення у різноманітті статусу, який характеризує їх положення в системі міжособистісних відносин. Соціально-психологічні параметри особистості рецидивіста можуть бути різними як за ступенем спільності, значущості (починаючи зі статусу громадянина й закінчуючи статусом члена малої неформальної групи), так і за сферою їхнього прояву (виробнича сфера, побут, оточення). В одному випадку статуси рецидивіста пов'язані з його антигромадською діяльністю, в іншому — цей зв'язок не простежується (стать, соціальне походження й т. ін.).

При характеристиці соціально-психологічних особливостей особистості рецидивіста варто мати на увазі, що окремі статусні показники людина «одержує» ззовні. Немаловажне значення мають при цьому стать, вік, чи народився він у родині алкоголіка або особи, яка веде антигромадський спосіб життя, або ж у родині зі здоровою моральною атмосферою. Не можна зовсім замовчувати матеріальні й інші можливості батьків. Ще більше значення мають уроджені аномалії здоров'я. Хоча статуси, які людина одержує ззовні, не мають тієї вирішальної ролі, певною мірою можуть опосередковано впливати на процес соціалізації, на формування інтересів, поглядів, очікувань, ціннісних орієнтацій, установок особистості.

Важливою соціально-психологічною ознакою особистості рецидивіста є вік. У процесі життя людина зазнає впливу соціального середовища, здобуваються досвід, навички, звички, формуються ціннісні орієнтації та установки, потреби й інтереси, формується характер. Знання психологічних особливостей віку, як і ряду інших

даних, є необхідною умовою ефективною попереджувальної роботи та удосконалювання діяльності по виправленню й перевихованню рецидивістів. Без врахування вікових особливостей неможливо дати повної оцінки багатьом властивостям людини й до кінця усвідомити механізм формування особистості з кримінальними відхиленнями.

Вік рецидивістів значно вищий за середній вік інших засуджених. За даними сучасних учених, серед уперше засуджених найбільшу питому вагу займає група віком 25—29 років (відносна щільність розподілу — 4,0 %), за нею йдуть 18—24-літні (3,0 %), потім 14—17-літні (2,6 %) і лише після них засуджені старше 30 років. Для рецидивістів більш характерний вік 29—50 років (55,3 %). Ця обставина пов'язана не тільки з фактом відбування певного строку покарання за перший злочин, а насамперед з тим, що значна частина рецидивістів вчиняє ряд злочинів, інтервал між якими складає час відбування ними покарання у місцях позбавлення волі. Порівняння вперше засуджених і рецидивістів віком 24—29 років начебто не підтверджує помічену закономірність, тому що середній показник у перших вищий (4,6 %), у рецидивістів він становить (2,8 %). Видимо, вік 24—29 років для рецидивістів є свого роду «проміжним», тобто до 25 років багато хто з них вчиняє два або навіть більше злочини й у підсумку, як правило, вони засуджуються потім до більш тривалих строків позбавлення волі. З іншого боку, частка рецидивістів стає на шлях вчинення злочинів у віці 30 років і більше.

Наведені дані дозволяють зробити висновок про те, що джерела формування особистості рецидивіста в багатьох випадках беруть початок від неповнолітнього або молодого віку. Генезис антигромадської установки, спрямованості дорослих злочинців необхідно «шукати» у психології неповнолітнього правопорушника, оскільки фундаментальні властивості особистості формуються вже в цьому віці. В цьому переконує той факт, що 21,5 % обстежених рецидивістів перший раз засуджувалися до позбавлення волі, як правило, за тяжкі злочини у віці до 18 років, 42,8 % — у віці від 18 до 24 років, і тільки 19,3 % рецидивістів вчинили злочини, за які вони були засуджені до позбавлення волі, в 30 і більше років. Отже, проблема викорінювання рецидивної злочинності повинна вирішуватися не тільки в плані недопущення повторних злочинів з боку раніше засуджених, але й у рамках більш загального завдання ліквідації злочинності, усунення причин й умов, які їй сприяють, і, нарешті, шляхом удосконалювання виховної, організаційно-управлінської, попереджувальної роботи, особливо серед молоді. Характерно, що ті, хто вчинили перший злочин у неповнолітньому віці або у віці 18—24 років, частіше, ніж інші засуджені, вчиняють повторні зло-

чини. Відносна щільність розподілу рецидивістів у віці 14—16 років становить 2,7 %, у віці 16—18 років — 8,0 % (найбільший показник), 18—24 років — 7,1 %, 24—29 — 3,5 %, 29—49 років — 0,9 %, 50 років і більше — 10,1 %. Серед рецидивістів, таким чином, переважна більшість тих, хто вчинив перший злочин у віці до 24 років. Цей вік характеризується як період неповноліття й початковий етап самостійного життя, винятково складними й часом суперечливими процесами соціалізації. На нього доводиться й формування основних компонентів особистості — ціннісних орієнтацій, характеру, здатностей, світогляду; виробляються й закріплюються відповідні вольові, інтелектуальні, емоційні, моральні якості. Там, де немає підтримки дорослих, відсутні належне виховання, сприятлива моральна атмосфера й зустрічається байдужість, найчастіше в силу всіляких обставин неповнолітні стають на шлях вчинення правопорушень. Надалі ж, не маючи позитивного досвіду, не пізнавши почуття задоволення від істинно людських відносин, окремі з них виносять із місць позбавлення волі ще більше переконаність у своїй «правоті», егоїзм, індивідуалізм, зневагу до інших і суспільства в цілому й тим самим прирікають себе на нові злочини. От чому завдання попередження злочинів серед молоді, особливо серед неповнолітніх, має по суті справи стратегічне значення в боротьбі за викорінювання злочинності, у тому числі й рецидивної.

У міру збільшення кількості засуджень до позбавлення волі зростає питома вага кількості осіб віком 29 до 49 років. Найвищий показник у даній групі при вчиненні третього злочину — 24,3 %. Та ж закономірність виявлена й у відношенні найстаршої групи — 50 років і більше. Якщо у вчиненні першого злочину брали участь 0,1 % осіб даної групи, то в другому, третьому й останньому злочинах вони становили в порівнянні з усіма віковими категоріями відповідно 2,2 %, 3,1 % й 5 %. Хоча частка осіб у віці 40—50 років і більше й не є переважною, проте вона заслуговує на пильну увагу. Як правило, рецидивісти цього віку характеризуються стійкою антигромадською установкою, набутими навичками, зв'язками зі злочинним світом й у той же час — ослабленими соціально корисними зв'язками та ціннісними орієнтаціями. Найчастіше рецидивісти старшого покоління виступають у ролі охоронців ідей і традицій злочинного світу. Нейтралізувати негативний вплив на інших засуджених, завчасно вирішувати питання їх трудового та побутового влаштування після звільнення — основні напрямки роботи із рецидивістами цього віку. Вікові особливості повинні враховуватися при розробленні методики їхнього виправлення та перевиховання.

Значне пізнавальне та практичне значення має виявлення специфіки вікової структури рецидивістів залежно від характеру вчи-

нених злочинів. Наприклад, із всіх осіб, які вчинили перший злочин — хуліганство, 56,6 % мали вік до 24 років, а вчинили убивство в цьому віці — лише одна людина. У той же час здійснення ряду інших насильницьких злочинів більш характерно для осіб молодого віку (грабіж — 87 %, умисне нанесення тілесних ушкоджень — 62,8 % тощо). У той же час для рецидивістів старшого віку менш характерні грабежі, розбійні напади, частіше вони вчиняють так звані ненасильницькі злочини.

При подальшому аналізі соціально-психологічних особливостей правопорушника зазвичай звертається увага на соціальний стан. Однак не менш важливо виявити характер зв'язків рецидивістів з відповідними соціальними структурами суспільства.

У результаті дослідження виявлено, що 61,2 % рецидивістів походять з родин робітників, 27,8 % — із селян, 9,1 % — із службовців й 1,9 % — з інтелігенції. Співвідношення отриманих даних в основному відповідає соціальній структурі нашого суспільства. Однак не можна не відзначити той факт, що вихідці із селян у структурі засуджених-рецидивістів становлять меншу частину в порівнянні з питомою вагою селян у структурі населення. Це пояснюється тим, що в місті більше обставин, які сприяють вчиненню злочинів. Якщо зіставити дані про соціальне походження та положення засуджених-рецидивістів перед останнім засудженням, то не можна не помітити значну розбіжність питомої ваги селян по походженню та соціальному стану. Ця обставина пояснює міграцією сільського населення, перехід частини його в інші соціальні структури. З іншого боку, частина вихідців з робітників й інших соціальних структур перед останнім засудженням ніде не працювали.

Паразитизм — характерна риса особистості засудженого, особливо рецидивіста. Більша частина рецидивістів перед засудженням ухилялися від суспільної праці. Ця обставина підтверджується даними анкетування засуджених-рецидивістів. Згідно з цими даними більше половини рецидивістів становлять ті, хто або зовсім не займався суспільно-корисною діяльністю (19,0 %), або ж працював перед останнім засудженням не більше одного року. Серед паразитично настроєних рецидивістів виділяються особи молодого віку (79,0 % від всіх засуджених віком до 24 років) і засуджені старшого віку (40,3 % від всіх осіб віком 30 років і більше). Про небажання рецидивістів трудитися говорить і те, що понад 10 % з них систематично порушували або допускали окремі порушення трудової дисципліни як перед засудженням за злочини, так і у різних установах позбавлення волі. Однак слід зазначити, що обов'язковість участі в суспільно корисній праці в колоніях позитивно впливає на засуджених, дисциплінуючи їх. Завдання вихователів повинно по-

лягати не в механічному залученні у суспільно корисну діяльність, а швидше за все у вихованні, прищеплюванні їм свідомого відношення до такого роду діяльності.

Розкриваючи статус соціального походження й положення особистості засудженого-рецидивіста, варто мати на увазі, що частина рецидивістів у відомій мірі втратила відповідний зв'язок з тими соціальними структурами (громадами, прошарками, професійними групами), вихідцями й представниками яких вони є. Цей розрив виникає тому, що деякі з них ведуть протягом тривалого часу антигромадський спосіб життя. Без врахування даної обставини не можна правильно усвідомити роль і значення даної соціально-психологічної ознаки у формуванні особистості рецидивіста. Зрозуміло, що ця особливість особистості засудженого рецидивіста повинна враховуватися при здійсненні кримінально-виконавчого впливу: навчання відповідним професійним прийомам, виховання поваги до професії, гордості за людину, ощадливого відношення й любові до землі, природи й т. ін.

Однією з особливостей рецидивістів є низький рівень освіти. Серед обстежених, зокрема, виявлено 2,4 % малограмотних, 16,6 % з початковим рівнем освіти, 47,6 % мали незакінчену середню освіту, 26,1 % — середню, 1,5 % — вищу.

У порівнянні з іншими категоріями засуджених, зокрема із уперше засудженими до позбавлення волі, рівень освіти рецидивістів нижче. Майже половина засуджених у момент анкетування не навчалися ні в школі, ні в інших навчальних закладах. Причиною тому служать різні обставини: небажання відвідувати школу (7 %), вік (7 %), короткий строк позбавлення волі (5,3 %), мають освіту або спеціальність (12 %) тощо.

Рівень освіти в структурі з іншими факторами в тому або іншому ступені впливає на процес ресоціалізації.

Сам по собі низький рівень освіти, узятий ізольовано від інших ознак, не може розглядатися як криміногенний фактор. Його недостатній рівень у рецидивістів свідчить про вузькість, утилітарність ціннісних орієнтацій. Якщо виходити з того, що навчання виконує освітню та виховну функції, той або інший рівень освіченості відображає певний етап у соціальному розвитку особистості. Навчання засудженого — це не тільки розширення кола знань, розкриття потенційних здатностей і задатків, придбання спеціальності, а й певний процес соціалізації особистості, подолання негативних і формування моральних, естетичних якостей, спонукання її до корисної соціальної активності і т. ін. Якщо зрівняти, наприклад, групу малограмотних та освічених людей, то можна дійти висновку про те, що перші мають більшу кількість засуджень до позбавлення волі. З

малограмотних 66 % засуджувалися двічі, 19 % — три рази, 12,5 % — чотири й 12,5 % — п'ять разів, у той час як з осіб, які мають освіту, двічі засуджувалися 63,2 %, три рази — 25,7 %, чотири — 7,6 %, п'ять — 0,5 %, шість і більше разів — 3 %.

Однак рівень освіти не перебуває в безпосередньому зв'язку з такими показниками, як дотримання вимог режиму й т. ін. Кількість допущених порушень засудженими зазначених вище груп приблизно перебуває в такому ж співвідношенні, як і чисельність цих груп.

Значною своєрідністю відрізняються властивості особистості рецидивіста в сфері родини та побутового оточення. Тривалий антигромадський спосіб життя не може не впливати на сімейне положення засудженого. Лише 47,7 % з них мали родини 28,1 % були самотні, 24,2 % розлучені. Таким чином, були одружені тільки 47,7 % рецидивістів, хоча слід зазначити, що середній вік рецидивістів у порівнянні із уперше засудженими вище. Як показує дослідження, і серед цієї групи виявилася значна частина рецидивістів, які не проявляють якоїнебудь турботи про благополуччя, інтереси своєї родини. І все-таки заперечувати роль родини, її можливості у виправленні рецидивістів було б неправильно. Засуджені, які не мали родини, частіше порушували громадський порядок, вимоги режиму тощо.

З наведених даних видно, що інтенсивність порушень громадського порядку й режимних правил у процесі відбування покарання в рецидивістів, не одружених, набагато вище. Навіть у рецидивістів, тобто в осіб, у яких значною мірою ослаблені соціально корисні зв'язки, родина виступає в якості стримуючого, стабілізуючого фактора. Уміле використання позитивного впливу родини може бути одним з факторів успішної ресоціалізації рецидивіста.

Негативне відношення рецидивістів до родини проявляється й у тому, що переважна більшість із них зловживала спиртними напоями (близько 20 %). За визнання навіть самих засуджених, майже в половині з них обстановка в родині була ненормальна. Природно, засуджені не надавали власне кажучи, ніякого значення тому, що вони зловживали спиртними напоями, вели аморальний спосіб життя тощо. Тим самим вони негативно впливали на членів родини, руйнували їх моральні підвалини. Багато хто з них ухилився від надання матеріальних засобів на утримання своїх неповнолітніх дітей, непрацевдатних і відмовляли у матеріальній допомозі батькам, а 10 % рецидивістів заявили, що взагалі ніякого боргу або відповідальності перед батьками, жінкою, або чоловіком і родинною в цілому не відчують.

Для рецидивістів характерне протиставлення родини своїм «друзям». Такий висновок можна зробити з того, що, згідно з да-

ними обстеження, 13 % засуджених підтримували свою «дружбу» тільки на основі спільного вживання спиртних напоїв, 24 % — на основі «подібності характерів.

Аморальні, індивідуалістичні властивості особистості засудженого проявляються й в інших сферах. Нерідко цинічне відношення проявляють вони до громадського порядку, правил гуртожитку. За даними дослідження, третя частина рецидивістів перед останнім засудженням притягувалася до адміністративної відповідальності.

Найбільш важливим показником антигромадської орієнтації особистості рецидивіста виступає злочин — як той, за який він засуджувався до позбавлення волі раніше, так і той, який спричинив засудження до іншої міри покарання. Нерідкі випадки, коли в силу недостатньо чіткої роботи слідчих органів, несвочасного розкриття злочину винний вчиняє ряд суспільно небезпечних діянь, веде аморальний спосіб життя. І незалежно від того, чи засуджувався він раніше до позбавлення волі чи ні, уже в цьому випадку може йти мова про цю особу як злісного злочинця.

Зрозуміло, основна увага при характеристиці особистості рецидивіста повинна бути спрямована на злочини, які спричинили покарання винного до позбавлення волі. Відповідно до чинного законодавства рецидивістів виділяють в окрему категорію на основі того, що всі вони раніше відбували покарання за вироком суду. Значна частина з них відбуває дане покарання не двічі, а три й більше рази; 59,5 % засуджених двічі втрачали волю, 25,4 % — три рази, 10,2 % — чотири, 2,9 % — п'ять, 2,0 % — шість і більше раз.

Звертає на себе увагу той факт, що рецидив з боку осіб, що відбували позбавлення волі у колоніях строгого режиму, тобто рецидивістів, вище, ніж у тих, хто вперше засуджувався до позбавлення волі й відбував таке покарання в колоніях загального й посиленого режиму. Як уже зазначалося, 40,5 % обстежених рецидивістів засуджувалися до позбавлення волі три й більше рази. Даний показник набагато вищий у порівнянні з рівнем рецидиву з боку осіб, які відбули покарання в колоніях загального й посиленого режиму. Як основні причини тут виступають:

— винятково важкий за соціальною занедбаністю, ступенем деморалізації контингент засуджених і у зв'язку з цим складні завдання щодо організації та здійснення процесу ресоціалізації;

— спільне утримання різних категорій рецидивістів.

Практика свідчить про те, що в колоніях строгого режиму відбувають покарання засуджені, які значно відрізняються один від одного й за ступенем суспільної небезпеки, і за мірою вчинених злочинів, і за минулою злочинною діяльністю: засуджені до позбавлення волі двічі, з одного боку, п'ять і більше разів — з іншого;

засуджені як за тяжкі злочини, так і менш тяжкі, у тому числі й небережні. Завдання підвищення ефективності кримінально-виконавчого впливу вимагає відмови від практики спільного утримання всіх категорій засуджених-рецидивістів і диференціації їх в залежності від інтенсивності й змісту антигромадської установки.

Кількаразове відбування рецидивістами позбавлення волі деякою мірою притупляє попереджувальне значення покарання. Тому, щоб підвищити попереджувальну роль покарання позбавленням волі, було б доцільно створити для небезпечних рецидивістів, але не визнаних особливо небезпечними, й інших рецидивістів різні режимні умови позбавлення волі.

Структура взаємодії особистості рецидивіста з іншими елементами системи «особистість — суспільство» характеризується певною сталістю й стійкістю. Це проявляється не тільки в негативному відношенні до суспільно корисної праці, громадського порядку, родини й інших соціальних цінностей, а й у характері та мотивах злочинів. Якщо порівняти за характером перші й останні злочини, які вчинили рецидивісти, то можна виявити досить велику подібність з цілого ряду злочинів. Перед першим й останнім засудженням до позбавлення волі вчинили хуліганство відповідно 33,8 % і 34,9 %, розкрадання державного й громадського майна — 17,6 % й 13,0 %, крадіжку — 15,6 %, і 17,1 %, шахрайство — 0,5 % й 0,6 %. Це дає підставу стверджувати, що для особистості засудженого-рецидивіста, з одного боку, характерно певна сталість проявів у тій або іншій сфері антигромадської діяльності. Подібна сталість є не що інше, як вираження в засуджених-рецидивістів певного типу антигромадської орієнтації. З іншого боку, аналіз вчинених рецидивістами злочинів показує, що для рецидивістів (у порівнянні із уперше засудженими) більше характерний насильницький, агресивний тип антигромадської орієнтації. Це проявляється в збільшенні при останньому засудженні питомої ваги осіб, винних у хуліганстві з 33,8 % при першому засудженні до 34,9 %, у вбивствах — з 6 % до 27 тощо.

До числа специфічних характеристик особистості рецидивіста відносяться підстави звільнення з місць відбування покарання за попередній злочин. Особистість — це й певним чином виражене відношення людини до навколишнього світу, насамперед суспільства, і соціально значуща оцінка людини з боку суспільства. Такі акти, як засудження до того або іншого виду покарання, дострокове звільнення від покарання, поліпшення або погіршення умов його відбування, містять у собі певну оцінку особистості засудженого. Застосування, наприклад, умовно-дострокового звільнення є не що інше, як констатація того, що особистість засудженого набула іншої соціальної якості. У той же час різні можливості звільнення від

відбування позбавлення волі покликані не тільки фіксувати ті або інші етапи виправлення засуджених, а й повинні стимулювати, прискорювати бажаний процес їхньої соціалізації. Очевидно й інше — попередження рецидиву значною мірою залежить від того, наскільки обґрунтовано, вчасно застосовуються ті або інші види звільнення з місць позбавлення волі.

Необґрунтоване застосування інституту дострокового звільнення від відбування покарання знижує як попереджувальне значення кримінального закону так і ефективність самого процесу виправлення й перевиховання правопорушників і в остаточному сенсі веде до того, що окремі з них звільняються незаслужено й передчасно. Звичайно, не можна забувати, що питання про визначення ступеня виправлення винятково складне, тому що в цьому випадку мова йде про завдання проникнення в глибини людської природи, уміння всебічно оцінити особистість засудженого й прогнозувати майбутнє. Тому тут об'єктивно можуть бути певні труднощі. Але в той же час, як показує практика, ефективність окремих видів дострокового звільнення знижується через незадовільне рішення ряду питань у законодавстві й на практиці. Одне з них полягає у відсутності чіткого визначення поняття виправлення й перевиховання, поняття доказів виправлення, а також визначення кола цих доказів.

Обґрунтований висновок про виправлення й перевиховання засудженого може бути зроблений лише на основі сукупності різного роду факторів, глибокий аналіз яких вимагає кваліфікованого підходу, у тому числі з позицій принципу розвитку, а також з'ясування значущості тих або інших критеріїв та їхнього співвідношення між собою в оцінці факту виправлення й перевиховання. Однак, як показує практика, при умовно-достроковому звільненні засуджених використовується обмежене коло доказів виправлення й перевиховання, наявність яких не завжди може свідчити про відповідну зміну особистості. Серед критеріїв зазвичай вказуються: сумлінне відношення до праці, зразкова поведінка, участь у суспільному житті, підвищення освітнього рівня і т. ін. Лише в деяких випадках береться до уваги усвідомлення засудженим своєї провини. Недостатньо враховуються або зовсім не враховуються такі показники виправлення, як засудження злочинного минулого й відкритий розрив з ним, відношення до спиртних напоїв і лікування від алкоголізму, прагнення до самовиховання, а також світоглядні — моральні показники особистості засудженого. Особлива увага повинна бути спрямована на виявлення таких показників, проявів особистості засудженого, які характеризують її ціннісні орієнтації й мотиви поведінки. На основі аналізу відношення засудженого до суспільства, колективу, родини, інших осіб, до самого себе й своїх обов'язків

можна зробити відповідний висновок про виправлення засудженого, а отже, вирішити питання про застосування умовно-дострокового звільнення, як інших видів звільнення до закінчення строку покарання.

Ще більш обережно необхідно застосовувати умовно-дострокове звільнення, помилування відносно рецидивістів. Рецидив серед звільнених достроково в міру збільшення судимостей зростає. Рецидив серед неодноразово засуджених вище, ніж серед вперше засуджених до позбавлення волі. Особлива активність відзначається серед осіб, які відбували позбавлення волі другий і третій раз, що зв'язано очевидно з особливостями віку, характеру соціальних зв'язків даної категорії рецидивістів й, природно, з передчасним рішенням питання про умовно-дострокове звільнення. Потрібно більше часу, протягом якого засуджений-рецидивіст всебічно виявив би себе з позитивної сторони. Необхідно враховувати й те, що частина з них намагається пристосуватися до обставин, приховати, завуалювати своє негативне ставлення до заходів, які вживаються працівниками установ виконання покарань для їх перевиховання. Важливо тому вміти зовнішні форми поведінки зіставити із щирими намірами й помислами, виявити, чи не суперечить одне іншому.

Рецидивісти, як правило, більш тривалий час перебувають у місцях позбавлення волі, в силу чого деякі із соціально корисних зв'язків, що були в них, слабшають. Було б доцільніше ширше використати у відношенні до них, там, де це можливо, переведення у колонію-поселення. Там засуджені поступово під наглядом адміністрації й контролем громадськості можуть остаточно прилучитися до умов життя на волі й одночасно показати, наскільки вони виправилися.

За своєю природою психологія рецидивіста не відрізняється від психології інших людей. Але оскільки остання є головним чином результат суспільної практики, конкретної діяльності людини, вона не може не мати іншого змісту й проявів залежно від умов формування й розвитку самої особистості. До такого роду факторів формування особистості рецидивіста відносяться:

— вплив соціально-економічних, ідеологічних факторів на виховання членів суспільства;

— значний вплив на особистість — через мікросередовище — антигромадських, несприятливих для гармонійного розвитку особистості факторів, включаючи й відому ущербність позбавлення волі;

— як правило, тривалий антигромадський спосіб життя рецидивіста, тобто вчинення ним цілого ряду злочинів й інших антигромадських діянь. Якщо спрямованість психічної діяльності рецидивістів визначається переважно соціальними умовами, то ступінь її

активності залежить і від індивідуальних психофізіологічних властивостей (темперамент, емоційна сфера, уроджені задатки і т. ін.).

Властиві правопорушнику протиріччя між приватновласницькою й соціалістичною мораллю, між негативними й позитивними рисами набувають, як правило, яскраво виражену, гостру, конфліктну форму. Особистість рецидивіста характеризується більш широким комплексом стійких негативних властивостей, і в той же час, на відміну від інших злочинців, менш помітні позитивні якості. Характерно й те, що внутрішні протиріччя у рецидивіста виступають на користь кількаразового вчинення злочинів й інших антигромадських діянь, що призводить при відсутності належної виховної роботи до формування й закріплення інших негативних рис і відповідно «витіснення» позитивних якостей. Особливості складу «давніх злочинців», не зазнають зміни, тому що вони виступають скоріше наслідком злочину, а не його причиною. Вони визначають розвиток у людини злочинної спрямованості.

При вивченні психології рецидивістів важливого методологічного значення набуває завдання науково обґрунтованої класифікації психічних явищ і встановлення існуючих між ними зв'язків. У різноманітті індивідуальних особливостей та їхніх причин неважко заблудитися й навіть засумніватися в принциповій можливості ґрунтовно, точно вивчити конкретну особистість. Мета психологічного вивчення особистості правопорушника полягає у виявленні його системи поглядів і намагань, моральних критеріїв, рівня інтелектуального розвитку, обсягу знань, широти поглядів й інших характерологічних особливостей. Психологічну характеристику особистості рецидивіста можна дати лише на основі аналізу її соціальних та індивідуально-психологічних, внутрішніх властивостей. Але головне, у цій характеристиці — це його морально-психологічні властивості, ціннісні орієнтації й соціальні ролі, тобто його відношення до виконання обов'язків, що впливають із соціального, професійного, сімейного й інших статусів.

При характеристиці особистості рецидивіста більш прийнятним уявляється підхід, при якому в структурі психіки правопорушника виділяється три взаємопов'язаних психічних явища — процеси, стани й властивості. Достойство цього підходу в тому, що він ґрунтується на принципі розвитку, внаслідок чого представляється можливість простежити все різноманіття психічних явищ, особливостей психології рецидивістів у їхньому генезисі й розвитку.

Споконвічними в психічному житті виступають процеси, які забезпечують відображення дійсності, формування знань, життєвого досвіду, ціннісних орієнтацій, регуляцію діяльності й активне відношення особистості до навколишнього світу. Психічні процеси

відрізняються відносною однорідністю своєї структури. У сучасній психологічній літературі ці процеси розділяють на пізнавальні, емоційні й вольові.

Пізнавальні процеси у рецидивістів не відрізняються якими-небудь істотними особливостями в цілому. Відчуття, сприйняття, мислення, уявлення, пам'ять і т. ін. відповідають нормі. Однак тривалий антигромадський спосіб життя певною мірою корелює окремі з них. Так, мислення більшості рецидивістів відрізняється вузькістю, а в окремих випадках і примітивністю, особливо це проявляється тоді, коли мова йде про оцінку своєї поведінки. Самостійність мислення, уміння зіставити свої й суспільні інтереси значною мірою обмежуються рамками його утилітарно-споживчого підходу рецидивіста, грубо індивідуалістичної позиції у відношенні до суспільства й оточуючих людей. Невміння, а не тільки небажання, осмислити призначення, позитивну перспективу свого життя, історичну значущість суспільства — характерний показник цієї вузькості мислення. Тому навчання засуджених відповідним законам і прийомам мислення повинне бути одним з важливих завдань вихователів.

Звернемося до процесу спогаду, який близько примикає до пізнавальних процесів. Спогади переслідують будь-яку людину, особливо тоді, коли різким виявляється контраст між її сьогоденням і минулим. Позбавлення волі — це саме той привід, що, за свідченням ряду дослідників, у тому числі й тих, хто на власному досвіді випробував це, стимулює даний процес. Тюремні спогади, навіть і про давню давнину, відрізняються такою жвавістю, що вражають своєю силою самих авторів спогадів. Можна припустити певну схильність до спогадів й у рецидивістів. Правда, як показує практика, їх спогади не відрізняються такою жвавістю, яскравістю, точністю, яку ми бачимо у вперше позбавлених волі. Відомо, що в більшості рецидивістів «за плечима» не один рік відбування позбавлення волі. Таким чином відсутня в багатьох з них оптимістичність, життєстверджуюча сили в спогадах. Предметом спогадів нерідко виступає злочинний спосіб життя, що знаходить своє вираження в переказах про вчинені злочини. Характерними для рецидивістів є також спогади про несправедливості щодо них. Досить характерно, що близько половини рецидивістів вважають призначену міру покарання несправедливою, надмірно суворою, а 56 % вважають, що органи слідства й суд всебічно не розібралися в обставинах злочину.

Однак не відповідало б дійсності твердження про те, що серед рецидивістів немає таких, які віддаються спогадам про окремі ділові соціально значущі фактори, приємні періоди свого життя. Части-

на з них, незважаючи на кількарізові засудження до позбавлення волі, не втратила інтерес до людських відносин, не втратили певних соціально-корисних зв'язків, якостей і якоюсь мірою почуттів відповідальності перед суспільством, окремим колективом, родиною тощо. Тут важливо, щоб вихователі стимулювали й закріплювали схильність до такого роду спогадам і використовували їх у процесі здійснення виправного впливу.

У звичайних умовах люди найчастіше не зауважують різноманіття вражень. Розмаїтість явищ, сприйманих різними органами почуттів, — застава, необхідна умова нормальної психічної діяльності людини. У місцях позбавлення волі такого різноманіття немає. Тому засуджені деякою мірою відчувають своєрідний „сенсорний голод”, тобто обмеженість подразників, що йдуть у мозок від зовнішнього середовища. Його зазнають особливо ті, хто відбуває позбавлення волі у в'язниці, перебуває в приміщенні камерного типу або ізоляторі. Відома одноманітність, монотонність у порівнянні з життям на волі характерна й для звичайних умов відбування покарання в установах виконання покарань. Тривалість строку позбавлення волі збільшує «сенсорний голод» у рецидивістів. Відсутність необхідного кола зовнішніх «подразників» нерідко призводить до того, що на незначні явища в них можуть виникати надмірні емоційні зриви.

У більшості рецидивістів не розвинені естетичні почуття, тому, наприклад, почута музика, побачена картина і т. ін не викликають у них вибуху вражень. Коло усвідомлюваних відчуттів рецидивістів обмежується тим самим не тільки відсутністю відомого кола вражень у місцях позбавлення волі, але і їх моральною, естетичною та соціальною недорозвиненістю. Зрозуміло, сенсорний голод не всіма засудженими переноситься однаково, у цьому випадку можна встановити таку закономірність: чим менше подразників він усвідомлювалося раніше, тим, видимо, легше переносяться умови ізоляції, і навпаки, більші страждання переносить той засуджений, який раніше жив більш-менш повнокровним життям, відчував та усвідомлював різноманіття його проявів. Однак тією чи іншою мірою цей «голод» змушені переносити усі засуджені. Відомо, наприклад, з якою підвищеною увагою рецидивісти сприймають появу шефа, лектора, вихователя й навіть новоприбулого. З інтересом сприймаються ними й виховні заходи, які відрізняються новизною, у той же час застарілі засоби та методи виховної роботи зустрічаються засудженими з недовірою.

Сенсорний голод стимулює в людині схильність до спогадів, однак він негативно діє на мислення та інші процеси й стани. Одноманітність і монотонність вражень при відсутності зовнішніх по-

дразників різко знижують енергетичний рівень кори мозку й нерідко призводять до порушення психічних функцій.

Певною специфікою характеризуються здібності рецидивістів. Так, К. К. Платонов визначає здібності як ступінь відповідності даної особистості в цілому вимогам певної діяльності, розкриття через структуру даної особистості та структуру вимог до особистості й певного виду діяльності з урахуванням можливої компенсації одних якостей особистості іншими. Психологи поділяють здібності на загальні й особливі, елементарні й складні, актуальні й потенційні тощо.

Для рецидивістів характерна нерозвиненість як загальних, так і спеціальних здібностей. Недостатня їхня розвиненість — наслідок вузькості, суперечливості ціннісних орієнтацій, соціально корисних зв'язків. Оскільки формування здібностей залежить від складності й значущості відповідної діяльності, необхідно на основі виявлення в засуджених відповідних задатків і загальної обдарованості знаходити найбільш раціональні шляхи розвитку в кожного з них певного виду здібностей. Чим складніші й значучі будуть практичні зусилля засудженого в сфері трудової діяльності, суспільного життя колективу колонії, тим ефективніше та успішніше повинен відбуватися цей процес. Однак не можна забувати, що здібності можуть позитивно характеризувати особистість лише при необхідній погодженості їх з її соціально корисними зв'язками й відносинами, спрямованістю та основними рисами характеру. Окремі здібності можуть бути спрямовані на досягнення антигромадських цілей. Так, у значної частини рецидивістів відзначаються різні професійні навички вчинення злочинів, елементи професійної пам'яті. Багато хто з них вміє не тільки виконувати різного роду технічні дії в напрямку антигромадської діяльності (наприклад, відкрити запірний механізм, непомітно „перевірити” чужі кишені, сконструювати й створити якесь технічне або інше пристосування тощо), а й показати організаторські здібності, вміння втягнути в злочинну діяльність інших осіб, особливо неповнолітніх, і часом незвичайні знання психології «свої справи». Ці обставини необхідно враховувати в кримінологічній, слідчій та кримінально-виконавчій практиці. Зокрема необхідно вживати всіх заходів до запобігання «обміну досвідом» між розкрадачами, особливо злодіями, шахраями і т. ін.

Пізнавальні процеси тісно взаємопов'язані з емоційними, тобто всякого роду переживаннями особистості. Емоції, як первісна форма відбиття об'єктивної реальності, займають важливе місце в регуляції поведінки людини. Емоції, почуття, переживання здатні як активізувати, так і гальмувати психічну діяльність і відповідно впливати на прояви особистості. У поєднанні з іншими психічними явищами емоції виступають як будівельний матеріал більш склад-

них психічних компонентів — почуттів, відчуттів, сприйняття; таких якостей, як цілеспрямованість, самовладання, наполегливість і т. ін. Іноді, як відзначає К.К. Платонов, емоції накладають відбиток у свідомості на тривалий час, проявляючись ніби в «чистому» виді в специфічних емоційних станах (стан нудьги або ейфорії з неусвідомленими причинами тощо).

Для багатьох рецидивістів характерне ослаблення системи соціальних критеріїв поведінки, що гальмує функції волі та об'єктивно висуває на перший план емоційні аспекти поведінки. Звідси невитриманість, імпульсивність у поведінці.

В цілому ж емоції відіграють підлеглу роль у порівнянні з іншими компонентами психіки — моральними, вольовими та іншими властивостями особистості. Характер цієї взаємодії визначають як загальні, так і специфічні прояви в емоційній сфері засуджених. Мабуть, у багатьох рецидивістів поєднується туга за волею, що з особливою силою проявляється у тих, хто повинен відбувати значний строк покарання. Туга — супутник одноманітності життя. Подібні настрої часто відображаються й у своєрідному тюремному фольклорі: інакомовленнях, піснях, віршах і т. ін. Тому винятково важливе значення має завдання відродження перед таким засудженим перспективи, тобто емоційно насиченого уявлення про майбутнє, для того, щоб він відмовився від поглядів на своє життя як безперспективне, як на безглузде й безцільне існування.

У значної частини рецидивістів відсутні позитивні емоційні переживання (сором, каяття, моральний самоосуд) у зв'язку із вчиненими злочинами. За даними дослідження, понад 50 % рецидивістів вказали, що в житті, у тому числі й при вчиненні злочину, не вважають аморальним використання слабості інших. Помітно також прагнення перекласти свою провину, помилки в житті на інших, пред'явити «рахунок» за свою знівечену долю іншим або суспільству в цілому. Формування в даній категорії засуджених позитивних емоцій, почуттів повинне відбуватися з необхідною умовою закріплення позитивних властивостей та якостей особистості.

Часом емоції в рецидивістів проявляються досить бурхливо, швидкоплинно, з афектами. Надмірна імпульсивність особливо властива особам з холеричним і сангвінічним темпераментом, що відрізняється мотивацією насильства та агресії. Подібні емоційні прояви «оголюють» найбільш негативні риси особистості: жорстокість, озлобленість, черствість, грубий індивідуалізм та егоїзм, імпульсивність тощо. У поєднанні з із цими негативними рисами характеру емоції служать базою суспільно небезпечних дій — гостро афективних дій, істеричних реакцій, злісних порушень режиму в місцях позбавлення волі, покалічення, завязятого небажання стати на шлях ви-

правлення. Таким чином, ряд емоцій збільшує енергетичний рівень проявлення негативних рис, властивостей особистості рецидивіста.

Значна частина рецидивістів вважають себе нерішучими, пригніченими. Це, як правило, морально нестійкі особи, з відсутніми вольовими якостями, які йдуть на повіді в інших. Для них процес ухвалення рішення не відрізняється зазначеними вище психологічними ознаками, тому що суперечливість світогляду, відсутність твердих поглядів, навичок, установок вступають в протиріччя з мотивами і поведінкою. Зазначена особливість повинна враховуватися при організації та здійсненні виправного впливу на рецидивістів цієї категорії. Зокрема, спочатку від них не слід вимагати непосильної психічної перенапруги, а швидше за все прагнути по можливості спрощувати роботу та процес ухвалення рішення. Інакше можна лише підсилити невір'я у свої сили, спровокувати негативне відношення засудженого до виховних заходів.

Таким чином, поряд з формуванням світогляду, свідомості як основного завдання виховної роботи повинне розглядатися й стимулювання в засуджених необхідних вольових процесів. Засуджений, виправлений морально, але який не вміє правильно приймати рішення й виконувати їх, у майбутньому знову може стати на шлях вчинення злочинів.

Механізм перетворення, трансформації психічних процесів у властивості, риси характеру не можна зрозуміти без врахування станів людини. Однакові, часто повторювані психічні стани поряд із психічними процесами виступають у якості основи індивідуальних властивостей особистості. Психічні стани — сполучна ланка між процесами та властивостями особистості. Виділяють такі основні ознаки станів психіки: цілісність, рухливість і відносна стійкість, індивідуальна своєрідність і типовість.

Рецидивістам властиві, як правило, стани особистісні, глибокі, що негативно діють на їх поведінку. Специфіку психічних станів рецидивістів можна зрозуміти лише виходячи з того способу життя, який вони вели до останнього засудження, умов відбування позбавлення волі і їхніх індивідуально-психологічних особливостей.

У більш ніж половини рецидивістів перспектива знову попасти в колонії не викликала особливих потрясінь: 40,2 % — після останнього засудження обстановку в колонії сприйняли як звичайну. Якщо у них і проявлявся стан тривоги, то він був, звичайно, не таким, як після першого засудження. Слід звернути увагу на те, що майже десята частина засуджених виявила байдужість до своєї долі як після першого, так і після останнього засудження до позбавлення волі. Можна припустити, що для них характерний стан апатії, байдужості до всього того, що відбувається навколо. Він виклика-

ється не тільки фактом кількаразового відбування позбавлення волі, знайомством з обстановкою в місцях позбавлення волі. У неодноразово засуджених апатія часто викликається пересиченістю вражень від злочинного способу життя. Апатію супроводжують такі психологічні особливості особистості рецидивіста, як безцільність, безперспективність, відсутність або дефекти вольових якостей.

Стан апатії, байдужності викликає інші негативні психічні процеси та стани — вольову пасивність, підпорядкування долі, невір'я в можливість виправитися й вести нормальний спосіб життя, готовність проявляти непримиренне (відкрите або приховане) відношення до виправно-трудових заходів і т. ін. Для рецидивістів менш характерні стани оптимізму, життєрадісності, бадьорості, лояльного відношення до навколишніх. У місцях позбавлення волі, особливо в перші місяці після прибуття в колонію, у них проявляються інші, протилежні за своїм характером і змістом стани: пригніченість, песимізм, приреченість, озлобленість тощо.

Більшість рецидивістів після останнього засудження (але менша частка в порівнянні із уперше засудженими до позбавлення волі) перебувають у стані пригніченості (64,9 %) і безперспективності (8 %). Характерно також, що стан озлобленості характерний для рецидивістів більше молодого віку. Озлобленість — стан глибокого та негативного впливу на засудженого. Щоб зняти, перебороти його, більшою мірою необхідні такт, доброзичливість, бажання і терпимість при проведенні індивідуальної виховної роботи. При спробі форсувати, прискорити цей процес може з'явитися негативний ефект: стан озлобленості може поглибитися, стати більш стійким і призвести до закріплення тих або інших негативних рис характеру засудженого.

Необхідно звернути увагу на те, що 16,7 % обстежених осіб у момент прибуття в колонію після останнього засудження перебували в стані широсердечної рівноваги, тобто байдуже ставилися до різкої зміни умов свого життя. Серед рецидивістів виявився ще більший відсоток осіб, яким було байдуже, якому покаранню вони будуть піддані (30,0 %). Можна припустити, що у міру збільшення судимостей притуплюється попереджувальний вплив покарання взагалі й позбавлення волі — зокрема. Тому для засуджуваних до позбавлення волі необхідно створювати такі умови відбування покарання, які б мали на них відповідний психологічний вплив.

Розповсюдженим психічним станом серед засуджених, особливо серед рецидивістів, є стан удаваної захищеності. У розумінні «захисних» рецидивісти нерідко вдаються до об'єднання в угруповання, «лідерами» яких виступають, як правило, злісні злочинці. Однак у подібних групах створюється лише видимість захищеності слабких від диктату злісних і вольових злочинців.

Іноді психічні стани проявляються комплексно, якщо вони негативні, то можуть викликати більш глибокі та руйнівні стани. До них зазвичай відносять фрустрацію, яка поєднує тугу та тривогу, безнадійність та приреченість, апатію та песимізм. Вкрай агресивний, озлоблений стан, яким відрізняється фрустрація в окремих рецидивістів, направляє в русло антигромадської поведінки не само по собі, а бере свій початок від антигромадської установки особистості, диспозиції особистості.

Характер і сила психічних станів рецидивістів залежать від багатьох факторів об'єктивної та суб'єктивної дійсності. Зокрема, велике значення мають умови відбування покарання, морально-психологічна атмосфера в колективі засуджених або в малій групі, характер взаємин працівників колонії та засуджених, строк покарання, моральні, вольові та психофізіологічні властивості і т. ін. Наприклад, для рецидивістів, засуджених на короткі строки, властивий стан байдужості до всього, що відбувається. У той же час для тих, хто засуджується на тривалі строки, більш характерні стани пригніченості, агресії, які характеризуються відкритим, часто афективним станом гніву, імпульсивною безладною активністю.

Уже були розглянуті найбільш типові психічні процеси та стани рецидивістів, на основі яких формуються та закріплюються відповідні властивості особистості. Властивості особистості, риси її характеру на відміну від психічних процесів і станів мають відому стійкість, менш піддані змінам і тому найвищою мірою відображають достоїнства та недоліки особистості. Вони визначають не тільки реакцію особистості на події, але й відображають її відношення до навколишнього світу і самої себе.

Основне, що виділяє особистість рецидивіста, — це наявність у ній стійкого комплексу негативних властивостей, рис, ознак, які відображають однобічність і вузькість ціннісних орієнтацій, специфіку її соціальних ролей та очікувань.

У змісті антигромадської орієнтації особистості рецидивіста виділяються:

- зневага інтересами суспільства в цілому;
- ігнорування праці як форми життєдіяльності індивіда в суспільстві;
- невміння контролювати свою поведінку, неповажне, байдуже відношення до інтересів інших людей;
- алкоголізм і наркоманія;
- інші аморальні спонукання, звички, властивості.

Поширення ряду наведених ознак серед осіб, що раніше судилися, майже у два рази перевищує їхню поширеність серед уперше засуджених. Це свідчить про серйозну деградацію особистості.

Одне з головних місць у структурі негативних властивостей особистості рецидивіста займають такі риси, як невміння й небажання контролювати сою поведінку, зважати на інтереси інших людей, черствість, жорстокість, прагнення до самоствердження шляхом агресії та насильства тощо.

На відміну від корисливих і деяких інших зазіхань насильницька, агресивна поведінка найчастіше являє собою «самоціль». У силу всього цього конфліктна ситуація в рецидивістів з насильницьким типом антигромадської орієнтації здобуває більш глибоко виражений характер. Більшість рецидивістів скоюють насильницькі злочини. Притім, при останньому засудженні збільшується частка рецидивістів з насильницьким типом антигромадської орієнтації.

Типова для рецидивістів і така риса, як недисциплінованість. Остання є наслідком або «злої» волі, свідомого, обміркованого порушення законів і моральних норм суспільства, або відсутності відповідних вольових якостей. Про недисциплінованість свідчать кількаразові злочини, а також весь спосіб життя рецидивіста.

Важливим фактором формування у рецидивістів дисциплінованості є режим. Тому важливо забезпечувати точне, неухильне дотримання всіх вимог режиму, вести послідовну боротьбу з його порушниками.

Рецидивіст може володіти й деякими позитивними або «нейтральними» якостями — такими, як сміливість, спрямованість, рішучість, наполегливість, завзятість у досягненні поставлених цілей. Однак, як правило, ці якості рецидивіст використовує на шкоду суспільству. Серед рецидивістів більше, ніж серед уперше засуджених, осіб з негативно спрямованою сильною й злою волею. Вони прагнуть до лідерства, гегемонізму, не зупиняючись ні перед чим. Поєднання зазначених вольових властивостей з деякими іншими іноді призводить до надмірного підвищення вольової активності рецидивіста — гіпорбулії, що характеризується швидкістю рухів, енергійністю ходи та міміки, гарячковістю та безсистемністю рухів.

Негативна спрямованість багатьох вольових якостей рецидивіста проявляється й у тому плані, що він, як правило, не може їх залучити для свідомого виправлення та перевиховання. Тут, як правило, рецидивісти проявляють і нерішучість, і непослідовність, і відсутність дійсної сили волі.

У той же час деяку частину рецидивістів складають люди з паралізованою волею. Безуспішні спроби покінчити зі злочинним миром і відомим ступенем соціальної деградації та деморалізації зробили їх безвладними. Тією чи іншою мірою усвідомлюючи порочність, хибність злочинного способу життя, такі рецидивісти в результаті дефектів волі та механізму соціального обумовлення

знову йдуть на злочин. Тим самим породжується непевність чесно трудитися, нормально жити на волі.

Кількаразове вчинення злочинів й засудження до позбавлення волі породжують у рецидивіста небажану асоціацію «знаходження на волі — злочин». Своєрідне психологічне явище обумовлене не тільки відсутністю необхідних вольових якостей, а, головним чином, відсутністю в цієї категорії рецидивістів належного механізму соціального обумовлювання, недостатнім ступенем соціалізації. Виникає своєрідний психологічний бар'єр, який неможливо подолати, легше знову переступити закон, вчинити злочин. Ніж менш типовий для особистості характер поведінки, тим більше вольових та емоційних зусиль потрібно від неї, щоб відмовитися від злочинного світу та почати повнокровне життя.

В особистості рецидивіста є й певні позитивні риси. У деякій частині рецидивістів бачимо прихильність до праці, почуття патріотизму, окремі елементи колективізму та взаємодопомоги, ширість, презирство до неправди і т. ін. Однак наявні позитивні якості у рецидивіста проявляються у взаємодії з негативними властивостями, рисами, через призму його специфічних відносин і зв'язків. Усвідомити цей процес можна лише на основі дослідження антигромадської установки, яка характерна для рецидивіста. Це активна установка. Її можна визначити як вибіркоче встановлення зв'язків і відносин, прямо пов'язаних зі вчиненням злочинів. У антигромадській установці закладена свого роду соціально-психологічна «програма» відповідної діяльності, і тому власник цього феномена відрізняється готовністю до вибіркочості поведінки в антигромадському напрямку.

Установка на антигромадську діяльність ніби генералізує усі особливості особистості рецидивіста, надає відповідну якісно змістовну характеристику й виділяє її в окремий тип — найбільш деградований у соціальному відношенні. Однак антигромадська або іншого роду установка не може фатально прирікати людину на ті або інші дії. Вчинення злочину, поведінка у місцях позбавлення волі і т. ін завжди є результатом свідомого рішення та поведінки індивіда.

Перш ніж прийняти те або інше рішення й об'єктивувати його, людина свідомо оцінює прийнятність конкретного вчинку і його наслідків з погляду своєї моральної платформи. Злочин у своїй основі — це відкритий виклик загальнозначущим моральним, правовим нормам і цінностям. Тому як би не «вжився» рецидивіст в антигромадську діяльність, яким би звичним, стереотипним не було для нього те або інше злочинне діяння, він завжди, у меншому або більшому ступені, стоїть перед дилемою: або вчинити злочин, або ні. Головна

роль у вирішенні цього питання належить ціннісним орієнтаціям і мотивам особистості, у яких наче акумулюються й соціальний досвід, і спрямованість, і очікування, погляди й інші особливості особистості. Правда, у рецидивістів цей процес проходить менш суперечливо, болісно, тому що моральна, соціальна деградація їхньої особистості значною мірою послаблює або взагалі руйнує механізм саморегулювання, самоконтролю. Проте й у цьому випадку немає достатніх підстав підводити під злочинну діяльність якусь фізіологічну основу. Принаймні необхідні для цього достовірні, науково обґрунтовані висновки фізіологів, психологів тощо.

Винятково великого значення набуває й питання про природу антигромадської установки особистості рецидивіста. Ряд авторів намагається при цьому залучити вчення про установку Д. Н. Узнадзе. Якщо антигромадську установку розуміти неправильно, то можна легко відійти від матеріалістичних позицій у поясненні причин конкретних злочинів і звести їх до області несвідомого. Начебто правильне судження. Однак необхідно визначити соціальну установку як неусвідомлювану тенденцію діяльності й готовність до її певного виду.

При подібному розумінні соціальної (у тому числі й антигромадської) установки взагалі можна засумніватися в принциповій можливості ресоціалізації, переорієнтації тих осіб, які мають неусвідомлену тенденцію до злочинної поведінки. На формування антигромадської установки рецидивіста впливають головним чином соціальні компоненти — недоліки у вихованні, минулий досвід та антигромадські прояви особистості, інтереси, ціннісні орієнтації і т. ін. Крім того, щоб виникла подібна установка, необхідно, щоб суб'єкт «переплавив» і зробив всі ці й деякі інші соціальні фактори внутрішнім надбанням. Процес заміни одних відносин особистості іншими, нівелювання її орієнтації та формування антигромадської установки проходить не тільки під впливом зовнішніх подразників, факторів, але й при особистій участі свідомості самого суб'єкта. Формування антигромадської установки одночасно означає й закріплення певної структури компонентів її змісту та особистості в цілому. У зміст антигромадської установки входять:

— певна сукупність соціальних ролей (несумлінний, поганий сім'янин і т. ін.);

— орієнтації, які пов'язані з потребами й способами їхнього задоволення, які лежать в антигромадській сфері; антигромадські погляди, принципи;

— мотиви злочинної поведінки;

— ідеали суб'єкта — відсутність соціально значущих ідеалів тощо;

— певний ансамбль вольових й емоційних рис особистості (некритичне наслідування, невміння контролювати свою поведінку, безвільність або завзятість і т. ін.

При наявності єдності зазначених компонентів установки особистості злочинець одержує ніби «готові знання», стійкий особистісний орієнтир у засвоєнні впливу зовнішнього середовища й визначенні своєї поведінки. Про стан готовності, схильності до сприйняття негативних факторів й антигромадської діяльності як основної функції антигромадської установки можна говорити тоді, коли, ця сфера діяльності, її характер відповідають ціннісним орієнтаціям, поглядам й ідеалам особистості.

У значній частини рецидивістів антигромадська установка відрізняється глибиною, стійкістю й достатньою виразністю. Це пояснюється тим, що вони, як правило, тривалий час перебувають під впливом несприятливих з погляду формування особистості соціальних умов і тривалий час ведуть антигромадський спосіб життя. З іншого боку, установка в рецидивістів найчастіше ґрунтується на ідейних мотивах (злочинної «філософії») і глибоко продуманих антигромадських цілях. І нарешті, ті ціннісні орієнтації, спонування, інтереси, які не входять у зміст установки й, можливо, навіть суперечать їй, у визначенні поведінки рецидивіста мають менше значення, ніж, скажімо, у перше засуджених.

За ступенем інтенсивності, стійкості установки рецидивістів на антигромадську діяльність можна виділити такі її види:

— антигромадська установка, заснована на світогляді, ідейних мотивах особистості, що припускає цілком усвідомлену спрямованість поведінки. Уже наводилися дані про те, що певна частка рецидивістів відповіли, що кради й будуть красти після звільнення. Цим особам саме властива антигромадська установка подібного роду;

— установка, заснована на суперечливій моральній, світоглядній платформі й суперечливих мотивах поведінки. У цих випадках рецидивіст може мати такі ціннісні орієнтації й керуватися такими мотивами, які в якомусь ступені суперечать установці на злочинну діяльність. Рецидивісти, яким властива подібна установка, не переслідують глибоко обмірковані цілі, а вчиняють злочини при наявності певних обставин (незначного впливу з боку інших осіб тощо). До цієї групи можна віднести тих рецидивістів, які не знають, не «ручаються» за себе.

Резюмуючи викладені міркування, варто підкреслити, що особистість рецидивіста виступає як найбільш соціально запущена, яка володіє сукупністю негативних властивостей й ознак. Головне, що характеризує її, — це негативне відношення до соціальної ролі, включаючи кількаразове вчинення злочинів і відбування покарання

щодо позбавлення волі, а також стійка установка на антигромадську діяльність.

Для теорії та практики установ виконання покарань велике значення має виявлення тих факторів, які сприяють формуванню особистості засудженого.

Процес формування особистості рецидивіста як типу особистості злісного злочинця — це процес відображення наявного протиріччя між суспільною та індивідуальною свідомістю. На рецидивну злочинність впливають обставини двоякого роду: причини й умови, які впливають на злочинність у цілому, з одного боку, і специфічні умови, які впливають саме на рецидивну злочинність, — з іншого. Всі суперечливі явища, процеси, що лежать в основі злочинності взагалі й формування особистості засудженого, найбільш концентровано впливають на формування особистості рецидивіста.

У конкретних ситуаціях, де формуються стандарти поведінки, істотну роль відіграють вольові, інтелектуальні та емоційні особливості суб'єкта. Як уже зазначалося, у значній частини засуджених-рецидивістів спостерігаються істотні порушення інтелектуальної, вольової та емоційної сфер.

Усі наведені фактори присутні й у формуванні особистості рецидивіста, оскільки рецидивна злочинність «виростає» зі злочинності первинної. Очевидно, що особистість рецидивіста формується, як правило, при наявності винятково складного комплексу й сукупності негативних умов та обставин. Однак питома вага їх у формуванні особистості рецидивіста не однакова і змінюється. Так, наприклад, менше значення в цьому випадку має фактор впливу родини, оскільки тут ми маємо справу із уже сформованою особистістю. З іншого боку, на рецидивістів особливо впливає злочинний світ. У цьому випадку зростають і суб'єктивні фактори, рецидивіст відповідно до своїх орієнтацій, поглядів, установок обирає відповідні зв'язки та відносини, намагається підвести під свою антигромадську діяльність якість обґрунтування («філософію» злочинного світу). Таким чином може бути прискорений процес становлення типу злісного злочинця.

Інша група негативних обставин, яка впливає на формування особистості рецидивіста, — це специфічні фактори, які пов'язані з недоліками покарання, пенітенціарної та постпенітенціарної діяльності. Останні наче нашаровуються на причини та умови загально-го характеру й переплітаються з ними. Умови рецидивної злочинності — це обставини, які здатні прискорити реалізацію її об'єктивних причин. У плані боротьби з рецидивною злочинністю набагато важливіше установити, які конкретні умови можуть сприяти рецидиву, тому що без цього не можливо визначити практичні

міри боротьби з ним. В аспекті умов, які сприяють рецидиву, відбувається приєднання нових негативних факторів до тих, які діяли раніше й не були усунуті. Загальні причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, у результаті продовжують діяти відносно такого роду осіб й у випадку, якщо вони поєднуються з обставинами, що специфічно впливають на рецидивну злочинність. При дослідженні специфічних факторів формування особистості рецидивіста необхідно, таким чином, враховувати й загальні причини, і умови збереження в окремих громадян індивідуалістичної психології.

Спостерігається прямий зв'язок між умовами морального формування неповнолітніх правопорушників та антигромадською поведінкою цих осіб надалі. Досліджуючи юнацький рецидив, можна дійти висновку про те, що джерела рецидиву виявляються вже в ранньому віці, у таких сферах формування й прояву особистості, як родина, школа, навчальний заклад і т. ін. Більшість рецидивістів з неблагополучних родин. Вже у неповнолітньому віці до першого засудження в рецидивіста складаються досить чіткі антигромадські погляди та установки, які багато в чому визначають долю цих осіб у майбутньому. Найчастіше вже перед першим засудженням це цілком сформований тип злісного злочинця. Можливо, в силу цього покарання позбавленням волі у колоніях або інших установах виявляється неефективним з позиції досягнення основної мети — виправлення й перевиховання правопорушника.

Всі ці фактори можуть одночасно розглядатися як специфічні умови формування особистості рецидивіста. Різниця між рецидивістом та злочинцем, який вперше вчинив злочин, саме в тому, що перший вже знайомий з механізмом правосуддя — він «засвоїв» досвід, придбаний в ізоляторі тимчасового утримання, у залі судового засідання, у місці виконання вироку.

Відбування позбавлення волі не може проходити безслідно: або правопорушник дійсно виправляється, або, незважаючи на всі перипетії та тяготи засудження і відбування позбавлення волі, він може ще більше утвердитися в своїй антигромадській орієнтації.

У місцях позбавлення волі функціонують суспільні відносини, яким притаманні специфічні риси. Призначення цих відносин, урегульованих нормами установ виконання покарань, — це реалізація покарання позбавленням волі. Засуджений до позбавлення волі знаходиться під впливом цілого комплексу каральних елементів, обмежень, які випливають або пов'язані зі змістом даного виду покарання. Основний їх зміст — ізоляція засудженого з кола учасників тих суспільних відносин, які діють в умовах вільного життя. Ізоляція засуджених підсилюється строгою та послідовною регламентацією їхнього способу життя та поведінки, у тому числі й тих

його аспектів, рішення яких перебуває у вільному розпорядженні інших громадян, і рядом істотних обмежень у сфері основних прав, цивільних, трудових та інших правовідносин.

Специфічні умови відбування покарання, їх реалізація доповнюються іншими, чисто виховними за своїм характером засобами впливу. У результаті здійснення процесу виконання покарань у засуджених, як правило, викорінюються негативні, формуються та закріплюються необхідні позитивні властивості, якості особистості. В одних випадках досягається повне моральне виправлення, докорінно змінюються орієнтації та установки особистості. Про таких засуджених говорять, що вони виправилися; в інших — досягаються більше скромні результати; окремі позитивні якості в особистості засудженого можуть поєднуватися з певним колом антигромадських, негативних рис та ознак. І, нарешті, відносно третьої категорії засуджених — злісних порушників режиму вплив виявляється нейтральним, тобто не досягає цілей, поставлених перед покаранням. Останні дві групи засуджених в основному й служать «резервом» рецидивістів.

У плані впливу умов відбування позбавлення волі на особистість засудженого заслуговує на увагу питання про особливості середовища в місцях позбавлення волі. Найстрашніше для засудженого — це не начальники, не ґрати, не замок і не правила режиму. Найстрашніше, виявляється, це свої ж «брати». Зло, загнане в чотири стіни, намагається й тут бути злом, вищукує способи насильства над людиною, сильного над слабким, нахабного над жертвою своєї нахабності.

Говорячи про завдання нейтралізації негативного впливу злісних злочинців на інших засуджених, не слід змішувати різні малі, неоформлені групи засуджених з негативною спрямованістю з усім колективом засуджених колонії, загону, ланки, бригади. Сам по собі колектив не може мати негативною спрямованістю, тому що більшість його членів, хоча й мають певні вади, раніше пройшли ту або іншу школу колективізму, товариськості. Труднощі нейтралізації впливу негативних елементів полягає в тому, що вони «мимовільно» з'єднуються в групи, в основі яких багато емоційного й навіть емоційно-рефлекторного. Ступінь інтенсивності різних форм психічного зараження перебуває в прямій залежності від ступеня однорідності, від рівня властивої цій спільності свідомості та почуття «ми», а також ступеня внутрішньої солідарності, взаємної довіри тощо. Саме в місцях позбавлення волі, де колектив формується без врахування волі його членів і де внаслідок цього виявляються люди різних орієнтацій, поглядів, установок, створюється досить сприятлива основа для появи різних неоформлених груп, у тому числі й

негативно спрямованих до виправлення. Всіх засуджених об'єднує те, що кожен з них вчинив злочин або кілька злочинних діянь. Позбавлення волі руйнує сформовану раніше систему відносин людини з іншими людьми, утворюється певний вакуум. У результаті вона починає підшукувати собі друга, що, у свою чергу, пов'язаний з іншими засудженими. Так і формується мала група, де діє з особливою силою рефлекс наслідування. Якщо один з її членів, особливо найбільш авторитетний, стає порушником, то слідом за ним у порядку солідарності наслідування на шлях порушення режиму можуть стати інші члени цієї групи.

Вплив позбавлення волі як покарання на формування особистості засудженого має й інший аспект — пов'язаний з його попереджувальним впливом. Покарання виступає як складова частина системи запобіжних заходів у боротьбі зі злочинністю та іншими антигромадськими діями.

Саме існування покарання забезпечує психологічний вплив на нестійких людей у цілому й на самого злочинця. Кримінальний закон і покарання, яке передбачається ним, — це реальний фактор, який разом з багатьма іншими впливає не тільки на поведінку особистості, а й на сам механізм її становлення. Не слід забувати, що й завдяки зведенню тих або інших соціальних цінностей у ранг охоронюваних законом відбувається формування відповідного відношення до них. Особливо сильний психологічний вплив на нестійких громадян має можливість застосування за злочинну поведінку позбавлення волі.

У той же час попереджувальний вплив покарання відносно певної групи осіб, які раніше перебували в місцях позбавлення волі значно знижується. Якщо не звідане суб'єктом кримінальне покарання ще може втримувати його від вчинення злочину, то вже застосоване до нього покарання, і яке не дало належного ефекту, різко знижує відносно цієї особи попереджувальний вплив. Більше втримує від вчинення злочину покарання, яке не звідане, ніж уже один раз застосоване і яке дало належного ефекту. Дане правило стосується тільки засуджених, які свідомо не стали на шлях виправлення, чесного трудового життя, неухильного дотримання законів і правил.

Очевидно, що в міру зростання числа судимостей попереджувальне значення покарання знижується ще більше. У ряді інших випадків цьому сприяє, зокрема, те, що засуджені-рецидивісти, якщо вони не визнані особливо небезпечними, відбувають покарання незалежно від числа засуджень до позбавлення волі в колоніях того самого виду (строногого режиму), як і інші.

Досвід кількарізного відбування покарання, тривалого перебування в місцях позбавлення волі виробляє в окремих засуджених

відому пристосовність до режимних умов. Рецидивісти, прагнучи «заслужити» можливі пільги, найчастіше створюють видимість свого виправлення, маскуються під тих, що «усвідомили свою провину», «активістів» і т. ін. Природно, після звільнення на волю такі особи не припиняють антигромадської діяльності.

У плані попередження рецидиву гостро постає питання про вдосконалення системи покарань. Оскільки покарання до позбавлення волі об'єктивно сполучене з рядом небажаних наслідків, варто більш послідовно дотримуватися принципу економії репресії. З одного боку, покарання виступає як добро, оскільки ліквідує протиріччя злочинця із суспільством, забезпечує суспільну безпеку. з іншого — воно виступає як вимушене зло, тому що являє собою певні обмеження.

Необхідно ширше застосовувати до осіб, які можуть бути виправлені без ізоляції від суспільства, покарання, не пов'язані з цією ізоляцією. Підвищення попереджувального ефекту покарання може досягатися не тільки шляхом посилення його суворості. Щонайкраще забезпечує виправлення правопорушників лише справедливе покарання. Із цих же позицій необхідно підходити й до питання про співвідношення каральних та виховних засобів у процесі впливу на засудженого. Таке рішення треба шукати не стільки в збільшенні кримінальних заходів, скільки в подальшій диференціації засобів та методів кримінально-виконавчого впливу, включаючи й можливі послаблення режиму або введення додаткових обмежень для відповідних категорій правопорушників.

Серед передумов підвищення результативності виконавчого впливу, підвищення попереджувального значення покарання та кримінального закону в цілому, попередження рецидиву виступає й проблема стабільності кримінального покарання. Характерно, що не набагато більше як половина рецидивістів були засуджені за останній злочин після відбуття повного покарання у вигляді позбавлення волі. Особливо високий рівень рецидиву серед звільнених достроково. Умовно-дострокове звільнення може бути застосовано лише в тому випадку, якщо засуджений зразковою поведінкою та чесним відношенням до праці довів своє виправлення. Закон, як уже згадувалося, не містить визначення поняття виправлення, не дає чітких і певних його ознак, критеріїв. Запобіганню рецидиву серед звільнених достроково сприяло б і введення додаткових умов, при наявності яких рішення про звільнення винного могло б бути скасовано. Умовно-дострокове звільнення (як і більшість інших видів дострокового звільнення) повинне виконувати ніби дві функції: з одного боку, воно покликане виконувати роль бажаної перспективи, яка стимулює засуджених, з іншого — воно не пови-

не підривати стабільність призначеного за вироком суду покарання. Знайти оптимальний варіант співвідношення зазначених функцій — стрижень проблеми ефективності цього інституту. Тому необгрунтоване застосування умовно-дострокового звільнення підриває стабільність покарання, створює ілюзію, якщо не повної безкарності, то, принаймні, недостатньо послідовної боротьби зі злочинністю. В остаточному підсумку значна частка осіб, що їх звільняють за різними підставами достроково, так і не зазнала відповідного кримінального впливу. Важливо не те, щоб за злочин було призначено тяжке покарання, а те, щоб жоден випадок злочину не проходив нерозкритим. Найчастіше боротьба мотивів у злочинця викликається не тільки його внутрішніми сумнівами та особистими особливостями, а рівнем роботи правоохоронних органів.

Однією з важливих проблем запобігання рецидиву є підтримка необхідної наступності в роботі щодо звільнених з місць позбавлення волі. Завдання першочергової важливості полягає в тому, щоб істотно підвищити ефективність постпенітенціарної роботи з цими особами. Після звільнення від покарання значне число осіб продовжували вести антигромадський спосіб життя. В результаті відсутності необхідного контролю та відповідної виховної роботи й впливу несприятливих умов багато рецидивістів вчинили черговий злочин протягом року після звільнення.

6.3. Колектив та його роль у виправленні засуджених до позбавлення волі

Працівник установ виконання покарань у своїй діяльності мають справу не тільки з кожним засудженим окремо, але й з різними групами та колективами. Це може бути бригада, загін, навчальна група або група засуджених, згуртована кримінальним «авторитетом». З випадкової сукупності засуджених начальник загону повинен сформувати колектив, який допоможе йому в справі виправлення та перевиховання засуджених. У зв'язку з цим працівникові установ виконання покарань необхідно знати основні соціально-психологічні закономірності функціонування груп і колективів, групову, колективну психологію.

Група — це об'єднання людей у спільноти для спільної діяльності в процесі виробництва та відтворення матеріальних і духовних благ.

Суспільство складається з безлічі реальних груп, які розрізняються не тільки за роллю та місцем у суспільному житті, а й за величиною. Так виділяють: великі суспільні групи (макрогрупи), малі соціальні групи (мікрогрупи). До макрогруп відносяться нації,

прошарки, професійні об'єднання та інші більші спільності. Подібні умови життя людей, що входять у ці групи, породжують подібні соціально-психологічні явища. Завдання керування соціальними процесами, керівництва масами, завдання пропаганди (яка, як відомо, є одним з основних засобів управління) вимагають знання та врахування цих явищ.

Між малими і великими існують вторинні групи, у яких люди, представники різних великих груп, об'єднані єдиним виробничим циклом, єдиним завданням (завод, установа, навчальний заклад тощо).

До мікрогруп можна віднести шкільний клас, студентський курс, а також бригаду, загін засуджених. Іноді їх називають первинними групами. У них здійснюється постійне міжособистісне спілкування, контакт, взаємодія, що породжує різноманітні соціально-психологічні (внутрішньогрупові) явища, які накладають відбиток на життя та діяльність людей. Тому малі групи — предмет дослідження психологічної науки. Без врахування цих явищ керівництво колективами ускладнюється.

Мікрогрупи — це співтовариства людей, які об'єднані спільною діяльністю або простором, часом та реальними безпосередніми взаєминами між людьми, які розрізняються між собою за своїм суспільним призначенням та функціями (навчальні, трудові, ігрові і т. ін.), офіційною організацією та внутрішньою психологічною структурою (організовані та неорганізовані, із внутрішньою структурою, яка сформувалася чіткою, і аморфні).

Особливу виховну роль серед мікрогруп відіграють референтні групи, такі, з думкою яких людина рахується, норми та вимоги яких вона засвоює і виконує. Одна й сама особа може входити в одну або кілька таких груп.

Не всяка група є колективом. Колектив — це вища форма організованої групи, яка має певну організаційну структуру об'єднання людей. Таке об'єднання створене для досягнення спільних цілей. До основних ознак колективу відносяться: свідоме об'єднання людей на основі цілей і завдань; відносна стійкість, тривалість існування; певна організація, що припускає наявність органів управління, дисципліни та відповідальності; єдність основних інтересів всіх членів даного об'єднання; наявність особливого типу відносин — відповідальної взаємозалежності та товариського співробітництва.

Найважливішою ознакою колективу є наявність мети. При відсутності таких цілей будь-який, навіть високий ступінь організації групи сам по собі не перетворює її в колектив. Злочинна група нерідко має чітку організаційну та психологічну структуру.

Колектив засуджених складається з позбавлених волі й ізольованих від суспільства правопорушників. Перебування засуджених у

колективі примусове, вони не можуть самовільно залишати кримінальну установу, переходити з одного підрозділу в інший. Вся діяльність людей, які перебувають в умовах позбавлення волі в колективі засуджених, детально регламентується нормами установи виконання покарань.

Колективу засуджених властива і така ознака, як чітка організація їх спільної трудової діяльності, навчання, режиму. Для досягнення поставлених цілей і управління діяльністю колектив засуджених має необхідні органи в особі ради колективу та самодіяльних організацій, наділених відповідними повноваженнями та відповідальністю.

Колектив засуджених є колективом закритого типу; він обмежений у зв'язках з іншими колективами, громадськими та державними організаціями, у відносинах з ними він не може (не наділений повноваженнями) виступати від свого імені а діє тільки через адміністрацію установи виконання покарань.

Нарешті, колектив засуджених характеризується не тільки великою розмаїттю людей (національним, віковим, професійним тощо), а й різним ступенем їхньої аморальності та педагогічної занедбаності, своєрідністю відносин, групових традицій, звичок та настроїв.

Особливості колективу засуджених відображаються в його духовному житті та психології. В самому складі засуджених закладені передумови для виникнення негативних соціально-психологічних явищ. Однак колектив засуджених при вмілому керівництві ним може відігравати важливу роль у виправленні та перевихованні людей, які скоїли протиправні дії.

Більшого успіху в діяльності домагаються ті керівники (колоній, відділів тощо), які не тільки розуміють важливе значення колективу у виправленні та перевихованні засуджених, а й чітко розбираються в його духовному житті, причинах та особливостях соціально-психологічних процесів та явищ у ньому.

Психологія колективу — одна з сторін його духовного життя, у якій специфічно (у формі сукупних думок, співпереживань, групових і колективних відносин, звичок, традицій тощо) відображаються загальні та приватні умови життєдіяльності цієї спільності (особливості контингенту, розв'язуваних завдань, розміщення, рівень і стиль керівництва і т. ін.). В силу цього психологія конкретної групи, колективу не є точною копією суспільної психології.

У якому співвідношенні перебуває психологія груп, колективів і психологія особистості? Первинне відображення навколишніх умов здійснюється індивідами (зрозуміло, що їхній внутрішній світ вже сформувався під впливом сукупності загальних та особистісних факторів). Потім результати цього відображення об'єднуються й вини-

кають своєрідні групові соціально-психологічні явища, не тотожні сумі індивідуально-психологічних явищ. Відомо, що в природі при об'єднанні різних предметів виникають нові, яким притаманні нові властивості (наприклад, при сплаві олова та міді виникає твердість, не властива ні тому, ні іншому металу зокрема). Подібно цьому в контактному спілкуванні індивідів виникають нові специфічні соціально-психологічні явища, не властиві кожному з них окремо.

У спільній діяльності люди неминуче взаємодіють та спілкуються. Контактне спілкування — невід'ємний елемент життєдіяльності будь-якого первинного колективу, воно виступає в якості однієї з духовних потреб людини, що спонукує її до суспільної, пізнавальної та іншої активності. В спілкуванні відбувається взаємодія особистості з безпосереднім соціальним середовищем, виникають прямий обмін думками, поглядами, ідеями, симпатіями та антипатіями, а також інші соціально-психологічні явища.

У колективі засуджених внаслідок деформації моральних оцінок нерідко існують протиріччя між офіційними та неофіційними формами спілкування що виражається в помилковому товаристві, круговій поруці, заборонених контактах і т. ін.

Міжособистісні та міжгрупові відносини також мають специфічні особливості, які проявляються у ворожості, різного роду прихованих і відкритих конфліктах, а іноді й у ворожнечі між групами. Породжується це багатьма обставинами, головним чином психологічними: прагненням окремих засуджених до лідерства, егоїзмом, безпринципністю та іншими негативними якостями особистості, превалюванням емоційності у відносинах, великою залежністю їх від кримінальних традицій.

З огляду на це досвідчені вихователі особливу увагу приділяють стабілізації складу загонів, доцільному розміщенню засуджених у житловій зоні тощо. У колоніях особливого режиму, щоб уникнути групівщини та гострих конфліктів між групами, доцільно розподіляти засуджених по камерах з урахуванням характеру міжособистісних відносин.

Формування колективу засуджених припускає нівелювання їхніх відносин (міжособистісних, міжгрупових). Особлива увага при цьому приділяється виявленню впливових осіб, навколо яких групуються засуджені. Нерідко ці особи очолюють у колективі різні антигромадські групи та злочинні угруповання.

В індивідуальному спілкуванні спостерігаються в середовищі засуджених дві протилежні тенденції: прагнення до співробітництва та прагнення до роз'єднання.

Співробітництво проявляється у всіляких формах — від внутрішньої погодженості до стихійних колективних дій.

Важливими способами психологічного впливу групи (колективу) на особистість вважаються психічне зараження, навіювання, наслідування, конформізм, змагальність (суперництво).

Психічне зараження визначається сприйнятливістю індивідів до певних емоційних станів інших індивідів й особливо груп. Його ефект залежить від сили емоційного заряду, одержуваного особистістю ззовні, від ступеня контакту між людьми, а також від величини аудиторії й ступеня збудженості особистості або групи.

Яскравими прикладами прояву механізму психічного зараження у взаємодії між людьми можуть служити спортивний азарт уболівальників на стадіоні, релігійний екстаз при відправленні релігійних обрядів, масовий психоз націоналізму тощо.

Механізм психічного зараження нерідко використовують ватажки злочинних угруповань при організації масових безпорядків, масової відмови засуджених від роботи, розпалюючи ненависть у засуджених до членів активу, адміністрації. Знання механізму психічного зараження необхідно й у виховній роботі з метою створення атмосфери групового ентузіазму при вирішенні виробничих завдань, посилення групової, колективної згуртованості.

Навіювання — один зі способів групової інтеграції, за допомогою якого також досягається об'єднання групи в одне ціле за допомогою навіювання та підтримання потрібного психічного стану, який забезпечує успіх групової діяльності.

Однак навіювання якісно відрізняється від психічного зараження такими ознаками:

— якщо зараження являє собою спосіб співпереживання людьми загального психічного стану, то навіювання — це однобічне зараження, при якому особа, що вселяє, заражаючи інших і частково себе, залишається на належному рівні самоконтролю;

— якщо психічне зараження нерідко стихійно тонізує психічний стан групи або маси людей, то навіювання — це свідомий активний вплив на особистість або групу;

— якщо психічне зараження носить неперсоніфікований характер, тобто не розраховано на конкретну особистість, то навіювання — завжди персоніфікований вплив;

— якщо психічне зараження має переважно невербальний характер (зараження поза мовним впливом — мімікою, жестами, музикою, діями і т. ін.), то навіювання, за винятком випадків гіпнозу, носить вербальний (мовний) характер.

Ефективність навіюваного впливу залежить: від вразливості особистості, що піддається впливу; ступеня розвитку в ній самостійності та критичності мислення; наявності або відсутності твер-

дих життєвих принципів і переконань; авторитетності особистості; обстановки, у якій проводиться навіювання.

Навіювання є важливим чинником колективного й групового життя засуджених та проявляється у всіх сферах взаємин. Воно може застосовуватися для активізації життя колективу засуджених, виробничої та учбової діяльності, у виховній роботі як фактор групової психотерапії.

Однак нерідко навіювання використовується й кримінальними «авторитетами» з метою підпорядкування засуджених своєму впливу, створенню фронту протидії виховним впливам.

Наслідування — одна з найбільш масових форм соціально-психологічного спілкування, яка спрямована на відтворення індивідом певних рис і зразків поведінки, дій, вчинків, манер. Воно супроводжується зазвичай певним психічним станом, раціональною діяльністю й може виступати у формі свідомого й несвідомого копіювання зразка поведінки або ж творчого відтворення того або іншого прикладу.

Наслідування не можна розглядати як самодостатній фактор. Сам по собі механізм його впливу на особистість нейтральний і залежить від ідеалів — зразків для наслідування, сформованих суспільством, класом відповідно своїх економічних, ідейних та соціальних потреб.

Наслідування за своїм змістом багато в чому залежить від мікроумов. В установах виконання покарань є багато прикладів, коли у середині тієї або іншої групи, колективу засуджених перебуває «місцевий» ідеал, що не відповідає суспільному ідеалу. Завдання вихователя виконавчих установ у цьому випадку — вчасно розглянути зразок, який прагнуть наслідувати засуджені, зрозуміти причини наслідування, характер та ступінь впливу та вжити певних, часом рішучих заходів.

Конформізм. Формування колективу засуджених пов'язане з вихованням колективізму, з подоланням, як правило, егоїстичних устремлінь, «доцільного» й «справжнього» конформізму (згладжування розбіжностей). «Доцільний» конформізм — зовнішня згода з колективом при внутрішніх запереченнях його вимог — і негативізм виникають частіше там, де з думкою окремої людини не рахується, де вихователь прагне нав'язати людям думки, що колектив завжди правий, а особистість неправа. «Доцільний» конформізм і відкритий негативізм у багатьох випадках є реакцією особистості на авторитарну, а отже, антипедагогічну позицію колективу і вихователя.

«Справжній» конформізм — безконфліктна зовнішня та внутрішня згода з колективом — результат дії механізму психологічної заразливості засудженого.

Психічні стани, пережиті засудженим, напруженість соціальних контактів, кримінальні традиції істотно підвищують конформність особистості, загострюють негативізм, у зв'язку з чим у місцях позбавлення волі спілкування часом набирає диких і виродливих форми.

Змагальність і суперництво досить дієві як стимулятори активності особистості. Уже самий суспільний контакт викликає змагання й своєрідне підвищення життєвої енергії (animal spirits), що збільшує індивідуальну продуктивність окремих осіб.

В установах виконання покарань нерідкі ще випадки, коли психологічне змагання засуджених між собою виникає не на здорових основах і протікає в морально неприйнятних формах (підпорядкування собі силою, хуліганські витівки, азартні ігри, вживання спиртних напоїв тощо). Знання й врахування соціально-психологічної закономірності суперництва зобов'язує вихователя бачити, розпізнавати критерії суперечок між засудженими, контролювати, направляти цей процес.

Необхідно створювати в колективі засуджених передумови для здійснення змагальності на здорових основах (активізація діяльності самодіяльних організацій, залучення всіх засуджених у колективну роботу, пропаганда прикладів поведінки окремих засуджених як зразків і т. ін.), спрямовувати змагальні сили суперництва в сферу виробничої діяльності, професійно-технічного й загальноосвітнього навчання.

Істотним елементом психології колективу засуджених, що впливає на взаємини людей, є групова сумісність. Це явище групової психології враховувалося при комплектуванні різних команд, екіпажів, ланок, бригад тощо. Групова несумісність може бути фізіологічною (наприклад, об'єднання в роботу пару для пиляння лісу дворучною пилкою фізично сильного й слабкого засудженого) чи психологічною (наприклад, розходження в інтересах і захопленнях у засуджених даної групи, особливостях звичок і рисах характеру). Якщо один із засуджених любить співати, а інший його захоплення не розділяє, то це може призвести до серйозного розладу в камері, ланці, виробничій бригаді.

В умовах установ виконання покарань, коли люди з різними характерами, звичками, установками, захопленнями примусово знаходяться в закритому колективі; створюється ґрунт для виникнення взаємного невдоволення, ворожості, які можуть швидко перерости у ворожечу навіть між колишніми друзями. Тому нерідко можна зустрітися із проханнями засуджених: забрати із бригади, загону, або перевести в інший колектив, клас, зміну. До цих прохань треба ставитися уважно, тому що тут нерідко відображається фактор психологічної несумісності. Цей фактор може бути однією із при-

чин бійок, так званих «безмотивних» тяжких тілесних ушкоджень, а іноді вбивств.

Позбавлення волі руйнує сформовану раніше систему відносин людини з іншими людьми, у її спілкуванні виникає «вакуум». Страждаючи від змушеної самотності, засуджений з перших днів перебування в колонії починає підшукувати собі друга, товариша, однодумця, керуючись спільними інтересами, або загальними цілями спільної діяльності (робота на виробництві, навчання в школі), або однаковим відношенням до покарання, вимог режиму, виховного впливу, або ж почуттям симпатії, особистої прихильності. Друг може вибиратися також за національною ознакою, професійними інтересами, подібністю доль, віковою ознакою тощо. Спочатку, як правило, засуджений орієнтується на одну людину, але тому що вона уже пов'язана з іншим засудженими, утворюється мала група.

Малі групи, таким чином, виникають самостійно, незалежно від адміністрації, стихійно. Практично в будь-якому колективі засуджених, на будь-якій стадії його розвитку є малі групи. У виправленні й перевихованні засуджених вони відіграють особливу роль: у них створюється той «мікроклімат», який відіграє нерідко вирішальний вплив на поведінку засуджених; тут з усією силою діють механізми наслідування, суперництва й самоствердження. У малій групі вихователі доводиться мати справу із груповою переконаністю, груповими інтересами, повсякденними звичками, установками, традиціями. Між вихователем і засудженим, як і між колективом та засудженим, завжди стоїть мала група.

У колективі засуджених можна розрізнити три типи груп: з позитивною, негативною й невизначеною спрямованістю.

Групи з позитивною спрямованістю в залежності від змісту відносин можуть об'єднувати: засуджених, які пов'язані духовними інтересами, спільністю позитивних, поглядів й особистих симпатій; засуджених, об'єднаних такими рисами, як працьовитість й ретельність; засуджених, які пов'язані навчанням у школі; інших засуджених об'єднує позитивна діяльність, наприклад, участь в художній самодіяльності, спорті і т. ін. Спрямованість цих різноманітних за своїми цілями груп в цілому відповідає соціальній структурі колективу, їх мета збігається з загальними цілями, їх діяльність служить на благо колективу й має свою специфіку. Залежно від ступеня активності всі такі групи можуть характеризуватися більш-менш активним позитивним відношенням до праці, режиму, вимог адміністрації.

До груп з негативною спрямованістю можуть входити: засуджені, які дотримуються «злочинських законів і традицій»; засуджені, з нав'язаним прагненням до якого-небудь типового порушення ре-

жиму (наприклад, вживання спиртних й інших збудливих напоїв); засуджені, які знали один одного до суду як співучасників злочинів; засуджені, об'єднані релігійними або іншими побутовими поглядами. Всі ці групи можуть характеризуватися відкритим або прихованим негативним відношенням до завдань установ виконання покарань.

Групи з невизначеною спрямованістю в основі свого існування мають різноманітні психологічні причини, бувають різними за своєю структурою й ступенем невизначеності. Залежно від умов спрямованість цих груп може стати як позитивною, так і негативною.

Виникнувши, кожна мала група проходить свій шлях розвитку; викристалізовується її певна структура, яка виражається у встановленні ієрархії відносин. Будь-який член групи виконує функції відповідно до відведеної йому ролі. У групі завжди виділяються лідер (ватажок), або «перший номер», «другі», «треті» і т. д. номери.

У процесі організації й становлення негативно спрямованої малої групи нерідко виникає нездорове суперництво, а часом і боротьба між лідерами. Перемагає той, хто в змозі підкорити собі інших засуджених. Захопивши лідерство, ватажок всю чорну роботу доручає іншим засудженим, залишаючи за собою функцію організатора, натхненника групи, «верховного судді». Тому ні про яку щирю дружбу між членами негативно спрямованої малої групи не може бути й мови.

Виявлення групових лідерів пов'язане з розшифровкою ролі, яку відіграє та або інша особистість у колективі. Існує небезпека припуститися помилки в цьому, по-перше тому, що особистість може відіграти різні ролі в офіційних та неофіційних відносинах й, по-друге, тому, що лідери негативних груп і злочинних угруповань ретельно маскують своє справжнє відношення до адміністрації, установлених порядків і своєї ролі в групі. Тому іноді зусилля вихователів направляються не проти головних, а проти другорядних порушників режиму.

У середовищі засуджених виявляються кілька типів лідерів малих груп. а змістом виконуваної ролі виділяють лідерів програмістів, ініціаторів й організаторів, а за способом виконання ролі неофіційне лідерство може бути авторитарним, ліберальним, змішаним і рідко — демократичним. Знання типу лідерства важливе в справі підбору й формування активу, виявлення підбурювачів, а також у керуванні груповою поведінкою.

Мала група, об'єднавшись навколо одного лідера, існує тривалий час, постійно оновлюючись і поповнюючись новими членами. Розвиток малих груп виражається в диференціації ролей її членів, у зміні внутрішньої структури групи. На відміну від позитивних

груп, демократичних за змістом у негативних малих групах зазвичай процес диференціації ролей супроводжується жорсткою внутрішньою боротьбою між членами групи.

Особливо це стосується ролі лідера. Наприклад, у випадку втрати неофіційного лідерства ватажок може прагнути одержати офіційну владу. І з цією метою іноді особливо злісні засуджені намагаються проникнути в самодіяльні організації й використати їх у своїх корисливих цілях. Незважаючи на внутрішньогрупову боротьбу й відсутність внутрішньої єдності, група стосовно «чужих» відрізняється спаяністю, єдністю дій і моральних оцінок.

По-різному протікає процес входження в групу. Якщо посилення контактів усередині негативної групи пов'язане з ослабленням соціально корисних зв'язків у колективі й за його межами, то включення в позитивно спрямовану групу підсилює зв'язок особистості з колективом, самодіяльними організаціями, з життям суспільства. Пристосування засудженого до малої групи пов'язане з прийняттям внутрішньогрупових норм поведінки «внутрішньогрупового кодексу».

У створенні злочинних угруповань знаходить прояв яскраво виражений індивідуалізм особливо небезпечних рецидивістів. Створюючи угруповання, покриваючи злочини й порушення інших засуджених, особливо небезпечний рецидивіст думає насамперед про свої шкурницькі інтереси: жити за рахунок інших засуджених, підсилувати свою особисту владу, більш активно протистояти виховній роботі. При безпосередній загрозі своїм інтересам він намагається поставити під удар «друзів».

Особливо небезпечні рецидивісти проповідують «чесність» у відношенні один до одного, взаємну «турботу», «товариство» і т. ін. Однак самі рецидивісти, які порвали зі своїм минулим, викривають ці «ідеї».

Таким чином, позитивно спрямовані групи підсилюють вплив вихователів на засуджених, а негативно спрямовані групи знижують ефективність виправного впливу.

Перед вихователем стоїть завдання не тільки знати, як виникають і формуються малі групи, але й керувати позитивними, допомагати їх росту, не допускати виникнення негативно спрямованих малих груп і злочинних угруповань. Якщо ж негативні групи все-таки виникли, то треба зуміти змінити їхню спрямованість.

У процесі спілкування в колективі засуджених виникає й формується колективна (групова) думка — потужний фактор впливу на особистість, регулятор її поведінки. У колективній (груповій) думці сконцентровані погляди, переконання, інтереси й воля більшості людей. Тому в ній поєднуються і переконання, і психологічний примус.

Кожному колективу властивий рівень розвитку думки який є одним із критеріїв оцінки зрілості колективу. Більш високий рівень розвитку колективної думки спостерігається в тих колоніях і загонах, де вмiло й наполегливо пропагуються принципи морального кодексу, ефективно формується свiдомiсть засуджених, де взаємини вiдповiдають нормам установ виконання покарань. У пiдроздiлах, де ослаблена виховна робота i порушуються норми взаємин людей, виникають конфлiктнi вiдносини, у наявностi гострi протирiччя.

Ступiнь впливу колективу на переконання, установки, вчинки й поведiнку засуджених залежить вiд рiвня розвитку, змісту й iдейної спрямованостi колективної думки. Чим iдейнiша колективна думка, тим вищий рiвень розвитку колективу, тим ефективнiший його вплив на засуджених. Це не означає, що в колективi, який стоiть на досить високому рiвнi розвитку, не можуть виникати протирiччя в думках окремих людей i позитивно спрямованих малих груп. Але цi протирiччя носять тимчасовий, приватний характер, зачiпають окремі питання й переборюються всiм колективом свiдомо, шляхом критики й самокритики з позицiй iнтересiв суспiльства.

Єдина думка в колективi засуджених — явище вкрай рiдке. Як правило, у ньому є кiлька думок: зрiле, передове й незрiле, вiдста- ле. Протирiччя мiж ними iстотно утруднюють процес виправлення й перевиховання засуджених. От чому керiвник колективу, прагну- чи пiдсилити виховний вплив на засуджених, повинен пiклуватися про монолiтнiсть колективної думки. Для цього начальникам заго- нiв (колонiй) важливо прагнути вивчити й розумiти основну тенде- нцiю в думцi, виявити носiїв антигромадських поглядiв й «злодiй- ських традицiй», розiбратися в причинах того, чому думка колективу часом буває безпринципною, чому один той самий факт, той самий вчинок може викликати осуд в одних i схвалення, пiд- тримку — в iнших.

Розвиток позитивної колективної думки та подолання негатив- них тенденцiй можуть здiйснюватися рiзними шляхами, а саме: ви- рiшенням протирiч мiж думкам рiзних груп i насамперед наданням позитивнiй думцi малих груп значення офiцiйної думки всього ко- лективу; рiшучим подоланням негативної думки; переведенням в iншi колективи, психологiчною або фiзичною iзоляцiєю носiїв не- гативних думок.

Иснує ряд правил i прийомiв формування колективної думки. Насамперед вихователь повинен не нав'язувати своєї думки, а, го- ловним чином, переконувати, роз'яснювати, давати поради. Варто поступово пiдводити засуджених до думки, що вони самi вирiшили вчинити так чи iнакше. А це викликає в них почуття задоволення й пiдвищеної вiдповiдальностi за свої дiї.

Досвідчені вихователі не пускають на самоплив підготовку зборів колективу, засідань рад, різних диспутів і т. ін. Вони обговорюють на засіданні активу ті або інші факти, щодо яких повинна бути створена колективна думка, з'ясовують відношення членів активу до даного явища, продумують заходи щодо психологічної ізоляції носіїв негативної думки, готують для виступу на зборах колективу найбільш авторитетних засуджених, які зуміли б дати правильну оцінку.

Іноді буває корисно поговорити з одним, іншим засудженим задовго до зборів, де повинна бути визначена колективна думка, наче мимохідь повідомити їм свою думку, дати їм привід для міркувань з метою розповсюдження думки вихователя. Буває корисним дати можливість колективу «побурлити», «переварити» різні точки зору.

Особливою турботою вихователя повинно стати прагнення перебороти негативні думки, властиві як негативно спрямованим малим групам, так й окремим засудженим. Поряд з роз'ясненням необхідності дотримуватися правильної думки необхідно на фактах з життя колонії розкрити антигромадський характер помилкових критеріїв й оцінок поведінки, розвінчати «авторитет» злісних порушників режиму.

До вибору форм суспільної думки не можна підходити з однією міркою, за шаблоном. Іноді на порушника режиму подіють збори колективу загону. Часом більш діючим засобом буде думка невеликого кола осіб (ради колективу, зборів бригади, ланки) або однієї особи (начальника загону, начальника колонії, його заступника, представника організації, родича). Буває, що сильніше впливає на засудженого підготовлена вихователем думка одного або двох чоловік, особливо із числа авторитетних для нього людей.

Колективний груповий настрій. Під настроями колективу або групи розуміються спільні переживання (співпереживання) людьми певних явищ, подій, фактів. Значення колективних настроїв полягає в тому, що вони володіють великою спонукальною силою до діяльності. При цьому загальне піднесення, ентузіазм, захопленість є потужним джерелом творчої активності й працездатності людей. Негативні ж настрої (стан занепаду, невдоволення, невір'я в досягнення цілей) — знижують результативність діяльності як окремих людей, так і колективів у цілому.

Позитивний колективний і груповий настрій є виховним чинником, оскільки впливає не тільки на ефективність праці, а й на поведінку засуджених, на згуртованість колективу, дисциплінованість колонії та загону.

Групові настрої мають певні особливості. На відміну від настрою індивіда, обумовленого всією сукупністю біологічних, фізіо-

логічних, психологічних і соціальних факторів, груповий, колективний настрій за своєю природою більшою мірою детермінований соціальними факторами: умовами матеріального й духовного життя людей, їхніми відносинами й взаєминами на виробництві й у побуті, умовами праці й відпочинку, станом виховної роботи, досвідом і тактом керівників тощо.

Що стосується груп та колективів засуджених, то на їхній настрій істотний вплив мають діючі в установі виконання покарань режим й засоби його забезпечення (охорона, нагляд), особливості та труднощі побуту, переживання, пов'язані з фізичною ізоляцією від суспільства, припинення звичних зв'язків, відірваність від дому, рідних та друзів. Безсумнівно, впливають на настрої колективів та груп засуджених взаємини їх з адміністрацією, усталені звичаї, традиції і т. ін. Взаємодією всіх цих факторів визначаються переважні настрої груп та колективів засуджених даної установи. Груповий настрій засуджених виникає набагато легше, ніж традиція або звичка, і проявляється завжди й усюди: на виробництві й у побуті, на зборах і заняттях, у клубі, на спортмайданчику, у їдальні тощо.

Колективний і груповий настрій не являють собою просту механічну суму індивідуальних настроїв тому, що йому притаманна здатність прогресивно підсилювати почуття людей і на цій основі багаторазово збільшувати енергійну складову групу індивідів. Тут діє закономірність групової психології, яка полягає в тому, що кооперація багатьох осіб, злиття окремих сил в одну сукупну силу створюють нову, зведену в ступінь силу, що істотно відрізняється від суми її складових.

Колективний та груповий настрій можуть швидко поширюватися під впливом психологічного зараження. Заразливість колективного й групового настрою визначається насамперед силою впливу на індивіда тієї морально-психологічної атмосфери, яка існує в групі й колективі. Механізм психологічного зараження сам по собі нейтральний. Він однаково діє як у позитивному, так і негативному напрямку.

Вихователям важливо навчитися управляти ним, тому що внаслідок нерозбірливості психологічного зараження з однаковою швидкістю можуть поширюватися й добрий почин, позитивний приклад (явка з повинною, трудовий ентузіазм і т. ін.), і негативні явища («злодійські») пісні, масовий невихід на роботу, азартні ігри тощо).

Під впливом домінуючого позитивного настрою негативна частина засуджених починає поводитися краще; навпаки, під впливом домінуючого в групі негативного настрою позитивна частина засуджених може скоїти порушення, порушувати вимоги режиму. Дана особливість групових настроїв властива будь-якому колективу, і в

крайньому ступені колективу засуджених внаслідок підвищеної емоційної збудливості його членів, обумовленої позбавленням волі.

У зв'язку з обмеженням зовнішніх контактів і зростанням ролі внутрішньоколонійних зв'язків у місцях позбавлення волі настрої однієї людини швидше, ніж де-небудь, стає настроєм багатьох. Нінде, мабуть, індивід так сильно не впливає на групу (колектив) і група (колектив) на окрему особистість, як в установах виконання покарань. Ось чому особливо гостро стоїть в колективах засуджених проблема створення повної психологічної захищеності особистості, непримиренної боротьби з тими, хто намагається куражитися, знущатися над іншими.

Знаючи ці особливості, необхідно пильно стежити за настроєм колективу, боротися із усякими антигромадськими спонуканнями, помилковими настроями й захопленнями. При цьому важливо вміти в одних випадках зберегти стихійно виниклий порив, ентузіазм, в інших — викликати піднесення настрою, розбудити ініціативу й енергію колективу засуджених, у третіх — не допустити виникнення негативних настроїв. Особливе значення має психологічна тактика боротьби з негативними явищами в колективі засуджених. Найефективнішим способом цієї боротьби служить: витіснення негативних настроїв створенням настроїв, що відповідають нормам права й моралі; усунення причин для конфліктів; розвиток позитивних традицій. У колективі засуджених необхідно створювати рівний тон, виживати брутальність, колективну нудьгу, групове невдоволення.

Необхідно вчасно виявляти джерела визрівання образ, невдоволення з боку засуджених й усувати їх ще до відкритого прояву. З огляду на те, що значній частини засуджених властиво применшувати ступінь своєї провини й вважати себе несправедливо засудженими, важливо постійно цікавитися, чи немає в колективі окремих осіб або груп, які намагаються посіяти невдоволення, виступити в ролі носіїв «колективної думки», і вчасно психологічно або фізично ізолювати їх від колективу.

Створення рівного тону, оптимального колективного настрою, який сприяє трудовому успіху, виправленню й перевихованню, багато в чому залежить від настрою самого вихователя. Йому важливо завжди бути впевненим, бадьорим, уміти не піддаватися негативним настроям, які виникають у колективі засуджених. Для підтримки оптимального настрою важливо вміти вирішувати конфлікти у колективі.

Особливу роль у формуванні духовної атмосфери відіграють традиції як механізм наступності, стійкості тих або інших відносин. Для становлення традицій колективу необхідна активна підтримка

всіх його членів. Непорушність традицій забезпечується силою суспільної думки. З одного боку, традиції — продукт соціальної взаємодії людей, з іншого — фактор, який регулює їхню поведінку та внутріколективні відносини. Традиції — це неписані закони, у яких проявляється воля тієї або іншої соціальної спільності.

Традиції є для колективу тим соціальним елементом, який скріплює його в єдине ціле, а разом з тим надає йому своєрідність і неповторність. Роль традиції вельми важлива та значуща для виховання особистості в колективі, тому що людина засвоює звички та повсякденні надбання про суспільне буття, характерні для її соціального оточення, так само природно й непомітно для самої себе, як дитина засвоює рідну мову.

У колективах засуджених насадження соціально значущих традицій пов'язане з подоланням традицій кримінального середовища. Від ступеня розвитку та стійкості традицій залежить згуртованість колективу, його моральний рівень, а отже, і сила виховного впливу.

Особливе значення у формуванні колективу засуджених має рівень конфліктності. Під конфліктом у групі, колективі розуміється загострення взаємин, особливо напружений стан колективу, зіткнення і боротьба протилежних думок, інтересів, смаків, настроїв, а також несумісність людей у колективі.

Конфлікти по-різному впливають на особистість. Одні можуть мати на неї позитивний вплив. Наприклад, колективне обурення й збурювання, викликані вчинком недисциплінованого засудженого, як правило, змушують порушника задуматися, під погрозою бойкоту й втрати поваги відмовитися від подальшої недисциплінованої поведінки. Конфлікти, викликані помилковими діями колективу та адміністрації, можуть мати негативний вплив на засуджених.

Причини конфліктів бувають різні: порушення окремими засудженими або групами суспільних (колективних) інтересів; дії та вчинки засуджених й окремих груп, які суперечать нормам права та моралі колективу; порушення сформованих особливо шанованих звичаїв і традицій; обмеження інтересів малих груп (як позитивних, так і негативних); обмеження прав окремих засуджених, зухвалий з їхньої сторони активний протест; невідповідність взаємин у колективі засуджених нормам права й моралі (безтактність, брутальність і т. ін.); стихійний зліт негативних групових настроїв, що активізує діяльність негативно налаштованих елементів; прояв у відкритій формі антипатій та упередженості при оцінці дій і вчинків як груп, так і окремих засуджених; стан глибокого незадоволення особистості, а також підвищена дратівливість і грубість окремих засуджених; патопсихологічні відхилення в розвитку особистості тощо.

Найчастіше конфлікти виникають внаслідок грубого порушення засудженими норм моралі та відносин.

Також існує залежність між конфліктами та груповими настроями. Якщо стихійні групові настрої зможуть викликати конфлікти в колективі, то виниклий конфлікт залежно від його ходу й розвитку надалі визначає зміну настроїв у групі та колективі.

Конфлікти в колективі засуджених виникають нерідко й на базі розбіжностей в думках, переконаннях окремих осіб або груп. Однак такого роду конфлікти відіграють роль не тільки свідомого, але й підсвідомого прояву психіки. Тому одні причини конфліктів чітко усвідомлюються людьми, інші — ні.

Конфлікти можуть виникати між: групами (угрупованнями) засуджених; особистістю та колективом; особистістю та малою групою; окремими засудженими; адміністрацією та колективом засуджених; адміністрацією та малою групою або угрупованням; адміністрацією та окремими засудженими. При цьому одні конфлікти виникають на принциповій основі (наприклад між передовою та відсталою частиною засуджених), а інші — на безпринципній основі (наприклад, між засудженими через неофіційні привілеї, престиж, між негативними малими групами).

Форми прояву конфліктів надзвичайно різноманітні: від прихованих станів незадоволеності, які можуть бути дуже тривалими, до відкритих зіткнень інтересів, думок, смаків, тобто до «вибуху» (групових, колективних афективних дій, обурення і т. ін.).

Кожен конфлікт у своєму розвитку може проходити чотири стадії: 1) початкова стадія, яка характеризується виникненням негативних почуттів, зіткненням інтересів, суперечливих думок, смаків; 2) друга стадія — характеризується формуванням конфліктних відносин; 3) апогей — відкрите зіткнення конфліктуючих сторін; 4) заключна стадія — вирішення виниклих протиріч. Це дуже важливо знати для профілактики, попередження та вирішення конфліктів. Вирішення конфліктів, і особливо їх психопрофілактика, мають виняткове значення для виправлення й перевиховання засуджених.

Знання причин конкретного конфлікту дозволяє вибрати необхідні способи та прийоми його вирішення. У будь-якому колективі засуджених виникає цілий ряд конфліктів, різноманітних за змістом, широтою охоплення людей, ступенем виразності та глибиною. Досвідчені вихователі в першу чергу прагнуть вирішити конфлікти, які можуть глибоко відбитися на колективі та окремій особистості.

Для цілеспрямованого впливу на особистість вихователіві самому корисно іноді створювати конфліктну ситуацію, вміти загострити внутрішні та зовнішні протиріччя між особистістю й колек-

тивом, довести їх «до останньої межі, до такого стану, коли вже немає можливості ні для якої еволюції, ні для якого позову між особистістю та суспільством». Цей крайній метод загострення конфлікту, організованого вихователем, можна назвати «вибухом». Він може виражатися в найрізноманітніших формах: у формах рішення колективу, у формах колективного гніву, осуду, бойкоту тощо. Важливо, щоб всі ці форми були виразні, щоб вони створювали враження крайнього опору.

Вихователь має моральне право на організацію «вибуху» лише в тому випадку, якщо в нього є повна впевненість у позитивному результаті конфлікту. Для успішного виправлення та перевиховання засуджених необхідно, щоб всі конфлікти, які виникають у колективі засуджених, не заглушалися, не стиралися владою вихователя, а неодмінно вирішувалися з позицій інтересів колективу. Затушований конфлікт — це конфлікт, який став більше глибоким, «на-рив», якій неодмінно, рано або пізно, розкриється й прорветься. Такі затушовані конфлікти, при видимому благополуччі в колективі, особливо негативно можуть впливати на особистість.

Кожен елемент психології колективу засуджених має певні якості, особливості, від яких залежить ефективність виховних впливів колективу на особистість. Тому вивченню психології колективу засуджених, формуванню позитивних взаємин, зміцненню й росту позитивно спрямованих малих груп, формуванню високоідейної, монолітної, стійкої й гнучкої суспільної думки, турботі про підтримку оптимального настрою, вмілому вирішенню конфліктів досвідчені вихователі установ виконання покарань приділяють постійну увагу.

Питання для самоперевірки

1. Чим характеризується особистість засудженого як об'єкт кримінально-виконавчого впливу?
2. Якою повинна бути методика вивчення особистості правопорушника?
3. Чим визначається сукупністю соціальних ролей засудженого?
4. У чому проявляється соціальність особистості засудженого?
5. Для чого необхідна типологія особистості засудженого?
6. Які Ви знаєте прийоми та методи виправлення рецидивістів?
7. У якому співвідношенні перебуває психологія злочинної групи, колективу і психологія злочинця?

Завдання для самопідготовки

1. Визначте особистість засудженого як об'єкт кримінально-виконавчого впливу.
2. Охарактеризуйте загальні напрямки програми вивчення особистості правопорушника.
3. Надайте єдину класифікаційну схему груп засуджених.
4. Визначте фактори, які сприяють формуванню особистості засуджено-рецидивіста.
5. Охарактеризуйте процес формування особистості рецидивіста як типу особистості злісного злочинця.
6. Визначте соціально-психологічні характеристики рецидивістів.
7. Визначте роль колективу у виправленні засуджених до позбавлення волі.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология. — М., 1980. — 345 с.
2. Беллечева С. А. Основы превентивной психологии. — М., 1993. — 299 с.
3. Бернс Р. Развитие Я — концепции и воспитания. — М.: Педагогика, 1986. — 121 с.
4. Бодалев А. А. Психология о личности. — М., 1988. — 433 с.
5. Брунер Дж. Психология познания. — М., 1977. — 233 с.
6. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука / П.Я. Гальперин. — М.; Воронеж, 1998. — 480 с.
7. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. — М., 1981. — 269 с.
8. Донцов А. И. Психология коллектива. — М., 1984. — 226 с.
9. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. — М., 1982. — 312 с.
10. Захарова А. В. Психология формирования самооценки. — Минск, 1993. — 207 с.
11. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельность. — М.: Наука, 1988. — С. 128—141.
12. Коломинский Я. Л. Психология взаимоотношений в малых группах. — Минск, 1976. — 310 с.
13. Левитов И. Д. О психических состояниях человека. — М.: Просвещение, 1964. — 334 с.

14. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. / Пер. с нем. — К., 1981. — 305 с.
15. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения: В 2 т. / А.Н. Леонтьев. — М.: Педагогика, 1983.
16. *Леонтьев А. Н.* Лекции по общей психологии / А. Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2000. — 455 с.
17. *Майерс Д.* Социальная психология. — СПб., 1997. — 306 с.
18. *Немов Р. С.* Психология. В 2 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1994. — 455 с.
19. *Немов Р. С.* Психология. В 3 кн. — Кн. 1. Общие основы психологии. — М., 1998. — 688 с.
20. *Общая психология* / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Просвещение, 1986. — 430 с.
21. *Общая психология* / Под ред. В.В. Богословского, А. Г. Ковалева, А.А. Степанова. — М.: Просвещение, 1991. — 544 с.
22. *Петровский А. В.* Теоретическая психология / А. В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М., 2001. — 455 с.
23. *Петровский В. А.* Личность в психологии. — Ростов-на-Дону. 1996. — 412 с.
24. *Психология формирования и развития личности* / Под ред. Л. И. Анцыферовой. — М., 1981. — 465 с.
25. *Психологічний словник* / За ред. В.І. Войтка. — К., 1982. — 655 с.
26. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989. — 311 с.
27. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. — М., 1976. — С. 141.
28. *Слободчиков В. И., Исаев Е. И.* Психология человека. — М., 1995. — 321 с.
29. *Социальная психология* / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1987. — 455 с.
30. *Тихомиров О. К.* Понятия и принципы общей психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 321 с.
31. *Узнадзе Д. Н.* Общая психология. — Тбилиси, 1964. — 636 с.
32. *Узнадзе Д. Н.* Общее учение об установке. Хрестоматия по психологии. — *Леонтьев Д. А.* Установка как механизм смысловой регуляции деятельности // Теория установки и актуальные проблемы психологии. — Тбилиси: Мецниереба, 1990. — С. 158—168.
33. *Фельдштейн Д. И.* Психология становления личности. — М., 1994. — 301 с.
34. *Фрейд З.* Теория бессознательного. — М.: Наука, 1980. — 346 с.
35. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М., 1994. — 411 с.
36. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. В 2-х томах. — М., 1986.
37. *Хьел Л., Зиглер Д.* Теории личности. — СПб., 1997. — 332 с.
38. *Юридична енциклопедія* / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. — К.: Українська енциклопедія імені М.П.Бажана, 2000—2001. — Т.1—5.
39. *Ядов В. А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979. — 98 с.

А

Абстрагування — особливий прийом мислення, який дозволяє залишати осторонь несуттєві властивості, зв'язки і відношення предметів, водночас фіксувати ті риси, які в даному дослідженні розглядаються як істотні, суттєві. Це прийом мислення, що передбачає відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності, мисленого відокремлення від їхніх другорядних властивостей і відносин та виділення загальної ознаки, що характеризує клас предметів. Здійснюється поетапно: спочатку вивчають характеристики об'єкта і поділяють на суттєві й несуттєві, потім об'єкт дослідження замінюють іншим, який становить спрощену модель, що зберігає головне в складному. Основні види: ототожнення (створення нових понять способом об'єднання предметів або явищ, взаємопов'язаних за своїми властивостями, в особливий клас); ізолювання (виділення властивостей, невідривно пов'язаних з предметами); конструктивізація (відокремлення від невизначеності меж реальних об'єктів).

Аналіз (гр. analysis — розкладання) — мислене або практичне розчленування цілого на частини. Це метод пізнання, за якого виконують практичне або розумове розчленування об'єкта дослідження на його складники з метою дослідження окремих частин як елементів складного цілого. Це дає змогу виявити структуру об'єкта, відокремити суттєве від несуттєвого, звести складне до простого. Аналіз явища в процесі розвитку дає можливість виділити в ньому окремі етапи, суперечливі тенденції тощо. Мета аналізу — пізнання окремих частин об'єкта як елементів складного цілого. Умовою всебічного пізнання об'єкта дослідження є багатогранність його аналізу. Нерозривно пов'язаний із синтезом — зворотним процесом об'єднання в одне ціле частин, ознак, властивостей об'єкта, визначених за допомогою аналізу.

Аналогія (гр. analogia — відповідність, подібність, схожість) — метод пізнання, заснований на перенесенні однієї або кількох характеристик із відомого явища на невідоме. Це міркування, в яких із подібності

двох об'єктів за окремими ознаками робиться висновок про їх подібність і за іншими ознаками. Використовується при висуненні гіпотез, дає поштовх до висловлювання припущень. Аналогія повинна базуватися на суттєвих ознаках і якнайбільшій кількості схожих характеристик об'єктів порівняння. Зв'язок ознаки, щодо якої роблять висновок, зі знайденими в об'єктах загальними ознаками повинен бути дуже тісним. Аналогія не повинна вести до висновку про схожість об'єктів в усіх ознаках. Висновок за аналогією повинен доповнюватися дослідженням відмінностей і доказами того, що ці відмінності не можуть слугувати підставою для відмови від висновків за аналогією.

Б

Бібліографічний опис — і процес, і результат аналітичного опрацювання наукових документів, що полягає в складанні за встановленими правилами переліку відомостей про документ, які дають змогу повністю визначити цей документ і знайти його серед інших з метою використання його в різних видах праць.

В

Версія — у слідчій і судовій діяльності обґрунтоване передбачення про походження фактів та обставин, які мають значення для справи, їхній зв'язок між собою, про механізм вчинення злочину та особистості злочинця. Припущення (гіпотеза) стає слідчою версією лише при його відповідності фактичним обставинам, що мають відношення до предмета доведення в справі. Будучи приватною гіпотезою, версія має значення лише для конкретної справи як найбільше його пояснення. Версія необхідна для здійснення перевірних дій: з версії висувуються всі можливі її наслідки, характер яких обумовлює виконання певних слідчих дій.

Виправна (пенітенціарна) психологія — галузь юридичної психології, що вивчає психологічні особливості виправлення правопорушників, психічні стани, які викликані позбавленням волі, методи та принципи ресоціалізації злочинців, структуру формальних і неформальних груп у місцях позбавлення волі, міжособистісні відносини в цих групах, проблеми включення особистості в позитивні соціальні зв'язки і її соціальної реадаптації після відбуття покарання.

Вирок — рішення, винесене судом у результаті судових дій і яке встановлює винуватість або невинуватість підсудного, міру покарання винуватому та інші правові наслідки визнання винуватості або невинуватості підсудного. Вирок виноситься від імені держави, він повинен бути законним та обґрунтованим (відповідати вимогам закону та фактам, які мали місце при вчиненні злочину й установлені у ході розслідування або судового розгляду). Вирок набирає законної сили по закінченні терміну на його касаційне оскарження або опротестування.

Д

- Девіантна поведінка** — поведінка, яка суперечить прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам, злочинне, аморальне поведіння; результат асоціального розвитку особистості, впливу на неї несприятливих соціальних ситуацій, негативних соціальних факторів на «слабкі місця» особистості. Девіантна поведінка підлягає кримінальним і соціальним санкціям. Слабкі форми девіантності засуджуються моральними нормами, суспільною увагою, грубі форми, передбачені Кримінальним кодексом.
- Деперсоналізація** — зміна самосвідомості індивіда, яка пов'язана із втраченою ним здатністю бути особистістю, різке зниження самооцінки щодо поведінки.
- Деталізація показань** — тактичний прийом допиту, що полягає в спонуванні допитуваного до опису окремих деталей події й застосовується для перевірки правдивості показань, виявлення протиріч у неправдивих свідченнях, при перевірці помилкового алібі та помилкового впізнання.
- Детектор брехні** — набір приладів для об'єктивного дослідження фізіологічних показників, які характеризують афективний стан особистості (психосоматичних реакцій). У США й інших країнах широко використовується в юридичній практиці. Реєструючи енцефалограму, шкірно-гальванічну реакцію, міограму (м'язову реакцію), плетизмограму (судинну реакцію) й інші реакції організму, дослідники аналізують їхні показники і роблять висновки про можливість причетності індивіда до певної події.
- Діагноз психологічний** — виявлення індивідуально-психологічних особливостей особистості, що виражаються в її поведінці; визначення місця та значення отриманих даних у психологічній структурі особистості.
- Діагностика криміналістична** — установлення криміналістично значущих особливостей стану об'єкта (яким пальцем якої руки залишений слід, чи є ознаки підробки документа і т. ін.). Для успішної роботи слідчого зі слідами злочину в нього повинне бути сформоване криміналістичне поняття «система слідів злочину». Робота зі слідами злочину може здійснюватися в напрямі від копії до оригіналу та від оригіналу до копії. При розслідуванні вбивств, розбійних нападів, грабежів, зґвалтувань, хуліганства істотне значення має дослідження сукупності контактано-матеріальних слідів. При цьому використовуються не тільки прямі, а й зворотні ідентифікаційні зв'язки — установлення особи злочинця по залишених ним слідах, слідах, залишених на ньому потерпілою, і предметах, знайдених на місці події. Інформація від слідів злочину значно зростає при їхньому експертному розслідуванні. Психічні сліди злочину аналізуються при оцінці покарань.
- Дізнавання** — упізнання сприйманого об'єкта як відомого по минулому досвіду, звірення наявного образу поточного сприйняття із відповідними слідами пам'яті. Дізнавання розрізняється за ступенем визна-

ченості, чіткості, повноти та довільності — мимовільності. Дізнання може бути помилковим.

Дізнання — форма розслідування, яка відрізняється від попереднього слідства щодо суб'єкта та предмета розслідування; здійснюється міліцією, командирами військових частин, органами безпеки, начальниками установ виконання покарань, органами державного пожежного нагляду, прикордонної охорони, капітанами морських суден тощо. Закон розрізняє орган дізнання й осіб, які проводять дізнання. Особа, яка провадить дізнання, призначається органом дізнання. Особа, яка проводить дізнання, здійснює слідчі дії та оперативно-розшукові заходи з метою виявлення злочинів та осіб, які їх вчинили. Розрізняються два види дізнання — по справах, по яких попереднє дізнання обов'язкове, і по справах, по яких попереднє дізнання не обов'язково (для злочинів, по яких обвинувачуваним не загрожує міра покарання, та нескладних для розслідування).

Ділова гра — метод пошуку управлінських рішень в проблемних ситуаціях у груповому режимі, який заключається в розподілі членів групи по ролях та організації їх взаємодії (використовується як засіб активного навчання та тестування, рольового розвитку індивіда).

Діяння — соціально значуща форма прояву активності суб'єкта, за результати якої суб'єкт несе соціальну відповідальність. Злочинне діяння — акт антисоціальної поведінки, що зазіхає на суспільні відносини, охоронювані правом.

Добровільна відмова від вчинення злочину — припинення за своєю волею розпочатих злочинних дій при наявності можливості довести злочин до кінця.

Доведення до самогубства — кримінально каране діяння; є зазвичай результатом жорстокого поводження винного з потерпілим, систематичного приниження його достоїнства, погрози вбивством з особливою жорстокістю.

Доведення — процедура встановлення істинності гіпотези або будь-якого іншого твердження. Можливі два способи: безпосередній, який полягає в тому, що в процесі практичних дій відбувається зіставлення деякого припущення з фактичним станом об'єкта дослідження (наприклад, спостереження, експеримент, демонстрація, вимірювання, розрахунки, облік та ін.); опосередкований, коли істинність гіпотези або твердження доводять способом умовиводів на основі наявних знань у вигляді різних законів і положень, істинність яких уже доведено. У структурі доказів виділяють тезу — точно і чітко сформульоване твердження, що підлягає доведенню, аргумент — положення, яке використовують для доведення й істинність якого встановлено раніше, і форму — спосіб зв'язку аргументів між собою та тезою, логічну послідовність переходу від аргументу до аргументу, а потім до тези. Доведення — процес встановлення істини по кримінальній справі шляхом збору, дослідження, оцінки та використання доказів. Доведенням встановлених фактів, виявляються їхня сутність і значення для встановлення істини в справі.

Докази судові — фактичні дані (відомості) про обставини, які мають значення для розслідування, отримані та закріплені в матеріалах справи в установленому законом порядку. На основі доказів встановлюються: чи мала місце подія злочину, винність особи в вчиненні злочину, мотиви злочину, ступінь відповідальності винних, характер та розміри нанесеного збитку, причини й умови, які сприяли вчиненню злочину. У цивільному процесі за допомогою доказів з'ясовується наявність або відсутність обставин, що обумовлюють вимоги й заперечення сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, а також всіх інших обставин, необхідних для з'ясування дійсних прав та обов'язків сторін. Дані, отримані з не передбачених законом джерел, не мають доказового значення. Докази підрозділяються на особисті (показання) та речовинні, прямі й непрямі (які встановлюють проміжний факт), безпосередні та похідні (показання зі слів, копії слідів та ін). Жоден вид доказів не має переважного значення. Докази оцінюються слідчим, суддею всебічному, повному та об'єктивному розгляді їхньої сукупності.

Допит перехресний — допит учасників судового процесу представниками обвинувачення та захисту по тих самих обставинах.

Допит — застосовувана в цивільному та кримінальному процесі слідча та судово дія, яка ґрунтується на одержанні, закріпленні (фіксації) переданих відомостей про обставини, істотні для правильного вирішення справи, здійснювана спеціально уповноваженими на це особами (слідчим, прокурором, суддею). При допиті враховуються процесуальне становище допитуваної особи (обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, експерт), його вікові особливості (при допиті дітей до 14 років обов'язкова участь педагога). Свідки та потерпілі попереджаються перед допитом про кримінальну відповідальність за відмову, від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань. Процесуальні правила визначають порядок ведення допиту та занесення його результатів до протоколу допиту, застосування звукозапису і т. ін. Законом заборонене домагання показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів.

Дослідження доказів — встановлення змісту доказів, їх вірогідності та цінності. Зміст доказів відповідає на запитання, що доводить даний доказ. Це може бути виявлене безпосередньо або за допомогою експертного дослідження доказу. Установлення вірогідності доказу перевіряється шляхом зіставлення його з іншими достовірними доказами, логічними умовиводами та емпіричними діями (слідчим експериментом, перевіркою показань на місці, експертизою).

Достовірність — достатня правильність, те, що не викликає сумнівів, доказ того, що названий результат (закон, закономірність, сукупність фактів та ін.) є істинним, правдивим.

Е

Експресія — виразність, сила зовнішнього прояву почуттів (у міміці, пантоміміці, інтонаціях і жестах).

Емоції — імпульсивна реакція, яка відображає відношення індивіда до значущості сприйманого їм явища, інтуїтивне визначення зв'язку даного явища із задоволенням або не задоволенням потреб суб'єкта. Емоції пов'язані з вегетативними реакціями, рівнем енергетичного забезпечення різних екстрених-адаптивних («аварійних») дій.

Етапи розслідування — відносно самостійні частини розслідування, спрямовані на вирішення окремих його завдань. Розрізняються підготовчий, первісний, основний та заключний етапи розслідування. На підготовчому етапі розслідування слідчі органи отримують повідомлення про подію, яка має ознаки кримінальності. На цьому етапі слідчий виконує перевірні дії, основним завданням яких є встановлення кримінального, некримінального характеру події, ухвалює рішення щодо порушення кримінальної справи. На первісному етапі розслідування проводяться невідкладні слідчі дії (огляд, допит, обшук, затримання), визначаються основні напрямки пошуку доказів інформації, закріплюється первинна доказова інформація, проводиться її первинна криміналістична інтерпретація, встановлюється тип слідчої ситуації, здійснюється імовірнісне моделювання можливого механізму скоєного злочину, аналізуються та систематизуються особливості поведінки особистості (мотиви злочину, способи його вчинення, особливості взаємодії з об'єктами навколишнього середовища і т. ін.), визначається система оперативно-розшукових заходів. На основному етапі розслідування здійснюється розгорнуте планування розслідування, проводяться необхідні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, систематична перевірка наявності або відсутності всіх наслідків з висунутих версій, виявляється, закріплюється та досліджується весь обсяг доказів, необхідних для повного, всебічного та об'єктивного розслідування. На заключному етапі розслідування виконуються процесуальні дії по завершенню розслідування. На цьому етапі можуть бути виконані додаткові й повторні слідчі дії.

Ефект ореола — загальне оцінне враження про людину в залежності від її соціального статусу в умовах дефіциту інформації про неї, домінування першого враження про особистість при наступній взаємодії з нею.

3

Замах на злочин — вчинення особою з прямим умислом діяння, безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, які не залежали від її волі. Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа з причин, не залежних від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала за необхідні для доведення злочину до кінця.

Збирання доказів — первісний етап процесу дослідження, який заключається у виявленні доказів (їхньому відшуканні, виявленні, упізнанні — їхній первинній оцінці в якості таких), їх процесуально регламентованій фіксації, залученні до справи; здійснюється з дотриманням законності.

Злочини організовані — найнебезпечніший різновид групових злочинів з використанням у злочинних цілях соціально-психологічних механізмів поведінкової організованості — засобів соціального контролю, внутрігрупової функціональної диференціації та ієрархії, об'єднання з офіційними структурами, забезпечення своєї захищеності з боку корумпованих державних, адміністративних та правоохоронних органів. Поширення організованої злочинності пов'язане із соціально-економічною та політичною дестабілізацією.

Злочинність — історично обумовлене соціальне явище, соціально-психологічне й кримінально-правове явище, що складається із сукупності злочинів, скоєних у даному суспільстві й у даний період часу; характеризується кількісними (стан, динаміка, коефіцієнт злочинності) і якісними (структура, характер) показниками. Стан злочинності визначається кількістю вчинених злочинів та осіб, що їх вчинили, рівнем повторної та рецидивної злочинності, питомою вагою тяжких злочинів і тенденціями зростання окремих видів злочинності.

I

Ідентифікація в криміналістиці — встановлення тотожності об'єктів або особистості за сукупністю їхніх ідентифікаційних ознак. Як процес дослідження ідентифікація — може привести до висновку про наявність або про відсутність тотожності. Як метод дослідження ідентифікація є науково обґрунтованим способом впізнання об'єктів, їхніх індивідуальних властивостей. Ідентифікації підлягають не тільки предмети, а й ділянки місцевості, час, окремі фізичні та психічні властивості індивідів — характерні психічні прояви, індивіда, його дії. Сукупність індивідуальних, стійких ознак називається ідентифікаційним комплексом ознак.

Індукція (лат. *inductio* — наведення) — метод дослідження та спосіб міркування, при яких загальний висновок будується на основі часткових посилок. У реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією — науковим методом, за якого висновок про характеристики будь-якого елемента множини роблять на підставі пізнання загальних характеристик всієї множини.

Інтерв'ю психотерапевтичне — метод психотерапевтичної бесіди з метою надання психологічної допомоги, розкриття прихованих мотивів поведінки, встановлення позитивних особистісних відносин, зняття внутрішньоособистісних конфліктів.

Інтерпретація — тлумачення, роз'яснення, розкриття змісту явища, які сприяють його розумінню.

Інтуїція — здатність осягати істини, не звертаючись до розгорнутого логічного міркування. В логіці та методології розглядається як догадка, що потребує перевірки.

Істина — правильне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності, відтворення їх так, як вони існують поза межами нашої свідомості. Істина об'єктивна за змістом, але суб'єктивна за формою як резуль-

тат діяльності людського мислення. Істина — доведеність судження, його адекватність дійсності.

К

- Каяття** — визнання своєї провини та самоосуд своєї негативної поведінки, готовність нести заслужене покарання та виправити поведінку в майбутньому, щирий жаль про зроблену провину або про асоціальні діяння, необхідний компонент спокутування провини, передумова виправлення особистості злочинця, пробудження в нього почуття сорому, совісті. Міра кримінального покарання визначається з врахуванням щиросердечного каяття винного.
- Контакт психологічний** — позитивно-емоційна взаємодія суб'єктів спілкування, яка виникає на основі спільних інтересів і цілей діяльності, взаєморозуміння й взаємодовіри.
- Контроль соціальний** — соціальне реагування на девіантну поведінку індивіда системою способів впливу з метою його повернення в соціально-нормовану сферу; соціальний контроль забезпечує стабільність соціальної системи і її розвиток, його ефективність визначається соціальними санкціями (заохоченнями, схваленням, заборонами), гнучкістю та диференціацією цих санкцій, покликаних сформувати соціальний самоконтроль особистості, забезпечити її інтеграцію із соціумом; соціальний контроль — механізм саморегуляції в соціальних системах, що діє за принципом зворотного зв'язку: органи соціального управління покликані чуїно реагувати на всі фактори соціальної дестабілізації.
- Корупція** — широке поширення злочинної поведінки високопоставлених посадових осіб, які використовують виконання державних функцій з метою особистого збагачення та отримання інших особистих переваг; одержує розвиток в умовах посилення бюрократії та наділення її владними привілеями, виходу її з-під соціального контролю. Корупція державних, адміністративних і правоохоронних органів, пов'язана зі зростанням організованої злочинності, одна з ознак якої — зрощення із владними структурами. Зрощування мафіозних та корумпованих структур веде до соціально-економічної дестабілізації суспільства, масового протесту, ставить суспільство перед необхідністю радикальних соціально-політичних перетворень.
- Криміналістична тактика** — система науково обґрунтованих і практично ефективних прийомів організації попереднього та судового слідства, система прийомів ефективної взаємодії слідчого (судді) з різними учасниками судочинства.
- Криміналістична характеристика злочинів** — узагальнення типових ознак та особливостей різних видів злочинів, знання яких визначає ефективні способи їхнього розслідування, характеризує типи криміналістично значущої інформації, містить систему даних про типові способи вчинення злочинів даного виду, визначає істотні для нього обставини, що підлягають виявленню; визначає найбільш імовірнісні механізми його вчинення, типові прийоми приховання, особисті-

сні особливості злочинця, можливі мотиви та мету злочинної поведінки.

Кримінальна психологія — психологія злочинця, злочинної групи та злочинного діяння, галузь юридичної психології, яка вивчає психологічні механізми поведінки особи правопорушника.

М

Метод (гр. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб дослідження явищ, планомерний підхід до їх вивчення, послідовність дій у проведенні теоретичного дослідження або практичного здійснення якогось явища або процесу; у найзагальнішому значенні — спосіб, певним чином упорядкована діяльність і своєрідний інструмент для досягнення конкретної мети. Це — сукупність прийомів і операцій теоретично-пізнання і практичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Наукові методи ґрунтуються на певних принципах, теоріях і законах.

Метод дослідження — засіб досягнення мети, пізнання явищ дійсності в їх взаємозв'язку і розвитку. Спосіб відтворення досліджуваного об'єкта або предмета.

Методика — система правил використання методів, прийомів та операцій у науковому дослідженні.

Методологія (гр. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) — філософське вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, використання принципів світогляду в процесі пізнання і практиці; містить сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що застосовуються в певній науці, а також галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини.

Методологія дослідження — сукупність конкретних прийомів і способів для проведення будь-якого наукового дослідження.

Механізм злочину — сукупність системоутворюючих елементів злочину: предмет зазіхання, психічна саморегуляція суб'єкта злочину, орієнтовна основа його кримінально спрямованих дій, мотиви, мета та способи злочинного діяння, особливості використання злочинцем конкретних умов. Вчинення діяння, коректувальні дії злочинця, його відношення до проміжних результатів і підсумкового результату діяння, його взаємодія з іншими учасниками злочину. Механізм злочину — динамічна структура злочинного діяння. Із психологічної точки зору всі злочини за механізмом вчинення підрозділяються на злочини, вчинені у формі простої вольової дії (імпульсивно, стереотипно вчинені діяння), і злочини, які вчинені у вигляді складної вольової дії (заздалегідь заплановані, поетапні злочинні діяння). При аналізі механізму злочинів, скоєних у формі простої вольової дії, варто акцентувати увагу на операційних установках злочинця, його поведінкових стереотипах. При аналізі злочинів, вчинених у формі складної вольової дії, необхідно враховувати комплекс суб'єктивно обумовлених стійких взаємозв'язків між окремими структурними

елементами діяння, особливостями дозлочинного, злочинного та післязлочинного поведіння суб'єкта злочину.

Моделивання (фр. *modeler* — ліпити, формувати) — вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка замінює оригінал з певних сторін, які цікавлять пізнання і підлягають вивченню, непрямий, опосередкований метод наукового дослідження. Це науковий метод, який полягає в теоретичних і практичних діях, спрямованих на розробку і використання моделей — образів реальних об'єктів (процесів) у матеріальній чи ідеальній формі, які відображають суттєві властивості об'єктів (процесів), що моделюються, і заміщують їх у ході дослідження. Базується на методі аналогії — можливості вивчення реального об'єкта через дослідження подібного до нього і доступнішого, а саме моделі.

Н

Надсвідоме — не підлягаючий свідомо-вольовому контролю вищий рівень психічної активності при вирішенні творчих завдань (інтуїція), спонтанне прийняття моральних рішень.

Наочно-образна фіксація доказів — фіксація чуттєво сприйманих об'єктів, які мають доказове значення, за допомогою фотографування, кінозйомки, відео- і звукозапису; з метою адекватності відображення така фіксація повинна відповідати ряду психологічно обумовлених вимог.

Насильницька смерть — смерть від впливу зовнішніх факторів (убивство, самогубство, нещасний випадок). У більшості випадків є підставою для порушення кримінальної справи. У всіх випадках встановлення факту насильницької смерті обов'язково перевіряється її причина.

Негативізм — невмотивована поведінка суб'єкта, яка суперечить вимогам інших суб'єктів, відчуження індивіда від інтересів інших людей, характерна поведінка дітей у період вікових криз.

О

Обвинувачуваний — особа, у відношенні якої винесена постановка про залучення її в якості обвинувачуваного по кримінальній справі. Обвинувачуваний може спростовувати обвинувачення, відкидати його докази, давати своє тлумачення обставин справи. Обвинувачуваний не несе відповідальності за відмову від давання показань і за дачу давання завідомо неправдивих показань. Зацікавленість обвинувачуваного у справі може істотно відбиватися на правдивості його показань. Його показання можуть містити й мимовільні помилки, обумовлені неадекватністю його сприйняття й розуміння відповідних обставин, неправильними й неприпустимими прийомами допиту. Забороняється домагатися показань обвинувачуваного шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів; примус до дачі показань є правопорушенням і тягне за собою відповідальність. Визнан-

ня обвинувачуванним своєї провини може бути покладене в основу обвинувачення лише при його підтвердженні сукупністю інших доказів.

Обшук — слідча дія, яка спрямована на пошук об'єктів, які мають значення для встановлення істини по кримінальній справі (предметів і цінностей, добутих злочинним шляхом; зброї та знарядь злочину, документів і т. ін.), виявлення розшукуваних осіб і трупів; проводиться в присутності понятих та у строгій відповідності з встановленим законом вимогами. Розрізняють особистий обшук, обшук приміщень, місцевості та транспортних засобів. У судовій психології розробляється система прийомів взаємодії при обшуку, рефлексія прийомів приховання та інших поведінкових аспектів взаємодіючих при обшуку осіб.

Огляд місця події — невідкладна слідча дія, спрямована на встановлення, дослідження й фіксацію обстановки місця події, слідів злочину, злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють зробити висновок про механізм злочину, особистості злочинця, мотиви його злочинної поведінки, час вчинення злочину та інші обставини. Дослідницький етап огляду місця події підрозділяється на оглядову стадію (ознайомлення з місцем події, визначення його границь, послідовності огляду), загальний і детальний огляд, висування первісних версій, визначення оперативного-розшукових заходів щодо розшуку та затримки злочинця.

Огляд слідчий — слідча дія, яка полягає у виявленні, впізнанні та безпосередньому дослідженні об'єктів, їхніх властивостей, станів і взаємовідношень, що несуть у собі юридично значущу інформацію. Різновид слідчого огляду — огляд місця злочину, огляд трупа, предметів, документів, приміщень і ділянок місцевості, транспортних засобів і т. ін. Кожний з видів огляду має специфічні особливості слідчого спостереження, процесуальні та тактичні особливості. До слідчого огляду можуть бути залучені різні фахівці й окремі учасники кримінального процесу.

Огляд трупа — зовнішній огляд трупа на місці його виявлення; проводиться слідчим за участю судового медика, у присутності понятих. У протоколі огляду трупа вказуються зовнішній вигляд і поза трупа, стан шкірних покривів, ступінь розвитку трупних явищ, стать та вік, характер і локалізація ушкоджень; стан одягу; предмети, які перебувають на трупі і т. ін.

Огляд — слідча дія, суть якої полягає в огляді тіла людини для вирішення питань, які мають значення по справі. Розрізняють слідчий та судово-медичний огляд. Слідчий огляд здійснюється слідчим у присутності понятих, проводиться для встановлення на тілі людини слідів злочину (плям, слідів барвників, часток ґрунту, різних предметів), а також для встановлення особливих прикмет (татуювань, шрамів тощо). Судово-медичний огляд проводиться для встановлення характеру й давності тілесних ушкоджень, ознак перенесених операцій і т. ін.

Оперативне обслуговування — система негласних оперативно-розшукових заходів, що забезпечують виявлення криміногенних

об'єктів і вжиття заходів по їхньому знешкодженню (на промислових підприємствах, транспорті, місцях масового скупчення людей тощо).

- Оперативне спостереження** — негласний оперативно-розшуковий захід — приховане спостереження за об'єктами злочинного діяння; проводиться візуально й за допомогою спеціальних оперативно-технічних засобів.
- Оперативно-розшукова діяльність** — система розвідувально-пошукових заходів, виконуваних спеціальними органами за допомогою негласних засобів і методів, спрямована на запобігання та розкриття злочинів; розшук зниклих злочинців (проводиться на основі закону та спеціальних нормативних актів).
- Організація розслідування** — комплекс необхідних заходів на різних етапах розслідування, які забезпечують послідовне досягнення цілей розслідування, керування процесом розслідування, застосування найбільш ефективних засобів розслідування з врахуванням конкретних слідчих ситуацій.
- Особистий розшук** — пошукова діяльність оперативного працівника (детектива) для виявлення винної особи.
- Особистість злочинця** — сукупність психічних особливостей індивіда, що виявилися у вчиненому ним злочині та виступають як умова злочинної поведінки; загальні особливості особистості злочинця — деформованість ціннісних орієнтацій, невміння володіти соціально-адаптивними способами поведінки, особистісні акцентуації — агресивність, імпульсивність, низький рівень особистісного розвитку, інфантильність, примітивізм, підвищений рівень домагань при відсутності можливостей їхньої реалізації. Окремі групи злочинців характеризуються додатковими особливостями (корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі злочинці, учасники групової та організованої злочинності, злісні злочинці тощо).
- Оцінка доказів** — виявлення допустимості та відносності доказів, визначення їхнього значення та можливостей використання для встановлення істини в справі. Прийнятий у судочинстві принцип оцінки доказів означає, що жодний доказ не має наперед визначеної сили (переваги перед іншими доказами).
- Очна ставка** — у кримінальному процесі одночасний допит двох раніше допитаних осіб з метою встановлення протиріч і отримання нових даних, що дозволяють судити про істинність раніше отриманих показань. Оголошення раніше даних показань можливе лише після дачі показань на очній ставці. Використовується психічна взаємодія учасників очної ставки, але не допускається психічний тиск одного учасника на іншого.

П

- Планування розслідування** — передбачення завдань, напрямків, шляхів та способів розслідування, визначення системи слідчих дій, тактики здійснення, послідовність різних організаційно-технічних заходів.

Логіка планування розслідування пов'язана з висунуттям обґрунтованих слідчих версій і можливих наслідків із цих версій.

Показання обвинувачуваного — повідомлення особи, притягнутої в якості обвинувачуваного, про фактичні дані із приводу пред'явленого обвинувачення й інших відомих їй обставин у справі та наявних у справі доказів, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку, один із засобів захисту обвинувачуваного.

Показання потерпілого — повідомлення особи, яка визнана потерпілою. Такого роду дані не можуть бути доказом, якщо потерпілий не може вказати джерело своєї поінформованості. При перевірці та оцінці показань потерпілого враховується можливість перекручування ним повідомлюваної інформації в силу зацікавленості в результаті справи та внаслідок його конфліктних емоційних станів під час здійснення розслідуваних подій; за відмову від дачі показань і за дачу свідомо неправдивих свідчень потерпілий несе кримінальну відповідальність.

Показання свідка — повідомлення свідка про відомі йому особисто фактичні дані про будь-які обставини, що підлягають встановленню в справі, зроблене в процесі допиту у встановленому законом порядку. У цивільному процесі показання свідка служать встановленню обставин, які обґрунтовують вимоги та заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи. Свідок може бути допитаний про його відношення до осіб, які беруть участь у справі, про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Фактичні дані, повідомлені свідком, не можуть служити доказом, якщо він не може вказати джерело своєї поінформованості. При оцінці показань свідка враховуються всі обставини, які впливають на їхню правдивість та істинність. Законом передбачена відповідальність свідка за відмову від давання показань, за давання неправдивих показань і відповідальність інших осіб за примушування свідка до давання неправдивих показань. Помилки в показаннях правдивих свідків можуть бути викликані неадекватністю їхнього сприйняття, індивідуально-типологічними психічними особливостями, психічними аномаліями, особистісними акцентуаціями, утрудненими умовами сприйняття, особливостями інтерпретаційної діяльності, сенсорної та мнемічної недостатності. Показання свідка підлягають перевірці та критичній оцінці.

Показання — один з видів доказів, який ґрунтується на усних або письмових повідомленнях особи про фактичні дані, на основі яких встановлюються обставини, які мають значення для вирішення цивільної або кримінальної справи, отримані в процесі допиту у встановленому законом порядку (особисті докази).

Пом'якшення покарання — призначення судом покарання нижче установленого законом нижчої межі або застосування більш м'якого покарання з урахуванням виняткових обставин справи та особистості винного.

Помилування — акт, який повністю або частково звільняє засудженого від покарання або замінює раніше призначене покарання більше

м'яким. Передбачає також зняття судимості з осіб, які раніше відбували покарання. На відміну від амністії акти помилування мають індивідуальний характер.

Понятій — особа, запрошена для участі в ряді слідчих дій (огляд, обшук, виїмка, ввізнання і т. ін.), яка не заінтересована в справі (не менше двох). Поняті зобов'язані засвідчити факт, зміст та результати слідчих дій, проведених у їх присутності. Вони вправі висловити зауваження із приводу виконаних дій, які підлягають занесенню до протоколу слідчої дії.

Портретна експертиза — вид експертизи, предметом якої є встановлення тотожності особистості портретним зображенням. Розрізняються портретні експертизи по фотопортрету та черепу (кісткових останках), по фотопортретах та рентгенозйомці, по фотопортретах та кіно- і відеокадрах.

Постанова слідчих органів — рішення слідчого або особи, яка проводить дізнання, у процесі попереднього слідства або дізнання. Виноситься з питань, що визначають порушення кримінальної справи (порушення, припинення, призупинення виробництва в справі), процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі (пред'явлення обвинувачення, визнання потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем), захід щодо відшкодування матеріального збитку, заподіяного злочином (накладення арешту на майно), провадження окремих слідчих дій (залучення до справи, повернення потерпілому майна). Такого роду постанови повинні бути законною та обгрунтованою, а в ряді випадків — вмотивованою (про обшук, припинення справи і т. ін.). Незаконні й необгрунтовані постанови слідчих органів підлягають скасуванню прокурором.

Потерпілий — громадянин, якому злочином заподіяна моральна, фізична або майнова шкода. Потерпілий наділяється рядом прав: давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, брати участь у судовому процесі, заявляти відводи, скаржитися на дії осіб, які провадять дізнання, слідчого, прокурора та суду, а також на вирок. Потерпілий здійснює свої права особисто або через представника (захисника).

Право — соціальний інститут реалізації базових цінностей суспільства за допомогою системи загальнообов'язкових норм, реалізованих примусовою силою держави; інститут урегулювання основних соціальних відносин на основі встановлення єдиного масштабу соціально значущої та соціально доцільної поведінки.

Правове регулювання — форма соціального регулювання, яка діє у співвідношенні з вимогами норм права, заснована на усвідомленні суб'єктами своїх прав та обов'язків. Механізм правового регулювання складається із системи правових норм (законодавства), правових відносин, правової відповідальності та правової свідомості. Правове регулювання вдосконалюється створенням зводу законів, формуванням механізму реалізації законності, системою правової соціалізації.

Правоздатність — здатність особи на право та обов'язки, визнана рівною мірою за всіма громадянами. Ніхто не може бути обмежений у правоздатності, крім випадків, передбачених законом.

Правомірність — відповідність соціальних явищ, діяльності суб'єктів права вимогам норм права; втілюється як у поведінці суб'єктів права, так й у різних юридичних актах. Базується на високому рівні правосвідомості, правової культури суспільства, дотриманні та реалізації законності. У поведінці людини виступає як єдність її зовнішніх та внутрішньо-орієнтованих дій, психічному відношенні особистості до своєї поведінки, рівень її соціального самоконтролю, міра соціальної відповідальності.

Правопорядок — одна з основних форм громадського порядку, яка базується на реалізації системи правових норм, стані суспільних відносин, регульованих правом. Правопорядок характеризується рівнем реалізації законності, дотриманням громадянами та організаціями юридичних обов'язків, механізмом відновлення порушених суб'єктивних прав, стійкістю юридичних зв'язків і відносин у даному суспільстві.

Правосвідомість (правова свідомість) — сфера суспільної групової та індивідуальної свідомості, яка пов'язана з відображенням правозначущих явищ. У концентрованому виді виражається в правовій ідеології суспільства — у системі правознавчих поглядів. Соціально-психологічна сторона правосвідомості проявляється у звичках та поведінці людей, правозначущих соціальних стереотипах й емоційних оцінках, правовій культурі суспільства. Правосвідомість підлягає загальним закономірностям розвитку та функціонування свідомості, виконує пізнавальну, оцінну та регулятивну функцію, є відображенням соціально-економічних відносин даного суспільства, взаємозалежна з моральною свідомістю суспільства, залежить від функціонуючого права та сама впливає на правотворчість.

Правосуддя — діяльність спеціальних державних органів суду, спрямована на реалізацію законності та правопорядку, захист прав та свобод громадян. Правосуддя здійснюється тільки судовими органами. При здійсненні правосуддя суд виявляє причини та умови, які сприяли здійсненню правопорушення, і вживає заходи до їхнього усунення, поєднує примусові заходи з виховним впливом.

Привід — примусове доставляння в правоохоронні органи осіб, що добровільно не з'явилися за викликом, по вмотивованій постанові правоохоронних органів.

Примирення сторін — угода сторін про припинення судової суперечки на основі взаємних поступок; може бути укладена на всіх стадіях цивільного судового процесу. Можливість примирення сторін з'ясовується суддею в процесі підготовки справи до судового розгляду. Затверджена судом угода тягне за собою такі правові наслідки: неможливість повторного розгляду судом того ж позову, примусове виконання угоди на прохання однієї зі сторін.

Примус до дачі показань — заборонені законом підстави до отримання показань від осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства,

погроз та інших незаконних засобів. Є злочином і тягне за собою кримінальну відповідальність.

Примус — насильницький вплив на індивіда або групу з метою здійснення ними необхідних дій.

Примусові заходи виховного характеру — заходи, які застосовуються замість покарання до позбавлення волі відносно неповнолітніх, які вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки. Призначаються, якщо за характером злочину та особистості винного девіантна поведінка може бути виправлена більше м'якими виховними мірама, ніж покарання. Ці заходи не містять елемента кари й не тягнуть за собою судимості. Призначаються судом або комісією у справах неповнолітніх; поділяються на чотири групи: 1) навчання в спеціальній виховній установі (спецшколі); 2) майновий вплив; 3) посилений контроль за поведінкою неповнолітнього; 4) моральний вплив. На відміну від кримінального покарання примусові заходи виховного характеру призначаються з метою виправлення провинної особи, що визначається комісією у справах неповнолітніх.

Приховання злочинів — кримінальна діяльність спрямована на приховання розслідування злочину шляхом утаювання, знищення, маскування та фальсифікації слідів злочину й злочинця. Приховання злочину шляхом утаювання інформації (або її носіїв) — залишення слідчого в невіданні щодо обставин справи — може бути здійснене в активній формі (приховання речових доказів, приховання джерел інформації), і в пасивній формі (неповідомлення відомостей про злочин, відмова від дачі інформації щодо злочину). Приховання злочину шляхом знищення інформації або її носіїв може бути повним або частковим; часткове знищення інформації може бути поєднане з фальсифікацією. Приховання злочину шляхом маскування можливе з метою зміни даних про особу винного, спосіб вчинення злочину, його мотиви; здійснюється за допомогою переміщення об'єктів, зміни зовнішнього вигляду суб'єктів злочину (перука, грим, зміна волоссяного покриву, звичного одягу, штучне створення особливих прикмет). Приховання злочину шляхом фальсифікації інформації здійснюється завідомо неправдивою інформацією, помилковими повідомленнями; доносами, створенням помилкових слідів та інших речових доказів, повною або частковою підрубкою документів, підміною об'єктів, частковим їхнім знищенням, зміною зовнішнього вигляду. Комбінованою фальсифікацією є помилкове алібі та змішані способи приховання злочинів.

Провина — причетність індивіда до протиправного або аморального діяння; ігнорування ним суспільних інтересів, що, в свою чергу, виступає як підстава для визнання його винуватим.

Прогнозування — спеціальне наукове дослідження перспектив розвитку будь-якого явища; процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого й сучасного, систематична, науково обґрунтована інформація про якісні й кількісні характеристики розвитку цього предмета чи явища в перспективі. Це — сукупність засобів і прийомів мислення, що дають

зможу на основі аналізу ретроспективних даних вивести судження певної достовірності стосовно майбутнього розвитку об'єкта.

Психологічна захищеність — стійкий емоційно-позитивний стан, заснований на усвідомленні особистістю стабільної можливості задоволення своїх базових потреб; забезпечується почуттям приналежності до стійкої соціальної групи, особистісними можливостями, реалістичним рівнем домагань.

Психологічна інерція мислення — підсвідоме намагання діяти у згоді з попереднім досвідом і знаннями, використанням стандартних методів, впливом авторитетів, пов'язане зі страхом перед невдачею, опором критиці, надто високою самокритичністю та іншими внутрішніми бар'єрами.

Психологічний захист — система саморегуляції особистості, спрямованої на психічну стабілізацію в умовах психотравмуючих дій, яка складається з різних захисних механізмів — переоцінки цінностей, витіснення, раціоналізації, конверсії (додання явищу нового змісту) і т. ін.

Психологія впізнання — галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості судового впізнання, умови та прийоми пред'явлення людей, їхніх голосів і матеріальних об'єктів з метою ідентифікації, прийоми, які протидіють помилковому впізнанню, а також прийоми викриття хибного, помилкового впізнання.

Психологія допиту й показань — розділ юридичної психології, який вивчає психічні закономірності та особливості формування, отримання та оцінки усної доказової інформації в судочинстві. Розрізняються психічний процес формування показань (сприйняття подій, їх фіксування, зберігання та відтворення), позиція особи, яка дає показання (помилкові, правдиві й щирі), прийоми діагностики неправдивих показань та прийоми правомірного психічного впливу на особистість, яка протидіє слідству. Показання істотно залежать від індивідуальних особливостей сприйняття, мислення, пам'яті й особистісних орієнтацій індивіда, їхньої реконструкції в процесі запам'ятовування та збереження, від правового статусу допитуваних осіб, психологічного контакту з ними, змісту питань та інших умов допиту. Найбільш ефективними прийомами допиту є прийоми формування мотивації на давання повних і правдивих показань на допиті.

Психологія обшуку — галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості та прийоми ефективного проведення обшуку, типові прийоми та способи їхнього приховання й розпізнання, прийоми рефлексивної взаємодії при обшуку.

Психологія огляду місця події — галузь судової психології, яка вивчає психологічні особливості аналізу умов місця події, отримання криміналістичної інформації про об'єкти та обставини, які вказують на типові особливості розслідуваного злочину, механізм його вчинення та типологічно-індивідуальні особливості особистості злочинця.

Психологія слідчого експерименту — галузь судової психології, яка вивчає психологічні умови адекватного моделювання обставин, які підлягають судово-експериментальній перевірці.

Психологія слідчого й слідчої діяльності — галузь судової психології, яка вивчає психічні особливості пізнавальної і комунікативної сфер діяльності слідчого, його особистісно-професійні особливості, структуру слідчої діяльності (типове моделювання, орієнтацію в кримінально-знакових ситуаціях, використання необхідної системи слідчих дій, оцінка діяльності), прийоми, ефективного міжособистісного спілкування з учасниками кримінального процесу.

Психосексуальна орієнтація — спрямованість статевого потягу й особливості його реалізації. Девіантні психосексуальні орієнтації можуть бути обумовлені соматогенними, психогенними та соціогенними факторами. Можливі сексуальні відхилення за об'єктом сексуальної спрямованості (експібіціонізм, зоофілія і т. ін.), за віком об'єкта (педофілія, геронтофілія), за статтю об'єкта (гомосексуалізм) тощо.

Р

Реактивні стани — хворобливі психічні стани, які зумовлені психотравмуючими обставинами (депресією, психогенним ступором, афектами).

Реакція — відповідь організму на вплив зовнішніх та внутрішніх стимулів.

Рецидив (у праві) — вид множинності злочинів. Розрізняються просте повторення злочинів (фактичний рецидив злочинів) і легальний рецидив злочинів, за який законом установлюється особлива відповідальність. Кількаразове вчинення особою злочинів свідчить про стійкість антисоціальної спрямованості, злочинний спосіб життєдіяльності, звичний характер її суспільно небезпечної поведінки. Розрізняється загальний та спеціальний рецидив (вчинення після засудження неоднорідного або однорідного злочину). Спеціальний рецидив свідчить про кримінальну спеціалізацію індивіда.

Рецидивіст — особа, яка після засудження вироком суду за вчинення злочину знову вчинила один або кілька злочинів (до зняття або погашення судимості за первісний злочин). За вироком суду особа може бути визнаною особливо небезпечним рецидивістом, якщо раніше нею були вчинені особливо небезпечні злочини. Визнання особи особливо небезпечним рецидивістом тягне за собою можливість призначення суворішого покарання (позбавлення волі на більший термін відбування покарання, особливо строгий режим відбування покарання, незастосування умовно-дострокового звільнення).

Розпізнавальна фотозйомка — фотозйомка людей і трупів за спеціальними правилами з метою реєстрації, розшуку та ідентифікації особи.

Розшук — діяльність слідчого, органа дізнання, адміністрації місць позбавлення волі та інших компетентних органів по встановленню місця знаходження обвинувачуваних, що уникають слідства та суду, засуджених, які ухиляються від виконання вироку або втекли з установ виконання покарань, а також осіб, які пропали безвісти. Розшук є однією з мір розкриття злочинів.

С

- Самовпевненість злочинна** — форма провини, яка характеризується тим, що винний передбачав можливість суспільно небезпечних діянь, соціально шкідливих наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховував на їх прихованість; відрізняється від непрямого наміру (при якому винний усвідомлено допускає настання соціально шкідливих наслідків) тим, що особа при цьому сподівалася не допустити соціально шкідливих наслідків своєї дії.
- Самогубство** — гострий різновид девіантної поведінки, яка полягає в добровільній відмові індивіда від життя, власноручному його позбавленні. Підвищення кількості самогубств корелює з розпадом цінностей, катастрофою життєвих стратегій, соціальною ізоляцією індивіда.
- Самообмова** — визнання підслідним своєї провини у вчиненні кримінально караного діяння, яке у дійсності він не вчинив. Розрізняються проста та складна самообмови (визнання тільки своєї провини або визнання провини й інших осіб). Самообмова може виникнути під впливом зацікавлених осіб, через бажання особи приховати більш тяжкий злочин, під впливом засобів психічного насильства і т. ін. Самообмова викривається її невідповідністю сукупності доказів, нездатністю особи деталізувати та уточнювати свої докази.
- Самооцінка** — індивідуально-базова регуляційна якість, яка заключається у відбитті (рефлексії) особистістю своїх якостей, можливостей і недоліків, критичність особистості, її вимогливість до самої себе, основи саморозвитку, формування рівня її домагань. Неадекватна самооцінка, завищення або заниження рівня домагань призводить до поведінкових зривів, емоційних перенапружень, підвищення рівня збудженості, міжособистісних і внутріособистісних конфліктів, особистісних деформацій.
- Самоправство** — злочин, основою якого є самовільне здійснення своєї соціально-рольової функції, що заподіює істотну втрату правам особистості або інтересам громадських організацій. Самоправство, чинене посадовими особами з використанням службового становища, розглядається як перевищення влади або службових повноважень.
- Саморегуляція** — доцільне функціонування живих систем. Психічна саморегуляція людини здійснюється в єдності енергетичних, психодинамічних і змістовно-значенневих компонентів діяльності й має таку структурну організацію: прийняття мети, що відповідає виниклій потребі (мотивації); формування психічної моделі сукупності умов діяльності, формування й прийняття програми дій і критеріїв їхньої успішності, одержання й критичний аналіз результатів виконання дій, їхнє співвіднесення із критеріями їхньої ефективності, корекція діяльності, досягнення й оцінка підсумкового результату.
- Санкції договірні** — передбачені законом і договором заходи майнового впливу, спрямовані на забезпечення належного виконання укладених господарських договорів (відшкодування завданих збитків, сплата неустойки у формі штрафу або пені).

- Санкції кредитні** — заходи економічного впливу, які застосовуються банками до підприємств та організацій, які не виконують обов'язки перед банками, що порушує фінансову, касову, кредитну або розрахункову дисципліни (припинення кредитування, дострокове стягнення позичок і т. ін.).
- Санкції соціальні** — оперативні засоби соціального контролю, реакція соціуму на виконання індивідом соціальних вимог у вигляді схвалення або осуду (позитивні та негативні санкції); виконують функцію соціальної інтеграції та соціалізації членів суспільства. Розрізняються економічні, моральні й правові санкції (кримінальна відповідальність). Моральні санкції — форма духовного впливу на особистість за допомогою соціально-ціннісної оцінки її поведінки. Моральній оцінці підлягають не тільки поведінка окремих індивідів, а й суспільні явища, соціальні інститути й суспільство (соціум у цілому).
- Свідок** — особа, якій можуть бути відомі які-небудь обставини, що можуть бути корисні слідству по справі. За відмову від давання показань або за давання завідомо неправдивих свідчень свідок несе кримінальну відповідальність. Не можуть бути допитані як свідки представники по цивільній справі або захисники по кримінальній справі по обставинах, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, а також особи, які в силу фізичних або психічних недоліків не здатні правильно сприймати обставини, які мають значення для справи. Дані, повідомлювані свідком, що не може вказати джерело своєї обізнаності, не є доказом.
- Синтез** (гр. *synthesis* — складання) — об'єднання раніше виділених чи уже існуючих елементів у єдине ціле. Такими елементами можуть бути частини предмета, ознаки, відношення.
- Системний аналіз** — науковий метод вивчення об'єкта дослідження як сукупності елементів, що утворюють систему; передбачає оцінку поведінки об'єкта як системи з усіма чинниками, які впливають на його функціонування. Єдиної процедури проведення системного аналізу в наукових дослідженнях поки що немає, у ньому широко використовують методи системної динаміки, теорії ігор, евристичного програмування, імітаційного моделювання, програмно-цільового управління тощо.
- Системний підхід** — комплексне дослідження великих і складних об'єктів (систем) як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин.
- Ситуаційна експертиза** — експертиза, яка досліджує механізм злочину за його слідами, ситуаційними ознаками.
- Сімейно-побутова мораль** — сукупність норм і правил, які регулюють взаємовідносини людей у родині та сфері вільного спілкування, дозвілля. У цих сферах реальна поведінка людей значно відрізняється від загальноприйнятих норм і стандартів. Нормалізація цих форм поведінки залежить від підвищення цінності шлюбу та родини, якості сімейного життя, взаєморозуміння чоловіка й жінки, справедливого розподілу побутових обов'язків, психологічної підготовленості до вирішення сімейних конфліктів.

Склад злочину — сукупність передбачених законом ознак, які характеризують вчинене діяння як конкретний вид злочину, — необхідна підстава кримінальної відповідальності. Склад злочину утворюють чотири групи ознак, які характеризують об'єкт злочину, його об'єктивну сторону, суб'єкт злочину та його суб'єктивну сторону. Загальними ознаками суб'єкта злочину є вік, з якого наступає кримінальна відповідальність, осудність; ознаки, які характеризують об'єктивну сторону складу злочину, — дія (бездіяльність), його наслідки; ознаки, які характеризують його суб'єктивну сторону, — форма провини, мотив, мета. Відсутність хоча б однієї з ознак складу злочину свідчить про відсутність у діях особи складу злочину.

Сліди злочину — відображення механізму злочину в матеріальних об'єктах і психіці людей, що взаємодіяли з подією злочину. Сліди злочину — носії інформації про ознаки тих або інших явищ, інформаційна база слідчо-пошукової діяльності, система свідчень про механізм злочину та особистості злочинця. Однак ця система формується як результат слідчо-пошукової діяльності, на первісному ж її етапі сліди злочину виступають лише як фрагменти цілісної системи, вихідна база для реконструкції події злочину. Всі сліди, виявлені на місці події, підлягають адекватній інтерпретації та систематизації на основі знань про їхнє криміналістичне значення. Сліди злочину — поняття більше широке, ніж сліди злочинця. До слідів злочину відносяться й сліди, залишені на самому злочинці, потерпілому, і все те, що свідчить про взаємодію злочинця із усіма об'єктами, залученими в події злочину.

Сліди злочинця — всі зміни в навколишньому середовищі, які відображають систему дій злочинця в період його злочинної поведінки та вказують на причетність до злочину певної особи. У структурі будь-якого злочину відображається структура його причини. При будь-якій взаємодії злочинця із зовнішнім середовищем остання несе «відбитки» його індивідуально-психічних особливостей: ознаки психічної спрямованості, мотивів поведінки, ситуативної обумовленості, особливості індивідуальних навичок і загального стилю поведінки, психорегулятивні особливості. Поведінка людей значною мірою стереотипізована. Система динамічних стереотипів поведінки злочинця неминуче залишає поведінковий «відбиток».

Слідчий — посадова особа органів внутрішніх справ, прокуратури, держбезпеки, яка здійснює попереднє слідство. Слідчий має певну спрямованість своєї діяльності — територіальну, по видах злочинів і категоріях обвинувачуваних. Всі слідчі мають однакові процесуальні права. Слідчий зобов'язаний повно, всебічно та об'єктивно розслідувати справу, прийняту до провадження, встановити всі обставини, що входять за законом у предмет доведення, зібрати та перевірити з цієї метою всі необхідні докази, встановити й залучити як обвинувачуваних осіб, які скоїли злочин, так і свідків.

Слідчі дії — дії по збиранню та перевірці доказів органами дізнання, прокурором, судом в окресленому законом порядку — допит, очна ставка, обшук та, огляд, пред'явлення для впізнання людей і предметів,

слідчий експеримент, зі зразків для порівняльного дослідження, призначення експертиз і т. ін. Проведення слідчих дій регламентовано законом з урахуванням особливостей кожного виду доказів. Слідчі дії можуть бути ефективні лише при врахуванні психологічних закономірностей людської поведінки.

Слідчо-оперативна група — організаційна форма взаємодії слідчого з органами дізнання, експертами, фахівцями. Різновидність: слідчо-оперативна група для виїздів на місце злочину, для розслідування злочинів по «гарячих слідах», для розслідування злочинів різних категорій (убивств, крадіжок і т. ін.). Для розслідування особливо складних подій може бути створена спеціальна слідчо-оперативна група. Ефективність роботи слідчо-оперативної групи залежить від професіоналізму її учасників і від соціально-психологічної згуртованості групи.

Словесний портрет — спосіб опису зовнішності людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності: спеціально розроблена система термінів словесного портрета, заснована на даних антропології. Ознаки зовнішності діляться на анатомічні (ріст, вага, колір волосся і т. ін.) та функціональні (хода, жестикуляція тощо). Основна увага приділяється ознакам особи та голови, які описуються анфас і у профіль. Величину ознаки визначають у відносних поняттях: великий, середній, малий; при визначенні форми використовують геометричні поняття: пряма, овальна, опукла, увігнута, трикутна, круглий, особливо враховуються аномальні ознаки-прикмети.

Сором — один з основних проявів моральної самосвідомості особистості, її здатність до морального самоаналізу та самоосуду (гнів, звернений на себе); залежить від критеріїв еталонної поведінки особистості, рівня її соціалізації, морального розвитку; одна з передумов каяття.

Спеціалізація злочинців — спеціалізація професійних злочинців за видом систематично чинених ними злочинів (крадіжки, розбої, грабежі, вимагання, шахрайство і т. ін.). Вузька спеціалізація утруднює розкриття злочинів у силу удосконалення способів їхнього вчинення та прийомів приховання. Однак разом із цим у професійних злочинців виробляється свій «почерк» вчинення злочинів, формуються індивідуально-психологічний тип злочинної поведінки, система індивідуальних кримінально-поведінкових стереотипів.

Співучасть — навмисна спільна участь двох або більше осіб у вчиненні злочину; форма вчинення злочину декількома особами, що об'єднали зусилля для досягнення злочинного результату, який підвищує його суспільну небезпеку та розглядається законом як вчинення злочину при обтяжуючих обставинах. Розрізняються проста співучасть, при якій всі учасники беруть участь у здійсненні дій, і складна співучасть, при якій особи, які беруть участь у злочині, виконують різні ролі — виконавців, організаторів, підбурювачів і т. ін. Призначаючи покарання, суд враховує ступінь і характер участі в злочині кожного з його співучасників. Співучасник не несе відповідальності за так званий ексцес виконавця — за такі дії виконавця, які виходять за межі домовленості між учасниками злочину. У циві-

льному процесі співучасниками іменуються позивачі, які спільно пред'явили позов, або відповідачі, до яких пред'явлений позов.

Спокута — зняття провини за скоєну провину або злочин за допомогою понесення справедливого покарання й наступної позитивної перебудови поведінки, за що індивід заслуговує на заохочення; свідомість можливості спокути психологічно полегшує індивідові моральну самозміну, відкриває перспективу морального самовиправлення.

Спосіб вчинення злочину — індивідуально-типологічна система прийомів вчинення злочинного діяння, детермінована психофізіологічними та особистісними особливостями злочинця.

Спосіб злочину — особливості взаємодії злочинця із середовищем при вчиненні ним злочинної діяльності на етапі її підготовки, здійснення та приховання.

Спостереження — метод пізнання дійсності, який ґрунтується на безпосередньому сприйнятті процесів, явищ, об'єктів за допомогою органів чуття, без втручання в їх буття дослідника. Це цілеспрямоване й організоване сприйняття зовнішнього світу за відсутності суттєвого впливу суб'єкта на об'єкт. Можливе використання приладів та інструментів, що компенсує природну обмеженість органів сприйняття людини.

Стадії розвитку злочинної діяльності — етапи формування орієнтовної основи та реалізації злочинної діяльності, формування загальної кримінальної спрямованості особистості, її кримінальної орієнтації, виникнення мети й мотиву вчинення конкретного злочину, аналіз умов його вчинення, вибір засобів досягнення злочинної мети, здійснення дій по її досягненню, оперативна оцінка проміжних результатів, вчинення протиправних дій, досягнення злочинного результату і його суб'єктивна оцінка, здійснення системи дій по прихованню злочину.

Суб'єктивне право — забезпечена законом міра можливої поведінки громадянина або організації, спрямована на досягнення цілей, пов'язаних із задоволенням їхніх інтересів; включає можливість самостійного здійснення певних дій і вимог певної поведінки (дій або утримання від дій) від іншої особи, так як така поведінка обумовлює здійснення суб'єктивного права. Так, власник речі має суб'єктивне право володіти, користуватися та розпоряджатися нею.

Суддя — посадова особа, яка здійснює правосуддя (народний суддя, голова суду, член суду). Психологія діяльності судді характеризується незалежністю, об'єктивністю, підпорядкованістю тільки закону. Основою незалежності суддів є їхня незмінюваність і недоторканість. Суддя не може бути переведений без його згоди на іншу посаду; кримінальне переслідування проти судді може бути порушене лише Генеральним прокурором і за згодою Вищої кваліфікаційної колегії суддів. Судова система самостійна в управлінні своєю діяльністю, незалежна від органів влади. Професійна компетентність судді пов'язана не тільки з його юридичними знаннями, а й із глибоким знанням психології людської поведінки. Без цих знань неможливе компетентне рішення проблеми пом'якшуючих та обтяжуючих обставин юридичної відповідальності, винесення обґрунтованого вироку.

Судимість — наслідки засудження за злочин, один з елементів кримінальної відповідальності, яка полягає в певному обмеженні прав засудженого поряд з покаранням (обмеження вибору місця проживання, заборона займати деякі посади, виконувати певну діяльність і т. ін.). При призначенні покарання за новий злочин судимість може розглядатися судом у якості обтяжуючої відповідальності або підставою для визнання особи особливо небезпечним рецидивістом. Після оголошення виду покарання особа вважається засудженою протягом певного, визначеного законом часу.

Судова психологія — галузь юридичної психології, яка вивчає прояв і використання особливостей психічної діяльності людини в сфері судочинства; підрозділяється на два розділи — психологію попереднього слідства та психологію судового розгляду. Основні психологічні аспекти попереднього слідства: психологія окремих учасників цивільного та кримінального процесів (позивача, відповідача, представника обвинувачуваного, підозрюваного, потерпілого, свідка, експерта, слідчого, захисника тощо), психологічні аспекти рішення цивільних справ, психологія пізнавально-пошукової та соціально-комунікативної діяльності слідчого, евристика слідчої діяльності в інформаційно дефіцитних ситуаціях, встановлення психічного (комунікативного) контакту з особами по справі, використання слідчим прийомів правомірного психічного впливу у відношенні до осіб, які протидіють об'єктивному, повному й всебічному розслідуванню, первинний аналіз слідчим психологічних обставин, які вимагають призначення судово-психологічної експертизи. Основними психологічними аспектами судового розгляду є психологія окремих учасників судового розгляду (судді, прокурора, захисника, свідка, підсудного, експерта, судової аудиторії), психологія судового слідства, судових дебатів, психологія одержання та оцінки доказів, винесення законного та обґрунтованого вирoku.

Судове слідство — етап судового розгляду, на якому суд досліджує докази при участі підсудного, його захисника, обвинувача, потерпілого, цивільного позивача; починається з оголошення обвинувального висновку та визначення суду. Судове дослідження доказів здійснюється за правилами відповідних судових дій — допитів, оглядів, експериментів і т. ін. У їхньому ході можуть бути отримані нові докази, тому суд не пов'язаний з висновками попереднього слідства. Докази, які не досліджені в судовому слідстві, не можуть бути покладені в основу вирoku. Судове слідство проводиться усно, в умовах гласності, рівності прав всіх учасників судового розгляду. Межі судового слідства визначаються обвинувальним висновком. Виявлення неповноти доказів потребує додаткового попереднього слідства. Після судового слідства починаються судові дебати.

Судовий розгляд — стадія кримінального процесу, суть якої полягає в розгляді у встановленому законом порядку в судовому засіданні кримінальних справ і застосуванні встановлених законом засобів покарання до осіб, винних у вчиненні злочинів, або виправданні не-

винуватих. Загальними, установленими законом умовами судового розгляду є: безпосередність, усність, безперервність судового розгляду, керуюча роль головуючого в суді, рівність прав учасників судового розгляду, участь прокурора, захисника, громадських захисників і т. ін. Судовий розгляд будується на принципі змагальності, рівних можливостей обвинувачення й захисту та складається з таких частин: підготовчої, судового слідства, судових дебатів, останнього слова підсудного та постанови суду. Судовий розгляд у цивільному процесу побудований на принципах процесуальної рівноправності сторін, змагальності, диспозитивності, усності і безпосередності; він підрозділяється на такі частини: підготовчу, судове засідання, розгляд справи, судові дебати та висновок прокурора, постанова й оголошення рішення.

Судово-психологічна експертиза — дослідження непатологічних психічних аномалій окремих учасників кримінального процесу. Призначення цієї експертизи обов'язкове в таких випадках: при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього (з'ясовується, чи могла особа повністю усвідомлювати, чи не усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними); при виникненні сумнівів у здібностях свідків або потерпілих; чи правильно вони сприймають події, які мають значення для справи, і аналізують їх; при з'ясуванні питання про те, чи могла потерпіла від звалтування у силу свого віку та психічного розвитку розуміти характер і значення чинених з нею дій; у випадках, коли необхідно встановити, чи було скоєне конкретне злочинне діяння в стані сильного душевного хвилювання — афекту. Судово-психологічна експертиза може бути також призначена за вимогою слідчого (суду) при розслідуванні злочинів, пов'язаних з керуванням технікою, коли істотне значення для розслідування мають моторні особливості обвинувачуваного; коли необхідно встановити автора письмового документа за психологічними особливостями тексту, і в деяких інших випадках. У цивільному процесі судово-психологічна експертиза може бути призначена у всіх випадках, коли піддається сумніву воля волевиявлення особи, яка вступила в певні правовідносини.

Т

Тактична операція — система прийомів психічного впливу, застосовувана в процесі розслідування з метою подолання протидії розслідуванню з боку окремих зацікавлених осіб. Ця система прийомів психічного впливу, розроблювана в ряді випадків слідчим разом із працівником органа дізнання, спрямована на інтенсивний (шоківий) психічний вплив на особу, яка протидіє, за допомогою раптового пред'явлення їй ряду ключових обвинувальних доказів, фактів, що спростовують помилкове алібі, зібраних у результаті тривалого спостереження за поведінкою підслідної особи, одержання висновків судових експертів і т. ін. Психолого-тактична операція пов'язана із неочікуваним виникненням гострої конфліктно-емоційної ситуації,

руйнуванням у обвинувачуваного (підозрюваного) захисної домінанти, неможливістю подальшого дотримання позиції заперечування. Неможливість збереження колишньої лінії поведінки веде до перебування поведінкової мотивації.

Тлумачення закону — діяльність по встановленню змісту норм права, їхнього змісту, розкриттю в них волі законодавця; здійснюється в процесі правотворчої діяльності, при реалізації юридичних норм суб'єктами права, у науковій діяльності та викладанні юридичних дисциплін; воно пов'язане із правосвідомістю, спрямовано на правильне й точне розуміння та застосування закону, виявлення суті його словесного формулювання. У психологічному відношенні тлумачення закону являє собою розумовий процес особистості, яка вивчає правову норму, її з'ясування та засвоєння, спрямоване на правильне та однакове її застосування.

Тривога — емоційний стан, що виникає в ситуації реальної або передбачуваної небезпеки, у ситуації очікування несприятливого розвитку подій, дифузійний, безпредметний страх, часто пов'язаний з невдачами у соціальній взаємодії. Стан тривоги спонукає індивіда до конкретизації джерела небезпеки, активного дослідження тривожної ситуації або до загальної дезорганізації поведінки, фіксації мниму непереборної небезпеки, служить джерелом розвитку неврозів. Тривога послабляються за допомогою захисних механізмів — витіснення, заміщення, раціоналізації тощо.

Тривожність — схильність індивіда до переживання стану тривоги; суб'єктивне переживання особистісного неблагополуччя.

Тяжкий злочин — суспільно небезпечне винне діяння. За яке передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше десяти років. За особливо тяжкий злочин передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

У

Узагальнення — логічна дія, в процесі якої здійснюється перехід від одного до загального. Узагальнення відбувається шляхом абстрагування при утворенні понять та суджень. Узагальнення — логічний процес переходу від окремого до загального, засіб створення наукових понять, формулювання законів і теорій. Це науковий метод, що становить логічний процес переходу від окремого до загального, виділення поняття, яке визначає те загальне, що характеризує об'єкти певного класу. Отримання узагальненого знання означає глибше відображення дійсності, проникнення в її суть.

Умовивід — розумова операція, за допомогою якої на основі вихідних, заданих суджень виводиться інше судження, певним чином пов'язане з ними.

Уява — психічний процес, що полягає у створенні людиною нових образів, думок, на основі попереднього досвіду. Особливим видом уяви є мрія.

Ф

Формалізація — метод вивчення різноманітних об'єктів шляхом відображення їхньої структури у знакової формі, наприклад за допомогою математичних формул.

Фрустрація — конфліктний емоційний стан, викликаний непереборними для даного індивіда труднощами, перешкодами до досягнення мети, катастрофою планів, крахом надій, переживання великої невдачі.

Фундаментальний (лат. fundamentum — основа) **закон** — закон, що виражає зв'язки між вихідними, основними поняттями.

Х

Хуліганство — дії, вчинені при обтяжуючих обставинах, до них відносяться цинізм, нахабна безсоромна поведінка, особлива зухвалість, опір представникові влади. До злісного хуліганства відносяться хуліганські дії, які пов'язані із застосуванням або спробою застосування вогнепальної зброї, ножів, кастетів й інших предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень.

Ю

Юридична психологія — прикладна галузь психології, яка вивчає прояв і використання загальних психічних механізмів та закономірностей у сфері відносин, регульованих правом. Інтенсивний розвиток юридичної психології почався наприкінці XI ст. у зв'язку з розвитком експериментальної психології. Першочергово основна увага була спрямована на психологію кримінальної поведінки, особливості формування показань свідків, способи діагностики причетності до злочинності, хибності показань, прийоми допиту. У такого роду дослідження включилися відомі юристи та психологи Г. Гросс, О. Ф. Коні, О. Провіні, В. Штерн, К. Юнг, М. Вертгаймер та ін. Пізніше виникла й стала розширюватися проблема психології юридичної діяльності, професійного відбору юристів. Усвідомлювалися специфічні юридичні проблеми, які вимагають судово-психологічної експертизи, необхідність типологізації злочинної поведінки, психологічного аналізу слідів злочину. Розвиток юридичної психології в нашій країні було згорнуто на початку 30-х рр. І тільки із середини 60-х рр. почалося її відродження. У навчальні плани юридичних вузів був включений курс «Загальна і юридична психологія». Тепер юридична психологія стає науково-прикладною дисципліною, яка складається з ряду розділів.

Я

Я-концепція — концептуальна система уявлення індивіда про самого себе, образ власного Я, який визначає відношення індивіда до самого себе та інших людей, самосвідомість індивіда.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Віталій Йосипович БОЧЕЛЮК

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проектів – Б. А. Сладкевич
Дизайн обкладинки – Б. В. Борисов

Підписано до друку 28.09.2009. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 19,53.
Наклад 600 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006